

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ
ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА ім. ГРУШЕВСЬКОГО

Серія

ІСТОРІЯ,
КРАЄЗНАВСТВО,
АРХЕОЛОГІЯ

Дмитро ЯВОРНИЦЬКИЙ

ТВОРИ у 20 томах

Головна редакційна колегія:

Павло Сохань – головний редактор,
Анатолій Бойко – заступник головного редактора,
Світлана Абросимова – відповідальний секретар,
Віктор Брехуненко, Іван Бутич, Ярослав Дашкевич,
Микола Ковальський, Олександр Маврін, Володимир Мільчев,
Юрій Мицик, Всеволод Наулко

Запоріжжя

 ТАНДЕМ-У

2005

**Дмитро
ЯВОРНИЦЬКИЙ**

Том 2

Київ – Запоріжжя

2005

ББК 63.3 (4 УКР)

Я 22

Серія “Історія, краєзнавство, археологія” започаткована у 2004 році.

*Затверджено Вченою радою
Інституту української археографії та джерелознавства
імені М. С. Грушевського НАН України*

До тому, який виходить у рамках серії “Історія, краєзнавство, археологія”, увійшла монографія Дмитра Яворницького “Вільності запорізьких козаків: історико-топографічний нарис”.

Для науковців, краєзнавців, студентів гуманітарних факультетів, усіх тих, хто цікавиться історичним минулим України, зокрема запорізького краю.

Редакційна колегія тому:

*Павло Сохань – головний редактор,
Анатолій Бойко – заступник головного редактора,
Віктор Брехуненко – відповідальний секретар,
Олександр Маврін, Володимир Мільчев,
Юрій Мицик*

ISBN 966-7482-30-8
ISBN 966-7482-48-0 (Т. 2)

© Інститут української археографії
та джерелознавства імені М. С. Грушевського
НАН України, 2005
© Видавництво “Тандем-У”, 2005

**Дмитро Іванович
ЯВОРНИЦЬКИЙ
1855 – 1940**

Від редакційної колегії

До другого тому двадцятитомного зібрання творів Дмитра Яворницького увійшла його праця “Вільності запорізьких козаків: історико-топографічний нарис”, вперше надрукована в 1898 р. і перевидана в 1898 р. Ця праця є ґрунтовним дослідженням топографії запорізьких земель, а також географічних та природно-кліматичних умов території, яку обіймали Вільності Війська Запорізького Низового за доби Нової Запорізької Січі (1734–1775). Зазначена проблема вперше розглядалася з наукового боку як цілісність. Попередні спроби торкалися лише окремих її складових, до того ж опиралися на куди вужчу джерельну базу¹.

Пристаючи до написання праці, Д. Яворницький суттєво розширив джерельне підґрунтя. Зокрема, він оперував документальними матеріалами з історії Запоріжжя, уведеними до наукового вжитку ним самим шляхом публікації “Збірника матеріалів до історії запорізьких козаків” (СПб., 1888). Дослідник використав джерела з фондів Катеринославської губернської креслярні та географічних описів Російської імперії, економічні примітки до геометричних планів Південної України, Атлас Дніпра 1786 р. Під рукою у Д. Яворницького були також літописи Самовидця, Г. Грабянки та С. Величка, видані Київською археографічною комісією, “Опис України” Г.-Л. Боплана, “Записки” Ериха Лясоти, “Діаріуш” Якуба Собеського, Повне зібрання Законів Російської імперії, археографічні публікації Одеського товариства історії та старожитностей, топографічні карти XVIII ст. тощо. Врешті, не залишилися поза увагою напрацювання історіографії, зокрема на полі історичної географії й топографії Південної України. Усе це дало змогу Д. Яворницькому сформулювати доволі репрезентативну джерельну базу дослідження, як вихідну передумову до вартісних студій над обраною тематикою.

У підсумку “козацькому батькові” вдалося створити розлогий опис екосистеми Запорізького краю, що стало провісником його подальших дослідів над

---

¹ Див., зокрема: *Скальковский А. А. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского.* – Одесса, 1841. *Його ж. Поездка по запорожским урочищам // Журнал Министерства внутренних дел.* – 1846. – № 1. Див. також: *Миллер Г.-Ф. Разные материалы для истории запорожцев касающиеся // Чтения в Обществе истории и древностей российских.* – М., 1847. – Кн.5; *Его же. Рассуждения о запорожцах // Там само; Мышецкий С. И. История о казаках запорожских, как оные издревле зачалися и откуда свое происхождение имеют и в каком состоянии ныне находятся.* – Одесса, 1852.

історією запорізьких козаків. З іншого боку, праця Д. Яворницького фактично започатковувала дослідження такої важливої проблеми, як природокористування у Запорізьких Вільностях. На жаль, до сьогодні воно, попри неодноразові звертання дослідників й окремі напрацювання², так і не стало об'єктом прискіпливого синтетичного дослідження. А відтак нез'ясовано залишається специфіка вписаності системи господарювання запорожців в екосистему краю, як і доля зазначеного сегмента запорізької спадщини у тих суспільних та господарських трансформаціях, що їх зазнала Південна Україна після знищення Катериною II останньої Січі, ліквідації території Запорізьких Вільностей та спроб по-живому відірвати ці терени від українського світу і переорієнтувати на російську хвилю.

* * *

При републікації праці Д. Яворницького “Вільності запорізьких козаків: історико-топографічний нарис” застосовано ті ж археографічні підходи, що й при підготовці до друку першого тому Творів Д. Яворницького у 20-ти томах. При перекладі збережено мову цитат. Посилання подаються згідно з чинним стандартом. За потреби посилання на архівні фонди для зручності користувачів деталізуються в коментарях. Редакторські вставки взяті у квадратні дужки. Перекладено заголовки джерел, видрукованих Д. Яворницьким у додатку. При підготовці цих джерел до публікації втручання в текст торкалися винятково правопису великих і малих літер, а також пунктуації. Коментовані місця позначено знаком*. Усі коментарі винесені в окремий розділ книги.

Переклад зроблено Юлієм Шелестом. Коментарі написали Анатолій Бойко, Юрій Князьков, Ігор Лиман, Юрій Мищик та Володимир Мільчев. Передмову “Від редколегії”, іменний та географічний покажчик уклав Віктор Брехуненко.

---

² Бойко А. В. Запорозький зимівник останньої чверті XVIII століття. – Запоріжжя, 1995; *Вовк Хв.* Українське рибальство в Добруджі // *Задунайська Січ.* – Одеса, 1998; *Гіськова Л. З., Демченко Л. Я.* “Щоб зашадьвши леса... можно было і напредкы чем корыстоватись... // *Архіви України.* – 1991. – № 5–6; *Лащенко Х. Г.* Проблема лісокористування на Запорозжі в світлі документів з Архіву Коша // *Південна Україна.* – 1996, № 2; *Олійник О. Л.* Запорізький зимівник. – Запоріжжя, 1997; *Суворов Е. К.* Днепровские пороги и рыболовство. – Пг., 1917; *Тищенко В. П.* Рибальчі заводи на низу Дніпра // *Етнографічний вісник.* – Київ, 1924. – Кн. 5.

**Вільності
запорізьких козаків:
історико-топографічний
нарис**

ПЕРЕДМОВА

Автор сеї праці мав на меті описати землі, що належали запорізьким козакам й звалися звичайно “вільностями низового товариства”*, в історико-топографічному відношенні. Не можна сказати, щоб це завдання було простою справою. Навпаки, виконання такої роботи – труд досить складний і через відсутність зібраних воєдино матеріалів та новизну теми далєбі не легкий. Для такої роботи довелося передивитися чимало планів, атласів, зазнайомитися з літописцями, хроністами, переглянути дрібні статті й нотатки у різноманітних друкованих органах південно-західного краю та, що найголовніше, вивчити топографію краю на місці. Автор праці вже упродовж дев’яти років вивчає місцевості колишніх вільностей запорізьких козаків; за цей час він переглянув достатньо різного роду документів у архівах московському, петербурзькому, харківському й катеринославському, в архівах монастирів і церков, збірках і книгосховищах приватних осіб Катеринославської й Херсонської губерній. Частину цього матеріалу вже надруковано, частина ж зберігається у автора в оригіналах та копіях. На основі цього матеріалу (а не менш на основі друкованих даних) і зроблено спробу відобразити вільності запорізьких козаків у історико-топографічному нарисі. У ньому вказані кордони запорізьких вільностей, перелічені ріки, протоки, пороги, забори, камені, печери, острови, балки, байраки, шляхи, броди, перевози, ліси і т.п. Особливо важким завданням було зібрати назви островів і пов’язати їх з нинішньою топонімікою; це залежало частково від того, що деякі давні острови вже зникли, а замість них з’явилися нові, частково від того, що змінилися їхні обриси й розміри, а частково від існування різних найменувань для одного й того ж острова. Основними посібниками при описуванні островів авторові слугували два рукописні плани: “План річки Дніпра з виділенням островів” 1780 року, складений Араповим*, власність катеринославського нотаря О. І. Єгорова, і “Атлас ріки Дніпра 1786 року”*, складений адміралом Пушциним*, власність імператорської публічної бібліотеки; обидва документи – *unicum*’и. Прикро, але автор не зміг оприлюднити їх через абсолютно незалежні від нього обставини. Майже таких само зусиль коштувало порозшукувати й приурочити колишні запорізькі шляхи до сучасної топографії. Для всіх історичних запорізьких путівців, що звалися по-різному, тепер існує тільки один термін: “шлях” і більш нічого. Щоб встановити напрямки запорізьких шляхів і приточити їх до сучасної топографії, потрібно було взяти в руки військові плани Мініха і Лассі* і проїхати, керуючись ними,

кожний шлях від початку до закінчення. Для вивчення інших прикмет вільностей запорізьких козаків автор мав у своєму розпорядженні карти Річчі Занноні 1772 року* з написами польською й турецькою мовами, та Івана Ісленьєва 1779 року* російською мовою, а також рукописний план міста Катеринослава 1776 року, теж *unicum**, що є тепер власністю катеринославського губернського маршалка дворянства А. П. Струкова*. Усі три кресленики додані до цього видання, при чім перший – тільки польською мовою, бо друкування його з турецьким текстом вимагало надмірно великих коштів. Усі назви річок, озер, островів і балок у вільностях запорізьких козаків з турецьким чи татарським коренем перекладені на російську професором імператорського Санкт-Петербурзького університету Василем Дмитровичем Смирновим*, котрому автор й висловлює свою повну вдячність.

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

Кордони вільностей запорізьких козаків. Труднощі визначення точності кордонів запорізьких вільностей; вказівки українських літописців щодо кордонів вільностей за королів Сигізмунда Г, Стефана Баторія* й Богдана Хмельницького* 1655 року, вказівки в договорах Буцацькому 1672 року* й Карловицькому 1699 років* між Польщею і Туреччиною, а також Бахчисарайському 1681*, Тридцятирічному 1700*, межовому записі 1705 року, Прутському 1711* і кордонному інструменті 1740 і 1742 років між Росією і Туреччиною, указах 1751–1753 років; визначення кордонів вільностей 1766, 1772, 1774 рр. та напередодні падіння Січі; територіальне ділення вільностей на 5 і 8 паланок з зимівниками і бурдюгами* у сусідстві з поселеннями татарських орд; ділення у військовому відношенні на 38 куренів з вісьмома Січами, що виникали послідовно одна по одній; дев'ять повітів Катеринославської і три Херсонської губерній на теренах запорізьких вільностей у теперішній час.

Кордони запорізьких вільностей у різні часи й залежно від різних обставин постійно змінювалися. А відтак визначити достеменно межі запорізьких володінь, особливо на початках історичного існування козацтва, досить складно, а часом, через відсутність чітких вказівок про це, й зовсім неможливо. Першими дають свідчення з цього питання українські літописці; але й найстаранніші та найретельніші з них обмежуються у цьому випадку занадто загальними вказівками. “Поляки, загорнувши у свою землю Київ з його довкіллям 1340 року, за деякий час покріпачили всіх людей, що тут мешкали. Проте ті з цих людей, що з давніх-давен вважали себе воїнами і навчилися володіти шаблею, не визнавали над собою рабського ярма. Не зносячи над собою гніту і поневолення, вони почали самовільно оселяватися коло Дніпра нижче порогів на порожніх місцях й диких полях, прохарчовуючись риболовлю, полюванням та морським промислом супроти бусурманів. Польський король Сигізмунд I (1507–1548) був першим, хто дарував козакам у вічне володіння землю біля порогів нижче і вище за течією Дніпра з тим, що вони, висунені наперед, не дозволяли татарам і туркам нападати на русько-польські землі. За Сигізмундом I король Стефан Баторій (1576–1586) дав на притулок козакам, крім давнього старовинного складового міста Чигирин, ще й місто Трахтемирів* з монастирем для сталого проживання у ньому зимової пори, виплачуючи кожному з них по червінцеві й кожухові щорічно”¹. У тому місті зберігалися в них, зі згоди війська, отамана і радників, козацькі документи на привілеї, гармати та інша зброя, різноманітні трофеї, здобуті ними зі сплюндрованих турецьких твердинь, котрі їм щоразу, коли вони ставали до бою за Польщу, надавалися на знак особливої милості”².

¹ Грабянка Г*. Действия презельной и от начала поляков крвавой небывалой брани. – Киев, 1854. – С. 18, 21–22.

² Sobesci J.* Commentariorum chotinensis belli libritres. – Dancig, 1646; Черниговские губернные ведомости. – 1849, ноября 2, 9; декабра 16.

Цю саму невизначеність меж запорізьких вільностей подибуємо і через шістдесят вісім років після смерті польського короля Стефана Баторія, коли запорожці з-під влади польського короля перейшли під протекцію московського царя разом з городовими козаками і їхнім гетьманом Богданом Хмельницьким. У царській грамоті відносно цього сказано лише, що запорізькі козаки користуватимуться тими ж правами і привілеями, що були надані їм від королів польських і великих князів литовських³. Через сто років після приєднання Запоріжжя до держави московських царів, козаки, покликаючись на універсал, дарований нібито їм гетьманом Богданом Хмельницьким 1655 року*, визначали межі своїх вільностей відносно володінь українських городових козаків таким чином: “Коли Зиновій Богдан Хмельницький, гетьман військ запорізьких, з містами, селами, Військом Запорізьким і усим українським народом віддався під всеросійську державу, у той час, та й раніше і після того, Військо Низове Запорізьке без усяких перепон і примусу користувалося всіма рибними й звіриними промислами по всіх місцях, почавши з Переволочної, і володіло притоками з обох сторін Дніпра та іншими угіддями, а найбільше річкою Самарою та порослими на її берегах лісами, степом та іншими угіддями й місцями для бджіл по тих самарських лісах... З розповідей старих козаків відомо, що до Старої Самари* Військо Низове Запорізьке здавна володіло”⁴. Доводячи свої права на володіння землею по річку Самару й вище неї та посилаючись в цьому випадку на універсал гетьмана Богдана Хмельницького 1655 року, запорожці, проте, не знайшли оригіналу універсалу ні в своєму січовому, ні в московському архіві, а надали тільки ніким не засвідчену копію з гетьманського універсалу і тим, зрозуміло, залишили питання про розташування північної межі своїх вільностей відкритим⁵. Так само неточно визначався в той час кордон запорізьких вільностей і на західному боці: з договорів Бучацького 1672 року і Карловицького 1699, укладених між Польщею й Туреччиною, західним кордоном володінь запорізьких козаків вважалася річка Синюха, що впадає в річку Буг з лівого боку⁶; але як пролягав кордон від Синюхи до Дніпра – про це немає навіть натяку.

Такою ж невизначеністю відзначаються свідчення про запорізькі кордони і 1681 року, коли стояло питання про Бахчисарайське перемир'я між Росією й Туреччиною: на той час південним кордоном між вільностями запорізьких козаків і татарськими кочівлями визначалися ріки Дніпро й Буг. “За перемирних років від ріки Бугу й до пом'янутого рубежу ріки Дніпра турки не повинні були будувати нових міст і відновлювати старих козацьких сплондрованих міст і містечок, залишити їх порожніми й не приймати перебіжчиків, а кримським, очаківським і білгородським татарам* кочувати зі своїми табунами і чередами по обидва боки Дніпра (і по сьому, й по тому боці Дніпра бути берегові й землям султанової величності турської), по степах біля річок, запорізьким і городовим козакам,

³ *Величко С.** Летопись событий в Юго-Западной России. – Киев, 1848. – Т. 1. – С. 178.

⁴ *Эварницкий Д. И.* Сборник материалов для истории запорожских казаков. – СПб., 1888.

⁵ Там само. – С. 77–78, 130.

⁶ *Руссов А. А.* Русские тракты. – Киев, 1876. – С. 59.

мисливим людям плавати для риболовлі, звіриних ловів і соляного промислу Дніпром і всіма степовими річками обох сторін Дніпра до самого гирла при Чорному морі плавати вільно⁷.

Мало даних надає для з'ясування проблеми меж запорізьких вільностей і трактат 1700 року* про тридцятиріччя перемир'я між Росією й Туреччиною: тут знаходимо вказівку тільки на південну межу запорізьких володінь. “Наддніпрянські городки усі знищити, а місцям, на яких вони стояли, бути в султанській стороні порожніми, та й усім землям по Дніпру від Січі Запорізької до Очакова також бути порожніми, тільки на півдорозі між Очаковом і Кизикерменом* бути поселенню для перевозу через Дніпро усіляких проїжджих і торгових людей, бути довкола того поселення оточенню з ровиком і укріпленням, достатньому для села, а виду городової фортеці і жодної оборони те оточення у собі щоб не мало. Місту Азову з усіма старими й новим городками й землями й водами, що лежать між ними, бути усім в державі царської величності, а від Перекопу і від краю моря перекопського до першого нового Азовського городка – Міюського – землям бути порожніми”⁸. У той час “бар'єром” між вільностями запорізьких козаків і кочівлями ногайських татар визнані були землі від річки Великої Берди до міста при гирлі річки Міусу, де вона впадає в Азовське море, і від річки Міусу до річки Дону⁹; нижче цього “бар'єру” запорожцям заборонялося переходити на морські коси, лимани й озера для ловіння риби.

Лише у “межовому записові” 1705 року* (22 жовтня) між Росією й Туреччиною, вчиненому при річці Бугові російським думним дяком Омеляном Гнатовичем Українцевим* і турецьким пашою Ефенді Коч Мегметом*, ми вперше подибуємо чітке визначення кордонів запорізьких вільностей, та й то тільки з південно-західного боку. “Початок границь від польських кінців, де польська границя закінчилася, вниз річкою Бугом до наших комісарських обозів, а від наших комісарських обозів також річкою Бугом за дві години до Ташлика, котрий називається по-турецьки Великий Конар¹⁰, і від Великого Конара полем, перейшовши ріку Мертвого (Мертвовод), а після Мертвого полем через Єланець, котрий по-турецьки зветься Єнгулою, де впадає Великий Інгул¹¹, тоді перейшовши Великий Інгул, полем до річки Ісуні (Висуні), а Ісунь упоперек подолавши, – полем до Малого Інгульця а подолавши Малий Інгулець через брід Бекенівський, котрий від Кизикерменських порожніх місць* у десяти годинах, а від того броду полем просто

⁷ Статейный список великого государя е.ц.в. посланников: стольника Василия Михайловича Тяпкина*, дьяка Никиты Зотова к крымскому хану Мурад-Пирею // Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1848–1850. – Т. II. – С. 613, 623 (цитуються не дослівно).

⁸ Соловьев С. М.* История России с древнейших времен. – Москва, 1879. – Т. XIV. – С. 302.

⁹ Эварницкий Д. И. Сборник материалов. – С. 152.

¹⁰ Як справедливо вважає В. М. Ястребов*, до балки Великого Сухого Ташлика // Ястребов В. Объяснительная записка к карте Елисаветградской провинции 1772 – 1774 г. в: Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1886. – Т. XIV.

¹¹ Очевидна помилка: тут мається на увазі річка Сухий Єланець, але вона впадає не в Інгул, а в Буг.

до гирла річки Кам'янки, де та впадає в Дніпро, а від Кизикерменських порожніх місць до того місця чотири милі, і там закінчується кордон”¹². Втім у цьому самому записі зроблено застереження, що “піддані його царської величності вільно можуть ходити на Лиман і на Чорне море для різних своїх потреб, тільки сумирно і без зброї”. Так визначався південно-західний кордон запорізьких вільностей. Що ж стосується південно-східного кордону, то він, як це видно з генеральної карти де-Боксета 1751 року*, йшов від гирла річки Кам'янки вгору по Дніпру, де вперше впадає в нього річка Конка з Плетеницьким лиманом*, звідси вгору по Конці проти течії, тоді понад верхів'ями річок Бердинки, Середньої Берди, Крайньої Берди й нарешті по річці Великій Берді до самого гирла її, що впадає в Азовське море.

З 1709 до 1733 року запорізькі козаки жили на землях татарських, спершу на межі російських володінь з татарами по річці Кам'янці, що впадає в Дніпро з правого боку, у тридцяти верстах вище міста Кизикерменя, а відтак значно нижче російсько-татарських володінь, в Олешках*, за річками Конкою й Чайкою, з лівого боку Дніпра. То був той час, коли запорізькі козаки на чолі з кошовим отаманом Костянтинем Гордійовичем Головком*, вирішивши, що їм вигідніше буде у “великій північній” війні, що тоді почалася, пристати до шведського короля Карла XII*, аніж до російського царя Петра I*, мусили поплатитися за це позбавленням своїх вільностей в межах Росії і перейти на життя в турецько-татарські землі, віддавшись у підданство кримського хана* й турецького султана*. У ті часи було видане царське повеління хапати й страчувати усіх запорожців, що з наміром чи випадково ступали на колишні свої володіння у межах Росії. Але так, втім, малася справа всього лише упродовж двох років. За нещасливим для Петра I Прутським миром 1711 року мусив він відступити Туреччині чималий шмат землі, почавши внизу від Азова і йдучи вгору на північ до половини русла річки Орелі, звідки повернути під тупим кутом до гирла річки Орелі при впадінні її в Дніпро; від гирла ж Орелі, перейшовши Дніпро, вгору понад правим берегом Дніпра до містечка Крилова; від містечка Крилова, повернувши з півночі до півдня, верхів'ями річок Ірклія, Інгульця, Інгулу аж до верхів'я річки Висі; від річки Висі по річці Синюсі до її впадіння у річку Буг. Одночасно Петро I зобов'язувався розорити створені російськими військами й українськими козаками у запорізьких вільностях міста: Кам'яний Затон на лівому березі Дніпра*, навпроти Микитинога*, і Новобородицьке* на річці Самарі, біля її гирла¹³; не турбувати запорізьких козаків і до їхніх справ не втручатися¹⁴. Ось тоді запорожці фактично зробилися знов власниками своїх колишніх вільностей; вони розкинули свої хутори і зимівники по очаківській стороні від Переволочної до самого Бугу, а на кримському боці, від річки Самарі до Азовського моря, вони могли займатися полюванням, не засновуючи, проте, осілостей¹⁵.

¹² Полное собрание законов Российской империи. – СПб., 1828. – Т. IV. – Стаття 2077. – С. 324.

¹³ Летопись Самовидца по новооткрытым спискам*. – Киев, 1878. – С. 302.

¹⁴ Брикнер А. Г. История Петра Великого. – СПб., 1882. – Т. II. – С. 488.

¹⁵ Мышецкий С. И.* История о казаках запорожских... – Одесса, 1852. – С. 21–23; також генеральна карта де-Боксета і Капніста 1751 року.

Але з 1734 року запорізькі козаки знов перейшли під владу Російської держави. Тоді, після перемоги російських воєначальників Мініха і Ласці за співучасті запорізьких козаків над турками й татарами, було укладено 18 вересня 1739 року Білгородський мир^{*16}, а 1740-го року* при річці Великому Інгулі російським уповноваженим таємним радником Іваном Івановичем Неплюєвим* (був київським губернатором на той час) і турецьким комісаром Мустафа-беєм Селіхтаром К'я-тиби з двома товаришами був створений окремих "інструмент"^{*}. За цим документом володіння запорізьких козаків визначалися з західної сторони ось яким чином.

"Прибыв в близость реки Буга, комиссары державы Оттоманской, для лучшей способности, по общему согласию, немедленно перешед оную реку, стали лагерем при береге оной, и от обеих сторон, поставя между лагерей по одной палатке для конференции, и по нескольких конференциях, спорах и рассуждениях, наконец наилучшим образом между собою согласились и постановили на основании инструментов, данных от определенных комиссаров обеих сторон в 1705 году, то есть по-турецки 1118 года, и так постановлена граница следующим образом: что начало сих границ от окончания польских границ¹⁷ и идет вниз рекою Бугом, расстоянием через шесть часов от Ташлыка, то есть Великого Конара¹⁸, и будучи там, место Конар само собою знатно, того ради не рассуждено занужно тут знаков чинить, но решено обще, согласно плану, вместо знака быть; а от Конара ведена граница полем прямою линией, и в расстоянии от онаго в десяти верстах, перешед реку Гарбузину, постановлены два знака, с российской стороны квадратный, а с турецкой круглый; а оттуда, не будучи соглашены, как продолжить до окончания вышереченное дело, потому стали лагерем при реке Мертвых Водах и держали многие конференции и споры о разграничении границ, понеже в вышеупомянутом инструменте 1705 года написано, что граница будет разграничена чрез устье реки Еланца, впадающий(аго) в Великий Ингул, но экспериенция показала, что оная впадает в реку Буг; и тако вменилось вместо Еланца устье реки Громоклеи, впадающей в Великий Ингул, в чем затруднение нашлось. Ибо подданные державы Оттоманской нужду в лесе, который по берегу той реки Громоклеи находится, имеют и прежними временами пользовались. И поэтому от вышеописанных двух знаков, перешед реку Гарбузинку тою же линией до реки Мертвых Вод расстоянием знаков двенадцать верст, а по переходе Мертвых Вод постановлено два знака, а от тех знаков линиею к старому мечету на реке Солоне стоящему, в расстоянии семнадцати с половиной верст, и при оном мечете с левой стороны поставлено два знака; а потом перешед линией оную реку и в расстоянии семи верст, также перешед реку Еланец, постановлены два знака; а оттуда линиею расстоянием двадцать одна верста до старого мечета, который при берегу реки Громоклеи, и с левой стороны того мечета постановлено два знака, и напротив тех, перешед реку Громоклею, сделано при берегу оной два ж знака, а от тех

¹⁶ Записки графа Миниха. – СПб., 1874. – С. 53.

¹⁷ Тобто від гирла річки Кодими, там, де тепер розташоване містечко Конецьпіль.

¹⁸ Та сама балка Великий Сухий Ташлик нижче річки Корабельної, у понад сорока верстах від кінця польського кордону.

знаков идет граница по берегу оной реки Громоклеи даже до реки Великого Ингула, оставляя лес весь по берегу тое реки Громоклей стоящей державе Оттоманской, потому подле реченного леса еще в двух местах сделаны знаки да еще при переходе реки Великого Ингула два ж знака и при тех, перешед тое реку Ингул, напротив поставлено два ж знака, а от тех, идучи к Бекенейскому броду, в разстоянии тридцати девяти верст перейдена река Исунь и сделано два ж знака; а оттуда идет граница через Малый Ингул на Бекенейский брод, которой как в трактате 1705 года гласит, в разстоянии десяти часов от Кизыккерменя; а от того брода идет граница поем прямо на устье реки Каменки, где впадает в Днепр в разстоянии четырех миль от реченного Кизыккерменя”¹⁹.

Зі східного боку володіння запорізьких козаків залишалися в рамках межового запису 1705 року: починаючи від річки Конки, де вона вперше впадає в Дніпро навпроти Кам’яного Затону і Плетинецького лиману, далі вгору за її течією і звідси, повернувши з заходу на схід, степом прямою лінією понад верхів’ями річок Токмака, Бердинки, Середньої Берди, Крайньої Берди до річки Великої Берди й, нарешті, за течією цієї останньої до самого її гирла, де вона впадає в Азовське море²⁰. Та все ж і для визначення меж запорізьких володінь зі східного боку знадобилась також окрема комісія з представників російської і турецької сторони. За новим “інструментом”, учиненим 1742 року російським уповноваженим князем Василем Микитовичем Репніним і турецьким комісаром пашею Хаджи Ібрагимом Капиджі, кордони запорізьких вільностей зі сходу визначалися таким чином. “Начав от вершины реки Конки, с обеих сторон поставили по одному кургану; от тех курганов прямою линией разстоянием четверть часа – по такому же кургану; оттуда тою же линией и в том же разстоянии еще по одному кургану; при западной вершине реки Большой Берды также по одному кургану; от вершины реки Конки до западной границы Большой Берды разстоянием всего три четверти часа; между помянутыми реками, к полуденной стороне, вся земля отошла к Оттоманской империи; а с полуденной стороны вся земля отошла к Российской империи; а от равнин к реке Большой Берде и до нового города – Миуского – находящегося в том месте, где в Азовское море впадает река Миус, во всем быть без перемен по трак[ат]ту и конвенции о границах 1700 года; река же Конка, даже до впадения ее в Днепр, утверждается вместо пограничных знаков и оставляется обеими империями от впадения ее вниз реки Днепра; в помянутых реках дозволяется пользоваться подданным обеих империй без нарушения. И по тому же разграничению начало границ от вершины реки Конки, а конец у нового города, который стоит при впадении реки Миуса в Азовское море”²¹. Цією угодою “определены были новые границы, дающие России право провести за рекою Самарою новую линию*, более удобную и короткую, нежели прежняя, для прикрытия

¹⁹ Полное собрание законов Российской империи. – СПб., 1830. – Т. 11. – № 8276. – С. 291.

²⁰ Див. “Генеральну карту” де-Боксета і Капніста 1751 року.

²¹ Инструмент разграничения земель между Россией и Портою в 1742 г. // Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1848–1850. – Т. II. – С. 835.

України от набегов татар, и более близкую для того, чтобы предпринять завоевание Крыма, напасть на Очаков и действовать на Черном море”²².

Суперечки з приводу кордону, що почалися невдовзі між запорожцями і донськими козаками, змусили уряд імператриці Єлисавети Петрівни* спеціальним указом від 15 квітня 1746 року визнати межу запорізьких вільностей зі східного боку від Дніпра річками Самарою, Вовчою, Бердою, Кальчиком, Кальміусом та “прочими, впадаючими в них реками и принадлежащими к ним косами, балками и мелкими угодьями по прежнюю 1714 года границу, которая оставлена в стороне Российской империи и по последнему разграничению с оттоманскою Портою”²³.

З 1751 року розміри запорізьких володінь значно зменшилися внаслідок відведення значної частини їх під поселення сербів і румунів, що перейшли в Росію. Спочатку (1752 року) з’явилися в Росії серби з Іваном Хорватом від-Куртичем* на чолі. Вони зайняли північно-західну околицю запорізьких степів і утворили тут так звану Нову Сербію* з фортецею Святої Єлисавети, названою так від імені імператриці. Далі услід за сербами прийшли 1753 року в Росію задунайські слов’яни з Іваном Шевичем* і Райком де-Прерадовичем* на чолі. Ці зайняли північно-східні околиці запорізьких степів і утворили тут так звану Слов’яносербію* з фортецею Бахмутом, названою так від річки Бахмут, притоки Сіверського Дінця. Тоді від вільностей запорізьких козаків відійшла, з одного боку, у північно-східному кутку, ділянка землі між річками Сіверським Дінцем, Бахмутом і Луганню, а за деякий час увесь простір майже до самого верхів’я Самари, лівої притоки Дніпра, а з другого боку, у північно-західному кутку, від вільностей запорізьких козаків відійшла велика ділянка землі, починаючи від гирла річки Кагарлика²⁴, і йдучи далі прямою лінією до верхів’я річки Тур’ї.

А від верхів’я річки Тур’ї по гирло річки Кам’янки, лівої притоки річки Інгулу; від гирла Кам’янки на гирло річки Березівки – лівої притоки того ж таки Інгулу; від верхів’я Березівки на вершину річки Омельника²⁵ і звідси вниз річкою Омельником до самого гирла її, де вона впадає в Дніпро на відстані двадцяти верст від польського кордону²⁶.

Мало того: обмежування запорізьких вільностей на північно-західній околиці й на цьому не зупинилося: указом від 20 квітня 1752 року у запорожців відділено ще шмат землі від річки Омельника вниз до річки Самоткані*: “Хотя к Днепру на некоторое небольшое разстояние в число тех определенных мест (тобто новосербських поселень) речка Самоткань и не пришла, но уже к вечному поселению тех обывателей границей их владений, для живого рубежа, положена по самую речку Самоткань, речки же Бешка и Вербложка состоят в новосербском, козацьем и слободском поселениях”²⁷. Силою цього указу всі запорізькі зимівники по

²² Записки графа Миниха. – С. 56.

²³ Эварницкий Д. И. Сборник материалов... – С. 135.

²⁴ Нині – Херсонської губернії, Єлисаветградського повіту.

²⁵ Нині – Херсонської губернії, Олександрійського повіту.

²⁶ “Генеральная карта” де-Боксета і Капніста 1751 року; також грамота гетьманові

К. Г. Розумовському 9 вересня 1751 року.

²⁷ Эварницкий Д. И. Сборник материалов... – С. 134.

лівому березі річки Самоткані велено було, задля припинення чвар, зловживань, грабунку і розбою з боку запорізьких гайдамаків, перенести в інші підхожі місця, “в запорожских же дачах состоящие”²⁸.

До двох поселень – Нової Сербії і Слов’яносербії – 1752 року за іменним указом від 20 листопада додалося ще й третє, поселення Слобідського “малоросійського” полку. Воно склалося з різних старожиливів задніпровських українських місць, з вихідців з підпольських земель та козаків різних полків*. Постановою Сенату від 18 серпня 1753 року велено було заснувати це поселення Слобідського малоросійського полку у тій самій північно-західній околиці запорізьких земель двадцятьма верстами нижче новосербського кордону, “учредить их козаками так, как слободские полки состоят, и быть им в ведомстве крепости святыя Елизаветы коменданта”²⁹. На той час північно-західний кордон запорізьких земель за зйомкою геодезиста Семена Леонтєва 1758 року обмежувалася з боку поселення Слобідського полку лінією від гирла річки Чорного Ташлика (притоки річки Синохи), далі – вздовж річки Сугаклія Комишувата (права притока р. Інгулу), потім через річку Інгул та її ліву притоку річку Аджамку, проміж верхів’я річок Кам’янки та Бешки й закінчуючи при лівому березі ріки Дніпра³⁰.

На 1766 рік межі запорізьких володінь визначалися таким чином. “Земли запорожских казаков, состоящие большею частию из пустой и дикой степи и простирающиеся в окружности около тысячи семисот верст, распространяются от Сечи по правой стороне реки Днепра вниз к Кизыккерменю до реки Каменки, где начинается турецкая граница к Очакову, около ста верст. От устья этой реки Каменки земли идут по реке Бугу через реки: Ингулец, Висунь, Ингул, Громоклею, Еланец, Солоную, Мертвовод, Гарбузинку и Ташлык до Буга, по учрежденной границе с турецкою областью, более ста шестидесяти верст. С другой стороны Сечи земли шли вверх по Днепру до устья реки Самоткани, потом по реке Самоткани и через степь по границе Новороссийской губернии* до реки Буга, разстоянием более пятисот пятидесяти верст. С левой стороны реки Днепра земли запорожских казаков идут от устья реки Конки вверх по Днепру мимо порогов, даже до устья реки Самари, потом вверх по Самари до реки Конки, далее понад Конкою до устья ея в Днепр ниже Каменного Затона, что напротив Никитинской заставы, где запорожские казаки содержат через Днепр перевоз на крымской дороге; в этой окружности более осьмисот верст”³¹.

На карті 1772–1774 року володіння запорізьких козаків на заході відділені від поселень Єлисаветградської провінції лінією, починаючи від гирла річки Мигійського Ташлика, що впадає в Буг з лівої сторони, й закінчуючи гирлом річки Самоткані, що впадає в Дніпро з правого боку, кордоном, установленим 1764 року; на південному кордоні від річки Бугу нижче Мигійського Ташлика через

²⁸ Там само. – С. 135–136.

²⁹ Там само. – 144, 192.

³⁰ Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1844. – Т. I. – Приложения; “Генеральная карта” де-Боксета и Капниста 1751 года.

³¹ Чернявский В. Описание Запорожской Сечи 1766 // Мьшецкий С. И. История о казаках запорожских... – С. 80.

Гарбузинку, Мертвовод, Солону, Єланець, Інгул, понад правим берегом Доброї, через Висунь, Інгул і до гирла річки Кам'янки, що впадає в Дніпро вище Кизи-керменя³².

На північному й південному сході в той самий час (1772 рік) запорізькі козаки показували кордон своїх вільностей таким чином: “От вершины Орели, с-под крепости Тройчатой, до вершины Береки, а оною прямо по-под линиею против Петровской крепости в Донец упавшей на устье оной (тобто від вершини Береки до гирла її. – Яворн.), в которую Береку впадают реки Бритаи и Комышеватая; от устья Береки прямо Донцем до Товалского байрака по зовемой новой черте Князем Косоговым рвом, деланной до Теплянского святогорским монастырем владеемого леса; оттоль же по той черте Голою долиною на гору до урочища Серковой могилы, где ныне фарпост состоит; от той могилы в Сухой Торец на Серкову гатку; от гатки до урочища реки Бычка, зовемого ныне Клибыного; через оный же Бычок в Кривой Тор на Песчаный брод и через вершину реки Криинки на пограничные поблизу Миуса две могилки; от могилок чрез Миус на вершину морского Чулека; от Чулека на устье Темерника, впадающего в реку Дон, до граничных могил”³³.

Після підписання російсько-турецького миру в Кучук-Кайнарджі 10 липня 1774 року* володіння запорізьких козаків побільшали на чималу ділянку землі навпроти колишньої турецької фортеці Кінбурну на лівому березі Дніпра – з одного боку і, з другого боку, на клин землі між гирлами рік Кам'янки й Бугу та річки Ташлика на правому березі Дніпра. Тоді простори запорізьких володінь були встановлені у таких межах: лінія кордону на лівому березі Дніпра йшла, знизу вгору, від мису Кінбурну³⁴, що відділяє Чорне море від Дніпровського лиману, далі – понад лівим берегом ріки Дніпра повз Збур'ївський кут до урочища Голого перевозу і навмисне насипаної з вугіллям могили при перевозі, загальною довжиною сімдесят п'ять верст. Від цієї штучної могили, з півдня до заходу, на тверду землю прямою лінією три версти і сто дев'яносто чотири сажні до другої могили, що трапилася на цій лінії. Від неї прямою лінією з півдня на захід сім верст і двісті дев'яносто сажнів до третьої, також спеціально насипаної з землі впереміш з вугіллям, могили; від цього місця прямою лінією з півдня на захід п'ять верст і сто шістнадцять сажнів, натрапляючи на могилу Мезарли-Тепе. Звідси, звернувши просто на північ, прямою лінією через Коп-Кую чи Кам'яний Колодязь до Чорного моря, довжиною двадцять вісім верст до навмисне насипаної при березі могили. А вже берегом Чорного моря від згаданого вище Кам'яного Колодця до Кінбурну сорок шість верст, чим і завершується окільна лінія довкруг козацьких земель.

Відповідно на правому березі Дніпра лінія кордону йшла річкою Бугом від Гарду* або гирла річки Ташлика коло Гарду, там, де лежить камінь на позначення кордону, до самого гирла Бугу при урочищі Склівський Ріг, нижче Семенового Рогу, і звідси вгору Дніпром до того місця, де в нього впадає річка Кам'янка.

³² Ястребов В. М. Объяснительная записка к карте Елизаветградской провинции.

³³ Див. додатки в кінці цього видання, справа ХХІ.

³⁴ По-татарськи “*кил бурун*” – “волосяний мис”; тобто – тонкий, як волосинка.

Злиття вод Дніпра й Бугу утворювало природний кордон між турецько-татарськими і запорізькими володіннями. Відстань від Гарду, або від давнього кордону при гирлі незначної річечки Ташлика, лівим берегом Бугу до Скелівського Рогу – сто сімдесят дев'ять верст, а не враховуючи різних поворотів, тримаючися дороги, щоправда, не ідеально прямої – сто тридцять верст. Від межового каменя при Гарді чи річечці Ташлику кордон ішов самою землею через річку Гарбузинку до насипаних навмисне при ній двох могил з півдня до сходу, на відстані у десять верст і двадцять сажнів; від тих могил до урочища Сагайдака³⁵ при річці Мертвоводі через річку Гарбузинку з півдня до сходу довжиною у десять верст і сто п'ятдесят сажнів, а минувши Сагайдак – до річки Солоні на кам'яну мечеть з півдня до сходу довжиною десять верст і вісімдесят сажнів до навмисне насипаних могил. Від цих могил “через речки Солоную и Еланец, от юга к востоку, на Аргмаклы-сарай (“палац на Громокліі”), длиною двадцать семь верст и четьреста пятьдесят сажен до двух курганов; и тою же линиею чрез речку Аргмаклы (Громоклею), над которой насыпаны два кургана; от Сарая разстояния две версты и пятьдесят сажен. А всего по этой линии тридцать верст, и от всех курганов понад берегом вниз этой речки Аргмаклы, от юга к востоку, длина четьре версты и триста двадцать сажен на такие же два кургана; от двух курганов по тому же направлению, от юга к востоку, на два новых кургана длиною пять верст и полтора сажен; от этих двух курганов к реке Ингулу на такие же два кургана, от юга к востоку, длиною пять верст; от этих курганов через реку Ингул на два кургана, от юга к востоку, длиною одна верста и триста пятьдесят сажен; а от этих двух курганов степных подом или ровным местом к вершине реки Доброй, от юга к востоку, длиною тридцать пять верст и четьреста сажен, где на случившемся тут кургане выкладены камнем два малые кургана, подобные граничным; и от того большого кургана, от юга к востоку, чрез речку Вулсун (Висунь) на сделанные граничные два кургана, длиною пять верст и триста сажен; а от тех курганов до Белых Криниц от юга к востоку длиною шестнадцать верст и четьреста пятьдесят сажен; а от Криниц двадцать восемь сажен через реку Ингулец, от юга к востоку, на курган, который случился перед устьем Каменки, не доходя одной версты³⁶; а на самое устье Каменки до Днепра от тех Криниц, от юга к востоку, разстоянием сорок девять верст, чем и оканчивается граница угла степи, по земле, деляя от Гарда длины сто девяносто три версты и двести двадцать пять сажен; а весь округ угла степи, считая по берегам Днепра, обоих лиманов и Буга, составляет двадцать четьре версты и четьреста семьдесят пять сажен³⁷.

³⁵ “Каменный берег фигурую лука вышел, потому от татар тем урочище зовется”.

³⁶ “От сих Криниц, объявляли запорожцы, [на] гранитный курган от юга к востоку длиною 40 верст и 350 саж[ен], а от него уже к устью Каменки тож на курган от юга к востоку длиною 8 верст и 150 саж[ен], но как при тех курганах не видно знаков граничных, какие есть в прочих местах, то и граница от Криниц назначена прямо на устье Каменки”.

³⁷ Топографическое описание доставшимся по мирному трактату от Оттоманской Порты во владение Российской империи землям 1774 года // Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1868. – Т. VII. – С. 166, 171–173.

Вище від вказаних пунктів, Мезерли-Тепе і гирла Кам'янки, кордони запорізьких володінь залишалися такими, як і були. Зі східного боку межа йшла річкою Конкою та іншими ріками, що творили природний кордон між Росією і Туреччиною, паралельно до “новодніпровської лінії”³⁸, запровадженої ще 1770 року з її сімома фортецями, починаючи від фортеці Олександрівської, далі йшла понад річками Конкою і Бердою до Азовського моря і закінчувалася біля гирла Берди фортецею Петровською. З західної сторони від Польщі запорізькі володіння обмежувалися річкою Синюхою, від гирла котрої вниз русло Бугу слугувало кордоном Російської імперії з Турецькою³⁸.

На часи перед падінням Січі володіння запорізьких козаків визначалися таким чином. Від річки Бахмута, нижче “старої української лінії”, що, облаштована 1733 року, пролягала від гирла річки Орелі до верхів'їв Сіверського Дінця, до річки Бугу довжиною в шістьсот верст, від гирла Берд[и] до “старої” чи “української лінії” у ширину – триста п'ятдесят верст; на сході з землями Війська Донського; на півдні й заході з турецькою землею – Очаковом і Кримом, а з боку Кубані – до Азовського моря³⁹.

Немає сумніву, що запорізькі козаки вельми часто виходили за межі своїх володінь, вважаючи свої кордони значно ширшими за вказані трактатами й постановами. Так, на заході вони вважали кордоном своїх володінь річку Случ, а на сході – річки Чабур, Єю і навіть Кубань⁴⁰.

У територіальному відношенні усі землі запорізьких козаків ділилися спершу на п'ять, а потім (з 1734 року) на вісім паланок чи округ, повітів*: Кодацьку, Бугогардівську, Інгульську, Протовчанську, Орельську, Самарську, Кальміуську і Прогноїнську. Кодацька паланка мала центральні міста Новий Кодак і Старий Кодак*, а окрім того, поселення Романкове й Микитине⁴¹ й охоплювала терени нинішніх Катеринославського і Верхньодніпровського повітів. Бугогардівська паланка мала центральне поселення Вербове та ще село Балацьке й містилася в межах нинішніх повітів Єлисаветградського та Олександрійського. Інгульська паланка мала центральне поселення поблизу Старої Січі на річці Кам'янци, в теперішньому Херсонському повіті. Протовчанська паланка мала за центр Китайгород* та поселення Шульгівку* біля нього й займала західну частину нинішнього Новомосковського повіту. Орельська паланка мала центром поселення Личкове й побіля нього – село Котівку, а містилася у східній частині Новомосковського повіту. Самарська паланка мала центральне поселення Самар чи, інакше, Новоселицю, та ще Піщану Самар*, займаючи частину нинішнього Новомосковського і весь Павлоградський повіт. Кальміуська паланка мала центр при самому гирлі

³⁸ Топографическое описание... – С.173. – Примітка 30; С. 179; Дневник путешествия в Южную Россию академика С.-Петербургской Академии Наук Гильденштедта в 1773–1774 г. – Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1879. – Т. XI. – С. 225.

³⁹ *Калачёв Н. В.* Архив исторических и практических сведений. – СПб., 1861. – С. 5.

⁴⁰ *Эварницкий Д. И.* Сборник материалов. – С. 152.

⁴¹ 1774 року тут була дерев'яна церква й до 20 хат, що утворювали слобідку. (Див.: Топографическое описание... – С. 175).

річки Кальміусу при впадінні її в Азовське море, де колись було прадавнє козацьке городище Домаха, а потім з 1779 року будувалося місто Маріуполь, і розташовувалася між лівим берегом Дніпра та правим берегом річки Конки у межах теперішніх Олександрівського і Маріупольського повітів⁴²; Прогноїнська паланка мала своїм центром однойменне місто й містилася на лівому березі Дніпровського лиману напроти лиману Бузького й Кінбурнської коси на землях нинішнього Дніпровського повіту Таврійської губернії.

І ось на цих восьми паланках вже на 1766 рік розкидано було чотири тисячі зимівників і кілька тисяч бурдогів, тобто хуторів чи окремих землянок, декілька сотень слобод і присілків з сорока тисячами за найбільшого розквіту населення⁴³, де мешкали переважно сімейні козаки, зайняті розведенням рогатої худоби, коней та овець тощо. Вони заводили садки, городи, пасіки, одночасно займаючись рибальством, полюванням та рільництвом⁴⁴.

Своїми поселеннями запорізькі козаки сусідували з кочівлями татарських орд:

– Буджацької (вона ж і Білгородська) й Добруджської за річкою Бугом, між Дністром, Дунаєм та узбережжям Чорного моря у межах нинішніх повітів Аккерманського, Бендерського, Кишинівського й частково Тираспільського з центральними поселеннями Ганшилою й Каушанами та містом Аккерманом (нинішній Білгород Одеської області. – *Ред.*); “Білгородська орда не визнавала над собою влади Великої Кримської орди, а лише старшість її”⁴⁵;

– Єдишкульської, що кочувала від Кизикермена вгору понад Дніпром до гирла річки Конки, берегами річки Конки до її верхів’їв й до річки Берди на відстань понад триста верст і всередину до самого Перекопу річками, що впадають в Конку й Дніпро з головною ставкою біля річки Рогачика, прямою лінією від Січі у тридцяти верстах, а від запорізьких зимівників на річці Конці у двох, трьох, п’яти й десяти верстах, у нинішніх повітах Дніпровському, Мелітопольському і Бердянському;

– Єдисанської орди ногайських татар* з центральним містом Очаковом у межах нинішніх повітів Одеського, Херсонського, Тираспольського й Ананьївського;

– Джамбуїлуцької орди ногайських татар з центральним містом Перекопом і ставкою на Кінбурнській косі в нинішніх повітах Мелітопольському й Бердянському, і, нарешті,

Кубанської орди ногайських татар на теренах нинішньої землі кубанських козаків. 1625 року Буджацька орда могла виставити в поле 15000 воїнів, Ногайська орда нараховувала 12000 душ, але виставити могла 50000, Очаківська орда раху-

---

⁴² Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1844. – Т. 1. – С. 201; Описание городов и уездов Азовской губернии (1779) года // Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1853. – Т. III. – С. 293.

⁴³ Калачёв Н. В. Архив исторических и практических сведений. – С. 7; *Мышецкий С. И.* История о казаках запорожских... – С. 81–82.

⁴⁴ Чернявский В. Описание Запорожской Сечи 1766. – С. 82.

⁴⁵ Записки графа Миниха. – 164.

вала 2000 душ⁴⁶. На 1705 рік уся людність чотирьох татарських орд обчислювалася в 60000 душ. У 1766 році три татарські орди (Єдишкульська, Єдисанська й Джамбулуцька) нараховували 65000 кибиток, тобто родин⁴⁷.

У військово-адміністративному плані усе Запоріжжя ділилося на тридцять вісім куренів⁴⁸, тобто сотень: Левушківський, Пластунівський, Дядьківський, Брюховецький, Ведмедівський, Платнірівський, Пашківський, Кушівський, Кисляківський, Іванівський, Конелівський, Сергіївський, Донський, Крилівський, Канівський, Батуриновський, Поповичівський, Васюринський, Незамайківський, Іркліївський, Щербинівський, Титарівський, Шкуринський, Куренівський, Рогівський, Корсунський, Кальніболотський, Уманський, Дерев'янківський, Стеблівський-вищий і Стеблівський-нижчий, Жерелівський, Переяславський, Полтавський, Мишастівський, Менський, Тимошівський і Величківський. Назви свої курені одержали або від міст, з яких походили перші засновники їх, або ж від імен і прізвищ самих засновників. Крім січових куренів, були курені й поза Січчю як тимчасові житла жонатих козаків. Такими були: Ігульський, Караташлицький, Іргадський, Кайсаркаїрський, Буруликуйський, Черкеса-отамана, Тарана-отамана, Кашка-Баркуринде, Козака Івана, Василів-куринь, Йлкісудамагинде, Козака Чорного, Козака Юнка, Мишка-отамана, Куринь-Врунтан, Куринь-Султан, Куринь при Гірких Водах, Кюзеський, Баликчі, Варжир, Сандинський, Ази-Аралинде, Гази-Керман та інші⁴⁹.

Сам осередок управління запорізькими вільностями – Січ – послідовно переносилася з одного місця в інше з огляду на зручність у стратегічному, а часом і кліматичному відношеннях. Так з'являлися одна за одною Січі: Хортицька, Базавлуцька, Томаківська, Микитинська, Чортотлицька, Олешківська, Кам'янська і Новопідпільненська або Краснокутівська.

Узяті в найширших межах запорізькі вільності в стосунку до сучасної географії склали всю Катеринославську губернію з її дев'ятьма повітами: Катеринославським, Верхньодніпровським, Новомосковським, Олександрівським, Павлоградським, Бахмутським, Словоносербським, Ростовським⁵⁰ і Маріупольським, і значну частину Херсонської губернії по річку Буг з її трьома повітами: Херсонським, Олександрійським і Єлисаветградським, за винятком тих, що лежать на правому березі Бугу: Одеського і Ананівського; крім того, до запорізьких вільностей належала і деяка частина Дніпровського повіту теперішньої Таврійської губернії.

---

⁴⁶ Описание перекопских и ногайских татар, черкесов, мингрелов и грузин Жана де-Люка, монаха доминиканского ордена (1625) // Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1879. – Т. XI. – С. 485, 488.

⁴⁷ Чернявский В. Описание Запорожской Сечи 1766 // Мышецкий С. И. История о казаках запорожских... – С. 87–89; Русов А. А. Русские тракты. – С. 62.

⁴⁸ “Куринь” – від слова *курити*, тобто *димити*, як у Росії кажуть “курная изба”; у “Слові о полку Ігоревім” згадуються “кур’ї”, тобто житла у Тмутаракані (див.: Максимович М. А. Собрание сочинений. – Киев, 1876. – Т. I. – С. 839).

⁴⁹ Эварницкий Д. И. Сборник материалов... – С. 16–44.

⁵⁰ Ростовський повіт 1889 року відійшов до землі Війська Донського.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

Річки, пороги, забори, камені, острови, плавні і холуї у межах запорізьких вільностей. Річки запорізьких вільностей належать до двох басейнів – чорноморського й азовського; ріки чорноморського басейну – Дніпро з його стародавніми назвами, довжина, течія, глибина, ширина, особливості берегів і властивості води Дніпра у межах запорізьких вільностей; особливості Дніпра – пороги, забори, острови, плавні і холуї. Дніпровські пороги – Кодацький, Сурський, Лоханський, Звонецький, Ненаситецький, Вовнігівський, Лишний і Вільний; їхні стародавні назви, довжина, падіння води і особливості; переправа через них стародавніх русів і запорізьких козаків; розчистка при Катерині II і Миколі I; причини непридатності влаштованих у порогах каналів; забори на Дніпрі: Волошинова, Стрільча, Тягинська, Воронова, Крива, Таволжанська та інші; камені на Дніпрі – Богатирі, Монастирско, Сцикуха, Гроза, Цапруга, Гаджоло, Розбійники та інші.

За своїм географічним положенням річки запорізьких вільностей належать до двох басейнів – басейну Чорного і басейну Азовського моря. Являючи собою розлеглу рівнину з ухилом в бік Чорного й Азовського морів, що безпосередньо прилягає до Азовського моря, у різних напрямках зрізану ярами і балками, область запорізьких козаків майже через саму середину свою, з півночі до півдня, перепускає через себе одну з найбільших на всьому півдні рік чорноморського басейну, річку Дніпро з безліччю великих і малих її приток, що несуть у неї свої води; не дарма ж запорожці, оспівуючи в думках свої лути, береги і славнії ріки, свідчили, що в їхніх вільностях протікало:

“З устя Дніпра та й до вершини –
Сімсот річок ще й чотири”.

Дніпро – найвідоміша у стародавньому світі Європи і найсвященніша у запорізьких козаків ріка. Борисфен, Данапріс, Еллексе, Леллексе, Ересе, Ерексе, Люссом, Люксоні, Луосен, Ексі, Узу-су, Узу, Узі, Озі, Озу, Йоза, Юзен, Змія-Дівиця, Змій-Горинич, Ріка-Славуца – оце більш чи менше відомі назви цієї знаменитої і прославленої річки з найстародавніших часів.

Назву “Борисфен” ми зустрічаємо ще в батька історії Геродота*: “Четверта річка Борисфен – зі скіфських рік після Істру найбільша й, на нашу думку, найбагатша корисними продуктами не лише між скіфськими ріками, але й серед усіх взагалі, крім, хіба що, єгипетського Нилу; бо з цим останнім не може йти в порівняння жодна інша ріка... До місцевості Герра, куди сорок днів плавби, Борисфен тече, як відомо, з півночі, а країни, через які він протікає вище цього пункту, нікому не знані. Немає сумніву тільки в тому, що до області скіфів-орачів він протікає через пустелю, а скіфи ці живуть упродовж його на десять днів плавби. Не тільки я, а, здається, й ніхто з еллінів не може визначити лише витоків

Борисфену та Нилу. Поблизу моря з ним зливається Гіпаніс* і впадає у спільне з ним озеро¹.

Назва Борисфен, на думку деяких вчених, має еллінську подоби й досить зручно може тлумачитися з еллінської “*boreo stenus*” як “північна протока”²; а за припущенням інших – більш обґрунтованим і більш вірогідним, – є слов’янською, до невпізнання переробленою на кшталт грецької; в основі цієї назви слов’янський апелятив “берест”, а утворена з нього назва ріки бриніла як “Берестень” чи “Берестина”, перетворившись у грецькій мові у Борисфен. Бо, загалом кажучи, слов’яни мали звичай давати назви річкам, що витікають з лісу, від назв дерев, найпоширеніших у цьому лісі, й такими є назви: Березина, Брезовиця, Дубрава, Явірник, Кленниця, Липниця або Липовиця, Рокитина, Сосна, Брусниця, Грабова, Ясениця, Топольниця, Трнава від кореня “герен” тощо³.

Назва “Данапріс”, від якої походить сучасна назва ріки, теж має кілька тлумачень. На думку одних, це слово складається з санскритського кореня “дун”, що означає “річка”, й загальноарійського слова “апер” – козел; звідси “Данапріс”, річка диких кіз⁴. На думку інших, “Данапріс” має санскритський корінь “дун” (чи “дън”) і грецьке закінчення “пріс”, взяте з першої частини назви “Борисфен” (борис-порис-пріс); звідси “Данапріс”, що означає річка північного вітру чи взагалі півночі⁵. На думку ж третіх, “Данапріс” складене з санскритського кореня “дан” (“дон”) і фракійського чи ж готського “парис” або “перес” – струмінь, потік; звідси виходить, що “Данапріс” означає текуча вода чи стрімка ріка. Уперше назва “Данапріс” стає відомою ще у IV ст., потім уживає її письменник VI ст. Йордан* і в X ст. Костянтин Порфирородний⁶. Загалом всі три припущення розходяться тільки в тлумаченні закінчення “пріс”, що ж до кореня “дан” чи “дон”, то тут усі згодні, що це – санскритське “дун” у розумінні взагалі “текучі води”, відбите у назвах не тільки Данапріс і похідних від неї Дніпр, Дніпро, але й у назвах Дону, Дністра, Дунаю. Звідси стає зрозумілим вживання власної назви Дунай у тексті однієї народної пісні в значенні апелятиву:

“Як піду я, як піду я понад дунаями,
А там стоїть вода, вода стоянами”.

Назви Еллексе, Леллексе, Ересе, Ерексе, Люксом, Люксоні, Луосен та Ексі були надані Дніпрові венеціанцями й генуезцями, котрі мали з XIII ст. у його низів’ях свої колонії і займалися тут торгівлею і промислами. Під цими ж назвами був відомий Дніпро й італійським мандрівним ченцям та купецьким агентам різних

¹ Геродот. История в девяти книгах. – Москва, 1885. – С. 321.

² Гіпотеза М. І. Надеждіна* (*Надеждин Н. И. Геродотова Скифия // Записки Одесского общества истории и древностей.* – Т. 1.)

³ Гіпотеза П. Шафарика* (*Шафарик П. Славянские древности.* – Прага, 1862. – Т. 1. – С. 545).

⁴ Гіпотеза П. О. Безсонова, висловлена ним на VI археологічному з’їзді в Одесі 1884 року.

⁵ Гіпотеза М. І. Надеждіна (Там само).

⁶ Гіпотеза того ж Шафарика (Там само).

часів, почавши з XIV і закінчуючи XV століттям. Серед них найвідоміші такі: Піетро Вісконгі, Франциск і Домінік Піцигані, Ніколо Паскуаліні, Андреа Б'янко, Граціозо Бенінказа, Готоман Фредуцці та Жан де-Люк⁷. Перші чотири варіанти цих назв – суть спотворені назви міста Алески чи Олешшя (нині – Олешки), котра в свою чергу походить від слов'янських слів “вільха” (ольха)⁸, або ж від грецького слова *ἐλίσειν*⁹. Подальші три (Люксон, Люксоні, Люосен) мають своїм коренем “уз” чи “оз” з артиклем попереду – *L'oso, L'usen*, нагадуючи або генонім стародавнього народу узів, або ж монгольське слово “узун”, що означає річку, воду¹⁰. І остання назва “Ексі” є, можливо, зіпсованим турецьким “аксу”, що означає “біла вода”. Назви ж Узу-су, Узу, Узі, Озі, Озу, Йозі, Юзен давалися Дніпрові турками; усі вони складаються з двох слів: “Узу” й “су”. Останнє (су, суо) є турецьке слово, що означає в перекладі “вода”. Воно вельми часто входить другим компонентом до назв річок: Кара-су (чорна вода), Ак-су (біла вода), Гьок-су (синя вода), Йлки-су (кобиляча вода) тощо. А слова “узу” й “озу” взяті або від геноніму народу узів (вони ж торки або берендеї), що жили у пониззі Дніпра вже з 914 року нашої ери й передали свою назву цій ріці, або ж перероблені з монгольського “узун, угун, усун, усу”, котре в багатьох монгольських діалектах означає “ріка” чи “вода”¹¹. Нарешті щодо назв “Змія-Дівиця”, “Змій-Горинич” і “Ріка-Славута”, то, певне, їх слід віднести до принагідних назв, тих, що в поетичній мові звуться прикрашальними епітетами. Так Дніпро називають у казках і переказах, так величають його у козацьких піснях та думках. Запорожці, крім всього іншого, називали його ще “козацьким шляхом”.

Дніпро бере свої витoki з боліт при підніжжі Валдайського узвишшя в теперішній Смоленській губернії і впадає у Чорне море. Уся течія Дніпра з урахуванням всіх його звивин становить тисячу вісімсот п'ятдесят верст; з них майже шістсот верст припадало на долю запорізьких вільностей, до того ж у володіннях запорізьких Дніпро мав і найбільшу ширину, і найбільшу глибину, і найбільшу бистрину, й, нарешті, саме тут траплялися ділянки з найменшою відстанню від одного берега до протилежного. Загальний напрямок Дніпра – з півночі на південь. Але в межах Запоріжжя він має кілька відхилень то в один, то в інший бік. Спочатку від правої притоки своєї річки Псельського Омельника і до лівої притоки річки Самари він іде з північного заходу на південний схід. Тут Дніпро має неоднакову ширину й глибину. Від Псельського до Ворсклянського Омельника він має в пору найбільших літніх спек 450 сажнів ширини і три сажні глибини. Нижче Ворсклянського Омельника він має 400 сажнів ширини і три сажні глибини, від річки Домоткані – 500 сажнів ширини й 4 сажні глибини; від Герасимівки-Шурівки 400 сажнів ширини і 3 сажні глибини; біля поселення

⁷ Брун Ф. К. Черноморье. – Одесса, 1879. – Т. I. – С. 74–77. Див. також: Описание перекопских и ногайских татар. – С. 476.

⁸ Брун Ф. К. Черноморье. – С. 78.

⁹ Древности Геродотовой Скифии. – СПб., 1872. – Т. II. – С. 27.

¹⁰ Брун Ф. К. Черноморье. – С. 22.

¹¹ Там само. – С. 21–22.

Кам'янського ширина становить 430-380 сажнів і 4 сажні глибини; від притоки Домахи – 330 сажнів ширини й 4 аршини глибини; нижче річки Тритузної – 500 сажнів ширини й 1 сажень глибини; нижче річки Сухої Сури – 400 сажнів ширини й 1 сажень глибини¹².

На всьому цьому просторі лівий берег Дніпра скрізь пологий і низинний, а правий – майже завжди крутий, підвищений, особливо поблизу Мишуриноного Рогу*, Таромського виступу* і Монастирського острова*. Між підвищеним материковим крутояром і пологим узбережжям понад течією річки місцями пролягають низькі луки, вкриті травою, лісистими порослями, помережані гирлами річок, лиманами, озерами й сагами, а в самому руслі Дніпра йдуть один за одним більші і менші острови, вкриті лісом і травою. Від річки Самари Дніпро круто звертає прямо на південь й тече так до острова Великого Дубового, де робить ще один крутий поворот на захід до острова Будилівського. А від порога Будилівського знову круто звертає на схід і йде в цьому напрямку до острова Таволжанки. Від Таволжанки він знов обирає південний напрямок і в цьому напрямку тече до річки Мокрої Московки. На всьому цьому просторі він тече між велетенськими гранітними скелями, що височать не тільки по берегах, а й у самому руслі його, й називані у цьому випадку порогами, заборами, скелями. Між порогами глибини й ширини бувають різними: нижче Кодацького порога й напроти Лоханського – 500 сажнів ширини й 1 сажень глибини; навпроти Звонецького порога – 420 саж. ширини й 4 глибини; навпроти Вовнігівського порога – 320 сажнів ширини й 3 глибини; біля островів Виноградного й Шалинського навпроти села Гнатівки – 420 сажнів ширини й 3 глибини, біля Кухаревого острова Дніпро має до 850 сажнів найбільшої ширини і від 100 до 150 сажнів найбільшої швидкості течії. Нижче порогів промірюється 98 футів найбільшої глибини і 75 сажнів швидкості течії. Біля Кічкаса Дніпро має найменшу відстань від берега до берега. Навпроти річки Верхньої Хортиці Дніпро має 450 сажнів ширини і 2 глибини, а серед русла ріки – кілька великих і малих, скелястих і піщаних, вкритих рослинністю й оголених островів. Від річки Мокрої Московки Дніпро поволі ухилиється до заходу, особливо від Плетенецького лиману з лівого до Микитинського перевозу і Кам'яного Затону на правому боці. На цьому відтинку він тече й набагато вільніше, й значно повільніше, ніж відразу після порогів. Тут є багато піщаних островів, іноді оголених, а іноді вкритих лісом. Глибини між островами сягають від 8 до 13 футів, а ширина у звичайних погодних умовах коливається між 300 і 400 сажнями, зате в час весняних повеней, коли лівий берег зливається з річкою Конкою, сягає 16 верст. На цьому ж відтинку на правому березі трапляються лугові місцини, котрі у запорізьких козаків мали назву “блукви”. Вони не затоплюються весняними водами, через що заселені зимівниками, а на підвищених гірках забудовані вітряками. Тут таки, на правому березі Дніпра навпроти Плетенецького лиману, починалися комиші й болота, куди впадали річки Марківка,

---

¹² За даними з економічних приміток до геометричних планів Новоросії минулого століття, виготовлених Катеринославською губернською креслярнею*.

Червона і Кам'янка, котрі витікають з боліт верст за 15 від тієї затоки, куди вони опадають, пересихаючи літньої пори разом з затокою.

Навпроти Плетенецького ж лиману високий материковий берег землі віддаляється від низинного наносного правого берега Дніпра на шість верст, а сам Дніпро повертає на захід, деякими колінами відхиляючись навіть на північ. З лівого боку на просторі від річки Мокрої Московки й до першого впадіння річки Конки Дніпро оторочений так званим Великим Лугом чи великим плавнями, схожими взагалі з тими лугами, що починаються на його берегах ще вище порогів. Від річки Мокрої Московки і до Микитинського перевозу правим берегом рахувалося 65 верст, а лівим по дорозі – 133 версти. Приймаючи у себе Конку біля Кам'яного Затону, Дніпро потрапляє на материкову землю, піщанисту і голу, досягаючи тут до 22 футів глибини і 450 сажнів ширини. Від Микитинського перевозу і трохи нижче Кам'яного Затону Дніпро протікає між очеретяними плавнями і болотами понад 30 верст, поступово відхиляючись з заходу на південь до річки Базавлуку чи до так званого лиману Великих Вод, нижче Нової Січі, віддаляючись з правого боку від материкової землі на цілих двадцять верст, а з лівого боку маючи паралельно до себе річку Конку, яка тече в комишах; тут вона має влітку 180 сажнів ширини і 2 сажні глибини. Упродовж 12 верст від Великих Вод Дніпро тече просто на південь, а приймаючи у себе з лівого боку річку Рогачик, він відхиляється з південного напрямку західніше і в цьому напрямку тече 25 верст до річки Дутчаної, маючи на своєму правому березі самі комиші. Після Дутчаної правий берег Дніпра стає кам'янистим й високим, особливо при самому гирлі річки. Далі Дніпро тече до з'єднання з правою своєю притокою Міловою, омиваючи невеличкі острівці між порослими комишем берегами. Від Мілової до річки Кам'янки правий берег його голий, кам'янистий і доволі підвищений з кручами до 40 футів висоти й похилими косогороми завдовжки до 150 футів. Уся ж відстань від Дутчаної до Кам'янки становить 16 верст. Нижче Кам'янки Дніпро, відхиляючись з півдня на захід, тече в цьому напрямку 19 верст і потім остаточно звертає на захід й тече так до самого гирла. На цьому відтинку Дніпро має багато більших і менших островів, робить невеликі кривизни і має від 250 до 400 сажнів ширини та від 12 до 28 футів глибини. Лівий берег його від твердої землі верст на 10 і складається з піщаних кучугур та болотистих озерець, а правий – усе ще кам'янистий, крутий і такий високий, що на нього не вдається протягнути кодол, щоб вести за їхньою допомогою човни проти течії. Місцями він відділяється від води комишами, трапляються й значні мілини. Так протікає Дніпро від згаданого повороту на захід до річки Інгульця протягом 60 верст, а від Інгульця – униз 10 верст до балки Верхньої Вільховині. Тут правий берег Дніпра хоча й кам'янистий, але вже не такий високий і крутий, а дещо похилий. Від балки Верхньої Вільховині Дніпро тече 6 верст до фортеці Олександр-шанець*. Тут береги Дніпра стають мулистими та разом з тим досить крутими, урвистими і високими, від 9 до 10 сажнів заввишки. Під Олександр-шанцем починаються дніпровські гирла від Голого перевозу і Кінбурну річками Кошовою, Вільховою-першою, Корабельною, Борщівкою, Вільховою-другою,

Бубликовою й Бубличкою – це з правого боку, а з лівого – Конкою, Серединою, Серединкою і Білогрудівським бакаєм. Дніпровські гирла йдуть від Олександршанця до Кизи-мису протягом 25 верст. Біля Кизи-мису від берега Дніпра рівнина завширшки до 4 верст з невеликим нахилом до степу, завдовжки по берегу до 8 верст, а навпроти самого мису виступає з води коса, котра відгороджує річку від морської і лиманної вод, через що у затоці, котра називається Кизи-Кут, вода завжди прісна. Нижче Кизи-мису вже починається власне Дніпровський лиман, що простягнувся на 60 верст довжини і від 2 до 10 верст вишир¹³.

Від Кизи-мису до Бузького лиману протягом 33 верст правий берег Дніпра – глинистий і обривистий, майже скрізь крутий, як стіна, висотою від 10 до 12 сажнів, але при самій воді наявні низькі, порослі очеретами і комишем смуги, ширина котрих від води до високого берега становить десь 10 сажнів, в руслі ріки є три піщані коси, а скат високого берега прорізаний трьома великими балками. Це – Верхні Солонці у п'яти верстах нижче Кизи-мису, Широка у п'яти верстах нижче Верхніх Солонців і в десяти верстах після Широкої через Станіславів мис проходить балка Солонці Нижні. Окрім цих великих балок, трапляються й менші, але вони через свою вузькість ледь помітно спускаються з високого берега до Дніпра. Усі ці балки йдуть до Дніпра зі степу, утворюючи незначні на тлі берегових гір заглиблення; від дощових чи талих вод вони зливаються до купи, круто спускаються в Дніпро біля Солонців і дуже полого біля Широкої. Біля самого місця злиття Бугу з Дніпром виступає Скелівський мис, а відразу нижче Дніпровський лиман, з'єднавшись з Бугом, розтікається на 17 верст завширшки. Правий берег Дніпра після місця злиття з Бугом стає глинистим. Попід ним проходять кораблі, оскільки глибина ріки в цьому місці сягає 42 футів.

Іншим характером вирізняється лівий берег Дніпра у його нижній частині. Починаючи з останнього повороту Дніпра на захід, у нього впадає річка Конка. Нижче цього місця протягом шести верст до Шангірейського ретраншементу*, побудованого 1771 року на північній голові острова Тавані, лівий берег Дніпра кам'янистий, голий, навіть комишів тут немає. Навпроти Шангірейського ретраншементу від лівого берега Дніпра знов відділяється річка Конка й тече паралельно до нього протягом семи верст до Голої Пристані, відторгаючи до Дніпра великий острів Тавань, що подався своїм розташуванням у бік Кизикерменя, лишаючи вільним перевіз через Дніпро. Від Шангірейського ретраншементу лівий берег Дніпра протягом п'яти верст йде кам'янистою горою, а відтак до Дніпра знов наближається річка Конка. Вона відділяє його від твердої землі до Голого Перевозу очеретами, озерами та протоками вишир від 2 до 5 верст. Нижче Голого Перевозу починається мис Кінбурн і дніпровські гирла. Тут скрізь лівий берег Дніпра низький, очеретяний, незручний для перевозу, хоч тільки тут і можна переправлятися з правого берега Дніпра на лівий і звідси через річку Конку по річці Чайці. У такий само спосіб переправляються і з лівого берега на

¹³ Слово *лиман* – одного кореня зі спорідненим з нашим *ільмень* грецьким словом *λίμνη* – тобто *озеро*.

правий в місці, розташованому на 2 версти нижче Інгульця, що зветься Вищим перевозом.

Ось такою є, зокрема, течія Дніпра з усіма особливостями у межах запорізьких вільностей.

Що ж стосується дніпровської води, то взагалі вона в Дніпрі чиста, хоч і дещо жовтувата на вигляд. Тільки у тих місцях, де по берегах багато очерету, дніпровська вода влітку зацвітала, набираючи зеленкуватого кольору, від чого робилася непридатною для пиття. Найбільший прибуток води в Дніпрі спостерігається навесні до 9 травня, коли рівень її проти звичайної норми піднімається до 10 футів, та іноді восени, коли рівень її досягає до 4 футів супроти норми¹⁴.

Особливими прикметами Дніпра у межах запорізьких вільностей є його пороги, забори, острови, плавні, корчі й холуї.

Дніпровські пороги. Назви дніпровських порогів уперше знаходимо ми у візантійського імператора Костянтина VII Порфирородного (Багрянородного, 905–959), а потім у посла германського імператора Рудольфа II*, Ериха Лясоти* (1594), потім у французького інженера де-Боплана* (1650) та інших.

Утворення дніпровських порогів пояснюється зустріччю ріки Дніпра у його нижній течії з відрогами Карпатських гір, що проходять у напрямку з заходу до сходу через усю південну околицю придніпровських степів. Дніпро до лівої своєї притоки річки Самари тече паралельно до масивних кристалічних порід, тобто з північного заходу на південний схід. Але поблизу Самари він зустрічає нездоланну перепону в породах, розміщених смугою, майже перпендикулярно вказаному вище напрямку, тобто з південного заходу на північний схід, через що прорив крізь кристалічні масиви стає неunikним і необхідним. Він здійснюється у напрямку рівнодіючої двох сил, з яких одна – течія ріки – прагне відхилити дніпровські води на південний схід, а друга сила – поперечні кам'яні породи – на південний захід. Через це й утворюються дніпровські пороги. Таким чином, дніпровські пороги – то кристалічні породи, що перетинають під кутом усе русло ріки Дніпра в дев'яти місцях на протязі шістдесяти п'яти з надвишком верст вниз від лівої притоки Дніпра Самари¹⁵. Помилково було б вважати, що дніпровські пороги є водоспадами, схожими на водоспади Іматра*, Ніагара та інші такого роду. Ні, це – низка уступів, що поступово стають все нижчими й нижчими й складаються з гранітних каменюк, кинутих упоперек русла ріки кількома рядами чи лавами на достатньо великій відстані одного від другого, що лежать то під водою, то врівень з нею, то над рівнем її. Через це вода, що йде через дніпровські пороги, зовсім не має вигляду водоспадів з високих крутизн, а тільки вид нестримного потоку водяних мас, що втрапили між природні загати, котрі перепинили їм шлях. Вони прагнуть вирватися з-поміж цих лежат, то переливаючись через них, то зрівнюючись рівнем з ними. При зустрічі з порогом водяна течія неминує прагне піднятися вище гранітної лави, що перепиняє поперек русла їй шлях, й від цього

¹⁴ Топографическое описание... – С. 175–179.

¹⁵ Леваковский И. Ф. О выступлениях кристаллических пород по Днепру. – Харьков, 1871.

утворюється більший чи менший підйом води на кожному з порогів; але через значну протяжність кожного з порогів цей підйом ледь помітний для ока. Найкраще можна бачити висоту перепаду, якщо стати проти течії води у річці. А від хвилеподібного руху води між каменями нижче кожного з порогів утворюються особливо глибокі місця, що зветься плесами. Кожен з порогів обов'язково перетинає ріку від одного берега до другого і тягнеться у довжину або на кілька кроків, або навіть більше як на версту.

За точними вимірами, увесь порожистий простір Дніпра у запорізьких межах займає шістдесят п'ять верст і двісті сімдесят шість з половиною сажнів. Перший поріг починається у 50 географічних милях нижче міста Києва й у семи верстах нижче колишнього запорізького поселення Половиць, нині – міста Катеринослава, навпроти фортеці Старий Кодак на правому березі ріки Дніпра. Останній поріг закінчується вище острова Малого Дубового*, інакше Курисового, або навпроти нинішнього хутора Марієнталя*, що стоїть на правому березі Дніпра у восьми верстах вище фортеці Олександрівської, нині – міста Олександрівська Катеринославської губернії. Кількість усіх дніпровських порогів у різних авторів вказується по-різному: у візантійського імператора Костянтина Порфирородного – сім, у Ериха Лясоти, Гільома де-Боплана, у таких творах як “Древняя российская гидрография”, “Сказка запорожских черкас” та “Книга большого чертежа” – тринадцять, в “Атласе Днепра 1786 года” адмірала Пушчина – одинадцять, в “Исследованиях” Лерберга* – дванадцять, на “Гидрографической карте днепровских порогов” – дев'ять. Такі розбіжності кількості порогів походять від того, що багато авторів плутали пороги з заборами, в той час як інші, навпаки, вважали деякі з порогів заборами. Насправді ж усіх порогів дев'ять, а черговість їх така:

Кодак, Кудак чи Гудак, Кайдацький за гідрографічною картою дніпровських порогів; Старокайдацький у Лерберга і в атласі Дніпра; Кодак у прадавній російській “ідрографії” і в книзі “Великого креслення”; “Ессупі по-слов'янськи” у Костянтина Порфирородного.

Кодацький поріг розташований в Дніпрі навпроти села Старого Кодака на правому березі й села Чаплі*, розташованого на лівому березі. Він має при ширині Дніпра заледве у версту ширину 155, довжину праворуч 240, а ліворуч – 255 [сажнів], перепад води – 0,91 сажня. Спадає чотирма лавами – Плоскою, Гостренькою, Вишняковою і Мишиною. Має старий канал з накидного каміння у 12 сажнів довжини праворуч при самому березі Дніпра і новий канал посеред ріки. Фарватер Дніпра вище порога – 8, а нижче порога, на плесі – 12,5 сажня. Кодацький поріг, після Ненаситецького, вважається одним з найнебезпечніших порогів.

Сурський поріг у всіх авторів, крім Костянтина Порфирородного, у котрого він зовсім пропущений, й атласу Дніпра, де вважається забором, розташований на сім верст нижче Кодацького, між південним краєм острова Сурського і лівим берегом Дніпра. Довжини має праворуч 48, а ліворуч 34 [сажнів], перепад води становить 0,24 сажня. Падає двома лавами – Чавуною і Бондаревою. Біля правого берега має канал з накиданого каміння у 50 сажнів довжини. Фарватер ріки вище порога один фут, а нижче – вісім футів.

Наступний поріг на гідрографічній карті дніпровських порогів, в атласі Дніпра й дослідженнях Лерберга має назву *Лоханський*, а в стародавній російській гідрографії і в книзі великого креслення – Лоханний. Дві назви подано і в творі Костянтина Порфирородного: Ульворсі по-руськи й Островуніпраг по-слов'янськи. Міститься на півверсти нижче Сурського, має близько 60 сажнів і довжини 127 (праворуч) та 78 (ліворуч) сажнів, перепад води 0,77 сажня. Падає трьома лавами: Куликівською, Плоскою та Черепашачою. Має канал з накидного каміння при лівому березі завдовжки у 60 сажнів. Фарватер вище порога – один сажень, нижче порога – вісім футів.

Звонецький поріг за гідрографічною картою дніпровських порогів і атласом Дніпра; Звонець або Звонецький у Лерберга; Звонець у стародавній російській “гідрографії” і в книзі великого креслення (у обох поставлений другим у переліку, відразу після Кодацького); Геландрі по-руськи й Шум-порог по-слов'янськи у Костянтина Порфирородного. Розташований на п'ять верст нижче Лоханського, навпроти балки свого імені. Довжина його праворуч 87 і 102 ліворуч, а перепад води – 0,72 сажня. Падає чотирма лавами – Плоскою, Чорною, Глухою і Кобилиною. Має канал з накидного каміння у 100 сажнів завдовжки. Фарватер вище порога – дев'ять, нижче порога – десять футів.

Ненаситецький поріг за гідрографічною картою дніпровських порогів, за атласом Дніпра та дослідженнями Лерберга; Ненаситець у стародавній російській гідрографії і в книзі великого креслення; Айфар по-варязьки й Неасить по-слов'янськи (Ρωσίστι μεν 'Αειφάρ Σχλαβίνιστι Νεασήτ) у Костянтина Порфирородного. Розташований у шести верстах нижче Звонецького порога, має протяжність праворуч 1150 і 499 сажнів ліворуч, перепад води 2,78 сажня. Падає дванадцятьма лавами, що мають назви: Рвана, Служба, Гостренька, Одинцівська, Рогожна, Буравлена, Булгарська, Богатирська, Довгопола, Казенцева, Мокрі Кладі й Рогата. Має один прохід біля правого берега в 200 сажнів довжиною й 15 сажнів завширшки, огорожений кам'яною гаттю зліва. Відразу за цим проходом є й “старий” канал у 150 сажнів довжини з шлюзами, проведений прямо через твердий граніт кам'янистого берега. Посеред самої річки є ще один канал, “новий”, з накидного каміння з гладенькими з обох сторін стінками у 700 сажнів довжини. Глибина фарватеру нижче порога у вирі, що зветься Пеклом (за мисом Монастирком), становить 20 сажнів глибини.

Ненаситецький поріг – найбільший і найстрашніший на всьому Дніпрі. Страшним його роблять своєрідний рух води і ті величезні каменюки, котрі частково стримлять серед самого порога, а частково відділяються від берегів ріки й виступають далеко наперед. Вище порога за дві версти Дніпро розширюється майже до двох з половиною верст. Тут серед нього простяглися два великі острови Козлів і Ткачів, вкриті лісом. До цих островів течія Дніпра відносно спокійна, бо вона йде руслом, нічим з обох сторін не обмеженим. Нижче островів права сторона залишається так само вільною, зате ліва вкривається багатьма острівцями невеликих розмірів. Унаслідок цього Дніпро, обминувши острови Козлів і Ткачів й зустрівши при лівому березі перешкоди з великої кількості скелястих островів,

змієподібно повертає від лівого берега до середини, прискорює течію й тут стрімко наскакує на череди лав і підводних каменів. Пробившись крізь цей бар'єр і дійшовши до правого берега в одній версті нижче острова Ткачевого, Дніпро зненацька зустрічає великий виступ, що відділився від правого берега і разом з прилеглою до нього кам'янистою косою висунувся аж до середини ріки. Вдарившись об цей мис, Дніпро відскакує знову ліворуч, тут налітає на кам'янисту косу від берегового мису, за мисом наскакує на два з'єднані між собою перебором кам'янисті острови і тільки після цього доходить до лівого берега. Проїшовши невелику відстань попід лівим берегом, Дніпро знов зустрічає поперечне пасмо скель і вдруге кидається від лівого берега до правого, але тут він подибує ще більшу перепону: круту кам'яну стіну, гострі нездоланні скелі до семи футів висотою, маси гранітних лав й нарешті коло самого правого берега – масивний, і висунутий вперед мис, що зветься Монастирком або Царициною скелею. Звідси Дніпро знов відскакує до середини й лише після цього вільно й безперешкодно котиться далі вниз. Через усе це ріка, що так вільно і плавно несла свої води руслом вище Ненаситецького порога, дійшовши потім до нього й зустрівши тут нездоланні перепони у вигляді лав, скель, пасом і мисів, з незабгненою силою вдаряється врзнібіч, кидається з одного каменя на другий, внаслідок чого страшенно клекотить, здійсмає догори велетенські вали сріблястої бучі, розбивається цілими мільйонами мільйонів водяних бризок, розлітається навсібіч цілими хмарами водяного пилу, викручує поміж скелями бездонні круговерті, породжуючи усім цим такий страшний шум і стогін, котрий чується вже на далекій відстані від порога, поглинаючи собою кожен інший звук – і пташиний крик, і людський голос. Видовище і страшне, і разом з тим воістину могутнє, що не піддається жодному описові і ніякому пензлеві; для відтворення його, кажучи словами арабської приказки, язикові бракує слів, а уяві – барв... І немає ніякого сумніву в тому, що таким само був Ненаситець, коли не ще страшнішим і ще величавішим, задовго до поселення поблизу від нього запорізьких козаків, оскільки тільки у цьому порожистому місці Дніпро, скутий обабіч величезними віковичними й нездоланними скелями, завжди протікав у своєму руслі, не відхиляючись ні праворуч, ні ліворуч, як він це робить вище і нижче своїх порогів після кожного весняного розлиття вод. Особливо величним і особливо чарівним здається Ненаситець з висоти пташиного лету правого берега за великих розливів води, коли вся поверхня його засріблиться перлистою піною, а велетенські камені, що стримлять з-під води, вкриються безліччю гнізд крячків, котрі безперервно снують над порогом, яскраво вилискуючи під сонцем своїми невпинно тріпочучими у повітрі крильцями, коли він і реве, й стогне, і високо здійсмає свої води, а потім відразу вривається і до того втихає, що стають чутними навіть переливи води, що падає з каменя на камінь, з одної лави на другу й дає можливість місцевим мешканцям за ними вгадувати зміни погоди. Тут, біля сього заповітного порога, бачачи велетенські скелі, розкидані у мальовничому безладі і руслом ріки, і її берегами, дивлячись на безліч могил, що височать у степу по обидва боки ріки й мимоволі наводять на сумні міркування про колишні долі людства; тут, перед

лицем цього грізного порога, частенько посиджували, милуючись з високого мису кипінням стрімких хвиль дніпрових на перекатах, істинні поціновачі красоти природи, мрійники в душі, поети в мові, мистці в піснях – запорізькі козаки... Любо було їм дивитися на скажену стрімкість води в Ненаситці: дощана барка пробігала весь простір його – дві з гаком версти – за чотири хвилини, а пліт з колод – за одну з дещицею хвилину...

У Костянтина Порфирородного він зветься *Неосит* – від назви птиці неаситі чи неяситі, рід пелікана, баби, пугача¹⁶, котрі у давнину масово водились на ньому; ще в кінці XVIII століття офіційні джерела повідомляли, що на колишніх запорізьких степах і ріках водилися: у полях – жайворонки, перепелиці і коростелі, а при водах – *баби*, дикі качки та гуси, кулики і бекаси¹⁷; у пізніших авторів він почав іменуватися Ненаситцем – від слів “не насичуватись”, тому що ніколи не вкривався водою. У місцевих мешканців він зветься Дідом, тому що вважається родоначальником і всім порогам порогом. “Він не любить жартувати, він нікому на шляху не зверне!” Саме тільки Пекло чого варте! То – бездонна прірва! “Попавсь у Пекло, буде тобі і холодно, й тепло”!..

За Ненаситецьким порогом іде *Вовнігівський*. Вовнігівський поріг за гідрографічною картою Дніпра; Волний і Волнинський за дослідженнями Лерберга; Волн'гъ у стародавній російській гідрографії і в книзі великого креслення; Варуфорос по-варязьки й Вульніпраг по-слов'янськи у Костянтина Порфирородного.

Розташований на тринадцять верст нижче Ненаситецького і на три з половиною версти нижче острова Великого Дубового; має ширини 50, а довжини 270 праворуч і 235 ліворуч, перепад води – 1,14 сажня. Падає чотирма лавами – Близнюками, Плоскою, Грізною і Помийницею, має канал з накидного каменю з гладкими стінками у 200 сажнів довжиною. Фарватер вище порога має вісім, а нижче порога – сім футів глибини. Після Ненаситецького Вовнігівський поріг є другим за величиною. У мові місцевих мешканців він має назву Вовніги, Вовнізького, Онука.

Будилівський поріг за гідрографічною картою дніпровських порогів; Дубильський в атласі Дніпра; Будильський або Будинський у дослідженнях Лерберга; Будило у стародавній російській гідрографії і в книзі великого креслення; Леанті по-варязьки, Веручий (тобто “вируючий”) по-слов'янськи у Костянтина Порфирородного. Розташований на п'ять верст нижче Вовнігівського; має довжини праворуч 187, ліворуч 102, падіння води 0,49 сажня. Падає двома лавами на 100 сажнів одна нижче другої – Тириною і Сазоною. Має невеликий канал з накидного каміння. Фарватер ріки вище порога – сім, а нижче – дев'ять футів.

¹⁶ Професор Будилевич* виводить слово “неясить” від слов'янського кореня “сит”, префіксованого заперечувальною часткою. У церковно-слов'янській мові йому відповідає **НЕІЖСЫТЬ** vultur, pelesanus, несить pelesanus. По-російськи “неясить” – птаха баба, пелікан, вид пугача, казкова ненаситна птаха. У хорватській мові “nenasit platea” – pellicano. У чеській – “nedosyta”, “nesyt”. (“Первобытныя славяне” в: Киевские известия. – 1878. – Т. I. – 177).

¹⁷ Экономические примечания Екатеринославского уезда. – С. 38.*

Лишний поріг за гідрографічною картою дніпровських порогів; «Личной» за атласом Дніпра, Лічний в дослідженнях Лерберга, Лічна у стародавній російській гідрографії і книзі великого креслення; Струвун по-варязьки й Напрезі по-слов'янськи (що означає “маленький порожець”) у Костянтина Порфирородного. Стоїть у чотирнадцяти верстах нижче Будилівського порога навпроти великого острова Кухаревого. Має у довжину 220 праворуч і 87 ліворуч. Падіння води 0,21 сажня. Фарватер вище порога становить десять, а нижче порога – шість футів.

Вільний поріг. На гідрографічній карті дніпровських порогів так і зветься: Вільний, а в атласі Дніпра, давній російській гідрографії і книзі великого креслення – Вольний; “Волний” в дослідженнях Лерберга. У Костянтина Порфирородного пропущений. У місцевих мешканців Гадючий. Лежить у п'яти з половиною верстах нижче порога Лишнього, вище островів Гавиного, Лантухівського і Курисових. Має у довжину праворуч 464 і 380 сажнів, перепад води 1,35 сажня. Спадає шістьма лавами: Сіренькою, Похилою, Радовою, Переймою, Вовчим Горлом і Шинкаревою. Має канал з накидного каміння з гладенькими стінками з обох боків зсередини завдовжки близько 400 сажнів. Фарватер ріки як вище, так і нижче порога становить 12 футів.

Споконвіку пороги були значними перепонами для судноплавства на Дніпрі. Саме як такі вони були відомі ще нашим предкам слов'янам-язичникам, котрі так часто плавали Дніпром від Новгороду до Царгорода, мусивши долати на своєму шляху такі суттєві завади – пороги. За словами імператора Костянтина Порфирородного, вони вмели долати цю перепону ось яким чином: “Вони приходять до першого порога, що зветься Єссупі, що по-варязьки й по-слов'янськи тлумачиться як “не спи”. Хоч цей поріг такий вузький, що в ширину не досягає і циканістеріону, та все ж посередині його є високі порожисті скелі, що мають подобу островів. Вода, дійшовши до них, піднімається і падає вниз з неймовірно голосним і страшелезним гуком-ревінням. Тому руси не зважуються проходити його. Натомість вони пристають до берега, висаджують усіх людей, залишивши усе інше в човнах. Відтак вони бредуть, голі, в воді, намагаючи ногами, щоб не наткнутися де-небудь на камінь, в той час як інші просовують веслами ніс, інші – середину, а деякі й корми човнів і отаким чином, з величезною обережністю, переходять цей перший поріг його рїзком і при березі річки”¹⁸. Проте і такий спосіб переправи через пороги не завжди був можливим: судна, та й то лише невеликі, могли переходити пороги за весняного повноводдя, а влітку, так само як і восени, пороги ставали зовсім непрохідними. Через це усі судна, що йшли по Дніпру зверху вниз літньої пори, завжди затримувалися біля порогів. Тут з них знімали товари і везли сімдесят-верст суходолом до фортеці Олександрівської, розташованої при гирлі ріки Сухої Московки, і тут перевантажували на інші судна, що пливли вже безперешкодно до самого гирла Дніпра¹⁹. Та запорожців не турбувало те, що пороги були перешкодою для судноплавства: більшу частину товарів вони діставали з

---

¹⁸ Лерберг А. Х. Исследования. – СПб., 1819. – С. 282.

¹⁹ Там само. – С. 267.

півдня від Криму, Туреччини, Персії. З Росії ж, України і Польщі обози до них їхали битими шляхами суходолом. Навпаки, дніпровські пороги слугували запорізьким козакам природним захистом проти північних сусідів, особливо поляків, завжди до них ворожих.

Серед російських владарів першою, хто звернув увагу на важливість водних сполучень Дніпром, була імператриця Катерина II. Вже після падіння Січі вона доручила інженер-майорові Францові де-Волану* спорудити на Дніпрі, при порогах Кодацькому, Сурському, Лоханському й Ненаситецькому, особливі канали для вільного проходу суден. Виконання основних робіт було віддане у відкуп обер-комісарові Михайлові Фалееву*. Академікові Василеві Зуеву*, що 1782 року мандрував з науковою ціллю у південних краях, випало побувати на спорудженні цих каналів, і ось у яких словах він описує цю велетенську роботу.

“Истребление такового по реке неудобства – от порогов – в рассуждении плавания было в мыслях и у блаженныя памяти Петра Великаго; но сей государь, будучи занят другими делами и видя, что по тогдашнему времени еще нельзя России надеяться той пользы, какой бы от толикого труда ожидать надлежало, начатое чищение оставил. Ныне господин Фалеев, видя важность такового прочищения, взял на себя исправить оное своим иждивением и, справедливо, успел довольно, а может быть и совершенно б окончил, если б твердое на то намерение положено было. Он по всем опасным порогам срывает верхи торчащих над водой каменьев, просверливая оные и заряжая порохом посредством нарочно сделанных из жести длинных трубок. Труднейшая работа есть бурить камни под водою, и потому не без ужаса смотреть должно, как солдаты и работники, по два человека на плотике, зацепясь за камень, посреди столь сильной быстрины и шума держатся, сидят как чайки и долбят в оной. Продолбивши на известную глубину, становятся жестяную с порохом трубку, к коей приложат фитиль отпльвают. По прошествии некоторого времени разрывает камень под водою и оные обломки работники, после подбирая, должны вывозить на берег. Все принадлежащие к сей работе орудия заказывает он (Фалеев) делать в Туле, откуда выписывает и мастеровых людей. Работников, по разным порогам распределенных, всех числом бывает от полутора ста до трехсот человек, смотря по времени и нужде. Мне сказывали, что все издержки по порогам на жалование, за работу, инструменты и прочие надобности становятся г-ну Фалееву в рабочий месяц до десяти тысяч рублей; но работа производится токмо в известные месяцы, когда самая малая вода бывает”²⁰.

Від споруд М. Л. Фалеева залишилися сліди тільки на Кодацькому й Ненаситецькому порогах. Мета, з котрою вони споруджувалися – вільне суднопластво через дніпровські пороги – досягнута не була, і 1826 року знову постало питання про пороги. А з 1843-го знову взялися за спорудження каналів. Вони були споруджені на всіх дев'яти порогах. Зі стінками, викладеними з каменю, завширшки у

---

²⁰ Путешественные записки Василия Зуева от С.-Петербурга до Херсона в 1781 и 1782 году. – СПб., 1787. – С. 256–258.

п'ятнадцять сажнів, глибиною у чотири фути. Як здається, вони коштували державній скарбниці близько двох мільйонів карбованців²¹.

Після закінчення робіт навпроти останнього порога – Вільного – споруджений був пам'ятник у вигляді невеликої пірамідки з чавунною плитою і написом на ній: “Судообходные каналы в днепровских порогах сооружены по повелению государя императора Николая I распоряжением главнокомандующего путями сообщения и публичными зданиями генерал-адъютанта Клейнмихеля*. Работы начаты в 1843 году, окончены в 185...”²².

Однак справжня мета спорудження каналів і цього разу не була досягнута: канали виявилися зовсім непридатними для суден. На те було три причини: по-перше, невелика глибина їх. Для вільного проходу суден необхідно щонайменше шість футів глибини, але для досягнення такої довелося б місцями заглиблюватися у суцільний граніт, що утворював дно річки. Друга причина – безліч розкиданих між порогами каменів перед початком і при виході з цих каналів, що перешкоджає судноплавству при низькому рівні води в Дніпрі літньої пори. І третя причина – несамовіта швидкість течії у Дніпрі навесні, що не дозволяє спрямовувати судна в канали, влаштовані збоку, а не власне посеред ріки. Ще 1843-го і пізніше, 1886 року, робилися спроби піднімати каналами судна проти течії при допомозі намотування на вал якірних канатів. Ці спроби вдавалися на менших порогах: Вільному, Лишньому, Звонецькому, Вовнігівському і навіть Кодацькому. Зате на Ненаситецькому вони не дали жодних задовільних результатів, що й змусило відмовитися від продовження таких заходів. Через усе це переведення суден через дніпровські пороги можливе тільки весняною порою і здійснюється воно все у той самий первісний спосіб, що й двісті-триста років тому, ще за часів запорізьких козаків.

Забори на ріці Дніпрі. Від порогів треба відрізнити забори. Заборами звуть ті ж низки диких гранітних скель, розкиданих по руслу Дніпра так само, як і пороги, але не перегороджують усю річку поспіль від берега до берега, а “забирають” тільки частину її, здебільшого від правого берега, залишивши таким чином при другому березі вільний прохід для суден. Забори починаються в Дніпрі значно вище порогів. Усіх забор, більше чи менше значних, нараховується на теперішній час дев'яносто одна. Вони починаються на Дніпрі біля самих кордонів запорізьких володінь із західної сторони, вище річки Омельника, й закінчуються поблизу острова Дііва навпроти річки Чорто-млика. Ось вони у послідовному переліку.

Горільчанська, Кам'янська, Хрести, Чорна й Ревуча – усі п'ять нижче посаду Крюкова навпроти теперішнього села Кам'яно-Потоцького Олександрійського повіту Херсонської губернії;

Радута, Тройницька, Уступ – між селами Троїцьким і Куцеволівкою Верхньодніпровського повіту Катеринославської губернії;

²¹ *Афанасьев-Чужбинский А.С.* Поездка в Южную Россию. – СПб., 1863. – Т. I. – С. 77, 83.*

²² *Эварницкий Д. И. Запорожье в остатках старины и преданиях народа. – СПб., 1888. – Т. I. – С. 157.*

Свячена навпроти урочища Буянського;
Дурна у півторах верстах нижче Свяченої;
Лихолатова, Півнева, Кротова навпроти балки Кислої вище пристані на Дніпрі – усі п'ять навпроти містечка Мишуриноного Рогу;
Пристань навпроти села Шошинівки;
Кобиляча і *Аульська* навпроти села Аул* Катеринославського повіту;
Косова навпроти містечка Романкова*;
Річицька навпроти села Тритузного*;
Ясенувата і *Липова* навпроти села Карнаухівки;
Кульмичівська, Недоступова, Вовча, Рвана, Біла, Сомівська – всі шість навпроти села Тарамського;
Архієрейська при вході до Архієрейської протоки, що відділяє острів Монастирський від лівого берега Дніпра;
Пундикова, Піхотинка, Бажанова, Шерстюкова – між селами Половицею* і Лоцманською Кам'янкою*;
Пундикова, Мудрина і *Пурисова* навпроти села Старого Кодака;
Любимівська (або *Синельникова*, вона ж і *Волошинова* згідно з гідрографічною картою дніпровських порогів, і *Волошина* в атласі Дніпра, *Волишина* чи *Яцька* за дослідженнями Лерберга, *пори́г* в описі Боплана і *Звонець* у стародавній російській гідрографії; міститься у двох з половиною верстах нижче Кодацького порога навпроти колонії Ямбурга праворуч і села Любимівки ліворуч; від початку Кодацького порога до цієї забори падіння води становить 9 дюймів;
Носулина та *Яцева* забори; остання – при лівому березі Дніпра, має 400 сажнів довжини, прилягає до південного закінчення острова Яцького й міститься на п'ять верст вище річки Сури, що впадає в Дніпро;
Пурисова (ще одна);
Крива у 200 сажнях нижче Сурського порога, при лівому березі Дніпра поруч з обвідним каналом Лоханського порога;
Стрільча забора (“*Стрельчья*” за гідрографічною картою дніпровських порогів, “*Стрельчатая*” в атласі Дніпра, *Стрельчий порог* (п'ятий за рахунком) у старовинній російській гідрографії і в книзі великого креслення, *Стрільчий поріг* (четвертий) у Лерберга; міститься нижче Яцевої забори при лівому березі Дніпра на дві версти нижче Лоханського порога, навпроти південної околиці села Волоського; від Сурського порога до неї падіння води – 8 футів і один дюйм;
Тягинська забора, названа порогом *Технинським* чи *Княгининим* за матеріалами Лерберга, *Княгининський* поріг в атласі Дніпра, *Княгинин* – у стародавній російській гідрографії і в книзі великого креслення; має до 100 сажнів довжини, міститься на п'ять верст нижче Звонецького порога при правому березі Дніпра між островами Піскуватим і Козловим або, інакше, між селами Звонецьким і Олексіївкою;
Крива, біля правого берега Дніпра майже паралельно до Воронової забори²³;
Лоська, Біляєва – при лівому березі Дніпра;

²³ Генеральный план днепровских порогов 1803 года.

Воронова забора згідно з гідрографічною картою дніпровських порогів і атласом Дніпра, але – поріг з назвою *Воронова забора* у стародавній російській гідрографії і в книзі великого креслення; розміщена на п'ять верст нижче Ненаситецького порога і нижче села Військового, йде від правого берега Дніпра, має довжини від 12 до 6 футів, падіння води – на 2 фути й 2 дюйми; скелі її розкидані по всій довжині й при низькій воді стирчать з-під води; назву свою дістала від того, що “многия разбросанныя и из-под воды торчащия скалы дают сему месту издали вид, как будто тут сидит множество ворон”²⁴;

Крива, так само названа на гідрографічній карті і в дослідженнях Лерберга, залишена без назви в атласі Дніпра; розташована двома верстами нижче Воронової і острова Піскуватого при правому березі Дніпра²⁵;

Данилеєва від правого берега Дніпра нижче *Кривої*, названа так від імені якогось плотогона Данилея;

Піскувата, йде від лівого берега Дніпра, нижче південного закінчення острова Піскуватого;

Подовжня – у восьми верстах нижче Ненаситецького порога між островом Піскуватим і лівим берегом Дніпра навпроти села Врем'ївки;

Галузіна, названа так від прізвища рибалки Галузи, йде від лівого берега Дніпра, міститься навпроти північної околиці села Петрівського;

Плоска, *Скубова*, *Кокайка*, *Дядькова*²⁶ – всі чотири біля північного кінця острова Дубового, від правого берега;

Петренкова, *Кляпина*, *Млинова* й *Берегова*, усі – при лівому березі навпроти острова Дубового;

Дубова і *Червона*, від правого берега;

Коростева й *Свиняча*, при лівому березі, нижче острова Дубового;

Забачова або *Крячина*, посеред Дніпра навпроти південного “прихвістка” (кінця) острова Дубового;

Рядовенька, на двісті сажнів нижче острова Дубового;

Крива, від правого берега;

Курчина, *Дігтярева*, біля самого правого берега;

Таволжанська забора, називана порогом у стародавній російській “ідрографії” (Таволжанський), в атласі Дніпра (Таволжонський), у матеріалах Лерберга (Таволшанський): міститься нижче Будилівського порога навпроти села Язикового (воно й Федорівка*), йде від правого берега;

Крячина-перша, нижче Таволжанської;

Шкляна, при самому березі Дніпра праворуч навпроти села Бирдина;

Крячина-друга, біля північного кінця острова Кухаревого;

Самійлова, навпроти острова Лозуватого з правого боку;

Крячина-третья, праворуч навпроти каналу Вільного порога;

²⁴ Лерберг А. Х. Исследования. – 273.

²⁵ Там само.

²⁶ “Пливли дядько з небожем на плотах, небіж пройшов повз забору, а дядько зачепився; через те й забора прозвалася Дядьковою”.

Явлена, що у стародавніх авторів зветься порогом Явленим;
Чорна, названа так від чорних камінців, що стримлять серед неї з води;
Середня або ж *Казани*, через те, що вода, потрапляючи в неї, клекоче, ніби кипить в казані;

Карлова і *Бруньова* біля Кічкаської переправи з правого боку;
Велика, біля правого берега Дніпра навпроти колонії Нижньої Хортиці, відома з цією ж назвою Ерихові Лясоті як “не що інше, як острів і кам’яниста місцевість на руському боці, схожа на поріг”²⁷;

Розумівська і *Тирлівська*, при правому березі Дніпра навпроти колонії Розумівки;

Домаха, на півверсти нижче острова Канівського;

Посередівська, посеред Дніпра навпроти урочища Наливача;

Никонівська, навпроти однойменного острова й навпроти села Нової Слобідки (вона ж і Порт-Мішель*);

Пеньківська, нижче острова Никонівського й вище Великого;

Тарасівська, при правому березі Дніпра вище села Тарасівки;

Паліївська, нижче гирла річки Конки й навпроти урочища Паліївщини та острова Тимчишиного (він же й Бабичів);

Підівська й *Чернишева*, обидві з правого боку навпроти села Голої Грушівки;

Осетрівська, навпроти однойменного острова й села Малої Знам’янки на таврійському березі;

Кам’янська (у Ериха Лясоти – *Кам’яний Затон*), нижче містечка Нікополя Катеринославського повіту.

Камені на ріці Дніпрі. Окрім порогів і забір, слід відзначити ще в Дніпрі окремі камені або скелі, котрі то самотньо стримлять серед Дніпра, то цілими групами височать між порогів і забір. Таких каменів на Дніпрі в межах колишніх вільностей запорізьких козаків – незлічима множина. З неї заслуговують на виокремлення такі сто двадцять каменів.

Мокрі Трояни і *Близнючки-перші*, нижче села Лоцманської Кам’янки навпроти балки Середньої (вона ж і Черепувата);

Середняк, навпроти північно-західного рогу острова Кодачка;

Байдужів, при лівому березі Дніпра нижче острова Кодачка;

Близнючки-другі, *Сухі Трояни*, *Горбатий* навпроти каменя Байдужового;

Верхній або ж *Великий Плоский*, *Сідлач*, *Близнючки-треті*, *Нижній* або ж *Малий Плоский*, всі семеро – у семи верстах вище Кодацького порога;

Буц, відразу після порога Кодацького вниз за течією;

Вир, між північною головою острова Сурського і лівим берегом Дніпра, вельми небезпечний для судноплавців;

Селезень, нижче порога Сурського при правому березі Дніпра;

Чаун, навпроти цього Селезня біля лівого берега Дніпра;

Гернець, *Кулик*, *Черпаха*, нижче острова Стрільчатого;

---

²⁷ Путевые записки Эриха Лассоты, отправленного римским императором Рудольфом II к запорожцам в 1594 г. – Одесса, 1873. – С. 53.

Богатир Лівий і Богатир Правий, одержали свої назви, за переказом, від двох богатирів, українського і турецького, які змагались за володіння цією місцевістю так: хто перекине каменя через Дніпро, за тим і залишиться земля; наш богатир перекинув, а турецький не подужав; тому то Лівий Богатир стоїть на сухому березі Дніпра, а Правий – у воді;

Буц, Чорні, Плоский, усі три – посеред Дніпра нижче Богатирів;

Раковець, Рваний, Зелений і Служба, всі четверо – навпроти Ненаситецького порога; останні два розміщені один навпроти другого, один праворуч, другий ліворуч;

Корабель, Гостренький-верхній, Гостренький-нижній, Монастирко або ж *Царицина скеля*, при правому березі Дніпра навпроти середини Ненаситця; за переказом, з Монастирка цариця Катерина II під час свого відвідування Південної України 1787 року милувалася величним видом, що відкривається звідси на Дніпро і його страшний поріг Ненаситець*²⁸; для цариці, нібито, були видовбані в скелі стіл, стілець і тарілочки, а там, де вона стояла, відкрилися сліди ступень: “тоді скелі були м’якші царів, а тепер царі м’якші скель”;

Крутенький, Рогозин, якраз навпроти виру, що зветься “Пекло”; *Довгополий, Барини* (з наголосом на останньому складі), *Мишатні, Бочка, Сухі Кладі, Сцикуха*²⁸, усі вісім – посеред Дніпра нижче каменя Монастирка;

Плоский – “найбільш бідовий, ходовий камінь”, лежить навпроти села Врем’івки;

Копя, Халява, Данилей, усі три – при правому березі нижче острова Піскуватого;

Монастирко-другий, Ластівка, Скубова, Дядько або *Чортів камінь*, коло північного кінця Дубового острова, ближче до правого берега; як перейде пліт повз останній камінь, то його вже звать “Дядьком”, а як зачепиться – то йому надають прізвисько “Чорт”;

Пугач, нижче Дядька навпроти північного кінця острова Дубового;

Щербина, Перейма, Коростій, усі три – нижче забори Свинячої;

Тарасів, два камені зі спільною назвою *Зорі*, нижче острова Дубового;

Дирехтур, Заріз обидва при вході у поріг Вовнігівський;

Близнючки, нижче Вовнігівського порога;

Плоский, навпроти вовнігівських млинів;

Рвані, два камені “в одному напрямку з Плоским, тільки що нижче нього”;

Перейма, Гроза, біля правого берега Дніпра;

Кобила, Савран, посеред Курчиної забори;

Лоша, Млини – обидва біля лівого берега Дніпра;

Розбійники – на суходолі лівого берега Дніпра;

Цаприга, Крутько, Гаджоло, Шереметів, при самому березі з правого боку,

Тирі (два камені), *Буц і Польський*, усі вісім – вище Будилівського порога;

Сазонові, Колісники, Червоний, Служби, Черевко, Черевина, усі шестеро – вище забори Таволжанської праворуч;

²⁸ “Як не остерігайся її, а вона все ж обдасть тебе водою”.

Ревун навпроти Перунового острова;
Головкові (два), *Марченка*, біля південного кінця острова Клобуківського;
Кузьмич, нижче острова Лозуватого;
Буц, нижче острова Кухаревого;
Муравний, навпроти села Гнатівки: “стримить, геть як проскурка”;
Шереметів, *Дев’ятиш*, *Чортова Голова*, *Похилий*, *Корабель*, усі п’ять вище Вільного порога;

Два камені *Плоскі*, *Білий Бучок*, *Перейма*, прямо навпроти каналу Вільного порога;

Крячок, *Сіренький*, *Шинкар*, *Вовче Горло*, вище забори Явленої;
Розбійники посеред Дніпра нижче села Павло-Кічкаса*: “вони часто плоти й барки розбивають, через те й Розбійниками прозиваються”;
Козлівський, на суходолі правого берега Дніпра;
Редутка, нижче Козлівського, у воді;
Хмарна, на лівому березі; названа чи то від запорожця Хмари, чи то через те, що нависає “кутком”, під котрий ніколи не дістає сонце – “геть ніби хмара нависла”;

Пугачі, названа так від цих птиць, що водились на ній;

Ступка, “на ній єсть ямка, чисто тобі ступка”;

Дзвіниця – величезна скеля на суходолі лівого берега Дніпра вище переправи Кічкаської навпроти печери Школи; “вивела верх як справжня дзвіниця”;

Голуби, названа від диких голубів, що водилися на ній;

Попова, названа так, за переказом, від якогось попа, що нічної пори знеобачки обірвався з цієї скелі в Дніпро невдовзі після проїзду цариці Катерини II* Південною Україною;

Гудзик: “бо після спаду весняної води він, ніби гудзик, піднімається вгору”;

Чуприна, названий так через схожість з чуприною на голові;

Вовчок, *Сухойван*, якраз навпроти рибальні селянина Івана Харченка;

Середня, при лівому березі Дніпра нижче Кічкаса*, досить висока, вкрита чагарником і, подібно до мису, випнута в Дніпро; на Середній скелі ще в тридцять роки лежала люлька велетенських розмірів з чубуком і протичкою, а до 1881 року – ліжко Сагайдака з видовбаним місцем для спускання ноги і покладення голови²⁹;

Дурна*, у ста сажнях нижче Середньої, при тому ж лівому березі Дніпра і так само мисоподібно висунута в Дніпро; під час весняної повені, оточена з усіх сторін водою, здається справжнім островом гранітної формації;

Стоги, два камені посеред Дніпра біля північно-західного кінця острова Хортиці; і, нарешті,

Стovní*, три величезні камені, з яких найзахідніший має назву “Диван”. За переказом, на цій скелі відпочивала цариця Катерина, коли їхала від Ненаситецького порога вниз понад Дніпром; тут вибитий був, кажуть, якийсь напис одним з вельмож з її почту; Диван особливо цікавий тим, що являє собою єдине

²⁹ Новицький Я. П. Степь // Катеринослав. – 1886, 11 травня.

й найкраще у цій місцевості місце, з висоти котрого відкривається вид на Нове Дніпро, Велику Хортицю, Старе Дніпро і колонію Кічкас. Тутешні мешканці і нерідко туристи полюбляють вибиратися на скелю Диван для того, щоб з неї порозважатися відлунюванням голосів між скелею і лівим берегом Дніпра: гукне чоловік басом, луна відповідь йому так само, тільки значно голосніше; крикне дискантом – почується у відповідь той самий дискант, тільки у значно вищому регістрі.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

Острови, плавні, холуї на Дніпрі. Острови Дніпра за розписом XVII ст., планами й атласами XVIII століття; загальна кількість їх – 263; найвидатніші з них – Дубовий, Біловоди, Алкогузів, Хурсин, Великий, Монастирський, Становий, Лоханський з печерою Змієвою неподалік на правому березі Дніпра, Дубовий з печерами Пугачевою, Голубиними у правому березі навпроти острова і печерою в Розсохах у лівому березі Дніпра, нижче острова; Таволжанка, Перун з печерою Змієвою в ньому, Кухарів, Лантухівський, Гавин, Малий Дубовий, Крячок з печерою Школою в лівому березі Дніпра, нижче острова, у проході Кічкас; Біляїв, Голодаїв і Піскуватий як місця знахідок річного бурштину; Хортиця – як місце розташування першої Січі; Томаківка як місце третьої Січі; Стукалів поблизу четвертої – Микитинської – Січі, місце перебування Богдана Хмельницького 1648 року; Скарбний поблизу п'ятої, Чортомлицької Січі з могилою кошового Сірка*; Скалозуб побіля другої – Базавлуцької – Січі; Коженин навпроти шостої, Кам'янської Січі з могилами кошових Гордієнка і Єрофїва; Козмак, Каїр-Козмак, Тавань, Бургунка, Тягинка, Дідів, Сомові поблизу місця колишньої сьомої, Олешківської Січі, та інші. Плавні і їхнє значення; найзнаменитіші з плавнів – Великий Луг, холуї, утворення і значення їх.

З-посеред інших особливостей Дніпра заслуговують на увагу ті численні острови, що розкидані по ньому то поодиночі, то цілими групами, почавши від самих меж запорізьких володінь на заході й закінчуючи при кордоні на півдні, при впадінні Бугу в Дніпро. Кількість островів у різні часи і різними особами визначається не однаково: Ерих Лясога в XVI сторіччі нараховує їх на Дніпрі в межах запорізьких володінь вісімнадцять¹; Боплан у XVII сторіччі визначає їх кількість у дев'ятнадцять²; розпис Дніпра 1697 року нараховує тридцять сім³; план ріки Дніпра землеміра Арапова з розділенням островів 1780 року до гілки Перебійної з лівої сторони – сто двадцять п'ять островів⁴; атлас Дніпра адмірала Пуштина 1786 року показує дев'яносто дев'ять островів⁵; геометричний спеціальний план XVIII сторіччя до гирла Лапинки нижче Нікополя – вісімдесят сім⁶,

¹ Путевые записки Эриха Лассоты... – С. 27–30, 52–53.

² Описание Украйны. Сочинение Боплана. – СПб., 1832. – С. 17–20.

³ Описание реки Днепра от М. Перевалочного до Черного моря // Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1853. – Т. III. – С. 572–576 та в: Величко С. Летопись событий в Юго-Западной России. – Киев, 1855. – Т. 3. – С. 471–478.

⁴ Зі збірки паперів катеринославського старшого нотаря О. І. Єгорова.

⁵ Императорська публічна бібліотека в Санкт-Петербурзі. – Відділ рукописів, Ф. IV. – Арк. 268.

а пан Бухтеєв у наші часи знаходить їх 94⁷. Насправді ж кількість островів на Дніпрі в запорізьких межах доходила до двохсот шістдесяти трьох. Ось перелік більше чи менше відомих із них.

Дубовий острів, позначений на геометричному спеціальному плані XVIII сторіччя, 420 сажнів довжини, 110 сажнів найбільшої ширини; залишений без назви в атласі Дніпра 1786 року; лежить біля правого берега Дніпра навпроти нинішнього поселення Троїцького, інакше Чикалівки Верхньодніпровського повіту Катеринославської губернії, безпосередньо при західному кордоні колишніх запорізьких вільностей.

Лобачівський, три версти завдовжки і 1 верста найбільшої ширини; розміщений у двох верстах нижче гирла річки Псла при лівому березі Дніпра, залишений без назви в атласі Дніпра 1786 року, але названий в атласі частини ріки Дніпра 1863 року⁸;

Шелюгуватий, позначений на геометричному спеціальному плані XVIII сторіччя, 1 верста й 435 сажнів довжини і 220 сажнів найбільшої ширини, вкритий величезним осокоровим і вербовим лісом і позначений на триверстовій карті Росії біля правого берега ріки навпроти названого вище поселення Троїцького або Чикалівки.

Байдак, що ділиться на власне *Байдак* і острів *Доманський* або *Домашку*, позначені на тому ж плані, з них перший – 2 версти і 220 сажнів довжини і 490 сажнів найбільшої ширини, навпроти озер Плоского, Баркового й Кривого біля правого берега Дніпра; другий, паралельний до першого, 740 сажнів довжини і 150 сажнів найбільшої ширини, лежить посеред Дніпра; за розміщенням і величиною трьом згаданим островам – Шелюгуватому, Доманському й Байдакові – відповідає острів *Кучугуруватий*, зафіксований на триверстовій карті Росії⁹.

Острів *Хвостиків*, теж позначений на тому геометричному плані XVIII століття, має 830 сажнів довжини й 290 сажнів ширини, що складає, за сучасним планом, 184 десятини землі; розташований безпосередньо нижче Байдака в одну лінію з Доманським.

Пукалий, біля правого берега Дніпра, і *Бешка*, біля цього ж берега навпроти відгалуження Прогною, до 2 верст завдовжки.

Усі п'ятеро названих островів розташовані навпроти села Успенки (воно й Плахтіївка) того ж повіту. Останні два – Пукалий і Бешка – приховано, здається, на триверстовій карті Росії під назвою Спірних островів¹⁰.

Келебердин. Дві з половиною версти довжини й одна ширини; розташований ближче до лівого берега Дніпра; назву свою одержав від містечка Келеберди на лівому березі Дніпра.

⁶ У Катеринославській губернській креслярні.

⁷ *Смольянинов К. М. История Одессы // Записки Одесского общества истории и древностей.* – Т. III. – С. 389–494.

⁸ Атлас части реки Днепра от Кременчуга до Лимана. – СПб., 1863.

⁹ Див.: Ряд XV. – Арк. 12.

¹⁰ Див.: Ряд XVI. – Арк. 12.

Острів *Молодий* на геометричному плані XVIII століття, *Молодяк* на триверстовій карті Росії й *Деріївський* (інакше *Моловий*) в атласі частини Дніпра 1863 року; має 870 сажнів довжини й 502 сажні найбільшої ширини; міститься нижче впадіння річки Сухого Омельника навпроти озер Круглого й Гнилого, балки Гнилиця й села Деріївки на правому березі Дніпра, й південніше розташованого Парного.

Кобилляцький-перший, позначений в атласі Дніпра 1786 року, 1 верста 200 сажнів довжини і близько 200 сажнів ширини, розміщений навпроти села Куцутівки (воно ж і Куцеволівка).

Кобилляцький-другий, теж позначений в тому атласі, розміщений безпосередньо нижче попереднього, 1 верста 200 сажнів довжини й 150 сажнів ширини.

Мирський або ж *Вільний* з островом *Одрізом*, відділеним від Мирського, залишений без назви в атласі Дніпра 1786 року; має 4 версти 200 сажнів довжини й 1 версту ширини; розташований навпроти вітки Гусарки ліворуч та балки Довжика й містечка Мишуриноного Рогу праворуч.

Великий. Без назви в атласі Дніпра 1786 року, названий на триверстовій карті Росії. Має 3 версти довжини й одну з половиною ширини. Розташований паралельно до Одрізу навпроти містечка Мишуриноного Рогу.

Лісківський, 3 версти довжини й півтори ширини; названий на триверстовій карті “*урочище Лесковское*”, але в мові тутешніх селян саме Лісківський; розташований навпроти гирла річки Ворскли з лівої сторони й вітки Лісної праворуч.

Вишомирський, або *Видмирський* по-місцевому; до $5\frac{1}{2}$ версти довжини й близько однієї версти ширини, названий на теперішній час плавнею Видмирською, розташований між правим берегом Дніпра і віткою Вишомиркою.

Верхній Біловод на плані річки Дніпра 1780 року, а на триверстовій карті прихований під назвою “*урочище Беловод*”; $4\frac{1}{2}$ версти довжини й близько $\frac{3}{4}$ версти ширини, розташований між лівими притоками Дніпра Ворсколю і Кагальником.

Середній Біловод. 3 версти довжини й одна з надлишком ширини, навпроти гирла річки Кагальника й села Улянівки з лівого боку.

Нижній Біловод на геометричному спеціальному плані – з невеличким островцем Кривцем. 2 версти 220 сажнів довжини й 400 сажнів ширини, як показано на тому ж геометричному плані Дніпра. На плані річки Дніпра 1780 року Нижній Біловод лежить між Верхнім Біловодом і Середнім Біловодом.

Шелюгуватий (на плані річки Дніпра 1780 року – *Алкогузів*). 3 версти довжини й 1 верста найбільшої ширини¹¹. Лежить навпроти віток Шелюгуватої і Сви́дівки та села Бородаївки праворуч й нижче озера Скриліва ліворуч.

Великий, до 2-х верст довжини, близько $\frac{1}{2}$ версти найбільшої ширини; розташований ближче до лівого берега Дніпра навпроти Бириноного перевалу.

Житейський і *Буций*, названі в актах 1754 року як розташовані десь навпроти Старого Орлика біля лівого берега Дніпра¹².

¹¹ На геометричному спеціальному плані минулого сторіччя; 2 версти 300 сажнів і одна верста 180 сажнів ширини за даними Катеринославської губернської креслярні.

¹² *Зварницький Д. И.* Сборник материалов... – С. 97.

Пищаний (названий так на плані ріки Дніпра 1780 року, але в атласі 1786 вже *Піскуватим* і *Великим* на триверстовій карті Росії), чотири з лишком версти довжини й до 2-х з лишком верст найбільшої широчини; розташований нижче села Бородаївки й вище села Домоткані (воно ж – Глинське) праворуч.

Пугачів в атласі Дніпра 1786 року, на півтори версти нижче острова Піскуватого, 1 верста довжини й 100 сажнів широчини, при лівому березі Дніпра вище гирла Орелі, йому відповідає безіменний острів на плані ріки Дніпра 1780 року, також вище гирла Орелі, між протокою Кодачком і Дніпром.

Глинський на спеціальному геометричному плані XVIII ст.; 480 сажнів довжини й 260 сажнів широчини, розташований на три версти нижче Пищаного.

Пищаний на плані ріки Дніпра 1780 року і *Піскуватий* в атласі Дніпра 1786 року, 2 версти довжини і близько $\frac{3}{4}$ версти широчини¹³, навпроти гирла річки Домоткані й села Пушкарівки з правого боку.

Жуків або *Жучий*, 2 версти 50 сажнів довжини і близько $\frac{1}{2}$ версти найбільшої широчини; розміщений навпроти гирла річки Самоткані і колишнього села Григорівського, що стало тепер містом Верхньодніпровськом, з правої сторони і віток Верхнього Довжика й Нижнього Довжика ліворуч; як здається, цьому острові відповідає острів *Поперечний* з розпису 1697 року¹⁴.

Хурсин на плані ріки Дніпра 1780 року, Курсанів в атласі Дніпра 1786 року, Харсунів у пана Бухтеєва¹⁵; 3 версти 100 сажнів довжини і 2 версти найбільшої широчини, навпроти балки Верхньої Щурівки й озера Горіхуватого з правої сторони. Назва острова, за місцевим переказом, походить від вигнаного козаками за якусь провину з Січі запорожця Хурси чи Хурсака, котрий оселився на острові посеред Дніпра навпроти Паньківки (з часом, проте, й звідси вигнаний затятими супроти нього запорізькими козаками)¹⁶. На теперішній час власником острова є граф Г. І. Ностиць.

Сідлівський відзначений на плані Дніпра 1780 року. Йому відповідає, безперечно, той, що значиться як острів *Шапаренків* атласу Дніпра 1786 року, в чому перекоонує як саме розташування острова при правому березі Дніпра, так і розміри його, в обох випадках вказані однаково – близько версти в довжину, 200 сажнів широчини – й та сама відстань від острова Хурсина – 2 версти. Розташований навпроти села Шапаренкового, через що теж так названий на плані 1786 року.

Мартинів, лежить посеред Дніпра паралельно до Сідлівського, має 1 версту довжини і 150 сажнів широчини.

Матвій. $3\frac{1}{2}$ версти довжини і півтори – широчини; розташований навпроти озер Рудникового і Скрипайки з лівого боку і хутора Корбівки праворуч.

Великий на плані ріки Дніпра 1780 року (він і *Великий Москалів* в атласі Дніпра 1786 року, острів *Великий над Чорною Лукою* в розпису островів 1697

¹³ В атласі 1786 року вказується 1 верста 50 сажнів довжини й 250 сажнів широчини; на геометричному спеціальному плані – 400 сажнів довжини й 96 сажнів широчини.

¹⁴ *Величко С.* Летопись событий в Юго-Западной России. – Т. III. – С. 473.

¹⁵ Записки Одесского общества истории и древностей. – Т. III. – С. 489.

¹⁶ Переказ, повідомлений Ф. Ф. Марацевичем 9 грудня 1889 року.

року), 4^{1/2} версти довжини, мало не 2 версти найбільшої широчини¹⁷; розташований навпроти слободи Щурівки праворуч.

Шелюгуватий, або *Голий* на плані Дніпра 1780 року, він же й *Шеленговатий* в атласі Дніпра 1786 року; 1 верста довжини й ¹/₂ версти широчини; розташований навпроти балки Мамракової і села Аул Катеринославського повіту з правої сторони.

Голий, на п'ятдесят сажнів нижче Шелюгуватого, очевидно, сприйнятий складачем плану Дніпра 1780 року разом з Шелюгуватим, але вже зазначений окремо в атласі 1786 року; 1 верста 225 сажнів довжини і 300 сажнів широчини.

Просеред з атласу Дніпра 1786 року розміщений паралельно до Голого, має 1 версту 100 сажнів довжини і 150 сажнів широчини; йому відповідає безіменний острів на плані Дніпра, позначений на одну версту вище села Романкового навпроти впадіння в Дніпро гілки Осигнуватої з правого боку.

Великий острів, названий у відомому творі французького інженера Боплана ще в XVII ст., що мав тоді, з його слів, півмилі у довжину і півтораєста кроків у широчінь. Щовесни він затоплювався водою, але влітку слугував пристановищем для рибалок, що прибували на острів ватагами аж з Києва й інших місць¹⁸. Очевидно, йому відповідає острів *Романів*, що має близько двох верст в довжину й і одну в широчину і розташований посеред Дніпра якраз навпроти церкви села Романкова Катеринославського повіту.

Слюсарів острів у атласі 1786 року й залишений без назви на плані 1780 року; має 2 версти довжини й 200 сажнів найбільшої широчини; розташований вище села Кам'янського, що стоїть на правому березі Дніпра.

Бригадирівка в атласі Дніпра 1786 року, без назви на плані Дніпра 1780 року; 300 сажнів довжини і 200 сажнів широчини за атласом 1786 року, 3 версти довжини і 200 сажнів ширини за планом Дніпра 1780 року; міститься навпроти гілки Череднички і хутора Бригадирівки з лівого боку й села Кам'янського праворуч.

Марчин в атласі Дніпра 1786 року, 3 версти довжини і 300 сажнів широчини; міститься між селами Кам'янським і Тритузним; відповідає плавні з плану ріки Дніпра 1780 року праворуч між Дніпром і гілкою Жовтухою.

Химин на плані Дніпра 1780 року, близько половини версти довжини і чверті версти найбільшої широчини, навпроти впадіння гілки Коноплянки з правої сторони.

Гречаний у розпису 1697 року, позначений на плані Дніпра 1780 року і в атласі Дніпра 1786 року, 1 верста 300 сажнів і 200 сажнів найбільшої широчини¹⁹, міститься навпроти гілки Коноплянки і села Тритузного з правого боку.

Святільників в атласі Дніпра 1786 року, 400 сажнів довжини і 150 сажнів широчини.

Просеред на плані Дніпра 1780 року і в атласі 1786 року, 1 верста 150 сажнів довжини і 100 сажнів широчини), навпроти озера Плоского й річища Прогною з правого боку.

¹⁷ Атлас 1786 року подає 300 сажнів довжини й 1 верста 100 сажнів широчини.

¹⁸ Описание Украйны. Сочинение Боплана. – С. 17.

¹⁹ В атласі Дніпра 1786 року 1 верста довжини й 200 широчини.

Погорілий в атласі частини ріки Дніпра 1863 року, 1½ версти довжини і близько 180 сажнів широчини; розташований нижнім кінцем навпроти села Таромського з правого боку.

Великий Баранців в атласі Дніпра 1786 року, 1 верста 200 сажнів довжини, 150 сажнів широчини, розташований на одну версту нижче села Сухачівки праворуч; місцем розташування і розмірами відповідає йому острів Баранченків на плані ріки Дніпра 1780 року.

Малий Баранців в атласі Дніпра 1786 року, 400 сажнів довжини й 100 сажнів широчини; місцем розташування і розмірами відповідає йому безіменний острів з плану Дніпра 1780 року, розташований між Великим Баранцевим і Чайчиним.

Чайчин на плані Дніпра 1780 року; 125 сажнів довжини і 65 широчини²⁰.

Моровий в атласі Дніпра 1786 року, він же й *Поровий* на плані 1780 року, і *Насипний* на триверстовій карті Росії, 1 верста 200 сажнів довжини і 205 сажнів широчини в атласі 1786 року; дві версти довжини і ½ версти широчини на плані 1780 року; розташований навпроти річища Закітного та слободи Діївки* праворуч; нині в мові навколишніх селян він зветься островом *Муравим*; площу його обчислюють 59 десятин і 320 квадратних сажнів.

Малба, позначений в атласі Дніпра 1786 року, 1 верста і 90 сажнів довжини і 100 сажнів широчини; розташований біля правого берега вище Нового Кодака.

Самоловля в атласі Дніпра 1786 року; 300 сажнів довжини і 50 широчини; йому відповідають безіменний острів на плані ріки Дніпра 1780 року навпроти балки Кленової з правого боку і острів Кам'яний триверстової карти Росії, розташований навпроти слободи Фабричної* – передмістя міста Катеринослава²¹.

Чортів острів на планах ріки Дніпра 1780, атласі Дніпра 1786 і плані міста Катеринослава 1786 років; 125 сажнів довжини і 65 сажнів широчини; розташований був на 50 сажнів вище острова Монастирського й навпроти слободи Половиці; нині зовсім змитий водою.

Острів *Монастирський*, позначений на всіх атласах, планах і розписах Дніпра, відомий усім письменникам минулих сторіч, що його називають тепер Потьомкінським, Рябининським, Буряківським і Богомолівським; має в довжину 1 версту 65 сажнів і 125 сажнів широчини й площу за сучасними вимірами 70 десятин землі; вкритий густим дубовим лісом і розташований якраз навпроти Потьомкінського парку* в Катеринославі. Острів сей прикметний багатьма обставинами. У IX сторіччі нової ери він слугував притулком для грецьких монахів*, вихідців з Царгорода, що обрали його місцем своїх молитовних подвигів; у X сторіччі він бачив 957 року на своїх берегах київську велику княгиню св. Ольгу: плывучи в Царгород, вона мусила прожити на острові Монастирському, перечікуючи бурю, що здійнялася на Дніпрі, і забезпечуючи свою дружину від нападу хижих печенігів; у тому ж сторіччі, 988 року, на острові Монастирському стояв

²⁰ Навпроти села Кам'янки, що лежить на лівому березі Дніпра у теперішній час є ще три острови: *Підмижевний* – 102 десятини й 2140 кв. сажнів; *Спірний*, що складається з трьох острівців загальною площею в 118 десятин і 30 кв. сажнів, і *Свинячий* – 117 десятин і 530 кв. сажнів.

²¹ Див.: Ряд XVI. – Арк. 13, 4°, 40'.

і великий князь Володимир*, плывучи зі своєю численною дружиною Дніпром до Корсуня, оголосивши грекам війну. У XII сторіччі, 1152 року, великий князь Мстислав Ізяславович*, вчинивши похід проти половців і розбивши їх в союзі з чорними клобуками на річці Углі, тобто нинішній Орелі, й при річці Самарі, відвідав острів Монастирський і намагався захистити його від нападів сміливих кочовиків. У XIII сторіччі, під час татаро-монгольської навали 1240 року, Монастирський острів був сплюндрований і випалений ордою. Десь побіля 1400 року християни спробували відновити зруйновану святиню на острові, та, напевне, невдало, тому що французький інженер Боплан, відвідавши острів на початку XVII сторіччя, не бачив тут жодних прикмет монастирських будівель. “Монастирський острів, – пише він, – крутий, високий, оточений скелями, що сягають двадцяти чи навіть тридцяти футів; сама тільки північна сторона децю пологіша. Через це острів сей не заливається весняним розливом. Назву свою він одержав від монастиря, що стояв тут у давнину і від якого, проте, і слідів не лишилося. Аби береги Дніпра заволоділи ним, то він був би вельми зручним для заселення; у довжину він має близько тисячі, у широчину від вісімдесяти до ста кроків, і наповнений вужами та іншими зміями”²².

Однак, вже за гетьмана Богдана Хмельницького, десь біля 1655 року, на Монастирському острові вже знову замешкали ченці, а ще через п’ять років нижче острова Монастирського навпроти гирла ріки Самари відбулася битва між татарами і знаменитим кошовим отаманом запорізьких козаків Дмитром Івановичем Сірком. 1660 року татари напали з ханом* на Україну, сплюндрували тут кількасот сіл і хуторів, захопивши у них велику кількість християн у полон. Поляки передали їм ще й полоненого ними російського воеводу Василя Борисовича Шереметева*. Коли частина цих татарських загонів переправлялася через Дніпро між Монастирським островом і гирлом річки Самари, кошовий Сірко напав на них і розгромив, звільнивши деяку частину бранців і взявши багату здобич. 1700 року острову Монастирському була відведена уся та місцевість, де тепер стоїть собор, Потьомкінський палац, архієрейський будинок і богоугодний заклад у місті Катеринославі, а ще через сорок сім років острів разом з прилученою до нього місцевістю був переданий полковником самарської паланки Кирилом Красівським* у власність Самарському Пустинно-Микільському запорізькому монастиреві*. Та все ж ще довго опісля Монастирський острів притягав до себе увагу людей благочестивих: 1750-го і 1760-го року острів відвідав відомий свого часу полтавський протопіп Євстафій Могилянський*: тоді ж у монастирському подвір’ї на підвищенні навпроти острова жив благочестивий ієромонах Самарського монастиря Памва Гамалія з своїм келійником-козаком Петром Чередниченком; сюди нерідко приїздив до свого знаменитого сподвижника граф Іван Симонович Гендриков, що жив тоді в своєму маєтку Гендриківці

²² Описание Украины. Сочинение Боплана. – С. 18.

²³ Історія Монастирського острова почасти подана у творі о. Феодосія “Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии” (Екатеринослав, 1880. – Т. I–II).

Бахмутського повіту Катеринославської губернії²³. Після зруйнування Січі 1775 року при заснуванні міста Катеринослава князь Г. О. Потьомкін призначив, як видно це з плану Катеринослава 1786 року*, що належить Ананієві Петровичу Струкову, Монастирський острів під міський громадський сад²⁴; але оскільки цьому не судилося збутися, то Монастирський острів поступив перше в управління лісового відомства (1797 року), а згодом – 1815 року – перейшов у приватну власність²⁵. На теперішній час з правого боку від материка Монастирський острів відділений так званою Архієрейською канавою, загородженою на самому початку Архієрейською заборогою.

Нижче Монастирського острова йде *Гринів острів* у розпису 1697 року. Далі йде

Шевський за атласом Дніпра 1786 року і геометричним спеціальним планом минулого сторіччя. Згідно з першим – 400 сажнів довжини й 100 сажнів широчини, за другим – 2 версти 250 сажнів довжини і 240 сажнів широчини. Розташований при лівому березі Дніпра між гілкою Кривцем і протокою Шевською, північним кінцем навпроти південної частини острова Монастирського, південним кінцем – проти верхньої частини острова Станового.

Становий в розпису 1697 року, на плані ріки Дніпра 1780 і атласі Дніпра 1786 року, тепер – *Прозоровський* або *Воронцовський*, до 4 верст довжини й 1 верста широчини, низинний, піскуватий, укритий лісом м'якої породи, з багатьма озерами. Міститься навпроти балки Широкої і передмістя міста Катеринослава, Мандриківки з правого боку й села Ігрени* з лівого. Після зруйнування Січі цей острів дістався у володіння князеві О. О. Прозоровському, як це вказано у розпису земель, розданих військовим і цивільним чинам²⁶; за яких обставин він перейшов від князя Прозоровського у володіння прем'єр-майора Олексія Максимовича Синельникова* – невідомо, але з сімейних паперів нинішнього власника Любимівки генерал-майора Олексія Миколайовича Синельникова видно, що на острові Становому були сінокоси, риболовлі, озера, комиш і значна кількість лісу. 1815 року острів Становий був переданий за 400 карбованців річно власником його Синельниковим в оренду вдовій княгині Прозоровській під умовою, щоб “лес на нем растущий в полной мере был збережен, не производя ему никакой рубки, ни подчистки, которья за экономией ее сиятельства останется для отопления фабрики и мастерских; сверх того, вывозить с того острова хворосту для домашнего обиходу всякой год по тридцати возов”²⁷. На теперішній час острів Становий належить князеві І. І. Воронцову-Дашкову.

Самарський в атласі Дніпра 1786 року, у Боплана *Кінський* острів, на плані ріки Дніпра 1780 року – без назви навпроти середини Станового, в актах 1756

²⁴ Переказ, що на Монастирському острові Потьомкін хотів улаштувати університет, не підтверджується, оскільки за планом 1786 року для університету відведене місце на правому березі Дніпра, приблизно там, де нині архієрейський будинок.

²⁵ Запевняти, що острів Монастирський після зруйнування Січі дістався князеві Прозоровському, ми не можемо за відсутністю історичних документів на доказ.

²⁶ Юбилейный екатеринославский листок. – 1887. – № 25.

²⁷ Опис фамільних паперів. – № 2.

року – *Усть-Самарський*²⁸, нижче Срібної коси, навпроти гирла ріки Самари, з лівого боку від материка відділений протокою “Старуха”, а з правого – Дніпром, “имеет в длину три четверти, а в ширину при вершине одну четверть мили²⁹, покрит лесом, болотами и потопляется весенним полноводием. На нем живут многие рыбаки, которые ловят рыбу в Самаре и по недостатку соли пересыпают ее золою или сушат для сбережения. Река Самара впадает прямо против вершины Конского острова”³⁰, інакше – між Срібною косою й Самарським островом. Усна традиція свідчить, що навпроти острова Самарського на лівому березі Дніпра колись відбувалося побоїще між козаками й татарами: “тут трупу, черепів видимо-невидимо валялося, а кров запекалася на чверть аршина!”. Ймовірно, відгомін сутички кошового Сірка з татарами 1660 року.

Московський острів на плані Дніпра 1780 року і на спеціальному геометричному плані минулого сторіччя, на першому – 1^{1/2} версти у довжину і 125 сажнів широчини, на другому – 282 сажні довжини і 34 широчини; розташований посеред Дніпра навпроти села Лоцманської Кам’янки.

Крячків на плані ріки Дніпра 1780 року, 1 верста довжини й 125 сажнів широчини; розташований при правому березі Дніпра навпроти балки Верхньої Саджавки, нижче Московського, але в одну лінію з ним.

Кам’януватий на плані Дніпра 1780 року, у Боплана – *Князів острів*, “который есть не что иное, как скала длиною от пятисот до шестисот, а шириною до ста шагов, безопасная от полноводья”³¹; нині – 1 верста 125 сажнів і близько 120 сажнів довжини; на ньому росіяни побудували у 1737 році ретраншементи й редути; лежить при правому березі Дніпра навпроти південної околиці села Лоцманської Кам’янки й балки Верхньої Саджавки з правого боку паралельно до Крячкового острова.

Козацький острів, відомий Бопланові, триста п’ятдесят шість сажнів довжини й сімдесят широчини; безлісний, вкритий скелями, непідвладний затопленням, переповнений гадюччям³² й розташований якраз навпроти балки Середньої або Домашньої Саджавки.

Кодацький, на плані Дніпра 1780 року, без ста сажнів 2 версти довжини і близько 100 сажнів найбільшої широчини; розміщений навпроти балки Нижньої Саджавки.

Малий Татарчук на плані Дніпра 1786 року й геометричному спеціальному плані XVIII ст., сто сажнів довжини, двадцять п’ять сажнів широчини.

Великий Татарчук на плані Дніпра 1780, в атласі Дніпра 1786 року й на геометричному спеціальному плані; триста шість сажнів довжини, дев’яносто сім сажнів широчини; навпроти балки Яцевої з лівого. Укритий дубом, берестом й осокором.

²⁸ *Эварницкий Д. И. Сборник материалов...* – С. 147–148.

²⁹ В атласі 1786 року 1 вер. довжини й 100 саж. широчини.

³⁰ *Описание Украины. Сочинение Боплана.* – С. 18.

³¹ Там само. – С. 19.

³² Там само.

Яців на плані Дніпра 1780 року, 2 версти довжини, $\frac{1}{2}$ широчини.

Донський на плані Дніпра 1780 року, він і *Демський* чи *Демека* сучасних документів³³; 2 версти довжини і $\frac{1}{2}$ версти широчини; розташований паралельно до Яцевого ближче до правого берега Дніпра. -

Піскуватий в атласі Дніпра 1786 року; 250 сажнів довжини і 50 сажнів широчини; лежить на 300 сажнів нижче Яцевого в одну лінію з ним.

Сурський на плані ріки Дніпра 1780 року і в атласі Дніпра 1786 року; за першим 3 версти довжини і 125 сажнів широчини, за другим – 2 версти і 100 сажнів довжини, 200 сажнів широчини,

Мурав'їв в атласі Дніпра 1786 року і *Муравний* на геометричному спеціальному плані XVIII ст., $\frac{1}{2}$ версти довжини і 50 сажнів широчини, розташований біля лівого берега Дніпра навпроти Сурського порога, вкритий невеликим ліском.

Пуцівка, двісті шістдесят два сажні довжини і вісімдесят сажнів широчини, відразу за порогом Сурським навпроти села Волоського³⁴.

Два острови *Кулики*, в ряд з каналом Лоханського порога ближче до лівого берега Дніпра.

Лоханський, розділений на три невеличкі острівці в атласі Дніпра 1786 року, кожний по 100 сажнів довжини і 20 сажнів широчини, два з них посеред Дніпра, третій – ближче до лівого берега, усі три навпроти Лоханського порога.

Нижче острова Лоханського у гранітній скелі правого берега Дніпра на леваді селянина Я. О. Заскоки (с. Волоське) є природна печера, названа Змієвою, довжиною понад 25 аршинів. Щоб проникнути в цю печеру, треба сперш проповзти по сирій землі, простягнувши руки вперед, сажнів зо два на животі, а вже потім підвестись і йти ногами.

Скелястий острів; сто сажнів довжини і близько 20 сажнів широчини.

Стрільчатий в атласі Дніпра 1786 року; інакше – *Лоханська Стрільця*, за розписом 1697 року – *Княгинин острів*. Це – величезної височини скеля по 50 сажнів у довжину й широчину при самісінькому березі Дніпра з правого боку відразу нижче останньої хати села Волоського.

Шулаїв на геометричному спеціальному плані XVIII чи *Шулаків* в атласі Дніпра 1786 року, за першим – 330 сажнів довжини й 80 широчини, а за другим – 200 довжини й 50 широчини; міститься нижче впадіння річки Вороною в Дніпро й навпроти балки Тягинки праворуч. На острові помітна стіна, змурована з дикого каменю на глиняному розчині (чи не залишок якоїсь фортифікаційної споруди?), що чекає свого дослідника.

Піскуватий на геометричному спеціальному плані XVIII сторіччя, в атласах Дніпра 1780 і 1786 років, згідно з першим 250 сажнів довжини і 64 сажні широчини, а згідно з третім – $1\frac{1}{2}$ версти довжини і стільки ж широчини.

Козлів на плані ріки Дніпра 1780 року, в атласі Дніпра 1786 року й на геометричному спеціальному плані XVIII сторіччя, за першим 2 версти 200 сажнів

³³ *Еварницький Д. И.* Запорожье в остатках старины. – Т. I. – С. 175.

³⁴ Геометричний спеціальний план XVIII ст. в губерньській креслярні м. Катеринослава.

довжини й 125 сажнів широчини, за другим – 1 верста 350 сажнів довжини й 100 сажнів широчини, за третім – 1 верста 74 сажні довжини й 242 сажні широчини; розташований на п'ять верст нижче Звонецького порога, вкритий чудовим лісом.

Ткачів в атласі Дніпра 1786 року й на геометричному спеціальному плані XVIII ст., а на плані ріки Дніпра 1780 року він помилково поставлений нижче Козлова паралельно до Віток³⁵; довжина 344 сажні, широчина 137; розташований навпроти балки Тягинки і Царської з лівої сторони і страшної водоверті Смоляра серед Дніпра, вкритий чудовим лісом.

Кверко на геометричному спеціальному плані – відразу за островом Ткачевим навпроти яру Сухого і Йосипового порога.

Муравський на плані ріки Дніпра 1780 року; має 2 версти довжини й півверсти широчини, лежить паралельно до Піскуватого при лівому березі Дніпра.

Вітки на плані 1780 року чи *Квітки* на геометричному спеціальному плані XVIII ст., на першому один острів довжиною в 1 версту 475 сажнів й широчиною у 125, а на другому – два острови; перший – 178 сажнів довжини й 62 широчини, другий – 38 сажнів довжини й 74 широчини; містяться у 166 сажнях нижче острова Козлова і своїм розміщенням відповідають теперішнім островам Солонцеві й Дмитровому, позначеним в атласі частини Дніпра від Кременчука до Лиману³⁶.

Библів в атласі Дніпра 1786 року, 300 сажнів довжини й 50 сажнів широчини, лежить в одній версті й 300 сажнях нижче острова Ткачєвого навпроти “будинку бригадира Синельникова” ближче до лівого берега Дніпра; за розташуванням йому відповідає острів *Жидівський* атласу Дніпра від Кременчука до Лиману: як пояснюють місцеві старожили, острів Жидівський колись був укритий великим дубовим лісом, але згодом, під час будівництва каналу в Ненаситецькому порозі, ліс був вирубаний, а острів, відтак доступний руйнівній силі течії, був геть змитий водою; назву свою одержав від того, що там “споконвіку ховали (тобто – “хоронили”; пояснення Яворницького. – Ред.) жидів, аж поки вода не розмила острова, бо їх, клятих, і земля не приймає”³⁷.

Рак на плані Дніпра 1780 року чи сучасний *Раківець*; 50 сажнів довжини і стільки ж широчини; розташований навпроти середини острова Библового, посеред Дніпра при вході в Ненаситецький поріг.

Майстріє, показаний без назви в атласі Дніпра 1786 року і з назвою в атласі частини Дніпра 1863 року та на планах Дніпра Полікарпова-першого 1886 року; 140 сажнів довжини й 50 сажнів широчини, біля лівого берега Дніпра.

---

³⁵ Що на плані Дніпра 1780 року в даному разі допущено помилки, видно з того, що на всіх інших планах й атласах – адмірала Пуштина 1786 року, на спеціальному геометричному XVIII ст., на плані частини Дніпра від Кременчука до Лиману 1865 року, на плані генерал-майора Полікарпова-першого 1886 року, на триверстовій карті Росії й, нарешті, на сучасному плані власника В. Ф. Малами* – показано острів Ткачів паралельно до Козлова при лівому березі Дніпра, а не нижче Козлова й паралельно до Вітків, як це значиться на плані Арапова 1780 року.

³⁶ Атлас части реки Днепра от Кременчуга до Лимана. – СПб., 1863. – № 12.

³⁷ Записано від Олексія Васильовича Васильєва у селі Миколаївці.

Жмура в атласі Дніпра 1786 року, 100 сажнів довжини й 25 сажнів широчини; лежить на одну версту і 150 сажнів нижче острова Библового ближче до лівого берега Дніпра і своїм розташуванням відповідає одному з Біляєвих островів в атласі частини Дніпра 1863 року.

Петрівський в атласі Дніпра 1786 року; 200 сажнів довжини і 50 сажнів широчини; лежить паралельно до Жмура посеред Дніпра і своїм розташуванням відповідає острові *Голодаєвому* з атласу частини Дніпра 1863 року.

Піскуватий-перший, позначений в атласі Дніпра 1786 року, 100 сажнів довжини й 30 сажнів широчини: розташований в одну лінію зі Жмурою, але на 100 сажнів нижче нього; нині змитий водою.

Служба в атласі Дніпра 1786 року, тридцять на тридцять сажнів.

Пищаний на плані Дніпра 1780 року, або ж *Піскуватий-другий* в атласі Дніпра 1786 року; у першому джерелі – 2 версти довжини і до 200 сажнів широчини, за другим – 1 верста довжини й 100 сажнів широчини; розташований нижче Воронової забори навпроти річки Плоскої Осокорівки з лівої сторони.

Острови *Біляєві*, *Голодаїв* і *Піскуватий-другий* прикметні тим, що на них трапляється досить багато бурштину, особливу після весняних повеней. Пересічно знаходять тут шматки завбільшки у півтора вершка; але трапляються, втім, шматки й більші чотирьох вершків. Так, колишньому власникові Ненаситецького порога нині покійному В. І. Синельникову селяни якось принесли шматок бурштину у п'ять вершків. Він послав його в подарунок відомому російському поетові Г. Р. Державину*, що доводився йому якимсь родичем. Той згодом писав Синельникову, що дав зробити з його подарунку блюдечко й чашечку для чаю. Бурштин, що знаходять під берегами названих островів, має різні відтінки: жовтий, світложовтий, темно-брунатний; буває зовсім чистий або з домішками у вигляді закам'янілих часток рослинності, різноманітних комах тощо.

Нижче острова Піскуватого йде “*Дубович над Вовнігом*” з розпису 1697 року, він же й *Дубовий* з плану Дніпра 1780 року та *Дубів* в атласі Дніпра 1786 року; 3 версти і 364 сажні довжини й 367 сажнів найбільшої широчини³⁸, тобто сто двадцять десятих землі, вкритий густим високим лісом, винятково дубовим. Під час розділу земель після зруйнування Січі частина острова Дубового разом з землею, де тепер село Військове (нижче Ненаситецького порога), віддана була полковниці Явдосі Василівні Синельниковій, дружині першого катеринославського губернатора І. М. Синельникова³⁹, а друга потрапила у власність Милорадовичеві; відтоді й до теперішнього часу островом Дубовим володіють Синельникови й Милорадовичі*. Навпроти північного краю Дубового острова у гранітному масиві правого берега є п'ять природних печер, з них чотири носять назву Голубиних, а п'ята – Пугачевої; із них перша має довжини два сажні, височини одну, а від рівня води до трьох сажнів. Пугачева печера має аршин довжини й два аршини широчини.

³⁸ Це – за геометричним спеціальним планом; а за планом 1780 року – 4 версти довжини, 250 сажнів широчини та за атласом 1876 року 3 версти 400 сажнів довжини й 300 сажнів широчини.

³⁹ З родинних паперів XVIII сторіччя М. А. Синельникової.

Нижче Дубового острова йдуть:

Забач, два острівці *Киселеві*, на триста сажнів нижче каменя *Перейми*.
Діденко, шістдесят сажнів по окружності.

Розчистка й *Полтавка*, останній сто чотирнадцять сажнів довжини й тридцять широчини, при вході у Вовнігівський поріг ближче до лівого берега Дніпра.

Піскуватий, навпроти каменів *Саврана*, *Лошати* і *Млинів*.

Червоний, сорок два сажні довжини й дев'ятнадцять широчини, навпроти каменя *Червоного* й села Федорівки, біля правого берега Дніпра.

Осокоруватий на плані Дніпра 1780 року, половина версти довжини і близько ста сажнів широчини.

Таволжанський острів, інакше *Таволжанка*, чи *Тивільжан* у місцевій вимові, відомий під цією самою назвою ще Ерихові Лясоті, а слідом за ним й інженерові Бопланові. “Остров Таволжанский длиною около двух тысяч, шириною около полутора ста шагов⁴⁰; он весь составлен из скалы, не имеет столько утесов, как первый (что ниже Таволжанского). Место это крепко от природы и хорошо для жилья. Здесь растет много таволги; это – красное дерево, твердое как бук и имеющее силу гнать из лошадей урину. Из него выдělывают краску для волос”⁴¹. Академік Арон Лерберг дає острові Таволжанському з гаком три версти в довжину і від ста до двохсот сажнів широчини. “Бопланово показание меры острова так много разнится от нашего, что разности сей нельзя объяснить одним только примерным определением. Поелику в сих местах был он весною, то очень вероятно, что часть острова была понята водою”⁴². Очевидно, що назву свою острів Таволжанка одержав від рослини таволги, що у великій кількості росте на острові навіть і теперішнього часу. Таволгою (*spirea stenata*) називають лобазник зазубрений, рослину, що утворює густі зарослі по берегах Дніпра. Галузки і листя таволги мають в'язучі властивості й зараховуються до сечогінних засобів. Як правило, деревина її буває білого кольору, але на острові Таволжанському вона червона, що легко пояснюється характером ґрунту на острові⁴³. Місцеве населення таволгою називають особливий вид червоної, дуже гнучкої лози, здатної болісно впливати на тіло. У козацьких думках таволгою завжди “затинаять” “баші турецькі, недовірки християнські” нещасних полонеників, захоплених мусульманами українців, прикованих на турецьких галерах до весел важкими залізними ланцюгами:

“Баша турецький, басурманський,
Недовірок християнський
По каторзі він ходе-походжає,
На слуги свої, на турки-яничари, зо-зла гукає:
Кажу я вам, турки-яничари, добре ви дбайте,
Із ряду до ряду заходжайте,
По три пучки тернини та *червоної таволги* набирайте,
Бідного невольника по тричі в однім місці затинаяте”...

⁴⁰ На геометричному плані – 3 версти і 20 сажнів довжини, 1 верста і 30 сажнів широчини.

⁴¹ Описание Украйны. Сочинение Боплана. – С. 23.

⁴² Лерберг А. Х. Исследования. – С. 274–275.

⁴³ Там само. – С. 275.

Нинішнього часу Таволжанський острів облямований по берегах лісом, а всередині являє собою прекрасну рівнину, на котрій розкидані там-сям величезні гранітні скелі, найвища з-поміж котрих має назву Голубиної скелі. З цієї Голубиної скелі відкривається прекрасний і далекий вид на село Августинівку-Смольщу, розташовану на правому березі Дніпра, і на самий Дніпро уздовж у напрямку з півдня на північ супроти течії води.

Навпроти північного кінця острова Таволжанки лежить острів

Орлів, триста п'ятдесят сім сажнів довжини й сорок дві широчини, піщаний, вкритий невеличким ліском.

Навпроти південного закінчення Таволжанки лежить інший острів –

Перун, котрий у Лерберга називається *Пернов*, а в мові місцевих мешканців – *Перун* або ж *Перень*, на нових картах Дніпра помилково званий *Зміною скелею*, а на плані Дніпра Полікарпова-першого – *Зміїним островом*⁴⁴. Він розташований при самому березі Дніпра якраз навпроти балки Таволжанки лівого берега, котра й сам острів ділить на дві дещо нерівні половини. Таке ділення дає повну підставу думати, що колись він становив одно ціле з лівим берегом і що на ньому закінчувалася балка Таволжанка. Острів Перун простягається уздовж лівого берега Дніпра з півночі до півдня, причім у своїй північній половині він значно вищий, аніж у південній. Довжина його – сто п'ятдесят сажнів, широчина у північній частині сімдесят п'ять, а в південній – тридцять сажнів. Висота за середнього рівня води в Дніпрі становить: у північній частині п'ятдесят, а в південній – тридцять сажнів. А загалом острів Перун схожий на велетенську якусь потвору, що простяглася уздовж Дніпра головою на північ, а хвостом на південь, ще й ніби прогнувшись трохи посередині. Це єдиний на всьому Дніпрі такий високий острів. Окрім назви і своєї виняткової височини, острів Перун прикметний ще і своєю печерою. Вона розташована у кручі західного берега острова і зветься Змієвою; схожа, втім, радше на нору, зроблену самою природою, аніж на те, що зазвичай зветься печерою. Має довжини вісім аршинів і півтора широчини при самому вході, а висота стелі – від двох аршинів до чверті аршина. Крім печери, на острові заслуговує на увагу ще погріб в улоговині, що ділить острів навпіл. Стіни його – п'ять сажнів вздовж і три упоперек – викладені з дикого каменю. Хто його зробив і для якої потреби – жодних вказівок немає. Можливо, що його призначення вдалося б встановити після розкопок його, та навряд чи можливі тут розкопки, оскільки споруда вже вся перерита якимись шукачами скарбів.

На питання, від чого острів Перун дістав свою назву, місцеві дідусі відповідають переказом, вельми схожим на той, що його внесено на перші сторінки нашого вітчизняного літопису про зверження князем Володимиром Святим боввана бога Перуна, скинутого за велінням князя в Дніпро після хрещення киян. “Як поплив той Перун по Дніпрові, то й дійшов до самого острова Тивальжана. А тут він зупинився і перекинувся у невеличкий острів. Через те там, де він ліг головою, найбільша на всьому острові височина. А там, куди він ногами простягся – там найменша на нім висота”. Печера ж на острові Перуні зветься Змієвою* тому,

⁴⁴ Плани реки Днепра. – СПб., 1886. – Арк. III.

що “у ній змії жив, страшенний змії, такий змії, що людей жер: ухопить, було, яку-небудь людину, затягне в печеру та там і зжере; від цього змія печера й почала зватися Змієюю”.

На одну версту нижче острова Таволжанського лежить острів

Білий в атласі Дніпра 1786 року. 150 сажнів довжини і 50 широчини. На теперішній час такого острова ні в атласі частини Дніпра 1863 року, ні на триверстовій карті Росії немає; на карті Дніпра 1863 року на одну версту нижче Таволжанського острова стоїть посеред Дніпра група 12 каменів з назвою *Орлиних* (навпроти Іван-Городка, розміщеного дещо праворуч). На геометричному спеціальному плані минулого сторіччя посеред Дніпра, – якраз навпроти Іван-Городка, – поставлений острів *Орлина Стрілиця*; таким чином виходить, що *Білий* і *Орлина Стрілиця* – один і той самий острів.

Капра в атласі Дніпра 1786 року на чотириста сажнів нижче острова Білого біля правого берега Дніпра, 100 сажнів довжини і 50 сажнів широчини; за розташуванням йому відповідає безіменний острів плану Дніпра 1780 року біля правого берега Дніпра, вище Піскуватого острова.

Піскуватий острів, на плані Дніпра 1780 року – біля лівого берега Дніпра, 125 сажнів довжини і 30 сажнів широчини; за розміщенням і величиною йому відповідає острів *Бистрик* з атласу Дніпра 1786 року на чотириста п'ятдесят сажнів нижче Капри, що має там 100 сажнів довжини й 30 широчини.

Аврамів в атласі частини ріки Дніпра 1863 року і на триверстовій карті Росії; йому відповідає безіменний острів при правому березі Дніпра навпроти Піскуватого й Сторожового в одну лінію з Капрою, 475 сажнів довжини і 125 сажнів широчини.

Сторожовий на плані Дніпра 1780 року, відразу нижче Піскуватого посеред Дніпра, довжиною й широчиною по 65 сажнів.

Клобуківський на плані Дніпра 1780 року, 2 версти довжини й 130 сажнів широчини, навпроти нинішнього села Ігнатівки, котра стоїть праворуч.

Кучугурний на плані Дніпра 1780 року, паралельно до урізу Клобуківського острова і ближче до лівого берега Дніпра, 250 сажнів довжини й 128 сажнів широчини; за розмірами й розташуванням йому відповідає острів *Орлиний* в атласі Дніпра 1863 року і на триверстовій карті Росії.

Навпроти села Ігнатівки було ще два острови:

*Виноградний*⁴⁵ і *Шалинський*, відсутні, проте, і на планах 1780 й 1786 років, і на плані 1863 року, і на триверстовій карті Росії, хоч і відзначені в економічних примітках до [опису] Катеринославського повіту на 35-й сторінці⁴⁶: “деревня Игнатъевка с островами Виноградным и Шалинским генерал-майора Игната Ивановича Гижицкого”⁴⁷.

Макинський чи *Махинський* на геометричному спеціальному плані XVIII ст., 174 сажні довжини й 61 сажень широчини; розташований при самому березі Дніпра

⁴⁵ 348 сажнів довжини й 118 широчини.

⁴⁶ У Катеринославській губернській креслярні.

⁴⁷ Экономические примечания до Екатеринославского уезда.

з правого боку навпроти гирла балки Клобуківської й села Бирдина; очевидно, йому відповідає чи названий вище Клобуківський острів, чи

Лозуватий острів з триверстової карти Росії й атласу Дніпра 1863 року навпроти села Ігнатівки й балки Бирдиної. Трохи вище бирдинської сільської церкви.

Кухарів, дві версти вісімдесят сажнів довжини й одна верста двісті сім сажнів широчини, вкритий чудовим дубовим лісом, має в собі двісті п'ятнадцять десятин і двісті сорок вісім сажнів землі, розташований навпроти Лишнього порога і балки Лишньої з лівого боку. Існують деякі підстави вбачати в козацькому острові Кухаревому острів *Коханий** Бельського* й Лукомського*. “Между иными островами есть там один остров, который называется Коханым, между порогов на 40 миль ниже Киева, занимающий несколько миль в длину. С этого острова можно охранять два брода: Кременецкий и Кусманский, которыми посполитые переправляются к нам. Есть и другой остров *близ того*, называемый Хорчика (т.е. Хортица)”⁴⁸. “Кохан длиною на несколько миль, лежит между порогами, от Киева в сороку милях. На том острове казаки когда бивало обретаются, то татары, об их там прибывании прослышав, не так дерзновенно на ту сторону Днепра в Русь и Польшу для добычи чрез броды Кременчуцкий и Кючманский переправляются, коими бродами свободно бивало переходят, когда какого времени на оном острове козаков не бывает. А как на оном острове казаки учнут опять пребывать, то татарам опять препятствуют и забороняют”⁴⁹. “Между порогами близ Хортицы” великим придатним для життя островом може бути тільки той з островів, котрий ніколи не заливається водою; таких островів між порогами є два – Таволжанський і Кухарів. Можливо, що назва останнього походить від німецького слова “Koch”, по-російськи “повар”, а по-українськи “кухар”, й дала Бельському привід назвати його замість Кухаревого Коханым, тобто островом кохання (по-польськи “kochać” – кохати). Як здається, острові Кухаревому відповідає острів Великий Личний у розпису 1697 року; недалеко від нього названа балка Лична, нинішня Лишня, а навпроти балки Лишньої з більших островів тільки й може бути острів Кухарів.

Нижче Кухаревого йде острів *Лишний*, на плані ріки Дніпра 1780 року, 125 сажнів довжини й 65 сажнів широчини; розташований при правому березі Дніпра між скелями Лишнього порога.

Кленовий на тому ж плані Дніпра, 65 сажнів довжини і в половину цього широчини; розташований навпроти голови острова Гавиного.

Гавин на геометричному спеціальному плані XVIII сторіччя, що назву свою одержав від українського слова “гава” (рос. “ворона”), в атласі Дніпра 1786 року і в Лерберга названий Говенним; одна верста 410 сажнів довжини й 118 широчини, безпосередньо нижче Кухаревого острова, паралельно до Лантухівського.

Лантухівський острів свою назву, згідно з переказом, одержав від [прізвища] кошового отамана Лантуха. На геометричному спеціальному плані Дніпра XVIII сторіччя згаданий зі ще однією назвою:

⁴⁸ Kronika polska Marcina Bielskiego. // Zbiór pisarzy polskich. Część szósta. – T. XVIII. – Warszawa, 1832. – S. 192. Кучман там, де було місто Рашків: Летопись Самовицца... – С. 162.

⁴⁹ Летопись Самовицца... – С. 330.

Дубовий. “Сельцо Виноградовка с островом Лантуховым, Дубовый тож, надворного советника Михаила Васильева сына Каховского”⁵⁰; а в економічному коментарі щодо Катеринославського повіту початку сторіччя він названий вже

Виноградним. “Деревня Игнатъевка с островами Виноградным и Шалинским генерал-майора Игната Ивановича Гижицкого”⁵¹. На триверстовій карті названий також Виноградним від назви села Виноградівки, розташованого на правому березі якраз навпроти острова.

Іржаний на плані Дніпра 1780 року, 1 верста 100 сажнів довжини й 125 сажнів широчини; розташований на 250 сажнів нижче Лантухового в одну лінію з ним, чим відповідає острову *Смирному-першому* з атласу Дніпра 1786 року, 100 сажнів довжини й 25 сажнів широчини.

Смирний-другий в атласі Дніпра 1786 року, на сто сажнів нижче Смирного-першого, 100 сажнів довжини і 25 сажнів широчини. Йому відповідає острів *Похилый* в атласі частини Дніпра 1863 року.

Прусові острови, позначені на геометричному спеціальному плані XVIII ст. Їх троє, всі разом мають одну версту в обводі⁵². Розташовані під самим правим берегом Дніпра при вході у Вільний поріг навпроти маєтку Письмача*.

Кряччинів і *Скворців* в атласі частини Дніпра 1863 року по 25 сажнів довжини і в половину того широчини, що часом деким приймаються як окремі річкові камені.

Далі йде група з шести островів, позначених на геометричному плані XVIII ст., на плані Дніпра 1780 року і в атласі 1786 року. З них перший має 102 сажні довжини й 84 широчини; другий – 80 сажнів довжини й 22 широчини, третій 67 сажнів довжини й 33 сажні широчини, четвертий 80 сажнів довжини й 33 широчини, п’ятий 86 сажнів довжини й 39 широчини й, нарешті, шостий – 386 сажнів довжини й 110 широчини. На плані Дніпра 1780 року перші три з цих шести островів названі

Малишівськими, а останній – *Курисовим*. На плані 1786 року верхній названий *Малим Дубовим*, довжина його – 70 сажнів, широчини 50; а нижній – *Великим Дубовим*, довжини 1 верста, широчини – 120 сажнів. Обидва вони лежать в одну лінію один за другим, обидва – ближче до правого, аніж до лівого берега. Є всі підстави припускати, що під верхнім з Малишівських островів криється острів, відомий у Боплана під назвою:

Кашоварниця. “На пушечный выстрел ниже сего порога – Вильного – лежит скалистый остров, названный козаками Кашеварницей, как будто для выражения радости о благополучном проходе через пороги: там козаки веселятся и угощают друг друга обыкновенным своим кушаньем, кашею”⁵³. Це не може бути Кухарів острів, як гадає пан Бухтеєв⁵⁴, очевидно, спокушений назвою останнього острова,

⁵⁰ Экономические примечания до Екатеринославского уезда. – С. 36.

⁵¹ Там само. – С. 35.

⁵² За даними губерньської креслярні в Катеринославі.

⁵³ Описание Украйны. Сочинение Боплана. – С. 23.

⁵⁴ Записки Одесского общества истории и древностей. – Т. III. – С. 491.

близькою до назви Кашоварниці, з тієї ж простої причини, що Кухарів острів лежить на п'ять з половиною верст вище Вільного порога, в той час як Кашоварницю Боплан розміщує нижче Вільного порога “на гарматний постріл”. На відстані пострілу з гармати, тобто приблизно в одній версті нижче Вільного порога може бути тільки перший з Малишівських островів, але ніяк не Кухарів острів. Існує також певне підґрунтя для припущення, що в тому ж першому з Малишівських островів, інакше – Кашоварниці, слід бачити острів Малий Дубовий Лерберга чи “Дубовий над Вольним” порогом з розпису 1697 року, а в останньому з трьох нижніх Курисовому – Великий Дубовий. “От Вильнаго порога Днепр стремится прямо на юг и имеет ширины то с лишком версту, то менее. Суда ходять подле самого правого берега и прежде всего встречаются гряду островов, числом *шесть*, из коих самый северный называется Мальной-Дубов, а самый южный и самый больший, лежащий в версте от порога, Большой-Дубов”⁵⁵. А відтак, нижче Вільного порога до проходу Кічкаса на Дніпрі стоїть шість більш-менш значних островів: три Малишівські і три безіменні; найпівнічнішому з них, названому Бопланом Кашоварницею, відповідатиме Малий Дубів Лерберга, а найбільшому й найпівденнішому, що лежить за Малишівськими островами на одну версту нижче Вільного порога, відповідатиме Великий Дубів Лерберга. У цьому легко переконатися, особливо глянувши в атлас Дніпра 1786 року адмірала Пущина і на геометричний спеціальний план минулого сторіччя: там, де на плані Дніпра 1780 року стоять Малишівський-верхній і, на одну версту нижче нього, Курисів острів, на геометричному спеціальному й на плані Пущина поставлені Малий Дубовий і Великий Дубовий. Атлас частини ріки Дніпра 1863 року всю цю групу з *шести* островів зве Пурисовими⁵⁶, а на триверстовій карті Росії* вона залишена без назви⁵⁷. Обидва острови, Малий Дубовий і Великий Дубовий, скелясті по берегах й піскуваті далі від берега, де росте ліс, нині переважно шелюговий, осокоровий й іноді трапляється дуб, але велика кількість дубових пенків свідчить, що він тут раніше переважав усі інші породи. Між собою острови розділені не більш як сотнею сажнів простору. До лівого берега Малого Дубового прилягають два острівці Малишівські, а до крайнього з них – острівець *Явленийий*.

Уся поверхня Малого Дубового немов засіяна великою кількістю людських кісток: в одному місці побачиш руки, у другому стирчать з землі ноги, у п'ятому щиряться з ґрунту зацілілими зубами щелепи. Особливо багато буває кісток після весняних повеней і сильних розливів. А що тут було – жодних історичних даних немає. Чи вимерли тут з голоду обложені ворогом запорожці, як оповідають одні, чи був тут цвинтар запорізьких козаків, як твердять інші, чи ж справді тут відбулася жорстока січа українців з турками, як наполягають треті – про це зовсім нічого невідомо. Було б, звісно, надто ризиковано стверджувати, що на цьому острові зійшлися в битві печенізький князь Куря з київським князем Святославом*, котрий склав тут, перед лицем дніпровських порогів, свою чубату голову,

⁵⁵ Лерберг А. Х. Исследования. – С. 277.

⁵⁶ Атлас части реки Днепра... – СПб., 1863.

⁵⁷ Ряд XVIII. – Арк. 13.

послуживши таким чином немов прототипом так само чубатим запорожцям, що так рясно вродили згодом за порогами.

На $1/2$ версти нижче Курисового на плані ріки Дніпра 1780 року проставлено острів *Вербів* (на 450 сажнів нижче Великого Дубового, в атласі Дніпра 1786 року – *Вербовий*), за першим – 1 верста 120 сажнів довжини і 125 сажнів широчини, згідно з другим – 400 сажнів довжини й 100 сажнів широчини. На геометричному плані XVIII ст. він розміщений у 162 сажнях від Великого Дубового (нині – це вище колонії Кронцвейд*) і названий тут *Пухаловим*; у атласі частини Дніпра 1863 року – островом *Маркусовим*, а на триверстовій карті Росії – *Дубовим*, 1 верста 83 сажні довжини й 183 сажні широчини.

Кам'януватий на плані Дніпра 1780 року, нині – острів *Голий*; 1 верста і 120 сажнів широчини, лежить біля лівого берега Дніпра з довгою піскуватою мілиною біля південного берега його.

Крячок, названий так від птиць крячків, лежить нижче колонії Павлокічкас, розташованої на лівому березі.

Нижче острова Крячка навпроти каменя Дзвіниці у лівому березі Дніпра є велика печера, що зветься *Школа*, з величезним карнизом над входом до неї. Всередині вона складається з двох коридорів, з них один йде з півночі на південь паралельно з Дніпром, а другий під прямим кутом до Дніпра зі сходу на захід. Паралельна Дніпрові частина має дев'ять аршинів довжини й чотири височини. Друга, круто повернувши, продовжує печеру ще на п'ять аршинів і закінчується отвором у береговій кручі, маючи глибини до двадцяти сажнів.

У трьохстах сажнях нижче переправи Кічкаса, навпроти урочища Сагайдачного, лежить острів *Чорний*⁵⁸, як здається – нинішній острів *Федоришин*, названий так від імені по батькові власниці його Ганни Федорівни Марк (“Федорихи”)⁵⁹, 193 сажні довжини і 46 сажнів широчини.

Два *безіменні* острови навпроти північно-західного рогу острова Хортиці; перший – 108 сажнів довжини й 29 широчини, другий – 280 сажнів довжини й 50 широчини.

Дубовий на геометричному спеціальному плані XVIII сторіччя, 130 сажнів довжини й 70 широчини.

Навпроти цього острова лежить знаменитий острів

Хортиця, у відомому трактаті візантійського імператора Костянтина Порфирородного (905-959) він названий островом св. Григорія як ніби на честь просвітителя вірмен Григорія, що колись пропливав і в наші краї Дніпром⁶⁰; а у вітчизняних літописах – Хортич, Кортицький, Городецький, Ортинський, Інтрський острів⁶¹; у Ериха Лясоти, Боплана і в Книзі великого креслення –

---

⁵⁸ Геометричний спеціальний план XVIII сторіччя з Катеринославської губернської креслярні.

⁵⁹ Названий *Стрільцьким* у нарисі Я. П. Новицького* в газеті “Степь” від 9 березня 1886 року (Катеринослав).

⁶⁰ Брун Ф. К. Черноморье. – Одесса, 1879. – П. – 289.

⁶¹ Летопись по Ипатьевскому списку. – СПб., 1871. – С. 187, 205, 208, 266 та ін.

Хортиця; у В. Зуєва й князя Мишецького – “Хортиці”⁶²; в атласі Дніпра 1786 року адмірала Пуштина – Хитрицький острів⁶³, у Рігельмана* Хордецький острів⁶⁴. Назва Хортиці походить, за поясненнями одних, від імені слов’янського бога Хорса⁶⁵, а за тлумаченням інших – від слова “хорт”, мисливський пес; таких наші предки слов’яни-язичники, зупиняючись на острові нижче порогів під час плавання Дніпром “з варяг у греки”, могли приносити в жертву своїм богам⁶⁶. “Прошед Крарійській перевоз⁶⁷, они, руссы, причаливают к острову, который называется именем святого Григорія. На этом острове они совершают свои жервоприношения: там стоит огромной величины дуб. Они приносят в жертву живых птиц; также втыкают кругом стрелы, а другие кладут куски хлеба и мяса и что у кого есть, по своему обыкновению. Тут же бросают жребий, убивать ли птиц и есть или оставлять в живых”⁶⁸. В наших літописах Хортиця згадується вперше під 1103 роком, коли великий князь Святополк Ізяславович* в союзі з іншими князями йшов походом на половців: “И поидоша на коних и в лодьях, и придоша ниже порог и стаща впротолчех и в Хортичим острове”⁶⁹. Так само з наших літописів довідуємося, що тут, на Хортиці, з’їжджалися всі головніші руські князі зі своїми соратниками, коли 1224 року вирушали на першу битву проти татаро-монголів на річку Калку. “Придоша к реце Днепру и въидоша в море; бе бо людей тысящи, и воидоша в Днепр и возведоша пороги и стаща у реки Хортице на броду у протолчи”⁷⁰.

1556 року з’явився на Хортиці знаменитий князь Дмитро Іванович Вишневецький* – козак Байда з українських народних дум, перший засновник Хортицької Січі. Ненавидівши з усього серця ворогів Христової віри татар і турків, Вишневецький уклав собі план знищити Кримську орду й заволодіти чорноморським узбережжям. Він знайшов собі союзників – російських козаків дяка Ржевського й запорізьких отаманів Млимського* й Михайла Єськовича – і зі своїми трьома сотнями канівсько-черкаських [городових] козаків рушив проти татар і турків під Іслам-Кермень*, Волам-Кермень й місто Очаків. Пovoювавши вдало з ворогами на їхній території, Вишневецький відступив опісля на острів Хортицю, загородив тут “город” і звідси мав намір робити наїзди на мусульман. Проте, як повідомляв він у травні 1557 року московському цареві Іванові Грозному*, кримський хан Девлет Гірей* з сином прийшов на чолі великого війська під Хортицю, бився з князем двадцять чотири дні, та вкінці був відбитий, втративши багато людей, і з великою ганьбою відступив від Хортиці, віддавши багато здобичі

⁶² Петешественные записки Василя Зуєва... – С. 261; *Мишецкий С. И.* История о казаках запорожских... – С. 68.

⁶³ Імператорська публічна бібліотека. – Ф. IV. – Арк. 268.

⁶⁴ *Ригельман А. И.* Летописное повествование о Малой России. – М., 1847. – С. 20.

⁶⁵ *Фаминцын В.* Божества древних славян. – Вып. 1. – СПб., 1884.

⁶⁶ Путевые записки Эриха Лассоты... – С. 85.

⁶⁷ Нині Кічкас, вище острова Хортиці.

⁶⁸ *De administrando imperia.* – Cap. IX. – S. 74–77.

⁶⁹ Летопись по Ипатьевскому списку.– 183.

⁷⁰ Там само. – С. 445–496.

до рук Вишневецького. У вересні того ж року Вишневецький вирудив з Хортиці до Івана Грозного посланцем Михайла Єськовича, повідомляючи через нього про свій “віїзд” з-під польсько-литовського короля й бажання вступити у підданство до царя московського, а також, що він облаштував на Дніпрі, “на Кортицькому острові”, укріплене місто – “город”, навпроти Кінських вод, по сусідству з татарськими кочів’ями. Цар прийняв пропонуване Вишневецьким і послав до нього на Хортицю боярських дітей Андрія Щепотьєва, Нечая Ртищева та й того ж Михайла Єськовича, надавши їм охоронну грамоту та наділивши жалуванням. Шістнадцятого жовтня того ж 1557 року Вишневецький вирудив від себе назад це посольство разом з Семеном Жижемським, повідомляючи через них, що він присягає на вірність московському цареві й просить дозволу йти походом під Іслам-Кермень воювати знов татарські улуси.

Рівно через рік Вишневецький, проте, мусив був витримати повторну облогу острова Хортиці під проводом кримського хана: Девлет Гірей підступив у жовтні 1558 року до “города” на Хортиці з численним військом людей турецького султана й волоського господаря. Вишневецький і сього разу довго боронився, але потім, не маючи чим харчувати своїх людей і коней, залишив Хортицю й відступив у Черкаси та Канів, а звідтам ставився до Москви. З Москви у жовтні того ж 1558 року він зі своїм рідним братом та кабардинським мурзою Канкликом Конуковом, з отаманами, сотськими і стрільцями дістався водним шляхом до Астрахані, а звідти – у Кабарду до черкесів. Велено йому було зібрати тут рать і йти повз Азов на Дніпро, а на Дніпрі стояти, спостерігаючи за діями кримського хана, “скільки Бог допоможе”. Вишневецький зупинився спершу під Перекопом, але, не здивавши тут жодного ворога, перейшов до Таванської переправи “на півтридцять” верст нижче Іслам-Керменя. Простоявши на переправі марно три дні, Вишневецький піднявся звідси до острова Хортиці й тут з’єднався з дяком Ржевським. Зустрівши Ржевського вище порогів, Вишневецький наказав йому покинути всі коші з припасом на Хортиці, відібрав кращих людей з його раті – деяку кількість боярських дітей, козаків та стрільців, одіславши решту в Москву, і потім з добрим військом подався літувати в Іслам-Кермень, звідки збирався заволодіти турецькими містами Перекопом та Козловом. Кримський хан, бачивши намір Вишневецького, одійшов у глибину півострова за Перекоп. Дізнавшись про це, цар Іван Грозний відрядив до князя посла з жалуванням, наказуючи залишити на Дніпрі Ширяя Коб’якова, дяка Ржевського і Андрія Щепотьєва з кількома боярськими дітьми, стрільцями та козаками Данила Чулкова та Юрія Булгакова, а самому їхати до нього в Москву. Князь покорився царській волі, але через два роки він знов опинився на Дніпрі біля Хортиці, звідки, знісшись з польським королем, удруге перейшов до нього на службу. З його від’їздом історія Хортиці на деякий час завмирає.

Посланець германського імператора Рудольфа II Ерих Лясота, проїжджаючи 1594 року повз Хортицю, занотував: “Четвертого липня ми проминули дві річки, названі Московками, що течуть у Дніпро з татарської сторони... Потім пристали до берега нижче, поблизу острова Малої Хортиці, де років з тридцять тому Вишневецьким був побудований замок*, зруйнований опісля турками й тата-

рами”⁷¹. Дещо пізніше Лясоти згадував про це саме і польський історик Мартин Бельський: “Є й ще один острів біля того Коханого, називаний Хорчика, що на нім Вишневецький перед цим жив і вельми татарам шкодив, так що вони не сміли через нього так часто до нас вторгатися”⁷².

Боплан писав 1620 року про Хортицю, що острів сей вельми високий, майже з усіх сторін оточений обривами, у довжину має більше двох миль, а в широчину до половини милі у східній частині, але що ближче до заходу, тим вужчим і нижчим він стає. Він вкритий дубовим лісом, водою в повені не заливається⁷³. “Сказывают, в то время оной Хортиц, – писав десь у проміжку між 1736–1740 роками князь Семен Іванович Мишецький, – не был остров, но соединенная степь, а уже потом от сильных вешних вод в низких местах сильною водою прорыло и учинило Хортицким островом... На нем издревле была Запорожская Сечь. А потом как поляки шли войною на Россию в 1630 году⁷⁴, тогда запорожские козаки были под Польшею. И один запорожский воин, прозываемый Сагайдачный*, на оном острове построил фортецию, а по их званию окоп. В 1738 году на оном Хортицком острове сделан от россиан великий ретраншемент со многими редутами и флешами, на котором российская армия и флотилия, вышед из Очакова, многое время стояла”⁷⁵. Здається, що точніше буде віднести спорудження вказаних укріплень не до 1738, а до 1736 року. “В бывшую русских с турками войну в 1736 году на острове Хортице был построен знатный ретраншемент* с линиями *поперек* острова, где и строение военных судов производилось, но лес к тому из дальних мест сверху Днепра доставлялся, по притчине имеющихся на Днепре, выше сего острова, в 60 верстах, при Кодацком ретраншементе, начавшихся порогов, кои вниз продолжением десять только верст от того острова и не дошли”⁷⁶. Мету спорудження подібних укріплень пояснює очевидець і учасник російсько-турецьких воєн 1736–1738 років Христофор Герман Манштейн*. “Во время похода и полевых действий 1736 года граф Миних свободное сообщение с Украиной сохранял следующим образом: коль скоро войско за границу российскую выступало на некоторое отдаление, то приказывал в известном расстоянии делать небольшие земляные укрепления, так что ежели местоположение в рассуждении дров и воды позволяло, одно от другого не далее было одной или двух миль... В каждом из сих укреплений оставляли одного чиновника и от 10–12 человек ратников или драгун и до 30 козаков, а в больших от 4–500 строевого войска и около толикого же числа козаков под начальством штаб-офицера. Сии разсыпанные войска должны были препровождать гонцов и заготовлять сено в запас... Крепосцы весьма полезны были еще и для обозов, к войску следовавших:

⁷¹ Путевые записки Эриха Лассоты... – С. 53.

⁷² Kronika polska Marcina Bielskiego. – S. 191–193.

⁷³ Описание Украины. Сочинение Боплана. – С. 24.

⁷⁴ Тут допущена хронологічна помилка, оскільки Сагайдачний помер 10 квітня 1622 року.

⁷⁵ *Мишецкий С. И.* История о казаках запорожских... – С. 68.

⁷⁶ Топографическое описание... – С. 173.

они тут находились в безопасности от всякого неприятельского нападения и обыкновенно в одной которой либо из них останавливались для ночлега”⁷⁷.

Острів Хортиця на теперішній час є найбільшим і найвеличавішим з усіх чисельних на Дніпрі островів: він має двадцять чотири з половиною версти у обводі і містить в собі 2547 десятин і 325 сажнів землі. Найбільша висота його, у північно-східному кутку, за найвищого рівня води в Дніпрі, сягає тридцяти сажнів. У південно-східній половині острова острів Хортиця являє собою низинні плавні, вкриті лісом, помережені річками, озерами, ярками, лиманами, затоплювані кожної весни водою. У північно-східній половині Хортиця є степовою рівниною одного рівня з материком, що підходить до обох берегів Дніпра. У північно-східному закінченні острова (так званій Вищій Голові) на лівому березі Хортиці є печера, що має назву Змієвої. Вона піднімається над рівнем води в Дніпрі більш ніж на півтора сажня, зсередини являє собою просторе заглиблення на кшталт коридору понад три аршини завдовжки й висотою у два сажні та близько двох аршинів завширшки. Нижче печери йде глибока яма з півночі на південь, засипана на дні піском, порослим колючою травичкою якріцями. Назву свою печера одержала, як переповідають, від змія, що жив у ній тут ще в часи запорізьких козаків. “Він не зачіпав нікого, й козаки не боялись його. Бувало, кажуть, вночі змії той як засяє – як засяє, так і освітить Дніпро. Кажуть, що він не кожної ночі показувався, а так на місяць чи на три тижні раз, та все коло печери, котру й тепер ми називаємо Змієвою”⁷⁸.

Береги острова Хортиці покрані двадцятьма двома балками, що одержали свої назви частково від запорожців, а частково від німців-колоністів. Вони такі: Куца, Наумова, Громущина, Каракайка, Генералка, Широка, Корнійчиха, Корнієва, Липова, Костева, Башмачка, Шанцева, Велика, Ганнівська, Велика Вербова, Мала Вербова, Вошива, Скотівська (від прізвища запорожця Скотівця), Блуква, Молодняга, Холодна й Совутина, від запорожця Совути, що мешкав у печері й виходив на світ Божий тільки по ночах. Зі скель тут прикметними є дві: Думна й Вошива: на першій запорожці часто думу думали, на другій запорізька голота вошей біла. З урочищ цікава Царська пристань*, названа так через те, що колись тут приставали царські судна⁷⁹.

Від перебування на Хортиці запорізьких козаків на теперішній час збереглося чотири цвинтарі у північній частині острова. Що ж стосується земляних укріплень, то навряд чи їх можна віднести до часів Д. І. Вишневецького: маючи при собі нікчемну кількість війська, якісь там сотні козаків, стрільців та боярських дітей, він навряд чи міг обрати для розташування такий величезний, у двадцять п’ять верст довкруг, острів. Йому зручніше було б засісти на острові значно менших розмірів, такому як Мала Хортиця, як нас у тому переконує і безпосередній свідок подій Ерих Лясота. А фортифікації, залишки котрих збереглися

⁷⁷ Записки исторические о России. – М., 1823. – Т. I. – С. 214–215.

⁷⁸ Новицкий Я. П. Народные предания // Екатеринославские губернские ведомости. – 1889, 8 апреля.

⁷⁹ Брун Ф. К. Черноморье. – Одесса, 1880. – Т. II. – С. 365.

й до наших часів на Великій Хортиці, було б найприродніше вважати спорудою російських військ під час російсько-турецької війни 1736 року. Вони простягаються *впоперек* острова, саме так, як будувалися зазначеного часу. Вже розміри їх і складність не дозволяють приписувати їх до творів рук князя Вишневецького: якщо розтягнути в одну лінію всі траншеї північного краю острова й додати до них траншеї середньої частини, то одержимо лінію довшу ніж у чотири з половиною версти разом взятих траншей. А крім цього, ще є залишки чотирьох редутив, кожна сторона котрих дорівнює шести сажням⁸⁰. Очевидно, що для спорудження подібних фортифікацій треба було немало часу, та й сил не трохи. А розпізнати на Хортиці, де укріплення Якова Шаха, а потім Петра Конашевича-Сагайдачного – то це вже й зовсім неможливо, та ще й питання, де вони їх робили: на Великій чи на Малій Хортиці? На теперішній час острів Хортиця належить німцям-колоністам*, вихідцям з Данцига, що поселилися тут через чотирнадцять років після зруйнування Січі (1775–1789).

Паралельно до острова Великої Хортиці лежить *Мала Хортиця*, або *Вирва* в атласі Дніпра адмірала Пуштина, що тепер через належність до німців колонії Канцерівки* зветься *Канцерським островом*. Для історії запорізьких козаків Мала Хортиця гідна уваги тим, що саме на ній і відсиджувався знаменитий князь Дмитро Вишневецький у сутичці з кримським ханом Девлет Гіреєм. “Мы пристали к берегу ниже близ лежащего острова Малой Хортицы, где лет тридцать тому назад⁸¹ был построен замок Вишневецким, разрушенный потом турками и татарами; близ сего острова изливаются в Днепр с русской стороны три речки, которые все называются Кортицами и название это оне передали обоим островам”⁸². Як розповідають місцеві старожили, Мала Хортиця ще кілька років тому була меншою, ніж тепер. Це була просто скеля з фортецею, а за нею коло правого берега було спокійне плесо навпроти невеличкої балочки. Ця заводь правила за пристань для запорізьких козаків, сюди вони заводили свої байдаки, а якось тут навіть якорилися царські судна. Якщо покопатися трохи в землі, то там можна й тепер знайти залишки запорізьких і царських суден, а з води можна діставати і рушниці, й шаблі, й усяке інше залізниччя⁸³. Мала Хортиця лежить у так званому Річищі або Старому Дніпрі у двох з половиною верстах нижче північно-західного рогу Великої Хортиці та в одній версті нижче Царської пристані і відділяється від материка невеликою протокою Вирвою. За характером поверхні ділиться на дві половини: низинну, вкриту лісом (у західній своїй частині – недавнього походження), і підвищену, порослу травою, на сході. Усього землі під Малою Хортицею – дванадцять десятин і тисячу двісті квадратних сажнів. Західний і південний береги острова пологі, а східний і ріжок північного – підвищені, скелясті й майже вертикально обривисті, досягаючи до семи сажнів висоти над рівнем

---

⁸⁰ Про ці споруди див.: *Зварницький Д. И.* Запорожье в остатках старины... – Т. I. – С. 217, 232.

⁸¹ Точніше – тридцять сім років: 1594 – 1537 = 37.

⁸² Путевые записки Эриха Лассоты... – С. 53.

⁸³ *Зварницький Д. И.* Запорожье в остатках старины. – Т. I. – С. 217.

води при середній нормі її. Підвищена частина острова має вздовж північного, південного і західного країв укріплення, що складаються з глибоких ровів з насипаними понад ними валами від двох до трьох сажнів заввишки. У загальному вигляді укріплення мають вигляд підкови, північна й південна частини котрої мають по сорок сажнів, а західна – п'ятдесят шість з перепадом у три сажні для в'їзду. На терені укріплення викопано двадцять п'ять ям, по яких нині ростуть дерева⁸⁴. За визначенням фахівців з військової справи, укріплення Малої Хортиці являють собою так званий редан з флангами, закритою горжею і траверсами, націлений вгору для захисту Дніпра. Зовнішнім виглядом він справді схожий на “замок”, яким описував його Ерих Лясота.

Після Малої Хортиці йде острів *Пищаний*, одна верста сто тридцять сім сажнів довжини й триста тридцять три широчини, при лівому березі Дніприща навпроти річки Нижньої Хортиці, позначений на геометричному плані XVIII сторіччя. На Новому Дніпрі якраз навпроти поперечних фортифікацій острова Хортиці, земляного укріплення на лівому березі Дніпра вище Олександрівська й гирла річки Сухой Московки стояв колись у давнину *Великий Дубовий* острів, одна верста двісті сорок сажнів довжини, шістдесят сажнів широчини⁸⁵, або шістдесят чотири десятини землі. Він був вкритий дубами, дикими грушами, на ньому стояв водяний млин і шинок, але все це сильною повинню 1845 року було знесено вниз за течією ріки та й про сам острів залишилися тільки спогади старожилів.

Острів *Вирва*, позначений на геометричному плані XVIII сторіччя й на плані Дніпра 1780 року паралельно до острова Великого Дубового, 2¹/₂ версти довжини й 250 сажнів широчини.

Розтебин, у Новому Дніпрі навпроти села Вознесенки чи, інакше, Нешкрєбівки, довжини ¹/₂ версти, ширини ¹/₃ версти, низинний, піскуватий, вкритий буйною високою лозою.

Дубовий на плані Дніпра 1780 року, 1 верста 165 сажнів довжини і 125 сажнів широчини, розташований нижче місця впадіння річки Мокрої Московки.

Старик, відразу нижче південного кінця острова Хортиці навпроти галузок Кушугума й Заклятої при лівому березі Дніпра, зліва відділений від материка річкою Стариком, праворуч омивається Дніпром, довжиною у дві з половиною версти, широчиною в одну версту. Це чи не той безіменний острів, що про нього згадує Лясота, розміщуючи його нижче впадіння двох річок Московок⁸⁶.

Чернечий на плані Дніпра 1780 року, ¹/₂ версти довжини, близько 140 сажнів широчини, в одній версті нижче південного краю острова Хортиці.

Дубовий Град з записок Ериха Лясоти, що нині іменується *Насипний*; нижче гілки Бандурки навпроти річечок Домахи й Мірошника та села Балабина Петрівського, ближче до лівого берега Дніпра, довжини до п'яти верст, широчини менше

⁸⁴ Там само. – С. 218. Там див. план укріплень.

⁸⁵ Так він позначений на геометричному спеціальному плані XVIII ст.; на плані 1780 року – 2 версти довжини, біля 150 сажнів широчини; в атласі 1786 року – 750 сажнів довжини й 200 широчини.

⁸⁶ Путевые записки Эриха Лассоты... – С. 53.

версти; вкритий дубовим лісом, від котрого й отримав свою назву. “Мы шли перед другим островом, Дубовый Град, так названным по большому дубовому лесу”⁸⁷.

Великий острів у творі Боплана, мав там близько двох миль, уся поверхня його, за винятком простору у 1500–2000 кроків в перекрої, затоплювалася водою. Навпроти нього з татарського боку впадала в Дніпро річка Конка⁸⁸. Як бачиться, цьому острову відповідає

Луговий острів, позначений на карті Річчі Заноні 1772 року з укріпленням на північному кінці його; вершина його починається навпроти річки Кушугума (Kundrutz у автора), а кінець – навпроти Плетеницького лиману (Liman Pleteniskoy).

Конівський в атласі Дніпра 1780 року; 1 верста довжини й 150 сажнів широчини, навпроти балки Конівської і хутора Розумовського з правого боку та гілки Річища з лівого.

Вищий Просеред в атласі Дніпра 1786 року, нині –

Крутоярський, навпроти урочища й балки Крутого Яру з правого боку, 1 верста 100 сажнів довжини й 200 сажнів широчини; вкритий лісом, серед якого є трійко вельми мальовничих озер, багатих на рибу та мисливську дичину. Належить власникові села Біленького П. М. Миклашевському*.

Наливач на плані Дніпра 1780 року, він і *Неналивач* в атласі 1786 року, згідно з першим – 2¹/₂версти довжини й півтори широчини, за другим 3 версти 50 сажнів довжини й 300 сажнів широчини.

Поседень, позначений на геометричному спеціальному плані і в атласі Дніпра 1786 року.

Нижчий Просеред, паралельно південному кінцеві Наливача, 550 сажнів широчини. Здається, що це саме йому відповідає Біляїв (Білеюв) острів розпису 1697 року.

Маринчин або *Солдатський*; триста сажнів кругом, утворений лише років 15 чи 20 тому. Ще зовсім недавно на цей острів можна було вільно перебродити з материка, і вдова-солдатка Маринка, що жила при самій околиці села Біленького, часто ходила на цей острів збирати хмиз на опал, від чого острів і прозвали Маринчиним чи Солдатським.

Никонівський, кругом сто сажнів, щорічно його змиває; розташований навпроти забори Никонівської, села Нової Слобідки (інакше – Порт Мішеля) й гілки Музурмана з лівого боку.

Риканський, в атласі Дніпра 1786 року; на триверстовій карті Росії *Рибальський*; нині – *Табунців*, 400 сажнів довжини й 150 широчини; розташований посеред Дніпра нижче місця впадіння гілок Лопушки й Клокунки та села Біленького, вкритий чудовим лісом. Як здається, йому відповідає острів *Білий* розпису 1697 року.

Пушинний, розділений на три частини: *Хвостів*, *Пушинний* і *Заломний*; так їх названо у межовому запису 1788 року⁸⁹ як такі, що лежать “против небольшого

⁸⁷ Там само.

⁸⁸ Описание Украины. Сочинение Боплана. – С. 25.

⁸⁹ З родинного архіву власника села Біленького М. І. Миклашевського.

оврага, урочища Заломов и балки Пушкинної”. Другому з них відповідає на плані Дніпра 1780 року острів *Просеред*, 2 версти 200 сажнів довжини й 1 верста широчини⁹⁰. Останньому з них відповідає в атласі Дніпра 1786 року острів Вище Залома, 1 верста 400 сажнів довжини й 50 сажнів широчини.

Насипний, двома верстами нижче балки Червоної; належить власникові сила Вищої Тарасівки А. П. Струкову.

Обрізний, близько півтори версти кругом, вкритий лісом, утворився також усього років тридцять тому, “перед волею”).

Струків, відділений від Дніпра широким “прорізом” й насипаний також усього років з тридцять тому; з півдня прилягає до нього піщана коса довжиною у приблизно півверсти.

Великий, відразу за косою при острові Струковому, позначений в атласі Дніпра 1786 року й на геометричному спеціальному плані XVIII сторіччя, згідно з першим – 1 верста довжини й до 200 сажнів широчини, за другим – 1 верста 60 сажнів довжини й 155 сажнів широчини; розташований при лівому березі Дніпра серединою якраз навпроти гирла річки Тараса; вкритий чудовим лісом, насипаний “ще за запорізьких козаків”.

Тарасівський у розпису 1697 року паралельно до Великого, відділений від нього “прорізом”; близько половини версти кругом, утворився також ще за часів “запорізьких козаків”, розташований північною вершиною своєю якраз навпроти річки Ненажери і лівої Плетенихи.

Клейнівський інакше *Архангельський* на геометричному спеціальному плані, 335 сажнів довжини й 105 сажнів широчини.

Просеред на тому ж плані, 1 верста 18 сажнів довжини й 135 сажнів широчини, на шість верст вище острова Цікавина, між лівими гілками Перебоєм і Бугаєм.

Стрілка на тому ж плані, 462 сажні довжини й 136 сажнів широчини, на дві з половиною версти вище Цікавина.

Цікавин на тому ж плані, 1 верста і 354 сажні довжини й 250 широчини, відділений від материка протокою Стариком, названий, згідно з переказом, від якогось запорожця на прізвище Цікавий.

Крючок, названий за прізвищем рибалки Крючка, $\frac{1}{2}$ версти довжини і 100 сажнів широчини.

Насипний, або ще *Яковлівський* від прізвища поміщика І. М. Яковлева, котрому він належить.

Гійний (на геометричному плані – *Гейн*); зі сходу на захід відділяється від плавнів гілкою Рябком, котра далі на південь переходить в гілку Велику Перебійну, а при південному кінці острова в гілку Дніприще; довжини понад дві версти, широчини – одна, вкритий чудовим лісом і після спаду води розділяється на три острови, що дає багатьом підстави приймати один острів за три. Затоплюється навесні тільки за високої води. В шести верстах від нього вище стоїть село Іванівське-Синельникове Мелітопольського повіту Таврійської губернії. За належ-

---

⁹⁰ Цим островом закінчується “План части реки Днепра” 1780 року.

ністю його казенним селянам села Томаківки острів Гійний на багатьох планах і атласах названий *Томаківським*.

Шовковий, посеред Дніпра, часом ще зветься *Обрізним* або *Спірним*, верста довжини, менше ніж півверсти широчини.

Вирвач, менший Шовкового, відірваний від правого берега Дніпра в 1877 році; лежить навпроти села Гологрушівки.

Круглик, з півночі омивається гілкою Темрюком, зі сходу Конкою, з півдня Рябком, а з заходу Дніпром; до двох верст довжини й 335 сажнів широчини; приростаючи щорічно в довжину й зменшуючись в широчину, на теперішній час Круглик зробився схожий радше на півострів, аніж на острів.

Варавин (в атласі Дніпра 1786 року – *Ваварин*), 2 версти довжини й 400 сажнів широчини, зі сходу охоплений гілкою Рябком, з заходу Конкою, з північного сходу Дніпром. Варавин, як і Гійний острів, затоплюється навесні тільки за надто високої води, так само вкритий лісом й так само належить казенним селянам села Томаківки, котрі мають на ньому лісову сторожку, через що і цей острів часом називають *Томаківським*.

Бабичів, названий від першого осадчого села Гологрушівки полкового осавула Степана Федоровича Бабичева, що діяв тут десь близько 1780 року. Називається також ще й *Тимчишиним* (від прізвиська власниці “Тимчихи”). Лежить навпроти слободи Гологрушівки.

Третьяків, навпроти урочища Великої Пуці з правого боку і села Подівки з лівого.

Подівський, навпроти місця другого впадіння річки Конки в Дніпро.

Червоний, між Дніпром і Великим Дніприщем, навпроти гілки Бистрика з правого боку і гілки Конки⁹¹ з лівого, довжини дві з половиною, широчини півтори версти.

На карті Річчі Занноні 1772 року на проміжку Дніпра від Кам’яного Затону до Микитинської переправи зазначені один за одним три острови: Солоний (Slone), Спокійний і Святий. Знайти щось спільне між ними й сучасними островами немає ніякої змоги, хіба що крім останнього, котрому може відповідати теперішній *острів Круглий*, що лежить навпроти гілки Святої з лівого боку.

У восьми верстах від Червоного до півночі навпроти села Чернишівки чи Красногригорівки і його виселку Матні Катеринославського повіту лежить великий острів Томаківка.

Томаківка (*Бучки*, *Буцький*, *Дніпровський острів*, *Городище*) в історії запорізьких козаків достопамятний тим, що на ньому була третя за рахунком Запорізька Січ – Томаківська. Про цей острів, не називаючи, проте, його назви, пише Ерих Лясота: “Мы миновали три речки, именуемая Томаковками, которыя текут в Днепр с русской стороны и впадают в него в том месте, где находится значительный остров N”⁹². Згодом про Томаківку писатиме й Боплан: “Остров Томаковка высокий и почти круглый, имеет вид полушара, поперечник его не более

⁹¹ На триверстовій карті Росії названа *Перевалом*. Див.: Ряд XXVIII. – Арк. 13.

⁹² Путевые записки Эриха Лассоты... – С. 52, 83.

одной трети мили, весь покрыт лесом; с вершины его можно видеть Днепр от самой Хортицы до Тавани⁹³. Я мог получить сведение об одних берегах сего прекрасного острова, который лежит ближе к русскому, нежели татарскому берегу⁹⁴. Услід за Бопланом острів Тамаківку називає і польський історик Мартин Бельський. “Есть и третий такой (острів на Дніпрі), который называется Томаковка, на котором большею частью низовые козаки мешкают, так как это для них было самое лучшее укрепление. Против него впадают в Днепр две реки: Тысмень и Фесьн, которые вытекают из Черного леса”⁹⁵. Князь Мишецкий свідчить, що на острові Томаківці була Запорізька Січ, “где и ныне тут знатное городище”⁹⁶. Між іншим, ця Січ невдовзі була перенесена запорожцями на Микитин Ріг, нижче Томаківки. Відтоді Томаківка й стала пустельним островом, на якому знаходили собі притулок різні особи, шукаючи собі простору чи рятуючись від переслідувачів. Так, на острів Томаківку з ув’язнення в селі Бужині втік 1 грудня 1647 року від переслідувань польських властей Богдан Хмельницький зі своїм сином Тимофієм; тут також відбулося побачення Богдана Хмельницького з послом Миколая Потоцького*, коронного гетьмана Польщі, Іваном Хмелецьким. Він переконував Хмельницького не піднімати війни проти поляків, облишити всі свої бунтівничі замисли й повернутися на батьківщину: “Запелню вас чесним словом, що й волосинка не впаде з вашої голови!”⁹⁷. Через один рік після цього один з польських начальників рапортував 2 квітня 1648 року в Варшаву: “Хмельницький сидить на острові Буцьку, що зветься й Дніпровським, за дві милі від берега, на якому стоїмо ми, а з того боку, від Криму, навряд чи можна дістати його пострілом з добрячої гармати”⁹⁸. Втім, що стосується запорожців, то далеко не всі з них сприйняли Хмельницького так дружельюбно, як можна було б сподіватися. Залежало це ось від чого. За кілька років до втечі Хмельницького на Запоріжжя отаман Федір Линчай учинив досить серйозне повстання проти Барабаша й інших старшин реєстрового війська як проти поплічників польських панів і грабіжників своїх співвітчизників. Декілька сот під проводом Федора Линчая повстали й вимагали (від Барабаша) повалення уряду. Приятель полковника Барабаша Богдан Хмельницький, як реєстровий сотник, зі службового обов’язку, розуміється, був вимушений брати участь у придушенні бунту. Реєстрові перемогли, а Федір Линчай зі своїми прибічниками, котрі дістали назву “линчаївців”, мусив рятуватися втечею на Запоріжжя, де він і поселився на острові Буцьку. Тепер, побачивши на своєму острові свого колишнього противника Богдана Хмельницького, линчаївці хоча й надали йому за звичаєм козацької

⁹³ Рішуча неправда. Це означало б бачити з одного боку на 50, а з другого на 150 верст.

⁹⁴ Описание Украины. Сочинение Боплана. – С. 25.

⁹⁵ Kronika polska Marcina Bielskiego. – S. 193.

⁹⁶ *Мышецкий С. И.* История о казаках запорожских... – С. 69.

⁹⁷ *Костомаров Н. И.* Богдан Хмельницкий. – СПб., 1884. – С. 251, 256; *Летопись Самовидца...* – С. 219.

⁹⁸ Див. про це в: *Памятники киевской комиссии для разбора древних актов.* – К., 1845. – Т. I. – Разд. III. – С. 18.

гостинності притулок, та все ж поставились до нього з підозрою... Ця недовіра й змусила Хмельницького перебратися з Буцька на Микитин Річ.⁹⁹

Томаківка одержала свою назву від татарського слова *тумак*, що означає *шапка*, бо й справді острів загалом дуже схожий на шапку за формою. У давнину, як оповідають старожили, він був покритий дрімучим лісом; на узліссях його росли високі груші, а в самісінській середині “гойдався високий-превисокий дуб”. Ці оповіді достеменно збігаються зі свідченнями Боплана. Острів Томаківка лежить посеред широких плавнів й з усіх боків омивається річками й ріками. З півдня й південного заходу підходить до нього Річище, утворене з правої гілки Дніпра – Бугая – під Гологрушівкою, й тече зі сходу на захід упродовж десяти верст, кінцем своєї течії торкається острова Томаківки і потім впадає, минувши острів, у Чернишівський лиман. Зі сходу вздовж острова зливається річка Ревун, котра відділяється від Річища біля південно-східного рогу острова, тече попід східним берегом, зліва приймає в себе річку Ревунча до чотирьох сажнів широчини; потім, дійшовши до середини острова, розділяється на дві гілки: головна, з тією ж назвою (Ревун), тече далі на північ, а друга відхиляється праворуч і зветься тут Ревунцем або ж Бистриком. Відійшовши дещо на схід від острова, цей Бистрик-Ревунець приймає в себе степову річку Томаківку, котра, забираючи далеко північніше острова, пробігає степом шістдесят верст через землі селян та інших різноманітних власників і нарешті зливається з Бистриком навпроти північного краю острова під Матнею – висілком села Чернишівки при самій садибі селянина Івана Миколайовича Пшеничного. З півночі понад островом Томаківкою йдуть той самий Бистрик, що прийняв у себе Томаківку й знову з’єднався з Ревуном, і той самий Ревун, вийшовши з Річища. З заходу до Томаківки прилягає великий лиман Чернишівський, що приймає в себе річки, одного боку (хоч і не безпосередньо) Гнилий Ревун, а з другого – Річище. До всього цього між названими річками й островом до Томаківки відносяться ще три великі озера: Соломчине на півдні, Калинувате на південному сході і Спичине на півночі. Річки, що омивають острів Томаківку, особливо Річище, достатньо глибокі й достатньо широкі. Річищем, наприклад, можуть вільно проходити невеликі судна, а за весняних повеней і великі. За спостереженнями старожилів, за давніших часів вони були хоча й вужчими, та зате глибшими і стрімкішими. Нині ж вони більш занесені мулом (“підзамулені”).

Сам острів з південного боку, там, де до нього підходить Річище, здається пустельним і голим: береги круті, обривисті й оголені, складаються з червоної глини, котра обвалюється в річку за кожної повені; тут найбільша висота острова – сім сажнів. Зі східного боку берег острова поступово знижується, мало-помалу переходячи в пологий, вкритий ліворуч степовою травою, а праворуч – кукутиною, потім облямований справжньою алеєю диких груш. Майже на самій середині східний берег острова має невеличку заглибнку на кшталт штучної вирізки. Ґрунт тут чорноземний, цілком придатний для висіву хлібних злаків. Вище середини східний берег стає зовсім оголеним і лише при самому кінці, в

⁹⁹ Буцинский П. И.* О Богдане Хмельницком. – Харьков, 1882. – С. 38.

бік північного сходу, зрідка порослий грушами. Зате тут виходить на поверхню вапнисте каміння. З північного боку увесь берег острова пологий, вкритий степовою й луговою та болотною травами, подекуди облямований грушами. Західний берег також пологий, вкритий травою, грушами, вербами, подекуди трапляються пеньки тополь, вишні й теренові чагарі, а в нижньому кінці своєму являє собою багаті поклади вапняку з вкрапленням морських черепашок великого калібру. До двох берегів острова Томаківки прилягають розлеглі плавні, частково скарбові, а частково селянські. Вони простяглися на сім верст, до самого Дніпра, і вкриті густою травою – “кукотиною” та порослі товстими вербами, осокорами, шовковицями, густою лозою, весняної пори усуціль затоплюється.

Обвід острова Томаківки дорівнює шести верстам, а площа становить 350 десятин. Поверхня острова, окрім описаних вище країв його, позбавлена будь-якої рослинності, що спричинено поганим звичаєм селян Чернишівки вивозити на ціле літо на острів свою худобу – коней, корів, свиней – і залишати їх тут без ніякого нагляду, дозволяючи їм самим блукати до самої осені островом, винищуючи дощенту всю і всіляку рослинність. Часто-густо тут можна надібати на таку худезну свиню, що вона являє собою щось схоже на дві стулені до купи дошки. Місцеві літні люди про таку свиню кажуть, що вона розучилася їсти: “киньте їй скибку хліба, то вона з’їсть, але неодмінно здохне, бо їсти не звикла; коли-не-коли ще плямкає писком, аби не забути, як воно їсться”.

Сліди перебування запорізьких козаків на острові Томаківці збереглися й по нинішній час у вигляді невеличкого укріплення у формі правильного редуту, розташованого на південному закінченні його. Редут сей складається, власне, з трьох траншей: траншеї бічної – східної, траншеї поперечної – північної, і траншеї бічної – західної. А замість поперечної південної траншеї слугує сам берег острова. Східна бічна траншея має 49 сажнів довжини, на південному кінці вона виходить на круте урвище у дев’ять сажнів довжини, утворене з тієї траншеї, розмитой водою. По всій довжині східної бічної траншеї тягнеться алея грушевих дерев. Західна бічна траншея має довжини 25 сажнів і теж закінчується при південному урізі острова глибоким урвищем, котре починається вже на четвертому сажні траншеї, напрямком з півночі на південь. Північна поперечна траншея має 95 сажнів із входом на сорок шостому сажні, рахуючи в напрямку зі сходу на захід. Сам вхід має три сажні довжини. У теперішній час на ньому ростуть дві розкішні груші, перекриваючи в’їзд до укріплення; такі само груші, у вигляді правильної куртини вишикувані, тягнуться і вздовж усієї північної поперечної траншеї. Найбільша височина кожної з траншей – три з половиною сажня. Центр укріплення побрижений невеликими горбками і ямками; останні – справа рук шукачів скарбів, котрі подекують про якийсь величезний скарб, закопаний на острові. Крім того, у північно-східному кутку укріплення є п’ять могилок, у котрих спочили члени сім’ї селянина Ф. С. Заброди, котрий понад 25 років прожив на острові сторожем скарбових плавнів. Поблизу укріплення знаходять запорізькі рибальські гачки, залізні цвяхи, різний металевий і череп’яний посуд, дрібні срібні монети, чавунні й олов’яні кулі та подібне. Від запорізького укріплення слід відрізнити незначний земляний квадрат на південно-західному кінці острова,

зроблений для шкільки молодих деревець і для копиць сіна названим селянином Ф. С. Забродою. Крім укріплення, від запорожців на острові Томаківці зберігся ще цвинтар ближче до східної околиці острова, розташований за високою могилою, насипаною майже в центрі острова. Ще не так давно – 1872 року – один з місцевих аматорів старовини протоієрей Карелин бачив на острові Томаківці цвинтар з надгробними хрестами з піщанику та написами на них з прізвищами й іменами похованих під ними запорожців¹⁰⁰. До теперішнього часу жоден з цих хрестів не вцілів: усі розібрані на фундаменти для хат і комор селянами. Нарешті, в південній частині острова Томаківки, майже навпроти самої середини його, вказують ще на льох, тобто погріб, викопаний нібито також запорізькими козаками. За словами старожилів, льох мав більше трьох сажнів довжини й починався від [берега] Річища. Нині він опинився посеред обвалу, що займає цілу квадратну десятину землі й виник внаслідок дії весняних вод, що просякали вглиб землі й, промиваючи у ній рови, обвалювали її. Пролізти в цей льох немає ніякої змоги через гадюк, що у великій кількості водяться тут. Особливо багато їх навесні; тоді вони дослівно кишма кишать: одні звисають над входом до печери, інші виглядають зі щілин у стінках, треті повзають по дну. “Тут сеї погані і не перейдеш: з гадюкою і їси, з гадюкою і п’єш, з гадюкою і спиш. Оце ляже пастушок чи хто там інший, а вона, підла, вже й підбралася під людину і спить: самій їй, бачиш, проклятій, холодно лежати. За колишніх часів кони кишма кишили на острові. Як настане, бувало, пора сіно косити, то перш за все косарі за кілля беруться, що вибиті гадюк, а тоді вже косять траву”¹⁰¹.

Нижче Томаківки на Дніпрі йдуть острови:

Прорізний, інакше *Чернишівський*, названий так від села Чернишівки, селянам котрого він належить.

Круглий, піскуватий, вкритий ріденькими чагарями, при лівому березі Дніпра.

Рибальський, інакше *Нечайівський*, біля правого берега Дніпра навпроти гирла Річища – річки, що плине з-під острова Томаківки й села Нечайівки, від назви якого й одержав свою.

Строц в атласі Дніпра 1786 року, 1 верста 50 сажнів довжини й 100 сажнів широчини. Розташований біля правого берега Дніпра паралельно до острова Орлова.

Орлів, на плані генерального межування 1776 року *Стукалів*, а в атласі Дніпра 1786 року – *Третьків*. Має вигляд майже правильної півсфери, за першим джерелом – дві версти довжини і сімсот сажнів широчини, за другим – 1 верста 400 сажнів довжини та 600 широчини, названий від гілки Орлової, що впадала колись у Дніпро з правого боку навпроти острова. Нині навпроти острова Орлового на правому березі Дніпра стоїть містечко Нікополь Катеринославського повіту, на місці запорізького поселення Микитина. У півторастах сажнях нижче острова Орлова від правого берега Дніпра видавався в ріку великий півострів, що звався у запорізьких козаків Микитиним Рогом. На цьому Микитиному Розі була четверта за ліком Запорізька Січ.

¹⁰⁰ Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1872. – Т. VIII. – С. 448.

¹⁰¹ *Эварницкий Д. И.* Запорожье в остатках старины... – Т. 1. – С. 292.

Чому цей ріжок суходолу одержав назву Микитино – на це ми не маємо жодних історичних даних. Є лише переказ, котрий пояснює, що вказаний ріг названий від якогось Микити, що прийшов на Дніпро з тодішньої України і першим поставив тут собі зимівника. Уперше назву “Никитин Рог” ми подибуємо у Ериха Лясоти. “Мы дошли до Никитина Рога на левой русской стороне и немного выше, до небольшого острова, где переночевали”¹⁰². Далі про існування Микитино Рогу ми дізнаємося під 1638 роком. За свідченням хроніста Дзівовича*, того року, якраз одночасно з відновленням Кодака як фортеці, була заснована на Микитиному Розі Микитинська Січ якимсь козаком Федором Линчаєм¹⁰³. Повідомлення про Микитин Ріг знаходимо під 1647 роком у козацького літописця. “В том же 1647 року Богдан Хмельницкий достал фортелно лист королевский у Барабаша, тогда дитине его восприемником бывшего, и вчитав пред козаками, усоветовал ступать на Запороже, и рушил декабря 1 первее в остров Бучки, потом в Рог Микитин, где нашел козаков триста, с которыми в Сечи жолнеров полских всех виколав, послал до Ислам-Герия* хана помочи просить на ляхов, и выпросил”¹⁰⁴. Під 1736 і 1740 роками Микитин Ріг або Микитине урочище відоме було й князеві С. І. Мишецькому. “Урочище Микитино состоит на правой руке берегу, против Каменного затону... где в древние годы бывали Запорожские Сечи. При оном урочище имеется ретранжемент, построенный от россиян в прежнюю турецкую войну, где при оном урочище ставлен был обоз, в команде гетманского сына Поповича”¹⁰⁵. Вслід за кн. Мишецьким те саме повторює Ригельман у своїм “Літописнім повістєванні”¹⁰⁶. Під 1669 роком у тексті російсько-польської угоди в Андрусові* Микитина Січ іменується вже не січчю, а перевозом. З 1734 року вона перетворюється в село, а під 1753 роком в офіційних документах називається Микитинською заставою. “Те форпости для закрытия весьма быть потребны, а особливо для лучшей предосторожности и осмотра проезжающих из Сечи Запорожской всякого чина людей, которые от Никитинской заставы, коя в Сечи состоит, не имеют билетов”¹⁰⁷. В той час у Микитині, як місці застави, мешкали посадові особи: шафар і підшафарій, писар і підписар, особи, що побирали з проїжджих плату за переправу через Дніпро, вносили її у загальновійськову скарбницю й вели про це прибутково-видаткову книгу. Крім того, тут були й митниця, утримувалася вартова сторожа з козаків, прикордонний комісар для розгляду суперечок між запорізькими козаками, з одного боку, й кримськими татарами – з другого. Поза тим, на Микитинській заставі жив драгоман, тобто тлумач, що знав, крім своєї, ще й татарську, турецьку і польську мови і видавав усім подорожнім до Криму та далі за кордон білети, написані відповідними мовами. На той час в Микитині було 40 хат простих козаків і 150

¹⁰² Путевые записки Эриха Лассоты... – С. 51.

¹⁰³ Срезневский И. И.* Запорожская старина. – Харьков, 1835.

¹⁰⁴ Летопись Самовидца... – С. 219.

¹⁰⁵ Мишецкий С. И. История о казаках запорожских. – С. 10, 69.

¹⁰⁶ Ригельман А. И. Летописное повествование о Малой России. – С. 2.

¹⁰⁷ Эварницкий Д. И. Сборник материалов... – С. 64, 68, 70 et passim.

посадових, крім 300 зимівників, приписаних до нього. 1764 року при поділі новоприєднаного краю на губернії Микитине увійшло до складу Новоросійської губернії. Після зруйнування Січі, з 1775 року Микитине стає притулком для багатьох запоріжців-утікачів з Січі, відтак приростаючи кількістю свого населення. З 1782 року воно стало зватися Нікополем, тобто містом перемоги¹⁰⁸. На теперішній час від Микитинового Рогу не лишилося жодного сліду, навіть сам ріг увесь змитий водою і поплив за течією Дніпром.

Нижче колишнього Микитинового Рогу й нинішнього Орлового острова йде острів

Микитинський, позначений в атласі Дніпра 1786 року, тепер *Осетрівський*, 1 верста довжини й 100 сажнів широчини. Розташований верхнім кінцем навпроти гирла гілки Лапинки.

Розсоха у тому ж атласі, 300 сажнів довжини й 70 сажнів широчини, розташований вище гирла гілки Британа.

Британ, він же, здається, й *Безіменний* на геометричному плані минулого сторіччя, довжина дві версти, в широчину щось близько цього, навпроти гілок Волинки й Скарбинки з правого боку й Мелинихи з лівого, вкритий травою і невеликим ліском, віддалений від Нікополя на більш як п'ятнадцять верст, але належить мешканцям Нікополя. На ньому збереглися сліди якихось старовинних фортифікацій.

Безпутний в атласі Дніпра 1786 року, 150 сажнів довжини і стільки ж широчини, лежить посеред Дніпра, на вигляд зовсім круглий; очевидно, йому відповідає острів *Знам'янський*.

Сулиміві острови в розпису 1697 року “вище Товстих Пісків”¹⁰⁹, безпосередньо за островом Британом. Тепер це один острів довжиною у приблизно дві версти та в півтори завширшки, вкритий травою й невеликим ліском, відділений від Британа протокою Грищиним рукавом. Належить мешканцям Нікополя, хоч на нього довго претендували й селяни Великої Знам'янки.

Раковий, позначений на плані Дніпра Полікарпова-першого, півтори версти довжини й одна верста широчини, розміщений в одну лінію з гирлом річки Чортомлика.

Холодний, понад версту довжини і близько половини версти широчини, вкритий чудовим молодим лісом, розміщений нижче гирла Павлюка, що веде від Дніпра на північ до гирла Чортомлика, і Чортомлицького Дніприща, що також йде з Дніпра на північ до Павлюка. Утворився, як повідомляють старожили, всього років сорок чи п'ятдесят тому.

Андрущин, охоплений з півночі Павлюком, з заходу Дніприщем і з півдня Дніпром, котрий відділяє його від *Холодного острова*; має близько восьми верст кругом. За формою Андрущин острів являє собою правильний трикутник вер-

¹⁰⁸ Див. далі: *Еварницький Д. И.* Запорожье в остатках старины... – Т. II. – С. 40.

¹⁰⁹ *Мурзакевич М. Н.* Пределы кочевых кубанцев с российскими владениями // Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1853. – С. 580; *Величко С.* Летопись событий в Юго-Западной России. – Т. III. – С. 472.

шиною на північ, де сходяться Павлюк з Чортомлицьким Дніприщем, з основою вздовж правого берега Дніпра, навпроти Холодного острова. Очевидно, Андрущин острів колись становив одне ціле з Холодним. За часів запорізьких козаків йому відповідав, слід гадати, той самий, що звався *Скарбним островом*, “до самой Сечи на Чортомльке”¹¹⁰.

Просто на північ від того Скарбного острова на Чортомлицькому Розі при впадінні річки Чортомлика в гілку Підпільну була у козаків п'ята за ліком Запорізька Січ, Чортомлицька, інакше називана ще Старою Січчю. Вона була заснована 1652 року кошовим отаманом Лутаєм. “Город Сеча, земляной вал, стоит в устьях у Чортомлька и Прогною над рекою Скарбною; в вышину тот вал шесть сажен; с поля от Сумской стороны и от Базовлука в валу устроены пали и бойницы, и с другой стороны, от устья Чортомлька и от реки Скарбной до валу сделаны коши деревянные и насыпаны землей. А в том городе башня с поля, мерою кругом 20 сажен, а в нем окна для пушечной стрельбы. Да для ходу по воду сделано на Чортомльк и на Скарбную восемь форток (пролазов), и над теми фортками бойница, а шириною де те фортки только одному человеку пройти с водою. А мерою тот городок Сеча с поля от речки Прогною до речки Чортомлька сто ж сажен, да с правой стороны речка Прогной, а с левой стороны речка Чортомльк, и впали те речки в речку Скарбную, которая течет позади города, подле самой ров. А мерою де весь Сеча город будет кругом с 900 сажен. А строили этот город Сечу кошевой атаман Лутай с козаками тому 20 лет”¹¹¹.

У 1674 році в Чортомлицькій Січі трапилася подія надзвичайної ваги – вибиття запорожцями *тринадцяти тисяч н'ятисот* душ яничарів, котрі прийшли сюди, під'юджені гетьманом Петром Дорошенком*, з метою знищення запорізьких козаків і зруйнування їхньої Січі, прибічники турецького султана Магомета IV* і кримського хана Селіма Гірея* під проводом самого хана. Страшна для татар подія сталася взимку вказаного року, на третю чи четверту ніч Різдва Христового. Хан, використовуючи зимову пору і розраховуючи на те, що запорізькі козаки мали звичай по великих святках “гуляти і підпивати”, узяв сорок тисяч орди й п'ятнадцять тисяч яничарів, примчав з ними до Чортомлицької Січі, захопив зенацька нічну сторожу й увірвався в Січ. Запорожці, нічого не відаючи, безпечно почивали по своїх куренях. Тільки в одному з них не спалося якомусь одному козакові на прізвисько Шевчик* та п'ятюм чи шістьюм товаришам його, котрі десь у кутку куреня, затуливши світло, грали в карти. Шевчик, вставши “за своїм ділом”, прочинив кватирку, щоб глянути, рано чи пізно надворі. Побачивши грізну лаву ворогів на вході до Січі, він стиха дав знати про це картярям, а ті хутко побудили 150 інших, що спали. Козаки, помолившись Богові, миттю розділились на стрільців і зарядників, приступили до бійниць куреня й гримнули залпом по яничарах, подаючи цим сигнал тривоги решті січової залоги. Зав'язалась затята битва, сперш вогнепальна, а там і рукопашна, й до світанку з п'ятнадцяти тисяч

¹¹⁰ *Величко С.* Летопись событий в Юго-Западной России. – Т. III. – С. 472.

¹¹¹ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – СПб., 1879. – Т. XI. – № 5.

яничарів ледь-ледь півтори порятувалися втечею з Січі – решта ж усі полягли на січовому майдані, у полон живими взято яких півтора ста душ. Самих козаків полягло п'ятдесят, а поранення дістали вісімдесят чоловік з них.

Хан, що стояв біля Січі, дізнавшись про таку поразку яничарів, поквалливо дременував на Крим, переслідований посланими кошовим отаманом Іваном Дмитровичем Сірком навздогін козаками. Порадившись між собою, переможці постановили трупи повбиваних ворогів передати “дніпровським глибинам і бистринам”, а за живих полонених зажадати з їхніх родичів у Криму та Туреччині викуп. Гетьманові Дорошенкові за порадою кошового Сірка вони написали “досадительное и прикрое” послання.

Наступного 1675 року вони у кількості двадцяти п'яти тисяч чоловік самі увірвалися через Сиваш у Крим, “нещадно струснули” його, перебили незліченну кількість ворогів, розгромили кілька аулів і міст, не минувши й самої столиці Криму – Бахчисарая, розбили усе ханове військо, захопили сім тисяч полонених з мусульман і потурчених колишніх християн, велику кількість коней, рогатизни й овець і з цим благополучно повернулися в Чортомлицьку Січ. Після цього січове товариство скомпонувало листа до кримського хана, у якому вибачалось за свої “недишкретнії вчинки”, нагадуючи, втім, йому ту істину, що кожна “недишкреція” породжується іншою такою ж, й запевняючи, що хоча й не однієї матері діти й на вдачу не однакові, але поведення у них навдивовижу спільна: хоч стріляють один праворуч, другий ліворуч, а третій також праворуч, але у ціль попадають усі як один! На закінчення січовики бажали його ясновельможній ханській мосці доброго здоров'я й щасливого життя¹¹².

1680 року на Чортомлицькій Січі було поховано й самого кошового Івана Сірка. Про останні дні його життя відомо ось таке.

У вересні 1680 року прибули до Москви запорізькі посланці, польовий полковник* Щербинівський і писар військовий Бихоцький*; вони привезли звістку, що Іван Сірко помер 1 серпня 1680 року і на його місце обрано Івана Стягайла. Пригнічений усвідомленням того, що не справдився його намір стати гетьманом України, Сірко занедужав; відчував болі у лівому боці, від чого кошовий навіть помітно схуд. В часі недуги він військом не займався, а замешкав на сталі на своїй пасіці, що стояла за 10 верст од Січі в затоках Дніпра, оточена деякими оборонними пристроями¹¹³. Військо починало ремствувати, але він казав козакам: “Слухайтеся мене; я чоловік старий і військовий, знаю, що в який час робити. Ви й так добрих легінів повтрачали, посилавши їх без моєї ради в степи”.

Незадовго перед смертю Сірко повелів зробити собі домовину й лягав у неї, казав, що колишнього здоров'я собі вже не сподівається, й 1-го серпня помер на своїй пасіці скоропостижно¹¹⁴. “Того же лета (1680) первого августа представился

¹¹² Величко С. Летопись событий в Юго-Западной России. – Т. III. – С. 372–382.

¹¹³ Нині – село Грушівка Херсонського повіту в 15 верстах від колишньої Чортомлицької Січі; раніше місце пасіки помилково локалізувалося біля Голої Пристані Катеринославського повіту.

¹¹⁴ Соловьев С. М. История России с древнейших времен. – Т. XIII. – С. 275.

от жизни сей, через некоторое время после болезни, в Грушевке, в своей пасеке, славный кошевой атаман Иван Сирко. Препровожденный водою до Запорожской Сичи, он погребен честно всем Войском Низовым Запорожским в поле за Сичею против московского окопа, где погребалось и другое запорожское товариство. Погребен он знаменито, 2 августа, со многою арматною и мушкетною стрельбою и с великою от всего Низового Войска жалостию, как и следует справному и счастливому вождю”¹¹⁵.

21 березня 1682 року Чортомлицьку Січ відвідали московські послы дяк Микита Мойсейович Зотов і стольник Василь Михайлович Тяпкин, їдучи в Крим для укладення Бахчисарайського миру з турками й татарами. “Марта в 21 день пришли мы к Запорожью, не дошед до Сечи верст с десять, на Базавлук реку. Тут нас запорожские козаки приняли с радостію и перевезли нас в липах на свою сторону... Мы пошли з Базавлук реки к Сече и, не дошед верст з пять, ночевали в степи, милостию Божиєю от всякого неприятеля безопасно; с нами же на том месте ночевал запорожский войсковою есаул с козаками, в небольшом числе людей, который нас по приказу кошового атамана Ивана Стягайла встретил и принял на Базавлуке реке. Марта в 22 день пред обедом пришли мы в Сечю и стали под городом в лугах и, обослався с кошевым атаманом, поехали в город Сечю к церкви Божии помолитця... А пришед в церковь Покрова Пресвятой Богородицы, помолились, и за государское многолетное здравие было соборное пение”¹¹⁶.

Чортомлицька Січ вважалася у стратегічному відношенні найбільш надійним для запорізьких козаків прихистком, бо розташована була в місцевості, зусібіч захищеної ріками. “А неприятельского приходу к нему (укріпленню на Чортомлицькій Січі) летом чаять с одну сторону полем, от крымской стороны, от реки Безовлука, а с трех сторон, за реками, некоторыми меры промыслу никакова учинить под ним нельзя. А в зимнее время на тех реках лед запорожцы кругом окальвают безпрестанно и в осадное время Сичю город шти тысячам человеком одержать мочно, а что людей и всяких запасов и пушек будет больше, то и неприятелю будет страшно. А многолюдных турков и татар до Сечи перенять не мочно, потому что прилегла степь и в степи их не удержатъ”¹¹⁷.

У 1709 році Чортомлицька Січ після переходу кошового атамана Костянтина Гордійовича Головка разом з гетьманом Іваном Степановичем Мазепою на бік шведського короля Карла XII була зруйнована російськими військами, посланими Петром I під началом полковників Яковлева й Гната Галагана, і зрівняна з землею*. Запорожці довго боронилися тут від російського війська, відкопали Чортомлицький причілок від берега й заповнили прокіп водою. Ними керував у той час наказний кошовий Яким Богущ, воїн мужній і витривалий; але росіяни збудували навпроти Січі зімкнутий редут з траверзами в 2110 сажнів навколо і повели регулярну облогу, що вимусило запорожців втекти з Січі на підтурецькі землі¹¹⁸.

¹¹⁵ Величко С. Летопись событий в Юго-Западной России. – Т. II. – С. 497.

¹¹⁶ Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1848–1850. – Т. 2. – С. 646.

¹¹⁷ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – Т. XI. – № 5. – С.14.

¹¹⁸ Див.: Эварницкий Д. И. Запорожье в остатках старины... – Т. II. – С. 84.

Петро I видав жорстокий указ про запорожців: виловлювати їх скрізь і страчувати. Указ виконувався уповні: запорожців хапали, вішали на шибеницях, встановлених на спеціально виготовлених для цього плотах і спускали вниз по Дніпру для залякування інших¹¹⁹.

За теперішнього часу місце Чортомлицької Січі являє собою таке видовище: Чортомлицький Ріг, відділений 1709 року від материка, перетворився на невеликий острів, що становить собою частину земельної власності великого князя Михайла Миколайовича, навпроти села Капулівки Катеринославського повіту у двадцяти верстах від Нікополя. Увесь острів, окрім кількох окремих каменів біля східного берега, складається з піску й розділений на дві нерівні половини: підвищену на півночі острова і низинну на півдні. Перша містить у собі 1050 квадратних сажнів, а друга – дві десятини і 1200 квадратних сажнів. Але власне тільки північну половину й можна вважати островом, оскільки вона ніколи не заливається водою. Своєю чергою, північна половина острова по краях має неоднакову височину: північний берег підвищений, до чотирьох сажнів над рівнем води, а західний берег нижчий, аніж північний, зате він крутий, обривистий і в південно-західному кутку вкритий лісом. Східний берег дещо вищий західного і такий крутий та обривистий, натомість увесь заповнений густими й високими деревами. Південний берег – пологий, поступово понижується і під кінець вкривається деревами. На цій піднесеній частині острова від запорізьких козаків збереглося до нашого часу два рови з валами і п'ять ям, з котрих три – у північно-східному кутку острова поперед ровів, а дві – на західній, за ровами. Рови розташовані один попри другого на відстані близько сажня, і йдуть спершу з північного сходу на південний захід на протязі чотирнадцяти сажнів; потім під прямим кутом повертають на південний схід і йдуть на протязі п'ятнадцяти сажнів, маючи висоти до чотирьох, а глибини – до трьох сажнів. Що ж стосується низинної частини острова, то вона являє собою власне те, що зветься плавнями. Підвищуючись над рівнем річкової води заледве на два чи три фути, вона за найменшого прибуття води затоплюється. На ній ростуть чудові гіллясті дерева, між якими розкидано величезні кам'яні брили. Навколо усього острова – обох його половин – сходиться сім галузок і одна річка: від півночі Підпільна, зі сходу Гнила, звана на старих картах Прогноєм, і Скарбна; з півдня Павлюк і проріз Бейкус, що витікає зі Скарбною і впадає в Павлюк; з заходу той самий Павлюк і та ж Підпільна. Крім того, Скарбна приймає в себе гілки Лапинку й Скажену, що йдуть до неї напрямком з північного сходу до південного заходу, а гілка Підпільна – річку Чортомлик, що тече до неї з півночі й дає назву самій Січі. Ретельний огляд нинішнього острова Чортомлицького приводить до висновку, що на ньому містилися лише головні будівлі Січі: церква, військова скарбниця й канцелярія, а курені, в яких мешкали козаки, містилися на теперішньому правому березі річки Чортомлика, при чім їхні причілки виходили на берег річки, а бічні торцеві стіни на південь і північ¹²⁰.

¹¹⁹ *Мьшецкий С. И.* История о казаках запорожских...

¹²⁰ *Эварницкий Д. И.* Запорожье в остатках старины. – Т. II. – С. 86.

Розкопки острова дають багатий матеріал для побутової історії запорізьких козаків: у них знаходяться глиняний посуд пречудової роботи, череп'яні люльки різних кольорів, підкови, шворні, пряжки, підпруги сідельні, пістолі, шаблі, кулі, машинки для лиття куль, списи, грузила для рибальської снасті, порохівниці, каламарі, бруски, казани чавунні тощо. Під час розкопок валів на Чортомлицькому острові знайдені залишки товстих, загострених і обвуглених паль, розставлених уздовж західного берега острова. Вони вказують, як саме була укріплена Січ: окопана високим валом, вона, крім того, була осторчена довкруг *висіченими* в лісі дубовими колодами, являючи собою в істинному сенсі Січ¹²¹. Слід додати до цього ще природні захисні засоби: від кримського боку – широкі непрохідні плавні і безліч водяних гілок; від підпольських земель – глибока й болотиста річка Чортомлик і, нижче Чортомлика на 18 верст на захід, – розгалужена й довга річка Базавлук.

Нижче Чортомлицької Січі йшов *Юськівський острів*, згаданий в розпису 1697 року навпроти гілки Юськівки або Яськівки.

Козулин, також згаданий в тому розпису, навпроти гілки Козулиної.

Козацький, на геометричному спеціальному плані XVIII сторіччя, 1/2 версти довжини й 1/4 версти широчини; розташований посеред Дніпра.

Липський, на тому ж плані, близько версти довжини й 1/4 версти широчини.

Лободинський, в розпису 1697 року навпроти гілки Лободихи.

Кінський, ідеально круглий острів від 6 до 8 верст кругом, охоплюється з лівого боку Конкою, а з правого Дніпром, між селами Ушкалкою і Бабином злівого боку.

Плохий в атласі Дніпра 1786 року, 420 сажнів довжини і 100 сажнів широчини; нижнім кінцем лежить на рівні гирла гілки Шебелинки з правого боку і гілки Бабиної з лівого.

Пшеничний, 1 верста 200 сажнів довжини і 1/2 версти широчини в атласі частини Дніпра 1863 року і на триверстовій карті Росії, нижче села Бабина, між балкою Бабиною й гілкою Домахою з лівого боку.

Домашин, 1 верста довжини й 200 сажнів широчини, відразу нижче острова Пшеничного за гілкою Домахою.

Просеред, в атласі Дніпра 1786 року, 400 сажнів довжини й 100 сажнів широчини, у двох верстах нижче острова Плохого, ближче до правого берега Дніпра, у Кривому коліні, навпроти озера Федорового й гілки Басанки, що впадає в Дніпро з лівого боку.

Скалозуб, 2 версти довжини й 200 сажнів широчини, навпроти гілки Татарки ліворуч, балки Золотої, долини Дурної й села Отметі з правого боку¹²².

У цьому місці навпроти Дніпра праворуч впадає у гілку Скарбну річка Базавлук. На цій річці у чотирьох верстах від гирла проти течії (з півночі на

¹²¹ Там само.

¹²² Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1844. – Т. 1. – Таблица X. – “Запорожские урочища”; Описание реки Днепра от м. Переволочного до Черного моря // Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса, Т. III. – С. 574; Трёхверстная карта России. – Ряд XIX. – Арк. 12.

південь) на острові Базавлуці була в запорожців друга за ліком Запорізька Січ, Базавлуцька. 1594 року на цю Січ приїздив посол германського імператора Рудольфа II Ерих Лясота з наміром залучити запорізьких козаків до союзу проти татар і турків. На той час кошовим отаманом був Богдан Микошинський. Незадовго до прибуття Лясоти він вирушив з Січі на 50 галерах в море походом проти татар і турків. Лясота змушений був чекати Микошинського, розташувшись в одному з запорізьких кошів, що робилися з хмизу і вкривалися для захисту від дощу кінськими шкірами. Посольство Лясоти мало успіх лише в тому сенсі, що запорожці готові були урядити “від імені й.і.в. морський похід на кораблях” супроти турків, у зв’язку з чим вирядили до германського імператора власних послів з листом од усього товариства, підписаним: “Datum в Базавлуці при рукаві Дніпра біля Чортомлика 3 липня 1594 року”¹²³.

Двома верстами нижче балки Золотої йде острів *Пужаїв* атласу Дніпра 1786 року, 2 версти довжини й 100 сажнів широчини; у нинішній час йому відповідає острів *Леонтіївський*, що лежить навпроти села Леонтіївки, вище галузок Ревуна і Татарки, що впадають у Дніпро з лівого боку.

Дурицький з розпису 1697 року навпроти долини Дурної й річища Дурного з правого боку.

Лисий на карті Криму минулого сторіччя ад’юнкта академії наук Шмідта паралельно до острова Рогатицької плавні, якраз навпроти гирла річки Рогачика з лівого боку¹²⁴; 2 версти довжини і близько 1 версти широчини.

Острів *Рогатицька плавня*, вказаний у “Запорізьких урочищах” минулого сторіччя¹²⁵, до 12 верст довжини і близько 6 верст широчини. Розташований навпроти річки Дурної й села Михайлівки з правого та Рогачицького лиману з лівого боку.

Царівський розпису 1697 року, тепер – *Царів острів*, між Дніпром, гілкою Перевалом і Царевим прискалком, 3 й одна третя версти довжини й $1/2$ версти широчини, навпроти села Малої Лепетихи з лівого боку. На ньому “бывала в тревожное время сторожа Войска Низового в городах”¹²⁶.

Чаплинський розпису 1697 року навпроти гілки Чаплинки з лівого боку Дніпра.

Носоківка чи *Наносоківка* у Боплана й на генеральній карті Івана Ісленьєва 1779 року. За Бопланом острів Носоківка мав у довжину близько 2 миль, затоплювався весняними повеннями і був зовсім безлісним островом¹²⁷. За Ісленьєвим має близько 18 верст в довжину й лежить між балкою Золотою і річкою Носоківкою (нижнім кінцем якраз навпроти річки Носоківки). Очевидно,

¹²³ Путевые записки Эриха Лассоты... – С. 48–49.

¹²⁴ Відділ рукописів Імператорської публічної бібліотеки.

¹²⁵ Записки Одесского общества истории и древностей. – Т. 1. – Приложения. – Таблица X.

¹²⁶ Описание реки Днепра от м. Переволочного до Черного моря // Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса, Т. III. – С. 572; *Величко С.* Летопись событий в Юго-Западной России. – Т. III. – С. 474.

¹²⁷ Описание Украины. Сочинение Боплана. – С. 28.

цьому острову відповідає теперішня плавня між рікою Дніпром і його гілками Дармалюївкою й Коловоротом, інакше між селами Михайлівкою й Саблуківкою з правого й Великою та Малою Лепетихами з лівого боку.

Євпатинський розпису 1697 року і атласу Дніпра 1786 року, у першому навпроти гілки Євпатихи, у другому – між Дніприщем і Хреською, 1 верста довжини і 200 сажнів широчини. До якого місця приурочити цей острів за теперішнього часу – сказати точно не можна: якщо під Дніприщем розуміти Дніприще правого берега Дніпра навпроти Великої Лепетихи, а під Хреською – сучасну гілку Хвеську, що впадає тут у Дніприще, то *Євпатинський острів* слід розмістити навпроти Великої Лепетихи, – нині тут є острів *Лепетишин*.

Просеред в атласі Дніпра 1786 року, існує й нині; 600 сажнів довжини й 100 широчини, на 8 верст і 200 сажнів нижче Євпатинського, між гирлом Конки з лівого боку й гілкою Єретиком з правого¹²⁸. Йому відповідає безіменний острів на триверстовій карті Росії, навпроти балки Широкої з лівого боку, вище Північних Каїрів і Саблуківки.

Козмацький, відомий Бопланові як Каїр-Космак, від татарських слів *каїр* (пісок) й *козмак* (копати), звідси назва Каїр-Космак мала б означати “намитий водою острів”. За часів Боплана він мав не більше половини милі у довжину¹²⁹; назву одержав від гілки Космахи, що пролягла між правим берегом Дніпра і островом Носоківкою. Там пересиджували козаки перед виходом у Чорне море в пересторозі проти турецької сторожі, котра іноді чатувала на них поблизу Ісламгородка на рукаві Тамані¹³⁰.

Каїр-острів, відомий ще Бопланові і названий від того ж слова з мови фарсі *Гаугир*, що його татари вимовляють як *кагир*, що означає “кам’яний”, або ж безпосередньо від татарського *кагир* в значенні “пісок”. Отже – *Каїр* означає кам’яний чи піщаний острів. “Остров Каир, по словам Боплана, совершенно плоский, имеет в длину от пяти до шести миль; одна часть его покрыта камышом, а другая ветлюю. Главный рукав Днепра течет к русской стороне, а потому восточный берег острова гораздо шире, но зато западный не потопляется разлитием реки”¹³¹. На генеральній карті Івана Ісленьєва 1779 року острів Каїр названий *Каїрською плавнею*; верхній кінець її лежить навпроти річки Носоківки, середина – навпроти річок Мілової і Кам’янки, а південний – навпроти Дресманівки, мало не до острова Тамані, довжини до 40 верст. На карті Криму ад’юнкта академії Шмідта 1777 року він має до 30 верст довжини¹³²; в атласі Дніпра 1786 року названий *Міловою плавнею*.

На південному кінці Мілової плавні ближче до правого берега навпроти села Мілового поставлений острів *Пільний*, верста довжини й 50 сажнів широчини¹³³.

¹²⁸ На триверстовій карті Росії замість “Єретик” помилково надруковано “Критик”. Див.: Ряд XIX. – Арк. 12.

¹²⁹ Описание Украины. Сочинение Боплана. – С. 28.

¹³⁰ Там само. – С. 27.

¹³¹ Там само.

¹³² Відділ планів і атласів Імператорської публічної бібліотеки.

¹³³ А. Русов помилково прочитав назву острова як «Більний».

Затинний, поставлений ближче до лівого берега, 3 версти довжини й 200 сажнів широчини. Разом з Пільним показані в атласі Дніпра 1786 року¹³⁴.

Омільвський, з розпису 1697 року, тепер *Міловий*, навпроти гирла річки (чи тепер вже балки) Мілової, що впадала в Дніпро з правого боку.

Кам'янка в розписі 1697 року (*Коженин* атласу Дніпра 1786 року), 3 версти 200 сажнів довжини й 400 сажнів широчини. Розташований навпроти річки Кам'янки, належить трьом землевласникам: Огаркову, Блажкову й Полуденному.

Вище Кам'янського острова при впадінні річки Кам'янки в Казацьке Річище була в запорізьких козаків шоста за ліком Січ, Кам'янська, заснована 1709 року за наказного отамана Якіма Богуша, котра двічі відновлювалася й проіснувала з перервами близько двох років¹³⁵. Про перебування тут запорізьких козаків у нинішній час свідчать ями від козацьких куренів і кілька могильних гробків, серед них і насипаний над прахом кошового отамана Василя Єрофієва, що помер 23 травня 1731 року, та Костянтина Гордійовича Головка або Гордієнка, що помер 4 травня 1733 року. Місце Кам'янської Січі нині належить землевласникові М. Ф. Огаркову й відоме під назвою Консулівки (або Розорівки) Херсонського повіту.

За Кам'янським островом йде острів *Полуденний*, що утворився усього років з сорок тому і названий так від прізвища власника – поміщика Полуденного.

Санжарівський острів, також новоутворений усього років 15 тому. Розташований дещо вище альтанки, влаштованої на березі Дніпра монахами Бизюківського монастиря. Назву одержав також від прізвища власника.

Костирка, на плані Дніпра 1786 року – *Костирський острів*, 3 версти довжини й 350 сажнів широчини; навпроти балки Костирки на лівому березі Дніпра й колонії Шведської* там само.

Скажений острів, навпроти південного кінця Костирки й озера Срібного, нижче гілки Чаплинки, близько версти довжини й півверсти широчини¹³⁶.

Старлівецький чи інакше, як здається, *Старошведський*, близько версти довжини й половини версти широчини.

Попчині острови паралельні один щодо одного, близько версти довжини й половини, приблизно, версти широчини, поблизу села Сомового або Любимового з лівого боку.

Домаха в атласі Дніпра 1863 року, між річками Домахою й Конкою, навпроти містечка Каховки, майже півтори версти довжини й півтора сажаїв широчини.

Лисий острів або урочище *Лиса Гора*, у Мишецького – урочище *Вищої Голови Космахи*¹³⁷, під правим берегом Дніпра навпроти Каховки.

Тавань-острів, назва походить від татарського слова “*таван*” (настил, палуба); за часів Боплана мав дві милі у довжину й одну третю милі у широчину¹³⁸,

¹³⁴ У розпису 1697 року Космацький острів ставиться нижче острова Кам'янки. Див.: *Величко С.* Летопись событий в Юго-Западной России. – Т. III. – С. 478.

¹³⁵ Подробиці див. у “Запоріжжі” П. І. Яворницького (*Эварницький Д. И.* Запорожье в остатках старины... – СПб., 1888. – Т. II. – С. 118 і далі).

¹³⁶ Див. триверстову карту Росії, XXX, 12.

¹³⁷ *Мышецкий С. И.* История о казаках запорожских. – С. 71.

¹³⁸ Описание Украины. Сочинение Боплана. – С. 28; на карті Ісленьєва 1779 року – 7 верст.

а за картою 1777 року – 15 верст довжини й 5 верст широчини. Вершиною острів доходить до рівня нинішнього містечка Каховки. Тут, у верхній половині острова, стояло турецьке місто Ослан (Алан, Іслам)¹³⁹, сягаючи південною околицею аж до Голої Пристані. На нижчій половині острова на відстані трьох верст від Ослана стояло турецьке місто Тавань.

1665 року запорожці спалили біля острова Тавані кілька турецьких суден, зібраних тут для походу на Січ, а 1670 року тут стояв зі своїми суднами Богдан Хмельницький*, чекаючи прибуття свого союзника кримського хана. 1673 року кошовий отаман Іван Сірко “взяв узяттям” і сплюндрував місто Іслам на острові через те, що від нього запорізьким козакам була “тіснота велика”, а 1679 року той самий Сірко з запорожцями й московськими ратниками приходив сюди плондрувати міста Тавань і щойно заснований того року турками Кизикермень¹⁴⁰.

1736 року на острові Тавані під час російсько-турецької війни споруджено “от российских войск ретраншемент”¹⁴¹, а 1739 року – Таванський редут. Тут також стояв замок Шангирійський, від якого одержав свою назву Шангирійський ретраншемент, збудований росіянами 1771 року на лівому березі Дніпра вище острова Тавані для влаштування складів і прикриття транспортів до Криму. Він позначений на карті Дніпра 1786 року трьома верстами вище Кизикерменя при лівому березі Дніпра. Залишки Таванського замку помітні були ще 1774 року¹⁴². На правому березі Дніпра навпроти острова Тавані стояло турецьке місто Кизикермень¹⁴³, тепер це Берислав Херсонського повіту. Від Кизикерменя до містечка Тавані через Дніпро були протягнуті металеві ланцюги, щоб ніхто з неприятелів не міг перейти через турецькі кордони. Такі ж ланцюги були перекинуті від Кизикерменя й через річку Конку до міста Ослана, а посеред Дніпра і Конки були влаштовані ворота. З берегів на ці ворота були нацплені гармати. Якщо хто пробував проїхати повз острів Тавань, то турки палили з гармат, припиняючи будь-яку спробу прорватися через кордон турецьких володінь¹⁴⁴. У теперішній час навпроти колишнього міста Кизикерменя є невеличкий острів на Дніпрі, що зветься Денисенків, довжиною в одну версту і півверсти широчини з залишками фундаментів від кам’яної фортеці, вкритий по берегах невеликим ліском. Очевидно, це й є залишок великого острова Тавані.

---

¹³⁹ На карті ад’юнкта академії Шмідта 1777 року Аслан поставлений не на острові Тавані, а на материк, на березі навпроти острова, дещо нижче вершини його.

¹⁴⁰ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – Т. IX. – С. 265.

¹⁴¹ Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной России. – Киев, 1888. – С. 32. Згідно з Мишецьким, цей ретраншемент збудований 1738 року і звався Андріївським. Див. його “Историю о казаках...”. – С. 64.

¹⁴² Топографическое описание... – С. 178. – Примітка 50.

¹⁴³ Назву “Кизикермень” одні виводять від турецького слова “кизи” (дівчина), інші – від “кизил” (червоний), а треті від “кази” (суддя) й “кермень” (фортеця); до речі, і в наших старовинних актах трапляється написання Казикермень.

¹⁴⁴ *Мишецкий С. И.* История о казаках запорожских... – С. 11–13. Див. також “Щоденники” Тяпкина й Зотова у Записки Одесского общества истории и древностей (Т. II. – С. 645); Топографическое описание... – С. 178. – Прим. 50.

У п'яти верстах нижче Кизикерменя лежить острів *Козацький*, позначений в розпису 1697 року і в атласі Дніпра 1786 року, на карті Ісленьєва 1779 й на карті Криму Шмідта 1777 року, навпроти галузки Козацької, біля правого берега Дніпра, 15 верст довжини й 2 версти широчини, північним кінцем дещо нижче Козацької Кам'янки, серединою навпроти галузки Ідеромлі й південним кінцем трохи нижче річки Бургунки¹⁴⁵.

За ним йде *Писарівський острів*, півтори версти довжини й одна широчини, очевидно, відірваний від південного кінця острова Козацького, відділяється від нього річкою Домахою, вкритий прекрасним дубовим лісом.

Бургунський острів довжиною з півмилі¹⁴⁶; назву одержав від мису Бургуна, своєю чергою названого від тюркського *бургу*, що означає бурав, свердло; тобто – гостра, як бурав, скеля. За Бургунським йдуть три острови *Хрульові* чи, коли літературно, *Флорові*¹⁴⁷, розташовані навпроти Флорового або Чернечого лиману.

За Хрульовими островами йде острів *Тягинський*, згадуваний у Боплана, а названий так від тюркського *тегенек*, тернівник, вовчець; розташований при правому березі Дніпра навпроти річки Тягинки. У теперішній час на місці одного великого острова утворилося чотири невеликі *Тягинські острівці*, розташовані паралельно один до одного з заходу на схід й відділені від правого берега Дніпра річкою Тягинкою. З цих острівців перший від берега має довжини одну версту, другий – версту з чвертю, третій – півверсти й четвертий – чверть версти. Усі вони дещо віддалені від русла Дніпра й лежать радше в гирлі балки Тягинки, аніж у самій ріці. Усі вони заліснені, а на одному височіє висока могила. 1676 року біля острова Тягинки стояло 40000 татар, що зібралися тут з наміром рушити звідси походом в Україну¹⁴⁸.

Після Тягинського острова йде *Дідів острів* атласу 1786 року, нині – плавня Понятівська, 16^{1/2} верст довжини й 2 версти широчини, лежить при правому березі Дніпра навпроти села Понятівки, охоплюється Дідовим лиманом, Конкою і Дніпром, ділиться на дві половини річкою Єриком, що тече зі сходу на захід, належить частково землевласникові Тропину, частково селянам Понятівки. Від Дідового острова відділяються до правого берега Дніпра, навпроти гирла Інгульця й села Драного,

Ингульський острів, одна верста довжини й 70 сажнів широчини, а під лівим берегом Дніпра *Сомівські* або ж *Сомові острови*, з яких найбільший має 650 сажнів довжини і 50 сажнів найбільшої широчини. Обидва позначені в розпису 1697 року і в атласі Дніпра 1786 року. В останньому найбільший з Сомових островів має дві з половиною версти довжини й півверсти широчини.

Нижче Сомових островів з лівого боку на піщаній рівнині трохи на схід від нинішнього міста Таврійської губернії Олешок, “на полях татарських, кочів'ях агарянських”, була у запорізьких козаків сьома за ліком Січ, – Олешківська,

¹⁴⁵ За атласом Дніпра 1786 року – 13 верст 300 сажнів довжини й 2 версти широчини.

¹⁴⁶ Описание Украины. Сочинение Боплана. – С. 29.

¹⁴⁷ Описание реки Днепра от м. Переволочного до Черного моря. – С. 576.

¹⁴⁸ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – Т. XII. – С. 531, 570.

заснована після Кам'янської. Від перебування запорізьких козаків нині тут нічого не збереглося, крім невеликого земляного укріплення, що стоїть на схід від міста, навпроти річки Лазні.

Кошовий розпису 1697 року, інакше *Карантинний* чи *Кордонний острів*¹⁴⁹, на чверть версти нижче міста Олешків, між річками Кошовою, Вільхуватим Дніпром і Стеблівським лиманом; п'ять верст довжини і дві з половиною широчини, в нинішній час забудований херсонськими міськими лісопиленьми і вовномийнями.

Потьомчин острів між річкою Вільховим Дніпром з правого боку й Старим Дніпром з лівого, навпроти Кардашинського лиману, чотири версти довжини й дві з половиною широчини¹⁵⁰.

Галушин, навпроти Потьомчиного острова і Голої Пристані, між Вільховим Дніпром з правого боку й Старим Дніпром з лівого, сім верст довжини й сім широчини¹⁵¹.

Вільховий або *Запорізький*, західніше острова Галушиного, між річкою Кошовою праворуч і Вільховим Дніпром ліворуч, навпроти села Арнаутівки¹⁵².

Виноградний, суміжно з *Вільховим* у розпису 1697 року, між Виноградним озером і річкою Кошовою.

Точковий або *Тічкуватий* з того ж розпису 1697 року, суміжно з *Вільховим*, між озером Тічкуватим і рікою Кошовою.

Боброві з розпису 1697 року, між Кардашинським лиманом і Голою Пристанню.

Погорілий, безпосередньо за Галушиним островом, навпроти Білого озера з правого боку і Збурівського лиману з лівого, десять верст довжини і шість широчини.

Острів св. Ганни, на 25 верст нижче гирла річки Білозірки, що впадає в Дніпро з правого боку при самому гирлі Дніпра; тут був збудований російський реду¹⁵³.

Кривошийні островці й *Вільхівки* розпису 1697 року, нині це – *Касперівські островці*, навпроти села Касперівки на правому березі Дніпра.

Білогрудів, між Білогрудівським гирлом, Старим Дніпром і Дніпровським лиманом.

Молодняга, відразу нижче Білогрудового між гирлами Кицевим та Білогрудовим.

Кенара під лівим берегом Дніпровського лиману, при кінці Збурівського гирла¹⁵⁴.

---

¹⁴⁹ Трехверстная карта России. – XXX. – П.

¹⁵⁰ Там само.

¹⁵¹ Там само.

¹⁵² Там само.

¹⁵³ *Мышецкий С. И. История о казаках запорожских.* – С. 73.

¹⁵⁴ Карта устьев Буга и Днепра // Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1863. – Приложения. – Табл. V.

Солонці, два острови розпису 1697 року, навпроти затоки Солонецької, біля правого берега нижче Кизи-мису.

Янушів або *Єнушів* при лівому березі Дніпровського лиману, трошки вище містечка Станіслава, довжини одна верста, широчини півверсти¹⁵⁵.

Вербки, два острови, один з них близько версти, а другий близько ста сажнів довжиною, децю нижче містечка Станіслава¹⁵⁶.

Вільховий острівець.

Бубликів з косою Бубликовою, що витяглася від острова у Дніпровський лиман.

Застрільний або *Стрільний*, “втягується в Чорне море”¹⁵⁷.

Плавні на ріці Дніпрі. Особливістю Дніпра в межах вільностей запорізьких є ще так звані плавні. Плавнею називається наливна піщано-мулова з домішкою перегнилих решток найрізноманітніших рослин низинна місцина по обох берегах Дніпра, вкрита травою, густими заростями товстого очерету, різними чагарниками й деревами: лозою, осоком, вербою, шовковицею й зрідка дубом, помережана безліччю річок, проток, озер, лиманів, ериків. Весняної (а часом і осінньої) пори плавні усуціль, за винятком окремих підвищень, що звуться перекатами, вкриваються водою. “В первой половине апреля месяца, едва только в плавнях пробудится растительность и зацветут сухоребрица, курослеп, будра и другие растения, как количество воды в Днепре, от таяния снегов в северных губерниях, начинает увеличиваться, и низменность заметно покрывается водой. В начале мая уровень воды Днепра достигает своего предела. В это время верба и лоза, растущие в плавне, или отчасти или совершенно покрываются, одна только осока (ропулюс пігра), встречающаяся на более возвышенных местах, так называемых грядах, редко досягається водою. Наступает вторая половина мая, и количество воды в Днепре быстро уменьшается, верхушки деревьев чаще и чаще появляются из-под воды, и потом обнажается суша. В июле и августе в плавнях изредка только видны озера, болота и проточные ручейки, так называемые ерики. Растительность в это время здесь довольно роскошна и разнообразна”¹⁵⁸.

Плавні надають ріці мальовничого і величного вигляду і справедливо порівнюються з тими барвистими квітниками, що ростуть по берегах багатьох річок і озер поблизу Мексики в Америці. З двох берегів Дніпра лівий значно багатший на плавні, що залежить від самого характеру одного й другого: правий берег переважно високий, обривистий, тому поймених місць на ньому порівняно мало, а лівий берег низинний, пологіший, тому для плавнів тут значно більше простору. На правому березі в межах козацьких володінь плавні починалися від річки Сухого Омельника і йшли звідси, з невеликими перервами, до Нового Кодака протягом майже дев’яноста верст, при чому тут значна частина плавнів є фактично

¹⁵⁵ Трехверстная карта России. – № XXX. – 10.

¹⁵⁶ Там само.

¹⁵⁷ *Величко С.* Летопись событий в Юго-Западной России. – Т. III. – С. 483.

¹⁵⁸ *Срединский Н. К.* Материалы для флоры Новороссийского края. – Одесса, 1872. – С. 39.

великими островами, що лежать при самому березі Дніпра і зі спадом води сполучаються з материком. Далі плавні починалися знову значно нижче порогів й великого острова Хортиці вище запорізького урочища Біленького, де тепер село з цією назвою, навпроти острова Наливача. Далі плавні йшли з невеликими перервами понад гирлами річок і галузок Тараса, Ненажери, Бугая, Томаківки, Лисогірського лиману, Лапинки, Чортомлика, Підпільної, Базавлуку, Великих Вод і дещо нижче них протягом близько восьмидесяти верст. Потім вони знову починалися навпроти гирла річки Козацького Річища й острова Кам'янки, тобто навпроти колишньої Кам'янської Січі, й тяглися далі з незначними перервами аж до самого гирла річки Бугу.

Відповідно до правого берега йшли й плавні лівої сторони Дніпра. Тут вони починалися від гирла річки Орелі і йшли майже до того місця, де від правого берега видається в Дніпро ріг Таромський, упродовж близько сорока верст. Далі знов починалися нижче гирла річки Мокрої Московки й тягнулися безперервно до першого впадіння в Дніпро річки Конки між урочищем Паліївщиною і островом Варавиним, що становить сімдесят верст довжини при семи, іноді – десяти і навіть подекуди п'ятнадцяти верст найбільшої широчини. Ця частина плавнів за свої розміри, за свої непрохідні зарослі, велику кількість озер, річок, заток, лиманів і ериків одержала у запорізьких козаків назву *Великого Лугу*¹⁵⁹. Для запорожця, що опинився серед своїх суворих побратимів одинцем, не маючи тут “ні нььки рідненької, ні сестри жалібненької, ні дружини вірненької”, родиною ставала Січ та Великий Луг. “Січ – мати, а Великий Луг – батько, отам треба й умирати”. Тут запорожець – як риба в морі; його тут не дістане ні “татарин-бусурманин, ні лях поганій”.

Далі плавні знов починалися на лівому березі навпроти острова Тавані і звідси, крім невеликого відтинку у п'ять верст нижче Тавані, йшли вниз до самих гирл дніпровських навпроти впадіння в Дніпро ріки Бугу з правого боку. На цьому просторі відомі були в запорожців плавні *Корнійкова*, *Вчорашня* і *Краснякова*, остання – вище коси Нетребки. Особливість цієї частини дніпровських плавнів полягає, між іншим, в тім, що вони, починаючи від острова Хортиці й закінчуючи островом Кошовим, поступово понижуються своїм рівнем; нижче міста Херсона вони йдуть майже врівень з водою. Одночасно з цим пониженням змінюється й характер рослинності плавнів: у верхній частині плавнів ростуть переважно дуб, сокір, верба, лози, а в нижній – царзілля й очерет, котрий досягає тут б аршинів височини, й під час розливу води – так звані нитчасті водорості, котрі помітно гальмують ріст трави після спаду води¹⁶⁰.

Плавні Дніпра відомі були ще батькові історії Геродотові. В його “Гілеї”, тобто лісистій місцевості на берегах Борисфену, слід вбачати лівобережні плавні Дніпра, починаючи від місця, де тепер місто Олешки, і закінчуючи гирлом річки Мокрої Московки біля міста Олександрівська, включаючи сюди й Великий Луг,

---

¹⁵⁹ Луг у великоросів – травна земля, пожня (Даль); у хорватів – ліс (Стул.); споріднене з ним російське слово *лужа* в сенсі застоюної води (Даль), праслов'янського кореня.

¹⁶⁰ *Срединский Н. К.* Материалы для флоры... – С. 40–41.

але виключаючи ділянку піщаних кучугур між північним краєм острова Тавані й місцем першого впадіння в Дніпро річки Конки біля урочища Паліївщини. Запорізьким козакам плавні надавали багато вигід. Тут вони боронилися від ворогів, рубали ліс, пасли худобу і заготовляли сіно, косили очерет на опал, ловили рибу й раків, полювали на птицю, кіз і кабанів, заводили пасіки, пиляли клепку на бондарські вироби, вирощували найрізноманітніші овочі тощо; адже літні засухи, згубні для степової рослинності, не чинили жодної шкоди в плавнях.

Холуї на Дніпрі. Як і більшість річок з рихлими залісненими берегами, котрі руйнуються щорічними повенями, наділений саме такими прикметами Дніпро не вільний від холуїв. Холуї (або корчі) – це не що інше, як підводні пеньки з кореневищами, що захаращують дно Дніпра, то геть сховані під водою, то на кілька футів підносяться над нею. Їх наносять в Дніпро весняні повені з дніпровських плавнів, де неторкані людьми багаторічні дерева, простоявши кількадесят, а то й кількасот літ, врешті-решт підгнивають, падають і заносяться зі спадом повені в Дніпро. Тут вони, обтяжені прикореневим ґрунтом, лягають на дно, коли частинами, а коли й цілим стовбуром з гілками. І в тому, і в іншому випадку вони називаються холуями.

Холуї починалися нижче Микитиного Рогу, нинішнього Нікополя, і далі йшли до острова Тавані навпроти міста Кизикерменя. Звідси до галузки Кошової і острова Потьомчиного вони трапляються рідше й на проміжку від цього острова до лиману зникають зовсім. Наявність холуїв у Дніпрі нижче Микитиного Рогу пояснюється, з одного боку, лісами Великого Лугу, а з другого – тією обставиною, що від цього місця Дніпро особливо ріже свій правий берег і валить відтак в ріку багато дерев з гіллям і корінням.

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

Притоки Дніпра з правого боку: Сухий Омельник, Кам'янка, Мокрий Омельник, Свинківка, Домоткань, Самоткань, Тритузна, Кам'янка, Мокра Сура, Вовніжки, Башмачка, Будилок-Радам, Бузник, Лишня, Вільна, Верхня, Середня й Нижня Хортиці, Кам'яне, Біла, Червона, Тарас, Грушівка, Томаківка, Базавлук з його притоками: Псоля, Польова, Грушівка, Теренівка, Кислівка, Осокоринка, Золота, Дурна, Суха Наносоківка, Мокра Наносоківка, Мілова, Кам'янка, Дрімайлівка, Козацька Кам'янка, Верхня Бургунка, Нижня Бургунка, Тягинка, Тернівка, Інгулець з його притоками – Жовтою, Саксаганню, Користівкою, Сторожівкою та ін.; Буг з сімома порогами, дев'ятьма островами й притоками – Синюхою, Мигійським Ташликом, Корабельною, Ташликом, Мертвоводом, Інгулом.

З багатьох рік, що впадають у Дніпро з правого боку, уваги заслуговують такі.

Омельник Сухий або ще *Малий*, з бічним Сухим Омельничком, Лозуваткою і Розсошкою, у Лясоти – Псьолський Омельник¹, в котрому, за словами Боплана, водилось багато раків². Бере свій початок на півдні від Дніпра з двох балок: Цвітної і Сметанівської і впадає в Дніпро при посередництві гілки Чекерової навпроти острова Молодяка й Колодівки – північного присілка Деріївки. На теперішній час це жалогідний потічок, що його “добрий паруб’яга, на ратище обершись, перескочить з берега на берег”. Вона тягнеться протягом сорока п’яти верст, має до 10 сажнів широчини, від 2 сажнів до 8 вершків глибини, тече плесами, іноді зовсім пересихаючи місцями. Тут, біля річки Омельника, запорізькі козаки в союзі з калмиками у 1663 році, пропустивши татар за собою через переправу, несподівано вдарили на них і “мало не всех снесли, едва которой могл утечь”³. Нижче річки Сухого Омельника взимку перед великим постом 1737 року татарський хан з кримською й білогородською ордами й очаківськими яничарами перебрався через Дніпро біля урочища Мишуриноу Рогу і, не знайшовши тут здобичі, учинив несподіваний напад на Україну⁴, де спалив багато полтавських і миргородських хуторів, захопив кілька тисяч народу й багато худоби, хутко переправився через Дніпро і прискореним ходом утік, рятуючись від погоні. Того ж року генерал-майор Леслій*, йдучи з міста Кишеньки з 2 гарматами і 170 драгунами до збудованого при Мишуриному Розі ретраншементу* на допомогу запорізькому козакові Йосипові Вовкові, був забитий татарами, котрі довго глумилися над відсіченими в нього частинами тіла. Узятого в полон сина генерал-майора вони відправили в Стамбул⁴.

¹ Путевые записки Эриха Лассоты... – С. 54.

² Описание Украины. Сочинение Боплана. – С. 15.

³ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – СПб., 1867. – Т. V. – С. 169.

⁴ Сборник летописей... – С. 65.

Річка *Кам'янка*. На ній стоїть село Дніпрова Кам'янка⁵.

Мокрий Омельник, у Лясоти – *Омельник Ворсклянський*⁶, на геометричних планах минулого сторіччя – *Переволочанський Омельник*, на карті Ісленєва 1779 року – *Омельник Великий*. Починається біля села Миколаївки Верхньодніпровського повіту, тече протягом шістдесяти п'яти верст⁷. Дійшовши до Дніпра, впадає в озеро Кам'янку, з нього витікає в гілку Кривець, з Кривця перетікає в озеро Довге, а вже з нього окремою протокою впадає в Дніпро навпроти нинішнього села Дніпрової Кам'янки Верхньодніпровського повіту. Має від 10 до 2 сажнів середньої широчини, від 3 сажнів до півтора аршини середньої глибини, тече плесами, часто пересихаючи зовсім, береги переважно високі, всіяні великими дикими каменями. З риб у ній ловляться щуки, лини, окуні, плітки, йоржі⁸; за часів Боплана водилося в ньому дуже багато раків⁹.

Свинківка відразу за Мокрим Омельником, названа в розпису 1697 року, але на триверстовій карті Росії чомусь показана на лівому березі Дніпра під назвою іншої річки Свинки, котра впадає в Орель з правого боку.

Домоткань. Починається поблизу нинішнього села Єлисавет-Семенівки Верхньодніпровського повіту, тече протягом тридцяти п'яти верст, впадає в Дніпро під селом Домотканню (воно ж Глинське), маючи 10 сажнів найбільшої широчини й до 2 аршинів середньої глибини. Була відома під цією ж назвою Ерихові Лясоті, котрий набрів тут на ведмедя й застрілив його¹⁰. Тоді ловилися в річці лини, щуки, окуні, плітки, йоржі, пічкурі та інша риба¹¹. Боплан про Домоткань писав, що в ній водилося багато великих раків, до дев'яти дюймів завбільшки, а крім них, ще й смачніючі чилики¹². Річка болотиста, тече плесами.

Самоткань. Початок бере поблизу балки Криничної і впадає в Дніпро навпроти міста Верхньодніпровська, маючи сажень середньої широчини й від 1 сажня до 3 вершків середньої глибини. У XVII сторіччі Самоткань славилася особливим багатством на рибу й рослинність. “Здесь находятся многие озера, столь обильные рыбой, что она, умирая от тесноты, заражает гниением своим воздух и стоячую воду озер. Места эти называются Самокань (тобто Самоткань). Вокруг озер я заметил малорослые вишни в два с половиной фута вышиною, которые в начале августа приносят довольно сладкие плоды, величиною в сливу. По полям Самокана, особенно же по лощинам, встречаются целые леса вишневых дерев, небольшие, но весьма частые, длиною иногда более полумили, а шириною от двухсот до трехсот шагов; летом вид их прелестен. Там же растет множество диких мало-

---

⁵ Экономические примечания к Верхнеднепровскому уезду (див. у Катеринославській губернській креслярні).

⁶ Описание Украины. Сочинение Боплана. – С. 15.

⁷ Тепер рахують до 40 верст.

⁸ Экономические примечания к Верхнеднепровскому уезду.

⁹ Описание Украины. Сочинение Боплана. – С. 15.

¹⁰ Путевые записки Эриха Лассоты... – С. 54.

¹¹ Экономические примечания к Верхнеднепровскому уезду.

¹² Описание Украины. Сочинение Боплана. – С. 17.

рослих миндальних дерев с горькими плодами; но они не составляют лесочков подобно вишням, коих вкусные плоды не уступают садовым”¹³.

Річка *Тригузна*, де теперішнє село Тригузне¹⁴.

Річка *Половиця*, позначена з цією назвою на плані міста Катеринослава 1786 року й безіменно на плані Дніпра 1780 року, близько двох з половиною верст у довжину¹⁵. Зіставляючи план 1786 року з нинішнім виглядом міста Катеринослава, бачимо, що річка Половиця починалася з двох струмочків, котрі далі зливалися в одному жолобі, що ніс їхні води до Дніпра. Перший з тих струмочків починався на нинішній Озерній площі і йшов у північно-східному напрямку, майже паралельно з Дніпром; другий починався з балки Монастирської (вона ж і Фабрична), йшов майже зустрічно Дніпрові і з'єднувався з річкою Половицею біля теперішньої Качельної площі. Звідси річка Половиця йшла теперішньою Дворянською вулицею і впадала в Дніпро біля колишнього наплавного мосту, на 600 сажнів вище острова Монастирського, або теперішніх купалень. Тепер від річки Половиці “єдиним і беззаперечним” залишком може вважатися так звана Савелівська канава¹⁶.

Кам'янка, відома під цією назвою адміралові Пушину ще 1786 року. Немає сумніву в тому, що річку Кам'янку слід шукати в одній з балок там, де стоїть село Лоцманська Кам'янка, нижче міста Катеринослава.

Мокра Сура з правими притоками Грушівською, Комишівською і Сухою Сурою¹⁷. Впадає в Дніпро навпроти острова й порога Сурського, маючи 15 сажнів широчини й 2 вершки найменшої глибини, тече плесами, влітку зовсім пересихає.

Вовніжки річки розпису 1697 року, очевидно впадали в Дніпро навпроти Вовнізького порога балкою Легкою, що розділяється на Вовнізьку й Ліскову.

Башмачкова або ж *Башмачка*, безумовно відповідає нинішній балці Башмачці нижче Вовнізького порога з правого боку.

Будилок-Радам розпису 1697 року і три річки *Будилки* поруч на карті 1772–1774 років¹⁸ десь навпроти Будилівського порога. Нині вказаним річкам можуть відповідати балка Будилка з її відгалуженнями.

Верхній Бузник і *Нижній Бузник*, на тій самій карті, від татарського слова *буз* – лід, нижче річок Будилок.

Лишня чи *Лична*, очевидно, названа так від балки тієї ж назви, навпроти порога Лишнього.

Верхня Хортиця на відстані восьми верст від Малишівця, течія двадцять верст. На цій річці, на відстані двох верст, був колись ретраншемент з редутами,

¹³ Там само. – С. 13.

¹⁴ Экономические примечания к Верхнеднепровскому уезду. – С. 27.

¹⁵ На плані 1786 року масштаб виконано в тозах, тоаз = 1, 94903 метра, метр = 1,406 аршина.

¹⁶ *Егоров А. И.* Пропавшая речка // Екатеринославские губернские ведомости. – 1890. – № 22.

¹⁷ “Речка Сура течение имеет малое” // Экономические примечания к Екатеринославскому уезду. – С. 13.

¹⁸ Карта В. М. Ястребова до Елисаветградської провінції, 1772–1774 рр.

збудований 1738 року. Вгорі між ретраншементом і Малишівцем було кілька редутів для прикриття російської флотилії, а вниз від ретраншементу по Дніпру на острові Хортиці, на відстані однієї версти, збудована була росіянами 1739 року фортеця, котру запорожці називали “Верф”¹⁹. “В даче Хортицы-Верхней и балки Кодацкой земляной вал, на нем батареи, которые от разлития воды истребились”²⁰.

Середня (або *Велика*) *Хортиця*, впадає в Дніпро навпроти запорізької Верфи, має 20 верст течії, відповідає нинішній балці Середній Хортиці, на якій стоїть колонія Кронсталь.

Нижня Хортиця, на відстані десяти верст від Середньої, довжина течії – двадцять верст, відповідає нинішній балці Нижній Хортиці, на котрій стоїть колонія Блюенгардт.

Річище *Кам'яне* і при ньому село Розумовське, маєток графа К. Г. Розумовського²¹.

Біленька чи *Біла*, у Пущина помилково названа Ребелинкою²², на відстані у 20 верст від Нижньої Хортиці²³, течія 2 версти, нині – балка Біленька з селом з такою ж назвою.

Червона або *Чорна*²⁴, на відстані у шість верст від Білої, течії 20 верст; тепер балка Червона, навпроти острова Пушинного.

*Тарасівка*²⁵, на відстані від Червоної у шість верст²⁶, довжина русла від 13 1/2 до 10 верст довжини; широчина літньої пори 14 сажнів, глибина 18 вершків, як значиться в економічних зауваженнях XVIII сторіччя. На Тарасівці поблизу гирла є городище від стародавнього поселення. Назву свою річка одержала від якогось запорожця Тараса, що, можливо, сидів тут зимівником, займаючись тваринництвом та рибним промислом.

Грушівка на відстані в десять верст від Тарасівки і такої ж приблизно течії зі степу. Впадає в Дніпро через Джуган, Мале Річище й Куму. Названа так від великої кількості диких груш, що ростуть біля гирла її.

Томаківка у десяти верстах від Грушівки, довжина русла від степу до гирла шістдесят верст; в Дніпро впадає через Ревун, Чернишівський лиман і Річище. На однойменному острові в гирлі річки Томаківки стояла у запорізьких козаків Томаківська Січ.

---

¹⁹ *Мышецкий С. И.* История о казаках запорожских... – С. 67.

²⁰ Экономические примечания к Верхнеднепровскому уезду. – С. 38.

²¹ Там само.

²² У Пущина стоїть «Р. Ребелінка»; очевидно, що тут помилка від злиття *р[ека]* + *Белінка*. Вона зображена поблизу села Біленького, де є тільки річка Біленька.

²³ У С. Мишецького помилково показано 40 верст (*Мышецкий С. И.* История о казаках запорожских... – С. 68).

²⁴ Летопись событий в Юго-Западной России. – Т. III. – С. 472.

²⁵ Немає сумніву в тім, що їй відповідає річка Терм у Пущина.

²⁶ У Мишецького помилково вказано 20 верст (*Мышецкий С. И.* История о казаках запорожских... – С. 68).

Кам'янка на відстані від річки Томаківки у десять верст, довжина течії в степу двадцять верст. Відповідає існуючій нині балці Кам'янці, що виходить до річки Томаківки вище висілка Червоногригорівки (Красногригорівки), Матні.

Червінська або *Червінна*, з селом Ганнинським-Нечаєвим на ній, широчина 20 сажнів, глибина 4 вершки.

Червона Кам'янка або просто *Червона*, у десяти верстах від Кам'янки, довжина степового русла двадцять верст, впадає в Червоний лиман нижче села Ганнинського-Нечаєва, відповідає нинішній балці Малій Кам'янці, вона ж і Червонокам'янська, що виходить на Новопавлівський лиман, нижче села Червоногригорівки і вище села Ганнинського-Нечаєва². Назву Червона отримала, як і село біля неї, від оголених покладів червоної глини на берегах.

Чортомлик, у тридцяти п'яти верстах від Червоної Кам'янки, витікає з балки Солоної або Чортомлицької, довжина русла тридцять верст. У сезон літніх спек має від 20 до 25 сажнів широчини і від 12 вершків до 1 аршина глибини. Біля гирла її була Чортомлицька Січ, а 1738 року росіяни збудували тут редут. Назву свою одержала від слова *чорт* і закінчення – *млик*, що означає в турецькій мові багатство, велику кількість, як, наприклад, у слові *байлик* – багатство, величезні маєтності.

Базавлук (*Базулук*, *Бузовлук*) чи, як у книзі великого креслення, *Безовлук*, по-турецьки *Бузлук*, на відстані від Чортомлика у тридцять верст; турецькою означає “лідник”, залізна підкова з шипами, підв'язана під середину підошви для певного ходіння льодом. У “Житті” протопопа Аввакума* є місце, де він, оповідаючи про себе під час перебування в Сибіру, пише: “бежал я по озеру (взимку. – Яворн.) на бузуках”²⁸. Базавлук бере свій початок у нинішньому Верхньодніпровському повіті й тече степом, спочатку поблизу Дніпра, у двадцяти п'яти верстах від порогів, потім відхиляється зі сходу на захід, потім знову повертає із заходу на схід і врешті впадає у Скарбну-Колотівську, а з неї – в лиман Великі Води і вже з Великих Вод, у ста сорока верстах вище міста Херсона, – в Дніпро. Має при гирлі 70 сажнів широчини і понад 2 аршини глибини, у середній течії 12 сажнів широчини і 2 аршини глибини, тече плесами, місцями пересихає, береги подекуди високі, кам'янисті, подекуди низькі. Притоки Базавлука з правого боку:

Базавлуток, 1 верста широчини й 1 аршин глибини;

Базавлуцька Кам'янка (або ще *Польова Кам'янка*), півтора ста верст довжини, 8 сажнів широчини й 1 сажень глибини, з рукавами *Таранівкою* й *Жовтенькою*;
Велика Осокорівка й *Мала Осокорівка*.

Притоки Базавлука з лівого боку:

Солона (або ще *Солона Розсош*), витікає ключем з-під каменя в селі Кромидині (маєток Ф. Ф. Шишкіна), має 6 сажнів середньої широчини і 1¹/₂ аршина середньої глибини, впадає у Базавлук під селом Шолоховим;

Піскувата, впадає в Дніпро під висілком села Грушівки Херсонського повіту Кутом. За часів запорожців Базавлук слугував за кордон між Кодацькою та

²⁷ Геометрический специальный план XVIII века*.

²⁸ Житие протопопа Аввакума. – СПб., 1862. – С. 66.

Інгульською паланками, а нині – між Катеринославським та Херсонським повітами.

Річка *Псоля*, в атласі 1786 року нижче Базавлуцької Кам'янки й вище Польової Грушівки.

Польова Грушівка, на відстані десяти верст від Базавлуцької Кам'янки, довжина русла двадцять верст. Нині це заболочений струмок до півтори версти довжиною під селом Мар'їнським Херсонського повіту.

Велика Тернівка або *Велика Тернівка*, на відстані десяти верст від Польової Грушівки, довжина степового русла тридцять верст; нині це ручай до версти довжиною в містечку Нововоронціві.

Суха Тернівка або *Мала Тернівка* у чотирьох верстах нижче Великої Тернівки, довжина у степу тридцять верст; нині – сухий яр у тому ж містечку Нововоронціві.

Кислівка Велика й *Кислівка Мала*, обидві впадають у лиман Велику Воду.

Осокоринка чи *Осокорівочка Мала*, у п'ятнадцятих верстах від Сухої Тернівки, довжина п'ятдесят верст, впадає в Велику Воду; нині – ручай у три версти під селом з тією ж назвою.

Золота, на відстані десяти верст від Осокоринки, довжина течії – двадцять верст; впадає в Дніпро нижче острова Скалозуба; нині – ручай у чотири версти довжиною.

Дурна в десяти верстах від Золотої, русло – 15 верст. У двох з половиною верстах від місця впадіння річки Дурної в Дніпро на ній 1738 року росіянами збудовано редут, названий Миколаївським²⁹, а нижче нього в семи з половиною верстах було безіменне городище – залишки невідомо ким і коли збудованого й сплюндрованого поселення.

Суха (або ще *Мала*) *Наносоківка*, у двадцяти верстах від Дурної, довжина степового русла п'ять верст, впадає в Дніпро навпроти великого острова Носоківки через гілку Дрімалівку (вона ж Дармаліївка), тепер іменується струмком Яреминським, на котрому стоїть село Гаврилівка, воно ж у неофіційному спілкуванні місцевих селян Яремине.

Мокра (або ж *Велика*) *Наносоківка*, у десяти верстах від Сухої, довжина русла в степу п'ять верст; впадає в Дніпро навпроти того ж острова Носоківки через гілку Дрімалівку-Дармаліївку; нині це струмок Дудчанський, що на ньому стоїть село Перетівка, неофіційно – Дудчина.

Ще дві річки *Наносоківки*, нижче Сухої і Мокрої Наносоківок, впадають теж у Дрімалівку³⁰.

Мілова або *Омілова*, від Мокрої Наносоківки в двадцяти верстах, русло в степу десять верст; на ній у стародавні часи стояло місто Мілове. На теперішній час це балка Мілова, що заповнюється водою лише навесні. Біля самого гирла її збереглися й зруйновані залишки згаданого вище міста.

²⁹ Шмидт В. Материали для истории и статистики Екатеринославской губернии. – СПб., 1887. – Т. 1; *Мышецкий С. И.* История о казаках запорожских... – С. 70.

³⁰ Летопись событий в Юго-Западной России. – Т. III. – С. 575.

Кам'янка в десяти верстах від Мілової; довжина русла за одними джерелами сто, а за іншими лише шість верст³¹. Беручи початок з балок, впадає в гілку Козацьке Річище, подекуди підживлюється джерелами, котрі влітку пересихають. Восени поповнюється від дощів й затоплюється при впадінні водами розлитого Дніпра, від чого міняє напрям течії. В гирлі її містилася Кам'янська Січ запорізьких козаків*. У чотирьох верстах нижче річки Кам'янки на лівому березі яру Пропасного стояло колись однойменне місто, руїни котрого збереглися й понині, а ще двадцятьма верстами нижче, в урочищі Вищій Голові Космахи, стояло місто Космаха.

Дрімайлівка в шести верстах нижче Космахи. Довжина течії за одними джерелами двадцять, а за іншими – три версти³². Витікає з балок, впадає в Дніпро в десяти верстах вище міста Кизикерменя.

Козацька Кам'янка нижче міста Кизикерменя, впадає в Козацьке Річище в населеному пункті Отраді-Кам'янці, водою заповнюється більше з Дніпра, ніж зі своїх витоків.

Верхня Бургунка на відстані п'яти верст нижче Кам'янки, починається з балок, довжини має три версти, впадає в Козацьку Кам'янку чи Козацьке Річище³³.

Нижня Бургунка, впадає в Козацьке Річище.

Тягинка, від тюркського слова *тегенек* – тернівник, вовчець, на відстані двадцяти восьми верст від Кизикерменя, впадає навпроти острова Тягинки. При самому Дніпрі відділяє від себе паралельну до Дніпра гілку Тягинську, утворюючи невеликий острівець з очерету; довжина русла зі степу має тридцять верст. При річці Тягинці біля самого Дніпра стояло колись місто Тягинка з трикутним замком і круглими вежами, обнесений наповненим водою ровом. У довжину це місто мало одну версту, а в широчину понад півверсти. За переказами, Тягинка була збудована турками, але фахівці-історики схиляються на користь генуезців³⁴. На карті XVII сторіччя “*Typus generalis Ucrainae*” між Бургункою і Тягинкою позначені залишки двох замків: “*Vina vestigia acis seminacis*” і “*Balneum Vitoldi*”³⁵. 1738 року росіяни відновили напівзруйнований замок для своїх фортифікаційних потреб. Нині річка Тягинка має три версти довжини, а від фортеці залишилися самі руїни.

Тернівка, тече зі степу, впадає в Інгульську гілку³⁶. Нині на її місці балка Тернуватка, біля виходу з котрої стоїть село Токарівка.

³¹ За Мишецьким – 100 (*Мышецкий С. И. История о казаках запорожских... – С. 71*); за Томиловим – 6 (*Топографическое описание... – С. 184*).

³² Там само, у обох авторів.

³³ *Топографическое описание... – С. 166*; *Описание реки Днепра от м. Переволочного до Черного моря // Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1853. – Т. III. – С. 576*.

³⁴ Думка М. Н. Мурзакевича (див. *Мышецкий С. И. История о казаках запорожских... – С. 72. – Прим. 101*).

³⁵ В бібліотеці Рум'янцівського музею в Москві.

³⁶ *Описание реки Днепра от м. Переволочного до Черного моря. – С. 576*.

Інгулець, Малий Інгул, а в книзі велико креслення – *Ангулець*. По-турецьки слово *ієнкул* означає *широке озеро*. Початок бере у так званому Висунському степу вище Цибулева в колишній Єлисаветградській провінції (тепер – Херсонської губернії, Олександрійського повіту), в семи з половиною верстах від Єлисаветградки, з болотистих джерел біля лісу Неґубаю³⁷. Тече просто на південь через всю Єлисаветградську провінцію між низькими берегами, між якими відстань невелика, а дно мілке. В такому вигляді протікає й через запорізькі володіння до Давидового Броду в 60 верстах від гирла. Звідси й аж до впадіння в Дніпро річка стає глибокою, розливається довкруг колінами, від цього ширшаючи більше ніж до версти і маючи подекуди очерети і луги. З такою широчиною тече від 40 до 70 верст, а при самому гирлі ще більше розширюється і відділяє від себе паралельну Дніпрові Інгульську гілку. Береги у деяких місцях пологі й порослі очеретами, а в деяких – кам'янисті, круті, від 40 до 100 футів заввишки. Глибина на відтинку 20 верст вгору від гирла була настільки значна, що дозволяла проходити тут невеликим кораблям. У повінь при самому броді буває до шести футів глибини, а після спаду води у гирлі пересічно не більше п'яти футів³⁸. Довжина річки від гирла до витоків по прямій лінії двісті сімнадцять з половиною верст, а враховуючи всі звивини – п'ятсот двадцять три версти. На Інгульці, біля гирла його, стояло в давнину місто, невідомо ким збудоване й зруйноване.

Притоки Інгульця з лівого боку: *Тивнянка*, *Макариха*, *Верхня Березівка*, *Середня Березівка*, *Нижня Березівка*, *Велика Кам'янка* з *Малою Кам'янкою* і *Бідцевою*, *Овнянка*, *Кам'янка*, *Зелена* 35 верст довжини, 10 сажнів найбільшої широчини і 2 аршини середньої глибини, впадає в Інгулець вище села Іскрівки; *Жовта*, вона ж на карті Боплана – *Золота Вода*, 6 сажнів широчини й 1 аршин глибини, 45 верст від гирла до витоків по прямій³⁹, прикметна як гадане деякими істориками місце битви Богдана Хмельницького з поляками 1648 року, і нарешті, річка *Саксагань*.

Саксагань від тюркського *сик-сик* – “легкий, швидкий” – починається двома гілками. Перша (східна) власне і є Саксаганню, складається з двох ріжків, з котрих західний починається у Водяному чи Биковому, що належить тепер купцеві Чуркину, і впадає у східний нижче села Водяного чи Остроградського. Східний ріжок починається вище села Миколаївки (воно ж Адалімівка), приймає в себе з лівого боку *Житлову Саксагань* між Катеринополем і Алферовим і йде до запорізького поселення Саксагані. Друга, західна гілка, названа на карті Ісленьєва *Сухю Саксаганню*, а тепер – *Гнилою Саксаганню*, теж починається двома ріжками. З них верхній ріжок, названий на карті Ісленьєва річкою *Комісарівкою*, починається біля маєтку адмірала П. О. Коцебу Паль-Міри, нижній ріжок, названий річкою *Жовтенською* у Ісленьєва, починається біля села Мар'янівки (воно ж Яковлеве) і сходиться з верхнім ріжком під селом Комісарівкою. Від Комісарівки почи-

³⁷ Зуев В. Путешественные записки. – С. 227.

³⁸ Топографическое описание.. – С. 184.

³⁹ Витікає з Жовтої балки біля села Олексіївки й тече на південь до села Очкোলівки; звідси відхиляється до південного заходу, далі тече через Ганнівку і впадає в Інгулець біля Іскрівки.

нається *Суха Саксагань*. Приймавши в себе річку *Лозувату* з лівого боку, вона йде до запорізького поселення Саксагані і сходиться тут з річкою власне *Саксаганню*. Остання, приймавши в себе з правого боку річку *Осикувату*, тече єдиним руслом до міста Кривого Рогу, де і впадає в Інгулець з лівого боку⁴⁰. Довжина річки Саксагані по прямій лінії становить 95 верст, а з поворотами – 140. Загальний напрямок має з північного сходу на південний захід, тече з перервами, під час літніх спек пересихаючи в окремих місцях, а в інших – утворюючи плеса. Найбільша глибина її досягає біля села Шмакової неподалік від впадіння в Інгулець до двох з половиною сажнів.

Притоки Інгульця з правого боку: *Користівка* (вона ж *Коростева*), *Сторожівка*; *Бешка* з *Березівкою*, *Клюшниковою* і *Мурзинкою*; *Велика Верблюжка* з *Малою Верблюжкою*; *Березнювата*, *Водяна*; *Бокова*⁴¹ і притока її *Боковенька* зі своєю притокою *Дубровиною*; *Білі Криниці*; *Зелена*⁴²; *Висунь* (або ж *Ісунь* чи *Вулсунь*)⁴³ з її правими притоками *Кодимою* і *Доброю* та лівими *Вербовою* і *Очеретуваною*. На сімнадцять верст нижче острожка, що стояв при гирлі Інгульця, в часі турецької війни 1737 року росіянами збудований був великий ретраншемент Олександр-Шанці. Від Олександр-Шанців починаються Дніпрові гирла, а по праву руку впадають у нього річка *Білозірка*, *Малий* і *Великий Солонеці*, а також ріка *Буг*.

Білозірка у трьох верстах нижче Олександр-Шанців, витікає зі степу, впадає у велике озеро Біле чи Білозірський лиман, що заповнюється водою з Дніпра, літньої пори зовсім пересихає⁴⁴.

Солонець Малий тече зі степу і впадає в лиман Солонець навпроти острова з такою ж назвою. На теперішній час цій річці відповідає яр Верхній Солонець, що виходить горловиною на лиман Солонець під селом Софіївкою.

Солонець Великий тече зі степу і впадає в Дніпровський лиман нижче містечка Станіслава.

Ріка *Буг*, у книзі великого креслення – Бокг, по-козацьки й по-польськи Біг або Бог, по-турецьки Ак-су, тобто Біла вода, у Геродота Гіпаніс. Слов'янська назва виводиться з готського bougs, – згин, вигин, від дієслова biugan – гнути⁴⁵. Витікає з боліт південної частини нинішньої Волинської губернії, на Авратинському узвишші, що є відрогом Карпатських гір, біля села Холодець Старокостянтинівського повіту, й тече у напрямку з півночі на південний схід до впадіння в Дніпро. Запорізьким козакам Буг належав тільки в нижній своїй частині, від балки Великого Сухого Ташлика й до самого гирла, що становить близько ста вісімдесяти верст довжини по прямій лінії. На заході від самого кордону запорізьких володінь з польськими і турецькими поблизу гирла річки Синюхи й Катерининського шанця Буг протікає поміж гір, похило віддалених від його берегів,

⁴⁰ Див. карту Ісленьєва 1779 року й Триверстову (ряд XVI, арк.12)*.

⁴¹ На лівому березі її на карті Річчі Занноні вказано: “Могила Павлюка”.

⁴² Див. генеральну карту Ісленьєва 1779 року.

⁴³ Топографическое описание... – С. 166.

⁴⁴ Там само.

⁴⁵ Думка професора Варшавського університету А. С. Будиловича.

маючи сімдесят сажнів широчини й від восьми до дванадцяти футів глибини. Нижче впадіння річки Синюхи береги залишаються такими ж, але широчина дещо збільшується, хоча й починають траплятися в ній вервечки гранітних каменів, що утворюють бузькі пороги й забори.

Бузькі пороги й забори того ж походження, що й дніпровські; вони виступають тут-там з води протягом 70–80 верст і значно перешкоджають судноплавству. Часом між порогами й заборами на Бузі трапляються невеликі кам'яні острови, вкриті травою й деревами. Перший поріг на Бузі починається через три версти після впадіння Синюхи. Порода його тотожна породі гір по берегах. Двома верстами нижче першого порога Буг тече при невеликій глибині і чистому від каменів дні; та далі в нім знову починаються пороги й окремі камені, а береги стають настільки вузькими й дно настільки кам'янистим, що біля Мигійської слободи з'явилась можливість побудувати на каменях водяного млина на всю широчінь ріки. Нижче річки Мигійської, що впадає в Буг на вісім верст нижче Катерининського шанця, Буг тече поміж кам'яних гір від п'ятнадцяти до двадцяти п'яти сажнів висотою, має широчини до сорока сажнів і перешкоджає всякому переїздові з одного берега на інший. В такому вигляді тече він до запорізького гарду, що становить від Катерининського шанця тридцять дев'ять верст. На цьому просторі ріка Буг має сім порогів і дев'ять кам'яних островів. Камені порогів так часто йдуть один за одним, що в цьому місці усю ріку можна перейти з одного берега на другий. На всьому цьому просторі Бугу налічується двадцять один поріг: *Вищемигійський перший*, *Вищемигійський другий*, *Компанійський*, *Мигійський перший* довжиною в 350 сажнів, *Запорізький* довжиною в 80 сажнів⁴⁶, *Мигійський другий* довжиною в 500 сажнів (усі три останні навпроти сьогоднішнього села Мигії), *Чернечий*, *Македонцівський*, *Войстриченський*, *Розидорівський*, *Давидівський*, *Лисенківський*, *Палієнківський* (всі сім – навпроти села Семєнівки), *Богданівський* довжиною в 600 сажнів, навпроти села Богданівки, *Подорожинський перший*, *Строцький перший*, *Строцький другий*, *Подорожинський другий*, *Лопатівський*, *Пишенинський* у 400 сажнів довжини і *Теплицький* всі сім навпроти села Костянтинівки, *Олександрівський* навпроти однойменного села. Назви бузьким порогам надані частково від прізвищ власників млинів, побудованих на них, а частково від назв прибережних сіл. Тільки один поріг – Запорізький – носить історичну назву; зате саме цей один з усіх бузьких порогів самий прикметний. Щоб скласти собі думку про нього, треба уявити величезну скелю сажнів у п'ятнадцять заввишки і близько десяти завширшки, котра на кшталт рукотворного моста перекинута з одного берега на другий. Оце й буде Запорізький поріг на Бузі. Вода, зустрівши на своєму шляху таку нездоланну перепону, якою є Запорізький поріг, розтікається ліворуч і праворуч до обох берегів, розмиває собі при них невеликі жолобки поміж береговими скелями і, стиснена ними, з страшною силою продовжує свій шлях. Якраз навпроти порога при лівому березі ріки стоїть величезна, втричі вища за нього скеля Проточинська. З неї, немов з висоти пташи-

⁴⁶ У Шмідта названий Проточинським. Див. *Шмідт В.* Матеріали для історії і статистики... – Т. 1.

ного льоту, відкривається ні з чим незрівнянний вид на всю цю страшну водоверть, що має назву Запорізького порога.

Поміж бузькими порогами є й немало островів. Це – помітно видовжений острів *Компанійський* навпроти однойменної Компанійської скелі, вкритий густим дубовим лісом, прикметний своїми двома печерами – Кузнею завдовжки у п'ятнадцять аршинів і безіменною в два аршини довжини з дуже низьким склепінням і з так званим Гайдамацьким сидінням у ній – таким собі підвищенням у вигляді природного тапчана в одинадцять аршинів довжини, три чверті аршина широчини й шість чвертей висоти; *Семенівський*, *М'ясниківський*, *Наумівський* і *Баранівський* (усі – навпроти села Семенівки), *Подорожнинський*, *Киріяківський*, *Костянтинівський перший*, *Костянтинівський другий* (всі чотири – навпроти села Костянтинівки, останній вкритий великим дубовим лісом), *Гардовий* – дикий, скелястий, порослий лозою острів навпроти скель Сови, Брами й Пугача на три версти нижче Костянтинівки; на одному з кам'яних острівців біля цього острова стояла, за переказами, запорізька козацька церква, зруйнована козаком-ренегатом Савою Чалим⁴⁷. Це дикий, скелястий, порослий густими травами й лозами острів. Між ним і лівим берегом Бугу в часи запорізьких козаків був улаштований гард, або китець, тобто – гребля для ловлі риби. Як тільки наставала весна, козаки загачували ріку від берега великими, а від острова меншими каменями, тоді плелося з лози дві довгі ліси і ставилося їх боком у воду одну навпроти другої, дещо розхиливши їх для більш-менш вільного проходу риби, що пливе проти течії. У такий спосіб ловили найкращу тут рибу – вирозуб і рибець⁴⁸, і завжди у дуже великій кількості: за кілька годин набирали по п'ять-шість, а то й більше возів риби, і то тільки великої, не рахуючи дрібної.

Нижче козацького гарду⁴⁹ гранітні береги Бугу змінюються вапняковими, залишаючись і надалі крутими й високими, а сама ж ріка стає вельми мілководною і має від двадцяти до п'ятдесяти сажнів широчини при глибині не більше шести футів. У шести верстах нижче гарду при урочищі Кременчуці береги починають поступово знижуватися й дають можливість переїжджати ріку в брід. Десятьма верстами нижче урочища Кременчука і до впадіння в Буг річки Мертвовода, де стояло запорізьке поселення Соколи, нині – місто Вознесенськ, Буг тече вже між пологими берегами при глибині не менш шести футів і маючи місцями на лівому березі хороші ниви й сіножаті. Нижче гирла Мертвовода ширина Бугу потроху зростає і в п'ятнадцятьох верстах від нього на підході до гирла Білоусівки при лівому березі Бугу вже починаються плавні. Перша з них займає від берега до Сухого Єланця простір ширший однієї версти й тягнеться, поросла очеретом, двадцять сім верст. Лише невелика частина правого берега на шість верст вище Сухого Єланця залишається чистою від заростів очерету, прямо без плавні переходячи до материка. Ця місцевість зветься Голою пристанню. Тут російські війська переходили з лівого берега на правий і “на той стороні виден и ныне (тобто 1774

⁴⁷ *Эварницкий Д. И.* Запорожье в остатках старины... – Т. I. – С. 151.

⁴⁸ *Топографическое описание...* – С. 180. – Прим. 54

⁴⁹ Навпроти нинішнього села Олександрівки Єлисаветградського повіту.

року. – Яворн.) построен[ний] немалой величини тет-де-пон или ретраншемент”⁵⁰. Нижче річки Сухого Єланця йдуть такі ж болотисті, зарослі очеретами плавні по обох берегах Бугу на просторі до двох верст. Тут Буг розширюється до двохсотп’ятдесяти сажнів, маючи з лівого берега очерети, піщані кучугури і, ближче до материкових круч, луги. Так тече він близько шести верст, потроху розширюючись, а потім зненацька завертає на схід і розливається на більш як шістсот сажнів широчини, а береги його переходять у піщано-глинисту низину. В такому вигляді Буг тече вже до самого гирла, маючи глибини від двадцяти восьми до сорока футів. У семи верстах нижче вказаного місця в Буг впадає річка Куций Єланець. Від Куцого Єланця Буг тече, часом вигинаючись колінами, майже на південь, залишаючи після кожного з колін три досить довгі піщані коси. У тридцяти трьох верстах нижче Куцого Єланця Буг приймає в себе з лівого боку річку Інгул⁵¹. У цьому місці бузькі береги невисокі, а гори, що йдуть уздовж ріки, маючи до п’яти сажнів висоти, відступають далеко від неї і відділяють Буг від себе двома піщаними косами Жабурною і Осницькою, і тільки біля Попової балки, де турки видобували пороховими вибухами камінь для будівництва Очакова й Кінбурна, Буг доторкується кам’яної гори. Нижче гирла ріки Інгулу кам’янистий берег йде до коси Павлової протягом трьох, якщо рахувати по прямій лінії, та дванадцяти верст, коли враховувати усі повороти. Після Павлової коси Буг тече почасти між піщаними, а почасти між глинистими, але в обох випадках невисокими берегами, утворюючи від балок в різних місцях чималі коси. Ось вони:

Балабанова, Крива, Ожарівська, Руська і, навпроти неї на протилежному, правому, березі – *Волоська*⁵². Оповідають, що Руська коса одержала свою назву від того, що тут зупинялися “руські люди” (русини), коли вони припливали човнами на Бузький лиман промишляти рибу й залишалися тут цілу зиму. Пригадують також, що шведський король, тікаючи з-під Полтави, переправлявся через Буг біля Попової коси. Про Волоську косу перекази засвідчують, що вона названа від волохів, що прибували сюди з підтурецьких земель на риболовлю. Поблизу Ожарівської коси за часів Боплана був на Бузі острів Кременців довжиною в півтори тисячі кроків, широчиною – в тисячу, висотою від двадцяти до двадцяти п’яти футів; північний берег крутий, південний – пологий. Не далі як у півмилі від нього в бік Очакова ріс гарний будівельний ліс, а на північ від Кременцевого острова Боплан знаходив місце, оточене крутими ярами і тим вельми вигідне для закладення тут фортеці. Нижче Кременцевого лежав Андріїв острів довжиною близько милі і широчиною в чверть милі, вкритий лісом. Глибина піщаного броду навпроти нього становила не більше трьох футів, а ширина Бугу тут була до того незначною, що через брід можна було переправляти артилерію найбільших калібрів. Нижче цього місця Буг був усуціль судноплавним.

Нижче Андрійового острова на крутому підвищенні берега ріки бив із землі ключ, названий Виноградною криницею. У Боплана цю назву переключено до Ви-

⁵⁰ Топографическое описание... – С. 180.

⁵¹ При впадінні Інгулу в Буг нині стоїть місто Миколаїв.

⁵² Крива коса за теперішнім станом розташована нижче села Богданівки, Ожарівська – нижче Галицинівки, Руська – вище Федорівки, Волоська навпроти Кисляківки.

ноградної криниці. Це чудове місце здалося Бопланові вельми зручним для поселення, оскільки тут під боком ліс, придатний для матеріалу на будівництво млинів.

Нижче Виноградної криниці, якраз навпроти нинішнього хутора Хаблова трохи нижче Волоської коси, від лівого берега Бугу видається в ріку так званий Семенів Ріг, до невпізнання перекручений Бопланом у “Семенвірук”, названий так, за переказом, зафіксованим в “Історії...” князя Мишецького, від вихідця з підпольської України Семена, що займався на Бузі рибним і звіриним промислом, зібравши навколо себе ватагу у понад сто чоловік, одягнених у шкури диких кіз й через те прозиваних, нібито, козарами⁵³. Навпроти Семенового Рогу, за словами Боплана, лежав трикутний острів довжиною до половини милі⁵⁴. Нижче Руської й Волоської кіс та Семенового Рогу до мису Скелюватого, протягом дев’яти верст, починається вже Бузький лиман, що має сім верст найбільшої широчини і вісімсот сажнів найменшої широчини. Бузький лиман зливається з Дніпровським, і вони йдуть спільним руслом у Чорне море. Вода в Бузькому лимані при вітрі з моря завжди віддає сіллю⁵⁵.

З багатьох приток Бугу, що текли у колишніх вільностях запорізьких козаків, заслуговують на увагу такі:

Синюха, інакше *Сині Води*, по-турецьки *Гьок-су*, що також означає «Синя вода». Тече до Бугу з півночі на південний схід і впадає в нього під нинішнім Ольвіополем. Береги її переважно голі, скелясті, найбільша широчина – сімдесят сажнів, найбільша глибина – шість аршинів. Подекуди над рівнем води височать острови, вкриті травою й густими лозами. Так, навпроти села Синюшиного Броду на річці є шість островів. Так само подекуди в скелястих берегах ріки трапляються природні печери і біля них – різноманітні знаки, викарбувані в камені. Такою є печера нижче хати селянина Олекси Мирянова з цього села: півтора аршина завдовжки й два з половиною висоти. Така ж і печера Змієва дещо нижче села, висотою до трьох аршинів; у неї вмщується до десяти чоловік. На одній з прибережних скель навпроти городу селянина Петра Жука є зображення двох чаш і чобота у два вершки завбільшки.

Притоки Синюхи з лівого боку Велика Вись з Малою Виссю⁵⁶, Кільтеном (від татарського слова *кюльдень* – “той, хто виходить з озера”) й Вільшанкою⁵⁷; Журавка, що впадає в Синюху навпроти польського міста Семлека;

Торговиця гирлом навпроти польського міста Торговиці;

Кагарлик відразу за Торговицею;

Тернівка з карти Ісленьєва, або ж *Кривий Ташлик* карти Річчі Занноні, як це бачається з того, що на обох картах нижче гирла цієї річки, ліворуч, стоїть село Тернівка;

Вільшанка карти Ісленьєва, або *Гольник* у Річчі Занноні, як це видно з того, що при верхів’ї цієї річки на обох картах стоїть село Ташківка;

⁵³ *Мышецкий С. И.* История о казаках запорожских... – С. 2.

⁵⁴ Описание Украины. Соинение Боплана. – С. 51.

⁵⁵ Топографическое описание... С.179–181.

⁵⁶ Притоки Малої Вісі – Лозуватка і Винарка, див. карту Ісленьєва.

⁵⁷ Див. генеральну карту Ісленьєва 1779 року.

Сухий Ташлик (від татарського *ташлик* – кам'янистий), складається з річки Липнянки Доброї (у Мишецького – Добрянка, а на карті Річчі Занноні названа Червоною, як це видно з позначеного при гирлі її села Добрянки);

Опочна, позначена на карті Річчі Занноні й залишена без назви на карті Ісленьєва;

Чорний Ташлик з правими притоками *Осикуватою*, *Міновою*, *Плетеним Ташликом*⁵⁸, *Плетенівкою* і *Мазницею* та з лівими – *Лозуваткою*, *Грузькою*, *Помічною* і *Комишуватою*.

При Синіх Водах 1596 року стояв козацький гетьман Наливайко з товариством супроти військ королівського польного гетьмана Жолкевського. 1650 року на Синіх Водах таборували й татари, що приходили на поміч гетьманові Богданові Хмельницькому. Того ж року на цьому ж місці переймав їх уманський полковник Глух, коли татари, зрадивши українців під Берестечком, тікали в Крим, грабуючи по дорозі населення⁵⁹.

Нижче річки Синюхи йдуть притоки Бугу –

Мигійський Ташлик, позначений на карті Ісленьєва;

Корабельна, що бере початок навпроти вершини річки Помічної (лівої притоки річки Чорного Ташлика) і впадає в Буг біля теперішнього села Семенівки;

Ташлик або *Кайнар*, позначений на карті Ісленьєва, дещо вище скелі Кременчука;

Мертвовод або *Мертві Води*, відомі Геродотові як *Гіркий Потік*; початок брав з балок верст на сорок вище запорізького кордону до північного заходу, усього довжини мав 104 версти, впадав у Буг під Соколами; за ходом течії вода прибувала в нього з джерел, що дають початок його притокам; по берегах його здебільшого височіють кам'яні гори, а між ними – лугові місцини. У восьми верстах від гирла його ще можна переїхати вброд, а від цього останнього броду він тече невеликими протоками з одного озерця в інше. Місцевість, у якій починається й протікає ця річка, багата на джерела гіркої й солоної мінеральної води, подекуди до того гіркої, що вона навіть для водопою не годиться⁶⁰.

Притоки Мертвовода:

Бешбайрак від татарських *беш* (п'ять) і *байрак* – лісове місце, *Розувата* чи *Лозувата*, *Костовата*, *Комишувата*, *Гарбузинка* чи *Гарбузина*; *Гарбузина* й *Гарбузинка* також течуть плесами від одного озерця в друге й настільки маловодні, що їх можна вважати балками. В окремих плесах *Гарбузини* трапляється шкідлива для худоби вода⁶¹. Біля впадіння Мертвовода в Буг 1737 року, коли російські війська разом із запорожцями йшли здобувати турецький Очаків, помер під час походу кошовий отаман Іван Малашевич*. Тіло його було відправлене на Січ⁶².

⁵⁸ Плетений Ташлик з боковими притоками Дубівкою і Вуками, на карті Семена Леонтьєва 1758 року – “Буками”, у Ісленьєва – “Кам’яними Буками”.

⁵⁹ *Костомаров Н. И.* Богдан Хмельницький. – СПб., 1884. – Т. I. – С. 44; Т. II. – С. 261, 394.

⁶⁰ *Шмидт В.* Херсонская губерния. – СПб., 1863. – Т. I. – С. 187–190, 444.

⁶¹ *Топографическое описание...* – С. 180. – Прим. 55; С. 183.

⁶² *Сборник летописей...* – С. 67. Також: *Мышецкий С. И.* История о казаках запорожских... – С. 12.

За Мертвоводом йдуть річки:

Білоусівка, почавшись з ключів біля Бугу, майже джерельцем впадає в Буг, часом зникаючи перед самим гирлом в болітцях.

Великий (або *Чорний*) *Єланець* (від турецького *алан* – галявинка, лужок), протікав через всю запорізьку землю від кордону і впадав у Буг нижче Білоусівки, приймаючи в себе з правого боку притоки *Солону* і *Єлень*.

Сухий Єланець, бере початок верстах у тридцяти від Бугу з джерел, тече невеликим струмком по балці;

Куций, інакше *Гнилий Єланець* або *Єланчик*, виходить зі степу в п'ятнадцяти верстах від свого гирла джерелами, проте звичайно довжина русла його – шість верст⁶³;

Інгул, у Геродота – *Пантиканес*, назва – з турецького *ен-куль*, тобто велике озеро, початок бере в степу з ручаїв поблизу лісу Нерубаю⁶⁴ вище містечка Цибулева Єлисаветградської провінції, тепер – села Федорівки (воно ж Бровкове) Єлисаветградського повіту Херсонської губернії. Крізь Єлисаветградську провінцію тече щонайменшим потічком, при самому Єлисаветграді літньої пори майже непомітний. Тут його завжди переїжджають вброд і лише для пішоходів кладуть дошку. Починаючи від запорізьких меж, він приймає в себе чимало більших річок і робиться повноводним. Протікає плесами, звивисто, залишаючи після себе між горами гарні луки й родючі ґрунти. Усього довжина Інгулу – сто дев'яносто верст⁶⁵, широчина – від п'яти до дев'яности сажнів, при гирлі – двісті, а в самому гирлі – сто сажнів. Впадає в Буг вище запорізького поселення Балацьківки. Від гирла вгору на сорок верст – судноплавний, тут ним проходили судна з рибою. А вище ж сорока верст перестає бути судноплавним, бо має не більше чотирьох футів глибини.

Притоки Інгулу з лівого боку:

Крутоярка, *Велика Северинка*, *Аджамка* з притокою *Сухою Аджамкою*; *Кам'янка* з бічними *Широкою* і *Лозуваткою*; *Березівка* з *Кадноюю*, *Сагайдак* (“каменний берег его вышел фигуною лука, потому от татар этим именем речка и названа; *сагайдак* по русски обозначает “лук”) і, нарешті, *Злодійка*.

Притоки Інгулу з правого боку:

Грузька, *Кам'янувата Сугаклія* (від татарського *сугакли*, що означає місцевість, де водиться багато сайгаків) з *Коноплянкою* і *Лозовою*; *Калинова*, *Вошивка*, *Комишувата Сугаклія* з боковою *Осикуватою*, *Березнігувата* з чотирма притоками – *Комишуватою* і *Вербівкою* з лівого боку й *Костуватою* та *Бобринцем* з правого; *Громоклія* (назва перероблена з татарського *аргамкли*, тобто – місце, прикметне гарними кіньми – аргмаками) з бічними *Кодимою*, *Богодушною* й *Водяною*; нарешті – *Тернівка*. Останні дві річки – Громоклія і Тернівка – “глибини для комунікації судів не имеют и местами пересыхают все, но с весны высоко поднимаются: Аргмаклы шире версты

⁶³ Топографическое описание... – С. 181, 183.

⁶⁴ Зуев В. Путешественные записки. – С. 227.

⁶⁵ В нотатках В. Зуева – 200 верст. Див.: Там само. – С. 227.

разливается, где и имеет по берегам изредка довольный лес, а горы над ней каменны продолжаются”⁶⁶.

1649 року на Інгулі й Інгульці таборували кошем десять тисяч татар, що йшли на поміч Богданові Хмельницькому. 1652 року урочище між верхів’ями Інгулу й Інгульця віддане було польським королем Яном Казимиром* Богданові Хмельницькому у вічне володіння. Розміри цього надання визначалася “от пасеки Хмельницького, некогда старого, через Ингулец и Черный лес до устья речки Бережка и к байракам; а с другой стороны от устья речки Каменки⁶⁷ к речке Каменке, в Ингулец впадающей”. Нині це урочище поділене між Олександрійським і Єлисаветградським повітами Херсонської губернії і має до 30 великих сіл, окрім безлічі невеликих поселень, сілець і хуторів. 1674 року на переправі через Інгул був схоплений козаками Івана Сірка посланець гетьмана Дорошенка Іван Мазепа*, що їхав з листами в Царгород. Прихильник турецького султана й недруг московського царя Дорошенко не користувався співчуттям у Сірка, тому він, перехопивши посланця від гетьмана до султана, відправив його до Москви. Наступного року на Інгул приходило тридцять тисяч кримських татар на допомогу Дорошенкові, але на цю орду напав Сірко і “божией помощию, а счастием его царского пресветлого величества” розбив її. 1676 року кримський хан знову стояв на Інгулі при Білих Колодцях з потужним військом, чекаючи на підхід Сірка, котрий на час примирився з ханом, щоб разом йти до Чигирина на допомогу Дорошенкові⁶⁸.

Крім перелічених вище рік і річок, що протікали через правобережні паланки запорізьких вільностей, в “Історії” князя Семена Мишецького знаходимо ще й невідомі нам: *Кистину*, *Берклея* (від тюркського *берек* – “твердий”, звідки *беркала*, “міцна фортеця”), *Волжанку*, *Троянець*, *Базову* (від татарського *баз*, намет, накриття, оборіг), *Гівлянку* і *Кам’янку*⁶⁹.

---

⁶⁶ Топографическое описание... – С. 184.

⁶⁷ Притока Інгульця з лівого боку.

⁶⁸ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – СПб., 1875. – Т. VIII. – С. 315; СПб., 1878. – Т. X. – С. 468; СПб., 1889. – Т. XI. – С. 520; СПб., 1881. – Т. XII. – С. 33, 133, 700, 701.

⁶⁹ *Мышецкий С. И.* История о казаках запорожских... – С. 75.

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ

Притоки Дніпра з лівого боку. Ріки чорноморського басейну.

Орель з її лівими притоками, Самара з правими і лівими притоками та Самарським Пустинно-Микільським монастирем, Татарка, Ворона, Осокорівка, Таволжанка, Вільна з печерою Дурною Хатою, Московка Суха, Московка Мокра, Конка з її притоками, Аталіківка, Вірьовчина, Білозірка, Мамай-Сурка, Рогачик, Лопатиха, Русинова балка, Суха Широка Каїр, Мечетна Каїр, Західна Каїр, Крута Каїр, Турецька Каїр, Веливела, Олешки, Янушева; Вовча з притоками Ганчулом і Янчулом, Терсами та ін. Річки азовського басейну: Торець, Бахмут, Лугань, Луганка, Біла, Велика Кам'янка, Кальміус, Комишувата, Мокра Білосарайка, Каленцус і Берда з їх притоками.

З лівого боку впадають у Дніпро не такі значні ріки, як з правого, та й сама кількість їх менша, ніж рік правої сторони. З більш-менш значних приток лівої сторони Дніпра заслуговують на увагу такі:

Орель, у стародавніх русів Угл або Угол, у московських гідрографів Єрель, Орёл, Орїл, у Герберштейна* Арель¹, у козацьких літописців – Орель. Вчені доводять цю назву до спільного кореня з назвою гір Урал, в основі котрого лежить тюркське слово *ура*, що значить “той бік”, звідси Урал і Орель означає щось пограничне, розмежовуюче. Народ виводить назву Орель (за українською простонародною вимовою “Оріль”) від дієслова *орати*. “Давно це колись було: жили в наших місцях запорожець і змій. Жили вони та й жили, та й засперечалися за кордони своїх володінь. Спорили вони, спорили, а тоді й вирішили, щоб розв’язати суперечку, провести борозну між своїми володіннями. Ось змій запрягся в плуг і проорав борозну, почавши далеко геть-геть, а закінчив біля Дніпра, і потекла потім тою борозною річка, та й прозвали ту річку Оріль”². Річка Орель починається в Слобідській Україні, в нинішній Харківській губернії, двома річками: Верхньою Ореллю й Нижньою Ореллю, інакше – Орількою або Попільнюшкою. Верхня Орель бере початок біля села Лимана Зміївського повіту. Нижня Орель бере початок коло села Верхньої Береки того ж повіту і впадає в Орель Верхню нижче так званої “стрілки”, де сходяться три губернії: Харківська, Полтавська й Катеринославська. Останню з них Нижня Орель омиває протягом тридцяти верст, починаючи від села Новопетрівки Павлоградського повіту. Усього довжина Орелі від витоків до гирла чотириста верст. Вона впадає в Дніпро вище села Пісків Новомосковського повіту якраз навпроти початку села Верхньодніпровського повіту Бородаївки на правому Березі Дніпра. За часів Запорізької Січі Орель слугувала за кордон між володіннями запорізьких і городових козаків.

¹ *Герберштейн С.* Записки о Московии. – СПб., 1866. – С. 108.

² Записано від селянина містечка Котівки Новомосковського повіту Катеринославської губернії Степана Сатани.

Притоки Орелі з лівого боку:

Багата з *Багатенькою*, впадає у чотирьох з половиною верстах нижче села Опанасівки Новомосковського повіту;

Підпільна між хуторами Давидівкою і селом Перещепиним;

Кільченька, що протікає через центр Перещепина й відразу ж впадає в Орель;

Кривець у селі Козирщині;

Бузівка, названа так від татарського буз (лід), впадає в Орель нижче саду землевласника Крашенинникова;

Багата, вона ж *Мокра Заплавка* з бічною *Сухю Заплавкою* (в селі Гупалівці); бере початок на землі Д. Д. Перчуна і впадає в Орель у вгіддях поміщика М. В. Ліщини в селі Михайлівці;

Царичанка, навпроти містечка Царичанки, позначена на карті Ісленьєва 1779 року;

Прядівка між селами Прядівкою й Могилевим.

Притоки Орелі з правого боку:

Багата з *Багатенькою*, впадає в Орель нижче села Чернеччини Костянтинградського повіту Полтавської губернії;

Вошва, *Суха Лип'янка*, *Мокра Лип'янка*, *Берестівка* і при самому гирлі Орелі *Свинка*, вона ж *Свинківка*. При впадінні Берестівки в Орель засноване було 1675 року село Нехвороща, відоме, проте, ще з 1665 року³, а на протилежному березі 1705 року закладено Нехворощанський успенський монастир*, що існував до 1799 року⁴.

Крім Орелі, також з лівого боку впадають у Дніпро ще:

Протовча з *Чаплинкою*; тече зі степу, з околиць села Шульгівки, напрямком з північного заходу на південний схід і впадає в Дніпро навпроти острова Насипного під селом Кам'янкою Новомосковського повіту;

Мокра і *Суха Кам'янки*, в наш час – сухі яри з виходом на Дніпро під тим самим селом Кам'янкою.

1650 року через Орель, Самару та інші ріки проходив син Богдана Хмельницького Тиміш на чолі козацьких полків із союзниками-донцями, як бачиться, з метою залучити Військо Донське до участі у протипольському повстанні*. Хмельницький тримав путь від Орлика на Берестову, Орель, Самару, Вовчі Води, Ведмежі Води, Тернівку, Колиш, Кремки й Міус. Одержавши від донців кілька міхів борошна, бочок вина, запас риби й питва, Хмельницький повернувся назад шляхом до Вовчих Вод, а від Вовчих Вод проходив повз татарські улуси. Того ж року після налагодження стосунків Богдана Хмельницького з кримським ханом, татари перекочували від Азовського моря на Орель й вище неї до Ворскли, де й перебували деякий час на кочів'ях зі своїми дружинами й дітьми. 1665 року ногайські татари здійснили з-за Ворскли набіг на Україну. Їм удалося захопити кілька десятків голів худоби і втекти зі здобиччю за Орель. Українські козаки

³ Максимович М. А. Собрание сочинений. Т. I. – С. 725. Також: Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – СПб., 1876. – Т. VI. – С. 60.

⁴ Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1848–1850. – Т. II. – С. 785. Також: *Еварницький Д. И.* Запорожье в остатках старины... – Т. I. – С. 103.

кинулися було навздогін за грабіжниками, але не встигли їх наздогнати. 1673 року з Криму вийшли великою кількістю татари й окопилися на берегах притоки Орелі Берестовій. Звідси вони збиралися, поділившись на три частини, потай напасти на новозбудовані слобідсько-українські міста. Але тут на один з їхніх загонів наскочив Полтавський полк у складі 1000 душ, розбив його і взяв одного татарина в полон. Він признався козакам про наміри турецького султана і кримського хана йти війною на Київ⁵. Восени 1731 року, стривожені татарською загрозою, на Орель виступали козацькі полки і деякі з них, не дійшовши ріки, повернулись додому⁶.

1687 року через річку Орель новозбудованим на ній мостом перейшла московська рать під началом Василя Васильовича Голіцина* й козацьке військо під проводом гетьмана Івана Самойловича. Вони йшли на Крим і рухалися напрямком з Орелі на Самару (очевидно, поблизу нинішньої колонії Кронсгартена), від Самари на Гостру Могилу⁷, річку Татарку⁸, урочище Великі Пlesa, річку Ворону⁹, верхів'я річки Осокорівки¹⁰, де річку Терги притягнули з моря¹¹, звідси на річку Вільну, де річка Кримка притягла від Конки; далі верхів'ям Сухої Московки; звідси між Кобилячкою і Литовкою¹² на вершину Кам'янки¹³ і до Конки; від Конки на піски Великого Лугу, де стояла порожня мечеть і де річка Янчул¹⁴ і Торські піски, неподалік Січі. Звідси повернулись назад до Великого Лугу навпроти урочища Кучугур і Плетенецького лиману, до татарського тирлицца, звідси вгору Дніпром до місця виходу через Самару й зупинилися на її притоці Кільчені. Звідси продовжували шлях через Орель і далі до моря. Цим самим шляхом мимо Січі, простуючи до Перекопу, йшли московська рать, українські козаки і охочі полки 1689 року під зверхністю того ж Василя Васильовича Голіцина й нового

⁵ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – Т. 6. – С. 53; Т. VIII. – С. 330, 335; Т. XII. – С. 675.

⁶ Сборник летописей... – С. 60.

⁷ Існує й нині з тією ж назвою поблизу села Новосілки-Клевцевої.

⁸ Ліва притока Самари, як це видно з карти театру війни росіян з турками 1735–1739 рр. Matthaei Seuteri з архіву автора.

⁹ Тепер на ній стоїть село Ворона, власність О. М. Миклашевського.

¹⁰ Тепер річка Осокорівка, вище села Петрівського чи Свистунового Олександрівського повіту.

¹¹ Не знаємо, що за Терги. Хіба що це маються на увазі річки Терси, притоки Вовчої, але верхів'я найближчої з них до Дніпра лежить у 165 верстах від моря.

¹² Кобилячки немає; є річка Кобиляча, притока Конки; Литовки немає зовсім.

¹³ На лівому березі Дніпра Кам'янки немає; є р. Кам'янка, що впадає в Берестову, притоку Вовчої під слободою Гаврилівкою Олександрівського повіту, але це 100 верст від Дніпра.

¹⁴ Під Янчулом треба розуміти Янчокрак, котрий справді впадає в Дніпро неподалік Січі, а не нинішній Янчул, притоку Вовчої, котра лежить від Дніпра прямою лінією на схід майже на 90 верст; війська просувалися вздовж лівого берега Дніпра, звідси навпростець найближче до Криму, а на цьому шляху відразу після річки Конки йде річка Янчокрак. На карті Річчі Занноні коло неї стоїть Актар-мечеть, що відповідає “пустій” мечеті козацького літописця. Послідовний шлях просування російських військ позначений на карті Matthaei Seuteri з архіву автора, де справді нижче Кінських Вод поставлено Янчокрак.

гетьмана Івана Степановича Мазепи¹⁵. Сього разу козацьке військо трималося правого шляху, тобто вздовж лівого берега Дніпра, а війська московські – лівого шляху, тобто далі в степ у напрямку на Дон і Азов.

1735 і 1736 року через річки Орель¹⁶, Самару, Ворону, Осокорівку й річку Конку йшли російські війська, українські городові і запорізькі козаки на Крим під безпосередньою командою генерал-лейтенанта Леонтєва і під начальством фельдмаршала Мініха*. У запорожців на ту пору був кошовим отаманом Іван Малашевич. Запорізькі козаки відігравали в цих походах чи не найпершу роль як люди досвідчені в битвах з татарами, добрі знавці усіх ходів і виходів у степах¹⁷.

Після річки Орелі йде річка *Самара*, у низі великого креслення *Самар*, у запорізьких козаків *Самарь*. Бере початок у Слобідській Україні поблизу села Самарських Ставів Ізюмського повіту і впадає в Дніпро з лівого боку навпроти Самарського острова та архієрейського двору в місті Катеринославі. Течія її надзвичайно повільна, вода на вигляд зеленкувата через свою властивість щорічно, почавши з 9 травня, піддаватися цвітінню. Береги подекуди всіяні кам'яними брилами, місцями вкриті травою, порослі очеретом і лісом. З двох берегів правий майже повсюдно високий, лівий майже скрізь понижений. Вся довжина річки не переважає двохсот верст, широчина від двадцяти до ста сажнів, найбільша глибина до семи, середня – до двох сажнів. Від самого верхів'я й далі на дві третини своєї течії Самара йде одним руслом. Але, дійшовши до того місця, де стоїть село Знам'янка, вона відділяє від себе праворуч велику затоку, рівну власній широчині, і часто недосвідчені плавці приймають цю затоку за справжню річку. Після цього, пройшовши вниз незначний простір, Самара розділяється на Стару Самар і Нову Самар, котру ще звать Самарчуком або Самарчиком. У місці цього роздвоєння утворюється величезний острів майже на дві з половиною тисячі десятин землі. На цьому острові стоїть стародавній запорізький монастир, Самарський Пустинно-Микільський, заснований, як вважають, 1672 року*¹⁸. Відразу нижче монастиря, за Лов'яжиним хутором, Стара Самара й Нова Самара при посередництві Перевалу й Самарчика знову сходяться, й далі річка тече деяку відстань спільним жолобом, після чого відділяє від себе з лівого боку дві нові затоки: Криву Самару й Усть-Самарську¹⁹.

Топоніми з цим коренем (Самар, Самара, Самарчик, Самарчук, Самарь) поширені в мовах різних народів стародавнього й нового світу, почавши з іудеїв Палестини й закінчуючи сучасними киргизами. Стародавня Іудея ділилася на чотири області: Галилею, *Самарію*, Іудею й Перею. За вказівками “житій сорока

---

¹⁵ Летопись Самовидца по новооткрытым спискам. – С. 167, 176. Летопись событий в Юго-Западной России. – Т. III. – С. 13, 71.

¹⁶ Через Орель переправлялися біля містечка Царичанки вбхід, оскільки в ті роки літо було спекотне і ріки сильно попересихали.

¹⁷ Соловьев С. М. История России с древнейших времен. – М., 1887. – Т. XX. – С. 89–90.

¹⁸ *Зварницький Д. И.* Запорожье в остатках старины... – Т. I. – С. 81.

¹⁹ Див. Триверстову карту Росії (№ XXVI, арк. 13).

двох мучеників, Павла Афонського” та ін., у стародавній Азії на річці Євфрат було сарацинське місто Самара. Російські літописці пишуть про остяцького [суч. народ ханти. – Ред.] князя Самару, того самого, що не здужав перемогти російського покорителя його країни Єрмака Тимофійовича*. На горі Афон є й тепер скеля Самара, на Поволжі – місто Самара на однойменній річці, в Криму була річка Самарчук й, нарешті, у киргизській мові є такий апелятив. По-різному перекладали це слово різні вчені, але найближче, здається, підходить переклад з киргизької, де воно означає “кругле озеро”, а найбільш штучно звучить пов’язання з етнонімами *сармат*, *савромат*: “сармати збудували собі місто Савромару на річці з тією ж назвою, у просторіччі зване Самарою”²⁰.

Вже 1654 року річка Самара з її угіддями рахувалася за Трахтемирівським запорізьким монастирем і послі гетьмана Хмельницького в Москві однією з умов приєднання України до Московії ставили, щоб “государь пожаловал, велел им (козакам. – Яворн.) тем всем – Самарью с ее угодьями – владеть по прежнему”²¹. А 1711 року після переходу українських городових і запорізьких козаків з підданства російського царя під владу шведського, гетьман Скоропадський, вірний цареві, ходив “до Самары и Каменнаго Затона и оные города по указу разорил”²². На 1576 рік на річці Самарі – вище гирла її в шести верстах – стояло в козаків місто Стара Самар. 1688 року на її місці постала Новобогородицька фортеця*, відома також як Старосамарський ретраншемент, котра 1711 року була зруйнована з наказу Петра I за умовами Прутського миру з турками. На 1733 рік місцевість була зайнята татарськими аулами, а в 1736 році під час російсько-турецької війни на Самарі з’явилося кілька російських ретраншементів і редутив та при самому гирлі її – кілька редутив й один ретраншемент, названий Усть-Самарою. 1742 року, при влаштуванні так званої старої української лінії укріплень, серед вісімнадцяти фортець згадується й Усть-Самара. На карті де-Боксета 1751 року на річці Самарі позначені (знизу вгору) такі фортеці: Усть-Самара, Стара Самара й Піщана Самара. 1783 року Усть-Самара була знищена, а артилерія з неї перевезена в Кінбурн біля гирла Дніпра²³.

Притоки Самари з правого боку:

Бик, Бичок з Зеленою, Велика Тернівка, Мала Тернівка, В’язівок, Кочерижки, Вільнянка або Вільна, Самарчук, Перевал, Самарчик, Солона з Піскуватою й Пансовою, Кільчень (від татарського *кюльдень* – “що виходить з озера”) з *Губинною та Очеретуватою* й, нарешті, *Кам’янка*.

Притоки Самари з лівого боку:

²⁰ “Агх Sauromaris, vulgo vocatur Samaris cum ejusmodem nominis flumine”: Историческое обозрение церквей екатеринославской епархии. – Екатеринослав, 1876. – С. 12. А. Я. Гаркаві розкладає слово *Самара* на три складові елементи: *Сур-ман-ра*. Див.: Сказания мусульманских писателей. – СПб., 1870. – С. 61.

²¹ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – Т. X. – С. 442.

²² Сборник летописей... – С. 50.

²³ *Эварницкий Д. И.* Запорожье в остатках старины... – Т. I. – С. 63.

Лозова, Вовча або *Вовча Вода*, вона й *Тавчавода, Гніздище, Великуватка, Родина, Солоненька, Солона* (ниже Самарського монастиря), *Пищанка, Підпільна, Татарка, Старуха, Чаплинка й Шиянка*²⁴.

Десятьма верстами нижче від Самари впадала в Дніпро річка *Татарка*. Довжина русла її зі степу десять верст. На ній 1736 року росіяни збудували редут. Ще 1776 року Татарка була такою річкою, але тепер – це тільки балка, що виходить своїм сухим гирлом до Дніпра навпроти Кодацького порога вище села Любимівки²⁵.

Ворона́ на відстані п'ятнадцяти верст нижче Татарки, довжина русла зі степу тридцять п'ять верст, впадає в Дніпро нижче Звонецького порога. 1736 року на Вороні був збудований росіянами ретраншемент з редутами.

Осокорівка Плоска з бічною *Осокорівкою-Відногою*, п'ятнадцять верст нижче Вороної, довжина русла зі степу двадцять верст, впадає в Дніпро нижче Ненасицького порога навпроти острова Піскуватого.

Осокорівка Суха, позначена на плані Дніпра 1780 року, п'ять верст довжини.

Таволжна, наявна в розпису 1697 року; нині – балка Таволжанка навпроти островів Перуна й Таволжанки.

Кічкаска, позначена в розпису 1697 року.

Вільна, вона ж *Вовнянка* чи *Вовніх*, на відстані двадцяти верст нижче Таволжанки, позначена в розпису 1697 року “вище Таморської Голови”, довжина русла десять верст. На ній 1736 року збудований росіянами ретраншемент з редутами. Двома верстами вище від гирла річки Вільної є печера в її кам'яному правому березі, що зветься Чортовою або Дурною Хатою. Це природне заглиблення з великим карнизом над входом. Довжина її близько чотирьох, широчина – близько двох сажнів, висота не більше двох аршинів, через що у ній можна було стояти тільки навзгінці. В цілому Дурна Хата схожа на звичайну сільську піч з навислим над входом до неї димарем. Навіть склепіння її закіптюжене димом, а дно засипане піском і попелом.

Московка Суха на відстані тридцяти п'яти верст від Вовнянки, початок бере в степу поблизу Молочних Вод, впадає в Дніпро навпроти острова Хортиці.

Московка Мокра* на відстані від Сухої, за планом Дніпра 1780 року, п'яти верст²⁶. Витікає зі степу, довжина, за Мишецьким, двісті, а за названим вище планом – усього шість верст. Впадає в Дніпро навпроти південного кінця острова Хортиці. 1736 року на річці Мокрій Московці збудовано ретраншемент з редутами.

Конка, або *Кінські Води*, по-татарськи *їлки-су*, що означає “кобиляча вода”, у Герберштейна *Конска Вода*²⁷; є одночасно і “річкою й гілкою”: річкою вважа-

²⁴ Летопись занятый Археографической комиссии 1861. – СПб., 1861. – Т. I. – С. 60–63. Також див. Приверстову карту Росії (№ XXVI, арк. 13).

²⁵ За даними родинного архіву генерал-майора О. М. Синельникова, власника села Любимівки.

²⁶ У князя Мишецького неправильно вказано 20 верст. Див.: *Мышецкий С. И.* История о казаках запорожских... – С. 60.

²⁷ *Герберштейн С.* Записки о Московии. – С. 108.

ється від витоків до першого впадіння в Дніпро. Назву свою, за переказом, одержала від того, що в довколишніх балках при ній водилося багато диких коней²⁸. Витікає зі степу поблизу річки Берди двома річками: *Сухою Конкою*, в десяти верстах вище села Кінських Роздорів нинішнього Олександрівського повіту Катеринославської губернії, і *Токмачкою* в п'ятнадцяти верстах вище села Семенівки того ж повіту. Довжина руслу від Дніпра степом сто вісімдесят верст²⁹. Широчина коло гирла шістьдесят сажнів, найбільшої глибини шістьнадцять футів. Загальний напрямок Конки протягом ста верст з південного сходу на північний захід; у цьому напрямку вона тече від своєї вершини зустрічно лівому берегові Дніпра. Досягнувши мало не самого Дніпра (за майже чотири версти) між Красним Кутом Олександрівського повіту Катеринославської губернії і Царициним Кутом Мелітопольського повіту Таврійської губернії, Конка раптово повертає з півночі на південь й далі, весь час відхиляючись до заходу, тече паралельно Дніпрові до свого першого впадіння в нього. Нижче цього місця Конка вважається вже не річкою, а гілкою Дніпра. Вісім разів зливається вона з Дніпром і вісім разів відділяється від нього. Вперше входить вона в Дніпро між островом Варавиним й урочищем Паліївщиною, або ж, інакше, нижче села Іванівського Мелітопольського повіту Таврійської губернії, й невдовзі виходить з нього навпроти села Водяного. Вдруге вона входить в Дніпро навпроти села Малої Знам'янки й виходить з нього навпроти Білозірського лиману й села Великої Знам'янки. Утретє вона входить в Дніпро аж двома гілками відразу нижче села Мамайсурки біля села Карайдубиноного й виходить з нього нижче села Бабиного. Четвертий раз вона входить у Дніпро навпроти села Малої Лепетихи і виходить з нього нижче села Великої Лепетихи. Уп'яте вона входить у Дніпро навпроти містечка Каховки Дніпровського повіту Таврійської губернії й неподалік, відразу за Каховкою, виходить. В шостий раз виходить з Дніпра вище села Козачих Таборів й відразу за ними входить у нього. У сьомий раз виходить з Дніпра вище міста Олешок і входить у нього навпроти острова Потьомкіна й Кардашинки. Нарешті увосьме виходить з Дніпра навпроти тієї ж Кардашинки і востаннє входить в нього навпроти Збурівського гирла, нижче Голої Пристані. Тут її широчина 25–50 сажнів, глибина від 10 до 28 сажнів.

“Самобьгтность Конки, как реки, во всю длину ее прерывистого или лучше перепутанного, течения доказывается не столько тожеством имени, постоянно ею сохраняемого, сколько самым свойством вод, которые, при всех слияниях, не смешиваются с водами Днепра, но отличаются от него особою синевою и прозрачностью цвета, даже удерживают свой особенный вкус, предпочитаемый вкусу вод собственно днепровских. Она-то преимущественно, как приливами своими к главной трубе Днепра, так и раздроблениями собственного канала на множество протоков, образует в долине днепровской наибольшую часть островов и плавней, которые, чем ближе к лиману, тем более имеют вид сплошного леса”³⁰.

²⁸ Переказ записаний мною від селянина з Царекостянтинівки Олександрівського повіту Тарасенка.

²⁹ У Мишецького помилково показано течію Конки від Дніпра 400, бо насправді їх 180, як вказується на всіх картах Катеринославської губернії.

³⁰ *Андреевский В.* Путевые записки // Л.О.С.Х.Ю.Р.– 1838. – № 5. – С. 194.

В різних місцях на тому просторі, де Конка вважається річкою, трапляються й цікаві у історичному сенсі. Так, між Красним Кутом і Царициним Кутом, де Конка вперше підходить до Дніпра й утворює з ним великий острів, було стародавнє городище, котре Лясота зве *Kuzgepai*³¹. Очевидно, йому відповідає те саме городище “по Конской реке, у самого Днепра”, котре в історії князя Семена Івановича Мишецького носить назву “місто Самис”. Це була столиця татарських володарів, у котрій стояло до сімдесяти мечетей³². 1736 року був збудований російський ретраншемент з редурами³³ на цьому городищі, залишки котрого існують, хоча й безжально знищені мешканцями доколишніх сіл, й досі.

Далі йде урочище, що зветься *Плетений* або *Плетенецький Ріг*³⁴, навпроти гілки Плетенихи, інакше між Єлисаветкою і Благовіщенським. Нижче Плетеного Рогу, там де Конка вперше впадає в Дніпро, у запорожців було урочище *Святе*³⁵, відоме у Лясоти як *Товсті Піски* (тобто великі піщані наноси) на татарській стороні³⁶, *Великі Піски* у князя Мишецького³⁷, на плані запорізьких урочищ *Піщані Кучугури*³⁸. Тепер на лівому березі трохи вище гирла Конки, там де закінчується двір власників села Іванівського чи Синельникова, є велике городище, нижче котрого в піщаних кучугурах знаходять різні залишки старовини: бронзові наконечники стріл і списів, дротики, деталі упряжі, посуд, прикраси для одягу, ножі, бронзові дзеркала тощо. Урочище лежить на лівому березі річки Ушкалки і являє собою дещо неправильний трикутник, вершиною котрого з півночі слугує коліно гілки Ушкалки, бічними сторонами та сама Ушкалка, а основою – ламана лінія, довжиною зі сходу на захід 390 сажнів. В середині цього трикутника, утвореного звивиною річки Ушкалки, виділений інший трикутник, одна сторона котрого дорівнює 110, а друга – 40 сажням. В самому кутку його насипано чотири могили. В одній з них, висота котрої становила 2¹/₂ аршина, під час розкопок знайдено соснову, у вигляді скрині, домовину. У ній під шаром плісняви лежали кістки обезголовленої людини, прикриті дерюжкою. Між кістками – шапка з чорних смушків і денцем з оксамиту зеленого кольору.

Приток річки Конки з правого боку від верхів'я до першого її наближення до Дніпра тільки три: *Жеребець*, *Кобиляча* й *Комишувата*. З лівого боку приток п'ять: *Ожерельська* (нижче балки Проточної), *Перерва* (під Царициним Кутом), *Янчокрак* (від татарських слів *ян* – “новий” і *чокрак* – “джерело, фонтан”); в десяти верстах нижче Перерви, усього течії зі степу сто верст. У десяти верстах

³¹ Путевые записки Эриха Лассоты... – С. 53.

³² *Мышецкий С. И.* История о казаках запорожских... – С. 61.

³³ Там само.

³⁴ Там само, а також в паперах родини Синельникових.

³⁵ Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1877. – Т. X. –

Приложения.

³⁶ Путевые записки Эриха Лассоты... – С. 52.

³⁷ *Мышецкий С. И.* История о казаках запорожских... – С. 60.

³⁸ Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1877. – Т. X. – Приложения.

від Янчокрака вниз за течією Дніпра було безіменне городище з залишками від мечеті, *Карачокрак* (від *кара* – “чорний”); у десяти верстах від Янчокрака³⁹, усього течії з степу сто верст; на ньому стояло ногайське місто Карачокрак, а 1736 року росіянами був збудований редут; *Маячка*, у двадцяти верстах від Карачокрака⁴⁰, течії зі степу двадцять верст; понад нею на могилах стояло колись сім “маяків” – *Siedny Maiaку* – або кам’яних баб, числом двадцять⁴¹.

Нижче Конки йде річка *Аталикова* (від татарського слова *аталик* – “названий батько”), нижче Маячки на двадцять верст, течії зі степу сто верст, у Лясоти іменована *Аталиковою долиною*⁴². На генеральній карті Івана Ісленьєва 1779 року *Аталиковою* зветься та частина річки Конки, що починається від Плетеницького лиману, тече до Дніпра понад островами Круглим і Варавиним і вперше впадає в Дніпро біля урочища Паліївщини нижче теперішнього села Іванівського Мелітопольського повіту Таврійської губернії. На карті Річчі Занноні 1772 року річка *Аталикова* показана притокою Конки, котра впадає в Плетеницький лиман. На географічній таблиці Йогана Бабтиста 1777 року *Аталикова долина* – низовина між річками Білозіркою і Рогачиком. Від річки Аталикової до урочища Плетенецького чи Плетеного Рогу рахувалося двадцять верст. Тут 1736 року росіяни збудували редут. На двадцять верст нижче урочища Плетеного Рогу вниз за течією Дніпра стояло татарське місто Польчик, а нижче Польчика, також на відстані 20 верст, – Кам’яний Затон, збудований росіянами 1696 року під час війни з турками. На карті Криму ад’юнкта Шмідта 1777 року Кам’яний Затон поставлено при гирлі Конки, коли вона вдруге впадає в Дніпро, тобто під теперішнім селом Малою Знам’янкою або Кам’янкою Мелітопольського повіту Таврійської губернії. 1736 року тут був збудований редут.

За річкою Аталиковою йде притока Дніпра *Вірвовчина*. Вона витікає з балки й утворює болота, котрі поповнюються не стільки водою самої річки, скільки водою Дніпра.

Далі, в десяти верстах від Кам’яного Затону, йде річка *Білозірка*. Починається в степу з балок Шмількової й Білозірки, течії має сто верст⁴³, впадає спочатку в Білозірський лиман, а з нього – в річку Конку. На Білозірці стояло колись старовинне і славне однойменне місто, збудоване генуезцями, котрі протягом XIII–XV століть мешкали в Криму й перевозили Дніпром свої товари з Азії в Європу. Після генуезців у цьому місті жила землевласниця, що мала прізвище Білозірська. Коли 1380 року татарський хан Мамай ішов на Русь, то пані Білозірська, налякана нашествям Мамая, залишила своє місто й поселилася нижче на правому боці Дніпра. Хан, уступивши в Білозірку, сплюндрував його*. Ерих Лясота вказує, що це “велике стародавнє місто”, оточене валом, стояло на березі озера Білозірки⁴⁴. 1736 року на річці Білозірці був збудований росіянами ретраншемент з редутами.

³⁹ У Мишецького помилково вказано 20 верст (с. 61).

⁴⁰ У Мишецького – помилково 40 верст (там само).

⁴¹ Путевые записки Эриха Лассоты... – С. 52.

⁴² Там само.

⁴³ В “Истории...” князя Мишецького неправильно вказано 200 верст.

⁴⁴ Путевые записки Эриха Лассоты... – С. 51.

Мамай-Сурка на відстані від Білозірки у восьми верстах, течії зі степу має десять верст. На ній татарським ханом Мамаєм було збудовано місто Мамай з насипним валом довкола нього⁴⁵. Нижче річки Мамай-Сурки йдуть урочище Карай (від татарського *кара* – “чорний”), гора Бабá (від татарського *баба́* – “дід, предок”) та балка Бабина.

Рогачик, на відстані двадцяти верст від Мамай-Сурки, течією зі степу до Дніпра вісімдесят верст⁴⁶, впадає в Конку навпроти Рогачицької плавні.

Чаплива, від Рогачика на відстані десяти верст, течії зі степу до Дніпра теж десять.

Лопатиха, котру дехто вважає гілкою чи навіть балкою, на відстані тридцяти верст від Чапливи; течії зі степу п’ятдесят верст; впадає в Дніпро навпроти острова Євпатинського і Кривого Дніприща, під нинішнім селом Великою Лепетихою.

Русинова Балка на відстані десяти верст від Лопатихи, течія зі степу до Дніпра десять верст; очевидно, їй відповідає нинішня балка Широка в десяти верстах нижче села Великої Лепетихи. Далі йдуть річки, що знову впадають у притоку Дніпра Конку. Це такі:

*Суха Широка Каїр*⁴⁷ на відстані тридцяти верст від Русинової балки, течії зі степу до Дніпра двадцять верст; їй відповідає теперішня річка *Каїрка* нижче села Північних Каїрів на лівому березі Дніпра й Кочкарівки на правому.

Мечетна Каїр у двадцяти верстах від Сухой Широкої Каїри; течії зі степу до Дніпра тридцять верст. За давніх часів на ній татарське городище з мечеттю. На плані запорізьких урочищ ця річка поставлена нижче урочища Вищої Голови Каїрської плавні. На скелі правого берега в половині її течії зображена з чотирма вікнами й півмісяцем на даху “Каїр-Мечеть”⁴⁸.

Західна Каїр, на відстані десяти верст від Мечетної. На карті запорізьких урочищ вона зображена як балка з такою ж назвою й розміщена у п’ятнадцяти верстах нижче Мечетної Каїри⁴⁹. На сьогоднішній день Західній Каїрі відповідає балка Мерзлякова, на котрій стоїть село Західні Каїри.

Крута Каїр на відстані десяти верст від Західної Каїри, течії зі степу двадцять верст. На теперішній час їй відповідає річка *Крутенька* нижче згадуваного села Західних Каїрів.

Турецька Каїр на відстані десяти верст від Крутої, течії зі степу до Дніпра теж десять верст. На теперішній час їй відповідає балка *Довга Каїрка*, в гирлі котрої стоїть хутір Дорошенка.

Жовта, впадає у Волошинове озеро⁵⁰.

⁴⁵ В “Истории...” Мишецького с. 63, та у Лясоти с. 51.

⁴⁶ У Мишецького відстань від Мамай-Сурки помилково вказано 200 верст, а всього течії Рогачика 150 верст.

⁴⁷ Назва Каїр тюркського походження, від слова *кагир* (кам’яний) або від *каїр* – пісок.

⁴⁸ Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1877. – Т. X. – Приложени́я.

⁴⁹ Там само.

⁵⁰ Описание реки Днепра от м. Переволочного до Черного моря. – С. 572.

Валивела (Веливала, Вуливело, Вуливала) на відстані десяти верст від Турецької Каїри, течії зі степу має двадцять верст, відповідає теперішній балці Дурицькій. На карті запорізьких угідь названа балкою Валивалою, котра неправильно показана як така, що виходить гирлом до Дніпра.

Сомова чи *Сумминова*, впадає в Конку навпроти гілки Кривих, названої на триверстовій карті Росії Кривцем⁵¹.

Олешки, навпроти однойменного міста. Нижче неї йдуть пристані Гола (названа так тому, що там татари свої “статки” напували⁵², Борщова, Грекова й Сагайдачна.

І, нарешті, остання притока Дніпра з лівого боку – річка *Янушева* чи *Єнушева*, що впадає в Дніпровський лиман навпроти острова Янушового й містечка Станіслава.

Окрім приток Дніпра, що впадають в нього з лівого боку безпосередньо або через гілку і річку Конку, у східному степу запорізьких володінь було ще кілька річок чорноморського басейну. Найбільша серед них – річка Вовча, що впадає в Самару і разом з нею становить Самаро-Вовчанську систему.

Вовча або ж *Вовчі Води*, у Боплана – *Тавчавода*⁵³, в народі – *Кобиллянка*; бере початок у нинішньому Бахмутському повіті Катеринославської губернії і впадає в Самару нижче міста Павлограда. Усього течії її двісті двадцять верст, найбільша широчина 30 сажнів, найбільша глибина – в плесах – до трьох сажнів, найменша – один фут. Береги Вовчої здебільшого високі й кам’яністі, особливо високі навпроти гирла її притоки Вороної й вище села Євграфівки, де вони сягають 40 сажнів височини. Подекуди в берегових скелях і в балках Вовчої трапляються природні печери. Одна така є в балці Крутій, що виходить до Вовчої вище села Дібрівок. Щодо назви існує три перекази. За одним з них, Вовча так названа через траву вовчок, котрої чимало росте у різних місцях по її берегах. За іншим – від вовчої нори, з котрої вона витікає⁵⁴. Й за третім – від степового вовка: “ця річка була колись балкою, порослою густим лісом. І якось влітку, коли сонце гарно припекло, біг через балку вовк, та й захотілося йому пити. Біжить він балкою й лапами чує, що земля якась прохолодніша стала. Вовк зупинився й почав лапами рити яму. Рив-рив, доки в ямі на дні не показався ключ, а з нього не потекла вода. Опісля цього балка потрошки наповнилася водою й поросла очеретом. Відтоді люди й прозвали цю балку річкою Вовчою”⁵⁵. А друга назва її – Кобиланка – походить з ось якої причини: “Колись-то за давньої давнини була кримська війна: російська цариця воювала з кримцями. Ось підходять російські війська до річки Вовчої й шукають місця, де б їм переправитися через неї. Шукають, та ніяк не знайдуть. Аж ось побачили, що понад річкою чабан овець пасе.

⁵¹ Карта Росії* (ряд XXX, арк. 12).

⁵² Летопись событий в Юго-Западной России... – Т. III. – С. 475.

⁵³ Описание Украины. Сочинение Боплана. – С. 67.

⁵⁴ Переказ записано мною від селянина села Покровського Олександрівського повіту Катеринославської губернії Захара Максимовича Сасенка.

⁵⁵ Записано вчителем названого вище села І. І. Чайкиним від селянина Артема Москаленка.

Підкликали вони до себе того чабана та й почали розпитувати, де б їм річку перебрести. “Як виведеш нас, то ми тобі дамо стільки землі, скільки оком охопиш”. Чабан перевів їх, а потім узяв велику білу кобилу, сів на неї, виїхав на могилу, став ногами на кобилу й дивиться кругом: “Отож поки око сягає, то все – моє!!!”. Росіяни це бачать, та й кажуть чабанові: “Що ж це ти? Ми тобі казали, щоб ти сам виліз на могилу, а ти на кобилу сів, а тоді ще й став на неї й дивишся кругом”. “Неправда, ви сказали просто вилізти на могилу та й дивитися, а про те, чи пішки зійти, чи на коні виїхати не сказали ні слова! А мені краще верхи здалося!” Відтоді й звуть ту могилу Кобиланкою, а від неї і річку Вовчу Кобиланкою звуть”. Так вона в нас і зветься річкою Кобиланкою: “Ходім ловити рибу на Кобиланку!”. А могила Кобиланка стоїть побіля села Дебальцева на правому березі річки Кобиланки⁵⁶. У XVII сторіччі татари не раз обирали річку Кінські Води місцем своїх кочівок, як було це, наприклад, 1650 й 1659 рр. Не раз вони переходили Кінські Води, йдучи набігом на українські землі⁵⁷.

Притоки річки Вовчої з правого боку: *Солона*, що впадає нині в Вовчу під селом Іванівкою Олександрівського повіту, і *Кам'янка*, що впадає у Вовчу разом з *Берестовою* на 4 версти вище села Дібрівок.

Притоки Вовчої з лівого боку: *Осикова*, *Сухі Яли* з *Ікряною*⁵⁸, (впадають у Вовчу біля села Костянтинополя), *Мокрі Яли* з *Кобильною*, *Гончарихою* (інакше звана *Сухими Ялами*), *Ярли Сузаном*⁵⁹ або *Скотуватою*, *Шайтанкою* і *Кашлагачем*⁶⁰. Усього течії річки *Мокрих Ялів* сто верст; *Ворона* впадає у Вовчу під Орестополем і Євграфівкою навпроти Дібрівок на так званій стрілці⁶¹; *Ганчул*, що одержав свою назву від турецького *ен-чал* з придигом на початку, що означає “широкий простір, степ”. Витікає з-під Темрюка, впадає у Вовчу в селі Богодарі Олександрівського повіту, де маєток поміщика Ф. І. Михеєва. Усього течії Ганчула сто верст. Своєю правою притокою він має річку Янчул, названу від тих самих слів (лише без придику), що й Ганчул. Впадає одна в другу біля села Данилівки, течії має сімдесят п'ять верст.

Верхня (або ж *Велика*) *Терса*, назва походить від турецького *терес*, що означає “сміття, гній”. Має притоку *Солону*. Впадає в Дніпро під селом Наковальниною-Павловою;

Нижня (чи *Мала*) *Терса* з бічною *Середньою* (чи *Степовою*) *Терсою*, впадає в Дніпро біля села Прусенкового;

Солончиха, зливається *Вовчою* під Васюковою.

---

⁵⁶ Переказ записаний мною від селянина Захара Максимовича Саєнка.

⁵⁷ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – Т. VII. – С. 298; Т. VIII. – С. 335.

⁵⁸ *Яли* по-татарськи значить *берег, набережна*.

⁵⁹ *Ярли* – бідний, *сузан*, *узьень* – річка.

⁶⁰ Кашлагач від татарського *кошли* – дуплястий й *агач* – дерево.

⁶¹ Біля гирла береги Вороної вкриті величезними скелями; децю вище за течією береги стають пологими, а тоді через вісім верст знову підносяться і знову вкриваються високими скелями.

Вовча з її притоками – остання з річок, що належать до чорноморського басейну.

З річок басейну Азовського моря гідні уваги перш за все шість річок, що впадають в Сіверський Донець, звідси – в Дон і з Доном – в Азовське море. Це –

Торець, названий так від назви народу *торків*, тюрко-татарського племені. Він складається з *Казенного Торця* й *Кривого Торця*, маючи боковими притоками *Полтавку*, *Бик*, *Калинову*, *Біленьку* й *Залізну*. Запорізьким козакам належав тільки вершиною й середньою течією.

Бахмут, названий від імені Махмуд, тобто Магомет, що дослівно означає “достохвальний”⁶², з бічними *Копанкою*, *Сухою Плотвою* та *Мокрою Плотвою*;

Лугань (від слова *луг*) з бічними *Лозовою*, *Білою* й *Вільховою*, впадає в Донець біля села Кружного;

Луганчик, з’єднується з Дінцем під Миколаївкою;

Біла – під Новобожедарівкою, і

Велика Кам’янка, що належала запорізьким козакам тільки верхів’ями.

Крім шести названих річок, до Азовського моря текли ще такі п’ять: *Кальміус*, *Комишувата*, *Мокра Білосарайка*, *Каленцус* і *Берда*.

Кальміус, у Боплана – *Міус*, назва походить від тюркських слів *кил* – “волощина” та *міус* – “ріг”, тобто тонкий, як волосина, ріг. Початок бере на Бахмутських висотах й тече з півночі на південь якраз по межі східних володінь запорізьких козаків паралельно до Міусу й Берди. Спочатку йде вузьким жолобом, потім розширюється наприкінці на три лимани, середнім з них впадаючи в Азовське море навпроти Маріуполя, маючи на обох берегах свого гирла, верст на п’ять угору, піскувату низовину, часом з піщаними кучугурами вапнистого черепашика (*chamis laevibus*), місцями з чудовими сінокосами. Усього течії Кальміусу – двісті верст, найбільша широчина його двадцять кроків, середня глибина – півтора фути⁶³. За весняного повноводдя через річку можна перебратися тільки на поромі. Тече Кальміус дуже тихо, спокійно, через що поверхня його має вигляд болотної води. Дно – глинисте, місцями захащене камінням – невеликими уламками шпату різних видів, піщанику, кварцу, бури, грубого аспіду, нанесеними, як гадають, течією з верхів’їв. Рівнина, по котрій протікає Кальміус, вкрита вельми плодючим, чорнуватим на колір глинистим ґрунтом. З риби тут ловляться окуні й шуки, є раки, з рослинності чимало тернівнику й особливо багато очеретів⁶⁴. Запорізькі козаки іноді використовували Кальміус як єдиний шлях повернення з морських походів на турків. Тоді вони йшли з Чорного моря до Керченської протоки, звідси в Азовське море і ним до гирла Кальміусу й піднімалися річкою доти, доки її глибина дозволяла. Після цього вони перетягували свої човни волоком на річку Вовчу і вже нею та Самарою пливли до Дніпра й Дніпром до Січі. Проте через складність і віддаленість цього шляху, козаки обирали його рідко; хіба що тоді,

⁶² Наші літописи мусульман звать *бахмичами* (Лаврентьевская летопись. – СПб., 1872. – С. 82), а татари й нині ім’я пророка вимовляють як *Бахмет*, звідки й наше Бахмут.

⁶³ У Шмідта показано довжини 150 верст, широчини 30 сажнів з глибиною від 6 футів до 3 з половиною сажнів. Див.: *Шмідт В.* Матеріали для географії и статистики... – Т. 1.

⁶⁴ Дневник Путешествия в Южную Россию... – С. 221.

коли їхній флот складався з невеликої кількості (20–25) чайок, або коли турки геть перекривали їм гирло Дніпра⁶⁵.

Притоки Кальміусу з правого боку:

Берестова, цікава тим, що вона вершиною своєю усього лише на десять верст не доходить до притоки річки Вовчої – Осикової. Близькість цих річок давала можливість запорізьким козакам переволочувати свої човни тут і звідси пливти Кальміусом до Азовського моря. За Берестовою йдуть *Мокра Волноваха* з *Сухою Волновахою*, *Дубівка*, *Кичекса*, *Тернівка*, *Вербівка*, *Чортяча*, *Ракувата* і *Кальчик* або стародавня *Калка*, що складається зі *Східного Кальчика* й *Західного Кальчика* (від татарського *калка́*, що означає по-нашому “щит, накриття”⁶⁶).

Далі на захід від Кальміусу йдуть:

Комишувата, *Мокра Білосарайка*, *Каленцус*, що слугували єдиним шляхом сполучення берегом Азовського моря між Бердою й Кальміусом;

Берда, названа так від імені народу *берендеїв*⁶⁷, впадає в Азовське море під Бердянськом, має притоку Каратиш⁶⁸ з його річками-балками *Водяною* (чи *Боднею*) і *Бешашем*⁶⁹.

---

⁶⁵ Описание Украйны. Сочинение Боплана. – С. 68.

⁶⁶ Дневник Путешествия в Южную Россию... – С. 221.

⁶⁷ Брун Ф. К. Черноморье. Т.1. – С. 108.

⁶⁸ Або Кара-Таш, тобто “чорний камінь”.

⁶⁹ Від татарських слів *беш* – “п’ять” і *таш* – “камінь”.

РОЗДІЛ ШОСТИЙ

Гілки ріки Дніпра. Гілки з правого боку: Прогной, Чекерова, Переволок, Вишомирка, Лісна, Мосійка, Засипка, Домаха, Озерище, Прогной, Осигнувата, Хрещата, Жовтуха, Борзійка, Коноплянка, Прогной, Річище, Перебій, Бугай, Дніприще, Квашня, Чичаклія, Орлова, Підпільна з її різними назвами, Мокра Лапинка, Гнила, Бакай, Прогной, Осетрівка, Козулиха, Пинянка, Свірка, Раків Уступ, Шарай, Білий Перевал, Волинка, Скарбинка, Павлюк, Суха Лапинка, Скарбна, Нирвач, Юськівська, Ревуча, Тихійська, Шахівка, Омельнича, Стара Сисина, Нова Сисина, Сандалка, Крутько, Темна, Темненька, Темний Перевал, Скарбна Колотівська, Тихенька, Шаршава, Похила, Заплавна, Млинки, Кисла, Жолоби, Бучки, Шахова, Хвенька, Шевчиха, Ревун, Чаплинка, Шабельна, Микільська, Коловорот, Царева, Дармамівка, Клочиха, Жучиха, Заплавна, Криве Дніприще, Боброва, Хвеська, Бобровий Яретиків, Дармамівка, Куцівка, Єретик, В'ятлинський Перевал, Омелова Космаха, Яремівка, Козацька, Криве Річище, Середнє Козацьке, Ідеромля, Бургонка, Тягинка, Інгульська, Кошова, Вільхова, Корабельна, Борцівка, Бубликова, Середина, Білогрудова, Солонецька. Гілки з лівого боку: Калинова, Підпільна, Паньківка, Свидівка, Чередничка, Домаха, Кривець, Сомівка, Кам'янка, Гнилокиша, Кушугум, Заклята, Бандурка, Осетрова, Домаха, Мірошник, Річище, Здурманівка, Музурман, Лопушка, Клокунка, Змійка, Миширик, Плетениха, Прогной, Перебій, Річище, Темрюк, Конка, Піщаний Перевал, Поплавка, Моцкова, Свята, Метелиха, Сириця, Лободиха, Заплавна, Бристана, Бабина, Татарська Підпільна, Басанка, Поперечна Татарка, Царівська, Євпатиха, Грушівка, Білеювка, Губська, Крупії, Гребениха, Волошка, Шавулиха, Чаплинка, Костирська, Дурицька, Кривець, Розкопанка, Таванська, Гниловод, Хрульова, Кринка, Турська, Голубова, Олексійова, Кардашинська, Маслова, Борцова, Підкова, Солонецька, Дніприще, Нетребка, Збурівська.

У багатьох літературних джерелах, що стосуються історії запорізьких козаків, чітко розмежовуються “річки і гілки” Дніпра. Річками звуть притоки Дніпра, що йдуть до нього зі степу. А гілками називалися такі само притоки, але тільки такі, що виходять з самого Дніпра і в нього ж впадають. Йдучи паралельно Дніпрові, вони, так би мовити, супроводжують, “допомагають” йому, несучи частину води, через що й звуться в козацьких думах:

“Вітки низовії – помішниці Дніпровії”

На правому боці Дніпра вони йшли в такому порядку: *Прогной* – навпроти островів Кучугурового і Хвостикового або Довгого; *Чекерова* – навпроти островів Пухалого й Бешки між селами Плахтіівкою й Деріївкою; *Переволок* – навпроти

острова Великого над Мишуриним Рогом; *Вишомирка і Лісна* – паралельно одна до одної навпроти Дніпрово-Кам'янки; *Мосійка й Засипка* – навпроти острова Нижнього Біловода; *Домаха й Озерище з Кривцем* – вище села Ганнинської Забори; *Прогной* – навпроти села Аула; *Осигнувата* – навпроти села Романкова; *Хрещата, Жовтуха, Борзійка і Коноплянка* – навпроти Гречаного острова й села Тритузного; *Прогной* – навпроти острова Просереда й села Карнаухівки; *Річище* – навпроти острова Баранченкового й села Сухачівки.

Від слободи Сухачівки* до слободи Вищетарасівки на всьому просторі вище порогів, над самими порогами й трохи нижче них дніпровські гілки зникають і замість них починається велика кількість балок. Нижче Тарасівки йдуть одна за одною такі гілки: *Ненажера* (3 сажні широчини й 4 вершки глибини), *Перебійна й Бугай* – усі три навпроти Плетеного Рогу, що на лівому березі Дніпра; *Дніприще* – навпроти острова Гійного; *Річище* – під островом Томаківкою, 20 сажнів широчини й 4 вершки найменшої глибини; *Бистрик, Квашня й Чичаклія* (від татарського *чичекли* – “квітучий”) – усі три навпроти Лисогірського або Новопавлівського лиману; *Орлова*, що в запорізьких козаків звалася *Підпільною*; вона починалася вище Микитинового Рогу, де була Микитинська Січ¹, і текла понад Орловим лугом, котрий відділяв гілку Підпільну від Дніпра. Луг названий так тому, що посеред нього на дикій груші було орлине гніздо. З часом, внаслідок кількох підряд великих розливів, Дніпро з'єднався з Підпільною², і таким чином на місці Орлового луку й утворилася гілка Орлова, що вважається нині рукавом Дніпра, має до двохсот п'ятдесяти сажнів широчини і, маючи на своєму лівому березі пристань, заступає собою Дніпро. Як на лівому березі Конка, так на правому поводить себе Підпільна: вона то зливається з Дніпром, то виходить з нього, маючи в різних місцях різні назви. Підпільною вона зветься між Дніпровими притоками Чортомликом і Сисиною до впадіння у гілку Сандалку під селом Грушівкою. Саме на цій гілці була остання Запорізька Січ – Нова Січ чи Підпільненська, заснована кошовим отаманом Іваном Малашевичем, що проіснувала з 1734 до 1775 року на тім місці, де нині село Покровське Катеринославського повіту³. Далі, нижче висілка Кута Херсонського повіту, вона, відділившись від Великого Бакая і трохи нижче впадаючи в гілку Заплавну, також зветься Підпільною і зберігає цю назву за селом Мар'їнським, де виходить з Ревуна й відразу впадає в Бистрик. Далі з цією ж самою назвою вона відділяється від Дніпра нижче села Михайлівки навпроти вершечка острова Носоківки й доходить майже до Саблуківки. Тут вона зливається з Дніпром, але потім знову з тією ж назвою виходить з Дніпра нижче колонії Старошведської і аж тут одержує назву Космахи й тече як така до Кизикерменя – сучасного Берислава. Нижче Берислава від річки чи, по-теперішньому, балки Кам'янки, зветься вже Козацькою гілкою і має широчини понад сто сажнів. Біля села Дядьківки вона іменується Конкою і з цією назвою

¹ Тут Підпільна мала в літню спекотну пору 7 сажнів широчини й 6 вершків глибини.

² Навпроти Микитинового Рогу Підпільна мала 27–30 сажнів широчини і від 8 вершків до 1 аршина глибини, а навпроти Нової Січі 70 сажнів широчини і 2 аршини глибини.

³ Див.: *Зварницький Д. И.* Запорожье в остатках старины. – Т. II. – С. 187–195.

впадає в Дніпро. Нижче річки Тягинки знову виходить з Дніпра й тече паралельно до нього з назвою Інгульця, зливаючись під Микільським з самою річкою Інгульцем, що тече до Дніпра зі степу. Від Кордонного острова нижче міста Херсона знов відділяється від Дніпра і вже як гілка Кошова йде паралельно Дніпрові і впадає у нього нижче острова Білого. Нарешті після Касперової вона востаннє виходить з гілки Дніпра й під назвою Підпільної востаннє впадає в Дідове озеро. Свою назву Підпільна, за поясненням одних, одержала від того, що своєю течією ніби “підпиллює” берега, а за поясненнями інших⁴, від того, що тече “попід полями”, через що в офіційних документах й іменується: “Подпольная”.

Нижче Микитиногу Рогу й того місця, де Підпільна (під назвою Орлової) вперше впадає в Дніпро, йдуть послідовно наступні гілки Дніпра: *Мокра Липинка* – до гирла Чортomlaка і Скарбної, туди, де була Чортomlaцька Січ; в сухий сезон має 80 сажнів широчини й 1^{1/2} аршина глибини; *Гнила, Бакай, Прогной, Осетрівка* – 70–80 сажнів широчини й 1^{1/2} аршина глибини; *Козулиха* чи *Козлиха* – навпроти острова Козулиного, починається нижче Павлюка навпроти гілки Ракового Уступу, впадає в Скарбну⁵; *Пинянка, Свірка, Раків Уступ, Старий і Новий Шарай* (чи *Ширляй*) – 20–25 сажнів широчини і від 12 вершків до одного аршина глибини; *Білий Перевал* – 20–25 сажнів широчини, від 12 вершків до 1 аршина глибини; *Волинка* – навпроти острова Британа; *Скарбинка* або *Сковська*; *Скарбна* – навпроти однойменного острова, сім верст довжини, від чотирьох до шести сажнів широчини; *Павлюк* – чотири версти довжини, до вісімдесяти сажнів широчини, впадає в Підпільну біля Чортomlaцької Січі, названа так від прізвища сподвижника кошового Івана Сірка курінного отамана Павлюка, що потопив у цій гільці татарський загін; *Чортomlaцьке Дніприще* – впадає в Павлюк, 60 широчини й 1^{1/2} аршина глибини; *Суха Липинка, Скарбна з бічними Білобородчихою, Темною і Розкопанкою*⁶, вливається у Підпільну нижче Чортomlaцької Січі; названа так тому, що запорізькі козаки часто ховали у ній свої скарби, має 70 сажнів широчини й 2 аршини глибини.

У травні 15-го дня 1667 року на гільці Скарбній запорожці вбили московського стольника Юхима Лоджжинського, що їхав у Крим послом від царя разом з ханським послом Магометом-агою. Обидва послы везли з собою велику казну, царські подарунки та інші коштовності. Третього квітня послы переправлялися від Переволочної з лівого берега Дніпра на правий, а четвертого дня квітня стояли станом на річці Омельнику у 15 верстах від Дніпра. Тут до них приєдналися близько 150 чоловік запорізьких козаків з старшиною Гайчуком й осавулом Хвесиком. Переночувавши, обидва загоны пішли далі разом. Та в дорозі козаки випередили послів, зайшли наперед і влаштували засідку в урочищі Першої Пришиби на березі річки Базавлука. Дочекавшись першої групи (це були татари Магомета-аги), вони напали на неї, убили тринадцятьох і забрали усе, що вони везли з собою, їхніх коней і речі. З усієї свити татарського посла врятувалось від смерті, утікши

⁴ Друге пояснення імовірніше, оскільки в басейні Дніпра є й річка Відпільна, тобто така, що від поля тече.

⁵ Див.: Геометричний спеціальний план V.

⁶ Витікає з Скарбної і впадає в Руденків Уступ.

назад, до Юхима Лодижинського, тільки семеро. Московський посол, прибувши на Січ 8-го квітня, оголосив про випадок кошовому Іванові Рогові. Він вимагав установити винних у вбивстві татарського посла, а себе особисто допровадити до першого кримського міста Шекерменя. Кошовий на те відповідав, що все те сталося без його відома і що тридцять козаків з 500 прибули в Січ і присягаються, що вони ні до чого не причетні. Запорожці скликали раду й після ради відібрали в московського посла усі грамоти, казну, подарунки й затримали це все у себе під тим приводом, що на пропуск посольства у них немає ні царського указу, ні гетьманського універсалу. Посол відрядив в Москву одного рейтара, а сам залишився в Січі дожидатися царського указу. Одержавши від царя указ, а від кошової старшини казну й документи, стольник Юхим Лодижинський виїхав 15 травня з Чортомлицької Січі на човнах (т.зв. “липах”, а не на традиційних козацьких “дубах”) у супроводі кількох сот чи десятків⁷ козаків і новообраного кошового отамана Остапа Васютенка. Посол надався від Січі вгору Дніпром, покладаючи через п’ять верст висадитися на лівий берег Дніпра і далі йти суходолом до кримських містечок. Коні членів посольства були відправлені окремо до Кам’янського перевозу на відстані у сім верст вище Чортомлицької Січі. Та перше ніж посол вплив у відкритий Дніпро, деяка кількість козаків засіла в урочищі Скарбному на човнах і, коли посол щойно відплив від Січі, зненацька напала на нього та змусила пристати до берега⁸. Тут, повитягавши з лип’янок посла і сімох його супутників, козаки роздягли їх догола, а самих поспихали з крутого берега. Послові, проте, вдалося впливти й податись-було вгору Дніпром, але змовники, перейнявши його човном, добили посла веслами і втопили, а його казну та майно забрали собі. Після цього вчинку нападники зникли, мовляв, невідомо куди, а кошовий опісля виправдовувався, що все це сталося помимо його волі і, як думав гетьман, з відома колишнього кошового Івана Рога. Жорстоку розправу з московським і кримським послами запорізькі козаки пояснювали тим, що до них дійшла чутка, ніби московський цар увійшов у зносини з кримським ханом з метою викоринити і доценту знищити усіх запорізьких козаків, “с обеих сторон на Запорожье мешкающих”⁹. Цар Олексій Михайлович залишив злий вчинок запорізьких козаків без покарання, “пробачив его”¹⁰.

Нижче гілки Скарбної йде *Нирвач*, що впадає в Холоднувату, а сама Холоднувата в Плоску, Плоска ж – у Вовче Горло і Вовче Горло у Темну, а Темна в Дніпро; *Юськівська* (на триверстовій карті Росії названа *Яськівською*) – відразу ж нижче Скарбної, впадає в ту саму Підпільну навпроти острова Юськівського; *Ревуча* або *Ревун* – між вершинами Білобородчихи й Темної, 20 сажнів широчини й 4 вершки глибини “в летнее жаркое время”; *Тихейська* або *Тихинка* – вище Ревучої, між тими ж Білобородчихою і Темною; *Шахівка*, або *Шахова* чи *Шохівка* – між

⁷ Згідно з одним свідченням 500, за другим – 40.

⁸ За даними одного з донесень – козаки рушили з Січі через півгодини після відплиття посла; на місці події чуто було постріли.

⁹ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – Т. VI. – С. 170, 181, 184, 187–189.

¹⁰ Летопись Самовидца по новооткрытым спискам. – С. 94.

Білобородчихою і Верхньою Дмитрівкою, 50 сажнів широчини, 1 аршин глибини¹¹; *Омельниха*, 40 сажнів широчини і 1 аршин глибини; *Стара Сисина* – 10 верст довжини, 26 (нині – 3) сажнів широчини, впадає в Базавлук під Кутом, з бічними *Верхньою Дмитрівкою* і *Нижньою Дмитрівкою*¹², виходить з Підпільної і зветься так тому, що “своєю цицькою годує Підпільну”; *Нова Сисина*¹³, *Сандалка*, *Крутько*, *Темна* і *Темненька* (усі сполучені з Дніпром і лиманом Великими Водами за допомогою двох річок – на сході Розкопанки й Скоречки на заході) – 50 сажнів широчини, 1 аршин глибини; *Сливки*, *Темний Перевал* (на триверстовій карті Росії значиться як просто *Перевал*), що з’єднує Нижню Дмитрівку з Сисиною; *Скарбна Колотівська*, з’єднана верхнім кінцем з Сисиною, а нижнім з лиманом Великими Водами, 40 верст довжини, 60 сажнів широчини, 1½ аршина глибини; *Тихенька-друга* – відділяється від верхнього кінця Скарбної Колотівської і впадає в Заплавну; *Шаршава* й *Похила* між Квашівським озером і Лозуватим лиманом; *Заплавна* або ж *Заплава*, відразу після Тихенької-другої; *Млинки* і *Кисла* (або *Кислівка*) – ліва притока Білобородчихи, названа так, згідно з переказом, від прізвиська якогось запорожця Кислого; *Тихенька-третья* – навпроти середини Скарбної Колотівської; *Жолоби* – навпроти середини Скарбної Колотівської; *Білобородчиха* – безпосередньо нижче Жолобів; *Великі* й *Малі Бучки* (або – на триверстовій карті Росії – *Бочки*) – нижче Білобородчихи, 60 сажнів широчини і 1½ аршина глибини; *Шахова* – початок біля Сисиної, гирло між Бучками й Скоречкою; *Хвенька* – на нинішній час невідома; *Шевчиха* (або *Шевчиха*) – нижче Скоречки; *Ревун*, *Чаплинка* – невідома на сьогодні; *Шабельна* (або *Шебаліна* у Пущина) – нижче Шевчихи, 40 сажнів широчини і один аршин глибини; *Микільська* (офіційно *Никольская*) – нижче Шабельної, 40 сажнів широчини і 1 аршин глибини¹⁴. Усі гілки, почавши з Козулиної й кінчаючи Микільською, безпосередньо або одна через другу течуть і впадають у лиман Велику Воду і з нього через гирло Базавлуку – в Дніпро.

Далі йдуть гілки *Коловорот* атласу Дніпра 1786 року чи, по-нинішньому, *Колоброд*. Він – нижче Царського, паралельно Підпільній; *Дармамівка* чи, по-теперішньому, *Дармаліївка Верхня*. Йде понад полем нижче Коловороту; *Клочиха* чи *Крочиха* нижче Дармамівки Верхньої, впадає у Криве Дніприще; *Жучиха*, паралельно Клочисі, впадає туди ж, де й вона; *Заплавна* нижче Жучихи, тече в те саме Криве Дніприще; *Криве Дніприще*, навпроти острова Просереда й Великої Лепетихи; *Боброва*, витікає з Кривого Дніприща і в нього ж і впадає; *Хвеська*, в атласі Дніпра 1786 року Пущина – *Хреська*¹⁵; нижче Кривого Дніприща, впадає в Дніпро;

¹¹ Впадає в Білобородчиху, Білобородчиха у Темну, а Темна – в Дніпро.

¹² Верхня і Нижня Дмитрівки мають по 20 сажнів широчини й по 2 аршини глибини.

¹³ Довжина півтори версти, найбільша широчина – 25 сажнів.

¹⁴ З інших гілок “одни имеют 35 сажен ширины и 8 вершков глубины, другие имеют течение малое, третьи пересыхают” (Экономические примечания Екатеринославского узда. – С. 45).

¹⁵ Хреська поставлена на 36 верст й 400 сажнів нижче Дніприща. На цьому місці на триверстовій карті Росії стоїть Хвиська (ряд XIX – Арк. 12); в “Русских трактах” О. Русова (С. 129) через друкарську помилку цю назву спотворено на “Хресна”.

Бобрів-Яретиків, впадає в Носоківський затон; *Дармамівка* (чи *Дармоліївка*) *Середня*; *Дармамівка* (*Дармоліївка*) *Суха*, нижче двох перших через острів Носоківку; *Куцівка* і *Єретик*, нижче Хвеськи й острова Домахи¹⁶; *Гирли*, нижче Носоківського затону. Усі ці гілки починаються нижче островів Скалозуба і Царського і йдуть до Носоківського затону, а вже через нього вливаються в Дніпро.

За Носоківським затоном нижче Кочкарівки йде гілка *В'ятлинський Перевал*. За ним – *Пільна* атласу Дніпра 1786 року, нині – *Підпільна*. *Омелова* чи *Мілова*, “опріч річки Мілової”; *Космаха* чи *Косматій*, з якої вилянується річка *Космашка*; впадає в Космаський затон під Кизикерменом разом з *Підпільною*; *Яремівка*, паралельно до *Космахи*, впадає в той самий затон; *Козацька* гілка, та сама *Підпільна*, що почалася від Микитиноного Рогу; *Криве Річище*, навпроти Кизикерменя; *Гниловод*, нижче Кизикерменя; *Середнє Козацьке*, “взялося з козацьких озерещ і впало в Дніпро вище к горі Бургунові”; *Ідеромля*, в атласі 1786 року – нижче балки Ореминої, невідомо точно, в якому саме місці; можливо, це річка Рандельштрум, позначена на триверстовій карті Росії; *Бургонка*, очевидно – навпроти річки Бургунки; *Тягинська* гілка чи річище, навпроти річки Тягинки; *Ігульська* гілка, та сама *Підпільна*, що біля Микитиноного Рогу починається; *Кошова*, та сама *Підпільна*, приймає в себе річки Вірьовчину й Білозірку; *Вільхова-перша*, рівна широчиною Дніпрові, а глибиною ще й перевищує, впадає в Дніпро при вході Кошової; *Корабельна* чи *Корабка*, виходить з Дніпра і впадає в одну з чотирьох *Борищовок*; третя ж з них виходить з *Вільхової-другої* і впадає в озеро свого імені, з'єднуючись з *Корабельною* “під Козерогом”, тобто під Кизимисом; четверта *Борищівка* з додатковою назвою *Середня*, впадає в лиман¹⁷; *Вільхова-друга*, тепер *Вільховий Дніпро*; з неї *Вільховинка* ж, з'єднавшись з *Корабельною*, утворює *Рвача*; з *Корабельної* також виходить до берега *Підпільна* й утворює до самого лиману *Кизин Кут*¹⁸; *Бубликова* чи *Бубличка*, починається на острові Бубликові між Дніпром і *Вільхівкою-другою*, перетворюється в бакай чи затоку, за нею йде *Бубликова* коса, кора разом з гілкою Бубликовою входить у лиман; *Середина-перша*, *Середина-друга*, *Білогрудів бакай*, *Солонецька*, що витікає з *Конки* і з'єднується з *Серединою-першою*. Усі ці гілки “с обеих сторон вышедшие, разливаясь между камышей, впадают в лиман против названного мыса Кизе, оставляя по левую сторону к берегу Днепра большой залив, называемый Збурьевским Кутом”¹⁹.

Відповідно гілкам правого берега Дніпра йшли й гілки на його лівому березі. Це такі: *Калинова*, нижче Мишуриноного Рогу; *Підпільна*, навпроти Алферівки; *Паньківка*²⁰, між островами Матвійовим і Фурсиним; *Свидівка*, нижче Бородаївки²¹; *Чередничка*, що омиває своєю течією острів Гречаний з лівого боку;

¹⁶ На триверстовій карті Росії помилково надруковано: “Кретик”.

¹⁷ Описание реки Днепра от м. Переволочного до Черного моря. – С. 576.

¹⁸ Топографическое описание... – С. 177.

¹⁹ Там само.

²⁰ Інакше *Паньківська* тоня; див.: *Эварницкий Д. И.* Сборник материалов для истории запорожских казаков. – С. 97.

²¹ Экономические примечания к Верхнеднепровскому уезду.

Домаха, нижче Герасимівки-Щурівки, 10 сажнів широчини, 1 аршин глибини; *Кривець*, нижче Гегелівки, 10 сажнів широчини, 1 аршин глибини²²; *Сомівка*, паралельно до сіл Тритузного, Карнаухівки й Таромського, нижче острова Просереда; *Кам'янка*, навпроти поселення Нового Кодака²³; *Гнилокиша*, навпроти острова Кам'янського, вище Мануйлівки-Попівки Новомосковського повіту. Від острова Кам'янського вниз понад порогами Дніпра й нижче них до річки Мокрої Московки гілки на лівому березі припиняються; нижче ж Мокрої Московки починається гілка *Кушугум* чи *Кучугум* (назва походить або від татарського слова *кузгун* – “ворон”, або від *кочкун* – “баранячий пісок”, чи від *коджа-кун* – “великі, глибокі піски”) з притокою *Богушем*, що виходить з гілки нижче пустища Богущ чи Бугущ; *Кучугум* – гілка звивиста, тече плесами, влітку пересихає, відділяється від Дніпра і впадає через Кушумбету та Дурний лиман у річку Конку під селом Скелькою вище річки Маячки; *Заклята*, *Бандурка*, *Осетрова*, *Домаха*, *Мірошник*, *Річище*, *Зурманівка* (назва останньої походить або від слова *джурман* – “ховрашок”, або від *урман* – “ліс” з придиховим *дж*); *Музурман*²⁴ навпроти острова Рибальського чи Табунцевого; *Лопушка*, *Клокунка*, *Змійка* і *Миширик* – усі дванадцять послідовно одна нижче іншої і паралельно до Кушугуму; *Плетениха* з *Кушуруватою* навпроти Плетеницького Рогу; *Прогной*, нижче Плетенихи; *Перебій* і *Річище* навпроти острова Цікавина і Гійного; *Темрюк*, навпроти острова Круглика; *Конка*, між Варавиним і Паліївщиною; *Пищаний Перевал* і *Поплавка*, нижче Конки; *Моцькова* і *Свята*, що впадає в Дніпро навпроти острова Орлового, по сім сажнів широчини і по шість вершків глибини “за літнього спекотного часу”; *Конка*, між Дніпром і Білозірським лиманом; *Метелиха* (на триверстовій карті Росії помилково *Мелениха*), що закінчується у Швидкій Карайтебені; *Сириця*, що витікає з Лебединки, впадає в Чайку; *Лободиха* чи *Лебедиха*, теж впадає в Швидку Карайтебень навпроти острова Лободинського; *Заплавна*, теж тече до Карайтебені Швидкої; *Бристана* й *Бабина*, названі у Пущина притоками²⁵; *Татарська Підтільна*, нині невідома з такою назвою; *Басанка* (від монгольського *басан* – “гарний”), також названа у Пущина притокою, тепер дві *Басанки* – *Стара* й *Нова*; *Поперечна Татарка*, нині – просто *Татарка*, навпроти Нижнього Рогачика; *Царівська* або *Царів Залом*, вище гирла річки Конки, навпроти острова Царського (в атласі Дніпра 1786 року – нижче правої гілки Коловороту); *Конка*, паралельно до Царівської гілки; *Євпатиха*, інакше – *Гінетуха*, нині *Лопатиха*, навпроти острова Євпатинського, на відстані 30 верст від річки Чапливи, течією зі степу до Дніпра п'ятдесят верст, сприймається і як гілка, і як річка; нині – навпроти Великої Лепетихи; *Конка*, вище Північних Каїрів; *Грушівка*, на острові Каїрі, між Конкою і Дніпром навпроти Заводівки; *Білеювка Вища*, нині *Білеївка*, навпроти вибалку Білого, паралельно до Грушівки; *Білеювка Нижча*, невідома нині з такою назвою; *Губська Вища* і *Губська Нижча*, між балками Салатою і Хрещатою навпроти села Горностаївки; *Крупій*, невідома нині з такою назвою; *Гребениха*

²² Там само.

²³ На плані Дніпра 1780 р. Арапова.

²⁴ Від видозміненого “бусурманин”, тобто мусульманин.

²⁵ Русов А. А. Русские тракты. – С. 129.

або *Гребінець*, між Конкою і Дніпром навпроти річки Західної Каїри; *Волошка*, нижче Гребенихи, між Дніпром і Конкою навпроти Бизюкового монастиря; *Шаулиха*, паралельно з Волошкою, між Крутою Каїрою і Дніпром нижче Білого лиману; *Чаплінка*, паралельно до лиману Шаулихи і Великого Білого лиману, навпроти острова Чаплинського; *Костирська Перібійна*, навпроти острова Костирки; *Дурицька*, паралельно до Дніпра, Кривця і Конки навпроти острова Дурицького і села Софіївки-Дурицької; *Кривець*, між Дніпром і Конкою, паралельно до Дурицької; *Котівка (Конка?)*, невідома з першою назвою в наш час; *Розкопанка*, нині озеро з цією назвою нижче Таванського озера, Каховки й Кизикермена; гілки *Таванські*, що зникли на наш час разом з островом Таванню; *Малий Гниловод*, нині *Гнилуша*, безпосередньо нижче Розкопанки між Дніпром і Конкою; *Гнила Конка*, нижче Малого Гниловода й Каховки, навпроти Британів; гілка *Британська* й річище *Британське*, невідомі на наш час з такими назвами; *Гниловод Великий*, сучасна *Гнилуша*, з'єднує гілку Кам'янку з Фролівським або Чернечим лиманом і, за посередництвом Фролівського лиману – з Гнилим гирлом під Корсунським монастирем; *Хрульова*, тепер – *Фролівка*, від озера Фролового або Чернечого; *Конка Хрульового (Фролового) озера*, навпроти річки Тягинки з правого боку; *Сомиха*, *Гнилуха* і *Крива Розкопанка* – усі три біля села Фалисіки; *Кринка* (нині – *Кримка*), між Дніпром і Конкою, навпроти Дідового лиману; *Турська*, невідома нині з такою назвою, можливо, це Татарка, що поруч з Кримкою; *Голубова*, від Голубового лиману навпроти Олешок; *Олексієва*, від Олексійового лиману, паралельно до Голубової; *Кардашинська* з Кардашинським лиманом; *Маслова*, між Конкою і Старим Дніпром, навпроти острова Маслового; *Борщова*, з'єднує Конку й Старий Дніпро, від острова Галушиного; *Боброва* й *Калинова*, невідома з такою назвою в наш час; *Радкова*, очевидно – теперішній Райків струмок на острові Погорілому; *Солонецька* або *Солониха*, тече з Конки в Нижньосолонецьке озеро; *Сухе Дніприще*, “впадає в лиман, з Конкою злучившись”; *Нетребка* з косою Нетребкою, паралельно до Бакай-Дніпра; *Середина*, нині – гирло Середнє з озера Гайки; *Зборівська* або *Збур'ївське гирло*, впадає в Дніпровський лиман. Нижче Зборівської гілки йдуть *Грекова Пристань*, *Грекові Вільхи*, *Сагайдачна Пристань*, урочище *Садки*, *Вербова Сага*, прогної *Бузовий*, *Серединний*, *Розсохуватий* і *Васильків*, *Татарський перевіз*, “де орда кримська на білогородську сторону, а білогородська на кримську переправляються”²⁶.

---

²⁶ Летопись событий в Юго-Западной России. – Т. III. – С. 483.

РОЗДІЛ СЬОМИЙ

Озера, гирла, лимани, прогної й болота у запорізьких вільностях. Більшість озер у межах запорізьких вільностей міститься поблизу великих рік і річок, якими є Дніпро, Буг, Інгул, Інгулець, Самара, Орель, Базавлук, Конка; перелік 465 озер, гирл, лиманів і прогноїв уздовж обох берегів Дніпра від північно-західного кордону запорізьких вільностей до гирла Бугу; 300 озер, гирл, лиманів і прогноїв на лівому березі річки Орелі; 24 озера, гирл і лиманів по обох берегах річки Самари; назви озер, лиманів і кіс на східній околиці запорізьких вільностей; добування у них запорожцями солі й розвезення її по Україні та в Польщу; загальний висновок про запорізьку гідрографію й клімат; причини сухості клімату.

Не маючи ні високих, вкритих вічними снігами гір, ні глибоких долин, являючи собою тільки рівну степову полонину, земля запорізьких вільностей і не могла бути переважно краєм озер; озера тут можливі тільки поблизу великих рік і річок, якими є Дніпро, Буг, Інгул, Інгулець, Самара, Орель, Конка, Базавлук та інші. Те саме треба сказати про лимани, прогної, болота. З озер, більше чи менше відомих у запорізьких вільностях, заслуговують на згадку такі 465 озер уздовж обох берегів Дніпра, почавши від північно-західного кордону вниз Дніпром до впадіння у нього Бугу. *Мідяне, Баркове, Плоске, Криве, Довге, Кругле й Солоне* – всі сім при лівому березі Дніпра навпроти нинішнього села Троїцького або Чикалівки Верхньодніпровського повіту¹; *Закітне, Підпільне, Ледаче, Розсохувате, Кругле* – усі п'ять навпроти села Успенки чи ж Плахтіївки того ж повіту; *Мохувате, Криве, Гнилице, Гниле, Конопляне і Липове* – усі шість навпроти сіл Деріївки і Куцеволівки того ж повіту; *Розсохувате, Векла, Криве, Фурсикове, Поперечне, Прогноеве, двоє Кушуватих, Стрільцеве, Вовшине, Килинине, Сідаківське* – усі дванадцятьоро навпроти містечка Мишуриноного Рогу того ж Верхньодніпровського повіту; *Ревуче, Менк, Довге, Братське, Шийкове, Криве* на гілці Кривці – усі шестеро навпроти Гегелівки того ж повіту; *Калиногузове, Стеникове, Мійгове і Прогной* – усі четверо на правому березі Дніпра навпроти села Дніпрово-Кам'янки того ж повіту; *Піщане і Скрилеве*² – обидва на лівому березі Дніпра вище гирла річки Орелі; *Невидиме* на правому березі Дніпра навпроти села Ганнинської Забори того ж повіту³; *Довжик, Конопляне, Клодувате, Матушине, Кутювате* – всі п'ять на правому березі Дніпра навпроти сіл Домоткані й Пушкарівки того ж повіту; *Кривець, Домаха, Дубове* “над Дубовою редутою” – всі три над річкою Ореллю⁴; *Перегорувате, Підпільне, Вищий Довжик, Нижчий Довжик,*

¹ Відомості про озера лимани, прогної взяті головним чином з “Геометричних спеціальних планів 1784–1803 рр.” у Катеринославській губернській креслярні.

² *Еварницький Д. И.* Сборник материалов... – С. 97.

³ Геометричний спеціальний план в Катеринославській губернській креслярні.

⁴ *Еварницький Д. И.* Сборник материалов... – С. 97.

Лозувате, Розате, Колодувате, Кінбурнське, Пришибине, Хейлове, Плавувате, Ракове і Линеве – усі чотирнадцять при лівому березі Дніпра навпроти островів Жукового і Фурсиного; *Паньківська Тоня, Рудове* навпроти теперішнього села Паньківки Новомосковського повіту; *Рудникове*⁵, *Лазнище, Розсохувате і Скрипайка* – всі чотири на правому березі поблизу Дніпра навпроти села Олександрівки чи Губиної Верхньодніпровського повіту; *Горіхувате* – при правому березі Дніпра між Новопокровським і Шошинівською того ж повіту, навпроти острова Москалевого; *Ракове, Криве, Беркут, Ткачеве й Різакувате* – усі п'ять при лівому березі Дніпра навпроти села Аулу Катеринославського повіту; *Кривець*⁶, *Петище, Гниле, Глужище, Кругле і Кислицьке* – усі шість при лівому березі Дніпра навпроти села Романкова того ж повіту⁷; *Калиникове, Агапочине, Коноплянка, Горіхове й Перевал* – усі п'ять навпроти сіл *Кам'янського, Тритузного, Карнаухівки і Таромського* того ж повіту; *Плоске* біля гілки Прогною, навпроти острова Просереда; *Осокорувате, Пальчикове, Дубове, Лькове, Литвинове, Горіхове, Солоне і Спірне* – усі вісім між Миколаївкою і Сугаковими хуторами Новомосковського повіту; *Піскувате, Закітне, Різакувате і Бакай* – усі чотири біля лівого берега Дніпра навпроти сіл *Сухачівки і Діївки* того ж повіту; *Шпакове, Карпенкове, Зіньківка, Куроччине, Московське* – усі п'ять біля лівого берега Дніпра навпроти села Кам'янки Новомосковського повіту; *Кругле*, три *Розсохувати*, одинадцять безіменних – усі п'ятнадцять навпроти передмістя Катеринослава Мандриківки⁸; *Закітне* біля Нового Кодака і *Плоске* між Становим і Московським островом; *Чернето* навпроти гілки Старухи і Кушугуму; лиман *Заклятий*, озеро *Горіхове* навпроти гілки Бандурки; *Криве* навпроти залому Річища і ще одне *Криве* навпроти гілки Здурманівки; *Царгород, Глибоке, Розсохувате, Вовче Горло, Губине, Савине, Грузький лиман, Клокунка, Рів, Лозоватське, Яшникове, Круглий лиман, Ямувате, Прогной, Різакувате й Дуга* – всі шістнадцять навпроти урочища Лисої Гори й села Біленького Катеринославського повіту; *Копилове, Розсохове, Савине, Піскувате, Горіхувате, Жолобок, Плоске, Горіхове, Ямувате, Розкопанка, Криве, Глухе, Ковалеве, Кушурувате, Близнюки, Карасювате, Плетениха-перша, Лебедівщина, Квакове, Кічканька, Саги, Піскувате, Братки, Довге, Плетениха-друга, Ковалеве-друге, Мандич, Ямка, Баглуї, Пеньок, Плетениха-третья, Йосипове, Білоцерківне, Орлове, Вічище, Плетеницький лиман* вище першого впадіння ріки Конки в Дніпро поблизу Плетеницького Рогу на гілці Плетенисі, що розливається в довжину до чотирьох верст⁹; *Самсонів* лиман, *Глухий* лиман, *Піскувате, Крутувате* озеро і *Крутуватий* лиман; *Скелюватий* лиман, *Буруватий* лиман, *Промеск, Тихе, Піщане, Криве, Холодний* лиман, *Дурний* лиман, *Пузир, Довгеньке, Плеса, Котове, Попове, Клинувате, Царгород, Зигинайко й Козієве* – всі сорок вісім при лівому березі Дніпра на так званому Великім Лузі до острова Варавино;

⁵ На Триверстовій карті Росії названий Рудниковим.

⁶ *Эварницкий Д. И.* Сборник материалов... – С. 97.

⁷ Геометричний спеціальний план в Катеринославській губернській креслярні.

⁸ Там само.

⁹ Карта де-Боксета 1751 року. Див.: Записки Одесского общества истории и древностей. – Т. VII. – С. 572.

озеро *Білозерський лиман* між селами Великою й Малою Знам'янками Мелітопольського повіту Таврійської губернії, п'ять верст довжини й до трьох – широчини при лівому березі Дніпра; троє озер *Закітних, Піскувате, Глибоке, Каванове, Хрищевате, Червоне, Лозувате, Грузьке, Хата, Бідне, Сиваши, Криве, Острівки, Плоске* – всі шістнадцять при лівому березі Дніпра, навпроти села Великої Знам'янки тих самих повіту й губернії.

Відповідно озерам Великого Лугу на лівому березі йдуть озера й на правому березі Дніпра: *Лопухувате, Голювате, Кругле, Горіхувате, Криве й Дурне* – усі шість навпроти села Вищо-Тарасівки Катеринославського повіту; *Грущате, Локнувате, Камінчине, Дідкине, Балбутине, Осмикувате, Лозувате, Кутахове, Латуківське, Розсішки, Середнє, Нижнє, Кучеряве, Глухе, Крутеньке, Довге, Плоске, Локнувате, Мзгле, Горіхувате, Довгеньке, Ями, Топчинка, Кучужбине* і ще одне *Лозувате* – усі двадцять п'ять навпроти села Архангельського і Нижнього підполковника Михайла Антоновича Клейна; *Кононове, Квашине, Лопухувате, Хрещате, Плоске й Калиніне* – всі шість навпроти села Ганнинського чи Нечаєвого; *Вовче, Лозувате, троє Горіхових, Розсоха, Плоске* (воно ж і *Солдатське*), лиман *Червоний* (тепер перейменований у *Новопавлівський*) навпроти Лисої або ж Червоної Гори, до якого впадає гілка Ревун з-під острова Томаківки і який з'єднується з Дніпром коло села Новопавлівки Катеринославського повіту; озеро *Червоне* – усі дев'ять навпроти згаданого села Новопавлівки, “Солдатського тож”; *Половинне, Піскувате, Довге, двоє Круглих, Локнувате, двоє Горіхових, Калинів лиман, Закітне* – усі дев'ять на правому березі Дніпра навпроти запорізького містечка Микитина, нині Нікополя; *Довгинське, Гусине, Лапинине, Пухакине, Просередине, Осикувате, Круте, Половинне, чотири Лозуваті, Харчове, Горіхувате, Сулицький лиман, двоє Дідових* – усі сімнадцять навпроти села Сулицько-Лиманського того ж повіту, колишнього маєтку Івана Миколайовича Неплюєва, сенатора за часів Катерини II; лимани *Довжик і Кам'янський*, озера *Свинарське, Рівне, Піскувате, Свячене, Лукнувате, Шахівське, Грушківате, Спірне, Паристе, Корівка, Горіхувате, Закітне, Лісницьке, Підсилине, Рогувате, Бандарів лиман, Хрещате, Сошників лиман, Судакове, Жаданове, Дриганівщина, Штанці, Харчове, Домаха, Шарай, Розозувате, Піскувате, Сакове, Єськове, Піскуватий бакай, Болгарів бакай, Гончарів бакай, Горіхувате, Квашиївське, Лозуватий лиман, Дріжджиний лиман, Довге, Черепахувате, Хмарине, Піскувате, Тарасівський лиман, Великий лиман, Затон, Піскувате, Горіхівка, Щуче, Чакал, Губине, Піскувате, Собачий уступ, Плоске, Корасювате, Романове, Розсоха, Касянове, Мухувате, Васюрине, Велике Свирівське, Губине, Колодкувате, Мале Свирівське, Шевське, Кривеньке, Рачне, Перевізьке, Довге, Шиганівське, Дідове, Молохувате, Куширувате, Лиманець, Розсохувате, Слабурне, Шевате, Широке, Домаха, Шавлишинне, Велике Криве, Мале Криве* й, нарешті, знаменитий лиман *Великі Води*, що має шість з половиною верст довжини, п'ятдесят сажнів широчини і два аршини середньої глибини, – усі вісімдесят три йдуть, починаючи вище села Капулівки й закінчуючи висілком села Грушівки – Кутом; *Стрижачка, Федорове й Переволока* – усі три при лівому березі Дніпра навпроти гілки Домахи, острова Пшеничного й балки Бабиної; *Середове, Басанське, Розсохувате* й лиман *Рогачицький*

(на річці Рогачику) до семи верст довжини¹⁰ – усі чотири при лівому березі Дніпра між островом Скалозубом і річкою Рогачиком; *Кругле* нижче річки Рогачика на лівому березі Дніпра, *Заплавне* навпроти гілки Татарки на тому ж, лівому березі; *Шатне* і *Царівське* коло лівого берега Дніпра навпроти острова Царевого; *Закітня*, *Рудовські*, *Грузьке*, *Прісове*, *Окунювате*, *Домаха*, *Піскувате*, *Джурина*, *Закітні*, *Товмачеве*, *Бакланувате*, *Городжине*, *Криве*, *Дідове*, *Піскувате*, лиман *Піскуватий*, *Лозувате*, *Кругле*, *Довге*, *Домаха* – усі двадцять на правому березі Дніпра, на острові чи плавні Носоковіці між селами Михайлівкою (воно ж Мазикіна) і Саблуківкою або Затонем Херсонського повіту; *Татарське*, *Сибір*, *Довге*, *Горіхувате*, *Широке*, *Пугачка*, *Лопатне*, *Латувате*, *Дядькове*, *Кругле*, *Ковалеве*, *Довге*, *Задич*, *Цвіле*, *Перевал*, *Ковиліч*, *Жаткове*, *Домаха*, *Грушівка*, лиман *Сухий*, *Прогной*, озеро *Василій*, *Поховате*, *Кошчурове*, *Кругле*, *Гниле*, *Лозувате*, лиман *Лебедів*, лиман *Затон*, *Половинне*, *Лозувате*, *Довге*, *Піщане*, *Бракове*, *Очеретувате*, *Гниловод*, *Кругле*, *Шпанувате*, *Довге*, *Шихотине*, *Кругле*, *Піскувате*, *Довге*, лиман *Білий* і *Левківське* – усі сорок п'ять понад лівим берегом Дніпра, в плавні від села Саблуківки чи Затону до Бизюкового монастиря; лиман *Шауліха*, озеро *Садикове* і *Великий Білий* лиман – усі три при лівому березі Дніпра навпроти острова Чаплинського і гілки Чаплинки; *Срібне*, *Плоске* і лиман *Сукруватий* – усі три біля лівого берега Дніпра навпроти гілок Конки і Дурицької; лиман *Плоский* між Конкою і Дніпром, навпроти села Любимівки (воно ж Сомівка) Мелітопольського повіту Таврійської губернії; лимани *Тригуль*, *Проносистий* і *Довгий* – усі три коло правого берега Дніпра навпроти гілки Космахи; *Волошинове* озеро поблизу острова Тавані під Ослам-Керменем¹¹. Біле озеро навпроти того самого острова Тавані¹² і *Таванське* навпроти острова Тавані¹³; лиман *Великий*, озера *Розкопанка*, *Зелене*, лиман *Розсоха* – усі четверо біля Дніпра на лівому березі, навпроти Каховки тих самих повіту й губернії; *Бабине*, *Злодійські*, лимани *Засушний* і *Кам'яний* біля Дніпра на правому березі навпроти гілок Омельницької, Горіхової та Козацької; *Тертули* біля правого берега Дніпра навпроти гілки Конки під селом Дядьківкою (воно ж Ольгівка) Херсонського повіту; *Плоске* біля лівого берега вище Корсунського монастиря; *Фролівський* або *Хрульовий*, інакше – *Чернечий* лиман, до чотирьох верст довжини, нижче Корсунського монастиря; *Тягинське* озеро чи лиман¹⁴; *Довге* озеро, *Гниле* гирло, *Чернівецьке*, *Бабине* – усі чотири відразу нижче Фролівського при лівому березі Дніпра; *Дідів* лиман між гілками Кримською Татаркою і Дніпром; *Горіхи*, *Лопухи*, *Головкове* *Кислице*, *Ракове*, *Глибоке*, лиман *Мілкий*, лиман *Глибокий* – усі семеро навпроти села Козачих Таборів Дніпровського повіту Таврійської губернії; *Копито* біля правого берега Дніпра навпроти гілки Інгульця і села Понятівки Херсонського повіту; гирло *Глухе Вище*, гирло *Глухе Нижче*, затон *Корній*

¹⁰ Карта запорізьких урочищ. Див.: Записки Одесского общества истории и древностей. – Т. X. – С. 12.

¹¹ Описание реки Днепра от м. Переволочного до Черного моря. – С. 572.

¹² Там само.

¹³ Там само.

¹⁴ Там само.

чиків¹⁵, озеро *Лисе, Домаха, Вчорашне*, розкопанка *Олексієва*, прогній *Довгий Олексій* або тепер лиман *Довгенький*, лиман *Голубів*, озеро *Круглик* – всі дев'ять коло лівого берега Дніпра навпроти міста Олешок Дніпровського повіту Таврійської губернії; знаменитий *Кардашинський* лиман (до п'яти верст довжини) і *Кардашинські* болота навпроти островів *Потьомкіна* й *Галухіна* при лівому березі Дніпра; *Козацькі* гілки навпроти острова *Козацького*; *Гниловодські* гілки, *Стеблійський* лиман навпроти гілки *Кошової* і острова *Кордонного*; *Безмін, Виноградне* і *Біле* озеро навпроти річки *Білозірки*, Херсонського повіту. *Верхнє Солонецьке* і *Нижнє Солонецьке* на острові *Погорілому*; гирло *Солонецьке*, озеро *Нетребське, Красницьке* і *Гапка* між *Збур'ївським* гирлом і Дніпром; *Борицівка* навпроти *Касперівки*; двоє *Солоних* озер вище *Тендра*; *Дідове* навпроти *Кизимису*; гирла *Збур'ївське, Середнє, Білогрудівське, Кицьове, Нове, Литвинове, Кизильмицьке*, лиман *Солонець* навпроти балки *Верхнього Солонця*; озеро на Руській косі ріки *Бугу*, озеро *Аболоцький лиман* при гирлі річки *Інгулу*¹⁶ і, нарешті, лимани *Дніпровський* і *Бузький*, котрі справедливо вважалися у запорізьких козаків головними лиманами, джерелом їхнього багатства, промислу і прогодування:

“Дніпровий, Бутовий – обидва лимани, –
Із вас добувались, справлялись жупани!”¹⁷

З озер поблизу інших рік гідні уваги озера уздовж берегів річки *Орелі*, *Самари* й навколо *Азовського моря*.

З приорільських озер на лівому березі, починаючи від знаменитого *Стешиного Броду* на *Муравському шляху* через *Оріль*, відзначимо таких триста: *Велике Сухе, Різакувате* й *Лопатине* – усі три навпроти села *Стешиного Броду* *Павлоградського* повіту *Катеринославської* губернії; *Кругле, Перемежене, Кириносівське, Криве, Гусарове*¹⁸, *Гусаревеньке, Кроповине, Біле, Очеретувате, Підпільне* – всі дев'ять, крім першого, біля села *Опанасівки* *Новомосковського* повіту; *Погоріле* й *Узьменське* – обидва навпроти хутора *Давидівки-Німеччини*; *Велике, Кривець, Різакувате, Криве* – усі чотири навпроти села *Перещепино*; *Кругле, Різакувате, Довгінне, Стриженне, Батьківське, Кривець* і *Кругле* – усі сім навпроти села *Олександрії*; за планом 1779 року тут нараховувалося боліт і озер на 74 десятини і 540 квадратних сажнів площі¹⁹; *Велике Орлине, Велике, Різакувате, Біловусівське, Птиче, Волове, Кругле, Сухе, Домаха, Стасівське, Свиняче, Лиман, Довгеньке, Вербова, Мотрощате, Панасове, Сергієве, Гараськове, Собаче, Попове, Бушлинне, Фабрин'я, Безіменне* і *Лисиче* – усі двадцять чотири навпроти слободи *Козирщини*; *Лиман, Теличе, Мале Калинове, Велике Калинове, Куплювате, Піскувате, Довге, Волове, Грякове, Кривець, Очеретувате, Чижеве, Кабанове* – усі тринадцять навпроти села *Личкового*; за планом 1779 року тут рахувалося під озерами 23 десятини і 2370 квадратних сажнів; *Шляхове, Бородай,*

¹⁵ Там само.

¹⁶ Топографическое описание... – С. 165, 183.

¹⁷ З пісень власного зібрання.

¹⁸ Має три версти в периметрі й вирізняється надзвичайно чистою водою.

¹⁹ З фамільних паперів власника Михайла Володимировича Родзянки.

Бузівочка, Карасювате-перше, Карасювате-друге, Вербувате, Чернеча Пристань, Колодувате Велике, Колодувате Мале, Брюхач Великий, Брюхач Малий, Біле, Петрикове, Середнє, В'язувате, Кучугурне, Скибине, Біленьке, Криве, Сергієве, Мереве, Лозове, Двірникове, Дірчувате, Отаманське, Довге, Грузьке, Плоске Велике, Плоске Мале, Близниці Великі, Близниці Малі, Коритувате, Довгувате-перше, Довгувате-друге, Різакувате, Жирнувате, Липчине, Лучне, Межове, Лозувате, Хрещате, Дригайлове, Гракове, Білий лиман, Дунин лиман – усі сорок п'ять навпроти села Бузівки; за планом 1779 року усіх лиманів і боліт тут рахувалося на 200 десятин загальної площі; Глибоке, Ковалівське, Собаче, Кругляк, Пединине, В'язувате, Куликове, Солоне – усі вісім навпроти села Степанівки; Колодувате, Близниці Великі, Близниці Малі, Гімнинка Велика, Гімнинка Мала, Лопатине Велике, Лопатине Мале, Ставидло, Межеве, Поперечне й Лиман – усі одинадцять навпроти села Ковпаківки; Куликове, Лебединка²⁰, Кисле, Котівський лиман, Кругле, Продайкове, Довгеньке, Набокове, Климшишине, Уступ Великий, Уступ Малий, Пидинине, Плави, Домаха, Вонюче, Борадавчине, Узьмін, Кривець, В'язувате, Діброва, Хомутець, Суринське, Біле, Бондареве, Куплювате, Гладчишине, Перекіпець, Вербова, Вороне, Сидорове, Різакувате, Школинне, Садкове і Пришиб – усі тридцять чотири навпроти містечка Котівки – маєтку Г. П. Алексеєва; Маслакове, Жовте, Безіменне-перше, Безіменне-друге, Хуторище, Переволока, Довгеньке – усі сім навпроти села Маркової Гірки; Суринське, В'язувате, Біле, Садкове, Попове і Супіювате – усі шість навпроти хуторів Ряжських; Червоне, Мостове, перевал, Колодувате, Різакувате, Рашенський Уступ, Порубіжне, Голубе, Саковате, Завоч, Біле, Рогозувате, Довге, Мулинне, Московський Уступ, Черепаший Уступ – усі шістнадцять у селі Шагарівці (воно й Степанівка), що належить О. М. Синельникову; Святе, Криве, Куплювате, Жорніне, Куширувате, Вонюче, Цапкувате, Порубіжне, Мале Козацьке, озера: Чорного, Тиря, Велике Козацьке, Бузове, Лопатки, Попове, Штефанове; лимани: Круглий, Кухолів, Лукобузів, Розсохуватий, озеро Комишувате, лиман Козлій, Лиминосове, Вила й Куличчине – усі шістнадцять навпроти слободи Гупалівки; за планом 1778 року тут рахувалося понад 72 десятини і 2248 квадратних сажнів [водної поверхні]; Піщане – навпроти хутора Житецького; Шидієве і Слюзани – обидва навпроти села Михайлівки; Велике Різакувате, Мале Різакувате, Уступ і Верхолитине – усі чотири навпроти села Войнівки; Велике Бровківське, Мале Бровківське, Грузьке, Бунчужне, Больське і Плоске – чотири перші навпроти села Непадівки, останні два поза його околицями; Півневе і Цапове – обидва навпроти села Ігнатівки; Ракове навпроти села Березівки; Підпільне і Багнувате навпроти села Жевахової; Татарине, Ворушилка, Підпільне, Лозувате, Стрілиця, Гнілле, Довге, Комарове-перше, Комарове-друге, Солоне, Піщане, Тарасове, Довге, Журавка, Карманівка, Сорочаче, Троїцьке, Чернишове, Кисле, Мазиліне – усі двадцять навпроти села Бабайківки; Зорикове, Карасеве, Крилате, Піскувате, Стадникове, Лебейне, Солоне, Сорочаче, Грабареве і Романове – усі десять навпроти села Іванівки; Піщане навпроти Староселянська; Біловод і

²⁰ Найбільше; понад 60 десятин і 600 квадратних сажнів.

Макарове – навпроти села Могилева; *Бабівське, Білимове, Яленкове, Куп'ювате* – усі чотири навпроти села Бабівки; *Протоцьке, Плоске, М'яке, Майданське, Різакувате і Цвіле* – усі шість навпроти села Дрюківки; *Сквирське, Чупринине, Махувате, П'явкувате* – всі чотири навпроти Варварівки і Михайлівки; *Татарське* між Старою і Новою Ореллю, *Сигайлове, Піщане, Гноювате, Латамтєве і Різакувате* – усі п'ять нижче Михайлівки; *Мордушкіне, Відпільне, Кривеньке, Плоске, Скоробреха, Лопата-перша, Холодненьке, Різакувате, Образувате, Лозувате, Перенурувате, Страшне, Вошиве, Лопата-друга, Лисе, Кривеньке-друге, Супрунка, Холодненьке-друге, Казинцеве, Піщане* – усі двадцять навпроти слободи Шульгівки.

З озер по берегах річки Самари відомо було 24 озера, з них десять на правому березі (*Шевеко, Салган*²¹ поблизу села Голубоки; *Церковне, Рогувате, Некрасине, озеро Лиман, Родине, Лукнувате, Хрещате і Хуторне*) і 14 на лівому: *Сорокособаче, Княгинька, Вільхувате, Різакувате, Колодувате, Солило, Перевал, Піскувате, Глушкове, Мазничне, Великий лиман, Орлове* і двоє *Попових*.

Далі йдуть озера поблизу річок південно-східних околиць запорізьких вільностей у колишній Кальміуській паланці: *Білосарайське* озеро за правим берегом річки Кальчика і кілька невеликих солоних озер по Бердянській косі. “От западной стороны Бердянского лимана и от западной высокой косы речки Берды идет в море на юго-запад коса, имеющая десять верст в длину и несколько верст в ширину. На этой косе много маленьких соленых озер; два из них, находящиеся в десяти верстах на юго-запад от крепости (Петровской), летом совершенно высыхают, и на сером глинистом дне их остается тонкая соленая кора. Ее сметывают в кучи и в небольших ямах, наполненных доверху разсолёной водой, смывают приставшую к ней синеватую глинистую землю: таким образом получается довольно чистая поваренная соль. Эту соль запорожцы собирают для своих рыбных заводов и для домашнего употребления и утверждают, что имеют на нее право собственности. Так как озера эти слишком малы, всего несколько тысяч шагов в окружности, а получаемая из них соль, несмотря на промывку, все-таки довольно грязная, то они и не заслуживают особенного внимания”²². Чимало таких само соляних озер було і в Дніпровському лимані, з яких запорожці добували сіль і човнами перевозили її з лівого берега на правий, до мису Станіславового і балок Солонців, а звідти й на Січ, де продавали її приїжджим промисловцям в обмін на вина й інші товари. З цих озер в українські села Єлисаветградської провінції й Польської держави відпускалося до 1000 волових возів, тобто до 10000 пудів річно²³.

Таким чином, ознайомившись з гідрографією запорізьких вільностей, приходимо до висновку, що край цей далєбі не назвеш безводним: центр його прорізувався великою і багатоводною рікою Дніпром, орошався безліччю озер, а східна й західна околиці покрані в різних напрямках безліччю рік, річок, проток і ериків, котрі, на кшталт жил у живому організмі, несли свої прісні й солоні води

²¹ Від тюркського слова *салган* – широкий, розлеглий.

²² Дневник Путешествия в Южную Россию... – С. 223, 225.

²³ Топографическое описание... – С. 170.

по безмірних степових просторах запорізького краю. Зрошеність свого краю козаки характерно передавали словами пісні:

“З устя Дніпра тай до вершини –
Сімсот річок ще й чотири”.

“Речек в сей земле хотя по обширности ея и не весьма, однако довольно”²⁴. Та попри все це клімат краю запорізьких вільностей не можна назвати вологим, а швидше навпаки – він тут сухий, навіть іноді несприятливий для всякого роду рослинності. Це відбувається з п’яти причин: по-перше, через відкрите становище всього краю, не захищеного ні з якого боку високими горами; по-друге – відсутність великих лісів, що могли б акумулювати в собі вологу, пом’якшуючи до певної міри клімат місцевості; по-третє – через панування сухих і згубних вітрів зі сходу та північного сходу, котрі не вщухають тут часом протягом цілих місяців, вивітрюючи кожну краплину вологи, висушуючи траву й іншу рослинність та вириваючи іноді з корінням хлібні злаки. Четверта причина – мілководдя і незначна величина річок, котрі течуть надто повільно, переважно плесами, і влітку здебільшого пересихають, цвітуть і вкриваються болотною рослинністю, котра в свою чергу гние, поширюючи різноманітні зарази, згубно впливаючи на оточуючу рослинність і не сприяючи зволоженню повітря. Особливо це стосується східної частини запорізьких вільностей, зокрема так званої Кальміуської паланки; тут навіть близькість Азовського моря нітрохи не виправляє становища²⁵. І, нарешті, по-п’яте, – наявність у запорізькому краю ярів і балок, що приймають у себе головну масу весняних і дощових вод і не дають їм застоюватися на відкритих рівнинах, поступово всмоктуючись у ґрунт.

---

²⁴ Там само. – С. 183.

²⁵ *Александрович М. М.* Краткий обзор мариупольскаго уезда. – Мариуполь, 1887. – С. 10.

РОЗДІЛ ВОСЬМИЙ

Балки, яри і байраки у запорізьких вільностях. Різниця між балками, ярами і байраками та значення їх як перших місць поступової колонізації Запорізького краю; балки на правому березі Дніпра від північно-західної межі запорізьких вільностей і до Бугу; балки на лівому березі Дніпра від гирла Орелі й далі до Великого Лугу; перелік балок, ярів і байраків у північно-східній околиці запорізьких вільностей; перелік балок, ярів і байраків у північно-західному кінці запорізьких вільностей, найзнаменитіший з них Княжий Байрак – місце битви Богдана Хмельницького 1648 року з поляками; опис битви і залишків табору Потоцького; Дубова чи Гайдамацька балка поблизу гирла р. Саксагані; рівень заселеності окремих частин запорізьких вільностей; причини неоднакової щільності заселеності; кількість усіх поселень у межах запорізьких вільностей і кількість населення.

Балками зуться вузькі й глибокі улоговини з похилими краями, вкриті травою (іноді – лісом), що слугують природними жолобами для стоку вод зі степових відкритих просторів у ріки, річки, озера, прогної і єрики; в геологічній термінології балками вважаються мертві, недіючі, вкриті лісовою і трав'яною рослинністю яри, що не пропускають через себе воду. Ярами зуть діючі балки з крутими голими берегами, що розмиваються й обвалюються під дією весняних та дощових вод і не перешкоджають всмоктуванню води в підґрунтові шари. Байраки – це ті самі яри, тільки заповнені лісом. Для історії запорізьких козаків балки, яри й байраки мали значення як перші осідки поступової колонізації відкритих степових рівнин: у них чи побіля них заводилися спочатку бурдюги, далі – зимівники й, нарешті, села сімейних і неодружених запорожців. Першорядну роль у цьому, ясна річ, відігравали балки по обох берегах Дніпра, тоді по берегах інших рік, спершу більших, а там і малих аж до дрібних степових річечок. Перелічити геть усі балки, яри і байраки немає жодної можливості; це було б майже те саме, що порахувати всі зірки в небі. Отож, обмежимось тільки відомими з минулих віків, що з колишніми назвами перейшли від часів запорізьких до наших днів.

Такими є, перш за все, балки й байраки, що сходяться до Дніпра з правого (їх усіх 95) та з лівого боку (36).

З правобережних балок і байраків Дніпра відомі такі: *Варвина*, позначена на геометричному спеціальному плані минулого сторіччя навпроти нинішнього села Успенська чи Плахтіївки Верхньодніпровського повіту з урочищем Головатим, зайнятим вже 1696 року кількома українськими родинами вихідців з Волині¹; *Раєва* навпроти села Малої Деріївки, *Глинище*, *Кобина* і *Крутоярівка* навпроти села Деріївки – усі чотири присутні на тому ж плані²; 1706 року на балках Кобиній і Крутоярівці сиділи зимівниками запорожці похилого віку,

¹ *Феодосий*. Матеріали для историко-статистического описания ... – Т. 1. – С. 281.

² На Триверстовій карті Росії балка Глинище названа: “овраг Глинище”.

займаючись тваринництвом, бджільництвом і риболовлею. З 1740 року запорізький зимівник дістав назву слободи Деріївки, чого особливо ревно домагався козак Данило Батура³. *Парна*, позначена на тому ж плані з розміщеними по обох її схилах оселями слободи Куцеволівки. *Свідківська*, згадана у розпису 1697 року⁴ і на геометричному спеціальному плані минулого сторіччя нижче річки Омельника й урочища Ревучого на Дніпрі. *Глиняна*, позначена на тому ж плані на березі річки Омельника на південь від правого берега Дніпра побіля теперішнього села Попельнастого. У першій половині XVIII століття вона була заселена запорізькими козаками, що мали тут зимівники, а на самому початку другої половини того ж сторіччя – 1765 року – у ній заснована була державна військова слобода Попельнасте⁵. *Михайлівська* і *Довжик*, позначені на тому ж плані поблизу містечка Мишуриноного Рогу. *Плоска*, позначена на тому ж плані поблизу сіл Дніпрово-Кам'янки і Калужина. *Бородаєва*, названа так від прізвища козака Прокопа Бородаєва, що осів тут з 1707 року; навколо з'явилися зимівники й хутори запорожців, з 1715 року це – слобода Бородаївка, утворена сім'ями, що входили до складу спершу восьмої, а згодом десятої роти Єлисаветградського пікінерського полку⁶. *Колесникова* й *Гарасьчина*, позначені на згаданому вище плані поблизу сіл Домоткані й Пушкарівки. *Торкашева*, позначена на плані Дніпра 1780 року біля слободи Григорівки, нині – міста Верхньодніпровська. *Кузьмин Яр* коло річки Самоткані на правому березі Дніпра; під 1690 і 1707 роками згадується як місцевість, заселена запорізькими зимівниками поблизу нинішньої слободи Олександрівської⁷. *Верхня Щурівська*, позначена в розпису 1697 року, на плані Дніпра 1780 року навпроти слободи Преображенської, названа на спеціальному геометричному плані минулого сторіччя *Хрущівською*, нижче річки Самоткані. *Бошна*, позначена на спеціальному геометричному плані минулого сторіччя біля села Шошинівки. *Романківська*, позначена в розпису 1697 року навпроти нинішнього села Романкова Катеринославського повіту. *Котівська*, позначена у тому ж розпису 1697 року. *Тарамська*, вона ж *Торямська* у тому ж розпису 1697 року і на геометричному спеціальному плані минулого сторіччя біля *Тарентового Рогу* й села *Таромського*; як здається, їй нині відповідає балка *Козирева*; під 1704 роком вона згадується як місцевість, населена запорізькими зимівниками, де сиділи старшини Новокодацької паланки зі своєю челяддю; 1764 року урочище в Козиревій балці назване державним-військовим поселенням Тарамським⁸; на триверстовій карті Росії Козирева балка названа чомусь *Козаревою*⁹. *Мамаєва*, позначена на геометрич-

³ Феодосий. Материали для историко-статистического описания ... – Т. 1. – С. 191.

⁴ Величко С. Летопись событий в Юго-Западной России. – Т. III. – С. 476.

⁵ Феодосий. Материали для историко-статистического описания ... – Т. 1. – С. 273.

⁶ Там само. – С. 217.

⁷ Там само. – С. 259.

⁸ Там само. – С. 158.

⁹ Ряд XVI. – Арк.13. Цитований автор Феодосій вказує у своїх “Матеріалах...” ще дві балки у передмісті Катеринослава “на фабриках”: Бобиреву і Войцехову, відомі ще з 1750 року під цими ж назвами; чи ховаються під цими назвами які-небудь з 4-х, показаних на плані Дніпра 1780 року (*Крутьенька*, *Сухий байрак*, *Кленова*, *Довга*), а чи це зовсім інші балки – авторіві невідомо.

ному спеціальному плані минулого сторіччя між селами Сухачівкою й Діївкою. *Крутенька*, нині – *Аптекарьська*, навпроти верхів'їв річки Половиці; *Сухий байрак*, інакше – *Фабрична* або *Монастирська*; *Кленова*, тепер *Жандармська*, і *Довга*, тепер *Невінчана* – усі чотири позначені на плані Дніпра 1780 року між Новим Кодаком і слободою Половицею. *Станова*, наявна у розпису 1697 року, мабуть, навпроти острова Станового. *Крутий Яр*, позначений в атласі Дніпра 1786 року. *Верхня Саджавка* і *Середня Саджавка*, позначені на плані Дніпра 1780 року. *Нижня Саджавка*, позначена на плані Дніпра 1780 року навпроти острова і порога Кодацького; певне, їй відповідає *Кодацька* балка, позначена в атласі Дніпра 1786 року. *Верхній Демський* і *Нижній Демський* або *Домайський* байрак, позначений на плані Дніпра 1780 року навпроти острова Домайського або Демеки. *Майорівка**, позначена на плані Дніпра 1780 року навпроти слободи Волоської. *Звонська*, *Звунська* або *Звонецька*, позначена в розпису 1697 року, на плані Дніпра 1780 року і в атласі Дніпра 1786 року навпроти четвертого в Дніпрі порога – Звонецького; балка *Звонецька* була заселена запорізькими козаками ще 1546 року, коли запорожці вирішили за потрібне зміцнити для боротьби з татарами* Звонецький поріг; опісля за володіння Звонецьким порогом і балкою Звонецькою з її урочищем тривала жорстока суперечка між черкаськими міщанами й старостою Пеньком, котрий хотів обернути риболовлі на Звонці у свою власність. “Отсюда можно догадываться, что казаки, независимые скитальцы низовых пустынь, втягивали в свое товарищество оседлых жителей и вместе с ними владели на Днепре рыболовными местами и звериными входами, то есть отпугивали от них татар; а старосты объявляли эти займища королевскими угольями и вольгных промышленников облагали пошлинами”¹⁰.

У XVII сторіччі Звонецький поріг відвідав і знаменитий гетьман Богдан Хмельницький. Оглянувши Звонець, він заповів запорізьким козакам “блюсти його яко зіницю ока”. На початку XVIII сторіччя – 1737 року – в урочищі *Звонецької балки* була збудована перша каплиця з похідним антигімнісом для запорожців, що мешкали тут, і для російських військ, отаборованих тут під час російсько-турецьких воєн за часів імператриці Анни Іоанівни¹¹. *Довжок-балка*, позначена на плані Дніпра 1780 року; *Балковий байрак*, позначений на геометричному спеціальному плані минулого сторіччя поблизу села Звонецького. *Тягинка*, позначена на плані Дніпра 1780 року навпроти острова Шулаєвого нижче села Звонецького. *Раків Яр*, позначений на геометричному спеціальному плані минулого сторіччя навпроти каменя Раківця в Ненаситецькому порозі. *Жучина*, наявна на плані Дніпра 1780 року. *Короводка* і *Сухенька*, позначені на геометричному спеціальному плані минулого сторіччя. *Домашня*, подана на плані Дніпра 1780 року навпроти Ненаситецького порога. *Військовий байрак*, позначений на тому ж плані навпроти острова Ткачєвого. *Мовчанова балка*, позначена на тому ж плані на одну версту нижче Військового байраку. *Скубова балка* або *Скубів байрак*, вказаний на тому ж плані навпроти гирла річки Сухої Осокорівки й вершини острова

¹⁰ Кулиш П. А. Польская колонизация Юго-Западной Руси // Вестник Европы. – 1874. – Апрель. – С. 457.

¹¹ Феодосий. Материалы для историко-статистического описания ... – Т. 1. – С. 148.

Дубового. *Довга, Княгинка, Бародавова й Могакова* – усі чотири позначені в атласі Дніпра 1786 року. *Димська*, інакше *Денська, Демська* чи *Донська*, на триверстовій карті Росії – *Дамська*¹², позначена на плані Дніпра 1780 і в атласі 1786 року навпроти південного кінця острова Дубового. *Лісний байрак* і балка *Вовніжка*, позначені на плані Дніпра 1780 року і своїм розташуванням відповідні балці *Легкого* з *Лісковою* й *Вовнігівською* на триверстовій карті Росії¹³. *Башмачка*, поставлена на тому ж плані на півтори версти нижче Вовніжки. *Короводки*, позначені на геометричному спеціальному плані минулого сторіччя. *Будилівська*, позначена на плані Дніпра 1780 року, і *Будилка* з плану 1786 року навпроти Будилівського порога. *Крутенька*, позначена в атласі Дніпра 1786 року. *Куценька-перша*, наявна на плані Дніпра 1780 року; *Канцерка*, позначена на тому ж плані; *Канцичка* атласу Дніпра 1786 року, відома авторам триверстової карти Росії як *Канцерівка*; *Куценька-друга, Ясенева* і *Кругла* – усі три позначені в атласі Дніпра 1786 року навпроти каменів Колесникового і Червоного; *Крилівська*, позначена на плані Дніпра 1780 року навпроти середини острова Таволжанського; *Таволжина*, позначена на плані Дніпра 1780 року на півтори версти нижче Крилівської; *Лісна*, позначена на геометричному спеціальному плані минулого сторіччя навпроти острова Сторожевого; *Аврамова* і *Західна*, позначені на тому ж плані навпроти острова Аврамового і нижче нього; *Клобуківська*, інакше *Каблукова*, позначена на тому ж плані навпроти острова Клобуківського й села Ігнатівки; *Лична*, позначена в розпису 1697 року і в атласі Дніпра 1786 року навпроти острова Личного чи Лишнього; *Крутий Яр, Крутенька, Тарокаєва* і *Сухенька* – всі чотири позначені на плані Дніпра 1780 року і геометричному спеціальному плані минулого сторіччя; остання – по обидва боки села Виноградівки; *Віла* або *Вільненька* з бічними *Хоминихою* і *Гончаркою*, позначена на плані Дніпра 1780 року і на геометричному спеціальному плані минулого сторіччя навпроти південного кінця острова Лантухівського; *Малишів Яр* або *Малишівка балка* з бічними *Кам'януватим* і *Гадючим*, позначена на плані Дніпра 1780 року і на геометричному спеціальному плані минулого сторіччя навпроти порога Вільного чи Гадючого та слободи Мишуриної. *Пурисова* або *Курисова*, позначена на геометричному спеціальному плані минулого сторіччя навпроти острова Великого Дубового; *Широкий байрак*, позначений на плані Дніпра 1780 року навпроти острова Курисова; *Довженька*, позначена на тому ж плані навпроти острова Кам'януватого; *Старий Чичкос*, імовірно *Старий Кічкас*, позначений у атласі Дніпра 1786 року нижче каменів Розбійників навпроти колонії Кічкаса. *Кодацький яр* з бічними *Березнігуватим* і *Канцерівським*, позначений на геометричному спеціальному плані минулого сторіччя навпроти Старого Річища, що охоплює Хортицю з заходу; на триверстовій карті Росії – навпроти колонії Розенталь-Канцерівки і Верхньої Хортиці¹⁴; *Хортицька*, позначена в розпису 1697 року і на геометричному спеціальному плані минулого сторіччя; на виході з неї стояв маєток графині Катерини Василівни Літто – Розумівка; як здається, відповідає

¹² Ряд XVII. – Арк. 13.

¹³ Там само.

¹⁴ Там само.

ій балка *Капустянка*, позначена на триверстовій карті Росії¹⁵; *Канівська*, позначена на геометричному спеціальному плані минулого сторіччя навпроти острова Канівського; *Пушинна*, позначена на тому ж плані нижче села Біленького навпроти острова Хвостового Просереда; *Червона*, позначена на плані Дніпра 1780 року на п'ять верст вище Тарасівського Кута навпроти острова Вищої Заломі; *Гнила*, позначена на геометричному спеціальному плані минулого сторіччя навпроти містечка Нікополя; *Люта*, позначена на власницькому плані минулого сторіччя; на триверстовій карті Росії – як балка *Лутова* навпроти гирла р. Базавлука і села Малих Гирл Херсонського повіту¹⁶; *Золота*, позначена на плані запорізьких урочищ минулого сторіччя навпроти острова Скалозубового¹⁷ і нинішнього села Золотої Балки того ж повіту; *Дурна*, на плані запорізьких урочищ значиться ще як річка Дурна навпроти південного закінчення острова Рогатицької плавні; *Мілова*, позначена на плані запорізьких урочищ минулого сторіччя, мабуть та сама річка Мілова у Мишецького, навпроти острова Пільного; *Нестрем'янна*, позначена в атласі Дніпра 1786 року “въше монастыря Софрониевской пустыни”, тобто нинішнього Бизюкового монастиря; *Пропазна*, названа в документах архіву Бизюкового монастиря, за переказом, так тому, що на ній колись жили розбійники і повз цю балку було небезпечно проїжджати чумакам дорогою з Гарду до Січі на Кам'янци; *Оремина*, названа в атласі Дніпра 1786 року; *Шилова*, позначена в документах минулого сторіччя навпроти села Дядьківки, названа, за переказом, від прізвища запорожця Шила; *Верхня Вірвовчина*, в п'яти верстах нижче міста Херсона¹⁸; *Білозірка*, виходить до річки Білозірки; *Верхній Солонець*, виходить до затоки Солонця; *Широка*, виходить до Дніпра в п'яти верстах нижче Верхнього Солонця; *Зелена* біля села Широкого; *Нижній Солонець* з виходом до Дніпра у дев'яти верстах нижче Широкої через мис Станіслава.

З правобережних балок і байраків найвідоміші такі: *Тернуватий яр*, значиться в фамільних паперах минулого сторіччя власника села Любимівки (воно ж Норівка) Новомосковського повіту генерал-майора О. М. Синельникова, між Любимівкою і Петрівкою; *Військовий яр*, значиться в тих самих паперах між Чаплями і Чернявською; *Яцева балка*, позначена на плані Дніпра 1780 року навпроти острова Татарчука двома верстами нижче Чапель; *Верхня, Середня й Нижня Лоханьки*, позначені на тому ж плані навпроти третього з Лоханських порогів; *Тягинка*, позначена на геометричному спеціальному плані минулого сторіччя поміщика В. Ф. Малами навпроти південного кінця острова Ткачевого; *Раків яр*, позначений на тому ж плані навпроти каменя чи острова Раківця, розташованого при вході в Ненаситецький поріг; *Степовий яр*, поблизу лівого берега Дніпра навпроти Ненаситецького порога; вже 1675 року Степовий яр значиться серед населених місцевостей Запорізького Війська¹⁹; *Царева балка*, позначена на плані Дніпра 1780

¹⁵ Там само.

¹⁶ Ряд XVIII. – Арк. 12.

¹⁷ Записки Одесского общества истории и древностей. – Т. X. – Дополнения.

¹⁸ Балки від Верхньої Вірвовчини до Нижнього Солонця включно описані в: Записки Одесского общества истории и древностей. – Т. V. – Карта; Т. VII. – С. 178; Примечания.

¹⁹ *Феодосий*. Материалы для историко-статистического описания... – Т. I. – С. 510.

року навпроти острова Вітки; як здається, їй відповідає балка *Ключникова* триверстової карти Росії²⁰; *Дубова* з бічними *Філіпенковою*, *Шпаковою* і *Губиною*, позначена в поміщицькому плані земель села Петровського (Свистунова також) минулого сторіччя, навпроти вершини острова Дубового; *Капустина* з Березнуватою, Скотуватою й Широкою, позначена на тому самому плані і входить у гирлі Дубової. *Гола*, позначена на тому ж плані навпроти забори Дубової; *Розсохи*, тепер *Слобідська-Розсоха*, позначена на тому ж плані навпроти південного кінця острова Дубового. *Діденкова*, позначена на тому самому плані навпроти острівців Діденкових; *Балчанський* байрак, позначений на тому ж плані навпроти Вовнігівського порога; *Кам'янувата* балка, позначена на тому ж плані безпосередньо нижче Балчанського байраку. *Вовніжка*, позначена на плані Дніпра 1780 року трохи вище Будилівського порога; *Криничуватий* яр, позначений на тому ж плані якраз навпроти порога Будилівського; *Калинова*, на поміщицькому плані минулого сторіччя села Петрівського (Свистунова) нижче Криничуватого яру. *Орлова* балка або *Орлів* байрак, позначений на тому ж плані навпроти острова Орлового; *Великий Бицулин* і *Малий Бицулин* яри, позначені на тому ж плані навпроти верхнього краю острова Таволжанки; *Таволжанка* з бічними байраками *Пластуновим*, *Довгим*, *Розсішками* та балками *Бузинуватою* і *Хоминою*, усі позначені на тому ж плані навпроти островів Таволжанки та Перуна; *Велика Скотувата*, позначена на плані Дніпра 1780 року навпроти острова Сторожового, і *Мала Скотувата*, позначена на поміщицькому плані минулого сторіччя земель села Петрівського (воно ж Свистунове) навпроти острова Аврамового; *Дубова*, позначена на плані Дніпра 1780 року у двох верстах нижче Великої Скотуватої; *Лишня*, позначена на тому ж плані у трьох верстах нижче Дубової навпроти острова Кухаревого і порога Лишнього; *Кічкас*, позначена на плані Дніпра 1780 року в одній версті нижче острова Кам'януватого; *Хмарна*, названа так через те, що в ній "темно, як та хмара"²¹; *Бабина*, позначена на поміщицькому плані минулого сторіччя земель села Бабина Мелітопольського повіту Таврійської губернії; *Верхня Широка*, позначена в атласі Дніпра 1786 року навпроти острова Носоківки; *Гинетуха*, позначена на плані запорізьких урочищ минулого сторіччя на десять верст нижче гирла річки Рогачика²²; за розташуванням відповідає їй балка Роздери біля села Великої Лепетихи, поставлена на триверстовій карті Росії на дванадцять верст нижче гирла річки Рогачика²³; *Нижня Широка*, позначена в атласі Дніпра 1786 року навпроти південного обрізу острова Носоківки; *Куча*, поставлена в тому ж атласі на три версти нижче Нижньої Широкої; за розташуванням і назвою їй відповідає балка *Куца* триверстової карти Росії²⁴; *Валивала*, позначена на плані запорізьких урочищ минулого сторіччя майже на десять верст вище міста Кизи-керменя²⁵.

²⁰ Ряд XVII. – Арк. 31.

²¹ Новицкий Я. П. Степь // Екатеринослав. – 16 февраля 1886. – С. 102.

²² Записки Одесского общества истории и древностей. – Т. X. – Дополнения.

²³ Трехверстная карта России. – Ряд XIX. – Арк. 12.

²⁴ Там само.

²⁵ Записки Одесского общества истории и древностей. – Т. X. – Дополнения.

Крім балок, ярів і байраків, що виходять до Дніпра, заслуговують на увагу і деякі з тих, що виходять до берегів інших річок. Такими є балки, яри і байраки північно-східного краю запорізьких вільностей в паланках Протовчанській, Орельській, Самарській і Кальміуській. *Таплинський яр*, що виходить до Орелі між селами Бузівкою і Котівкою Новомосковського повіту; *Дунай-балка*, що виходить до озера Довгенького в селі Котівці того ж повіту²⁶; *Крутий яр* при річці Кільчені, де тепер село Починне того ж повіту; під 1740 роком цей яр значиться серед заселених місцевостей запорізьких земель; тут сиділи зимівниками запорожці, займаючись розведенням худоби, обробітком землі та вирощуванням різних сільських продуктів, постачаючи надлишки на базари найближчого торгового містечка Новоселиці²⁷. *Ягідний яр* при річці Кільчені, де тепер село Спаське того ж повіту. На 1650 рік у Ягідному яру мешкало зимівниками кілька запорожців похилого віку, що займалися тваринництвом, бджільництвом і рибальством. Кількість насельників Ягідного яру особливо побільшала 1680 року після заснування на річці Самарі Пустинно-Микільського монастиря і перетворення міста Старої Самари у Новобогородицьку фортецю* з волі московського уряду. Тоді багато невдоволених останніми обставинами перебралися зі Старої Самари в Ягідний яр, побільшивши кількість козацьких зимівників у ньому. Ще 1750 року тут поселився відставний запорізький старшина з Батуринаського куреня Трохим Казинець. Він набудував у яру Ягідному чимало хат, понаскликав звідусіль поселенців і завів чималий зимівник, успішно займаючись у ньому рільництвом і промислами, збуваючи надлишки своїх багатств на базар тієї ж Новоселиці, і особливо розведенням табунів породистих коней; після зруйнування Січі зимівник Трохима Казинця оголошений був 1777 року державною військовою слободою Спаською²⁸. *Гончарна балка* біля річки Бика, притоки Самари; під 1707 роком вона разом з могилою Гончарною значиться в числі заселених місць запорізьких вільностей; 1774 року, після придушення повстання Омеляна Пугачова, сюди повтікало багато прибічників отамана. 1775 року Гончарну відвідав губернатор В. О. Чертков й оголосив утворене тут селище військовою слободою Слов'янською, що нині в Павлоградському повіті²⁹. *Лозовий яр* поблизу річки Нижньої Терси, де нині село Новомиколаївка Олександрівського повіту. І ще один *Лозовий яр* при річці Солоній, притоці Вовчої: вже 1696 року тут були запорізькі зимівники; між 1750 і 1765 роками запорожці збудували в цьому зимівникові Лозового яру каплицю з іконою архангела Михайла, для висвячення котрої викликали ієромонаха Самарського Пустинно-Микільського монастиря. Тепер тут село Підгороднє Павлодарського повіту³⁰. *Очеретувата* при річці Вовчій, де тепер село Олександрівка Павлоградського повіту³¹. *Громова й Кам'яна*, обидві виходять до річки Ганчула нав-

²⁶ Обидві позначені на власницькому плані Котівки минулого сторіччя.

²⁷ *Феодосий*. Матеріали для историко-статистического описания... – Т. I. – С. 450.

²⁸ Там само. – С. 427.

²⁹ Там само. – С. 524.

³⁰ Там само. – С. 539.

³¹ Там само. – С. 531.

проти Богодара – маєтку поміщика Ф. І. Михеєва в Олександрівському повіті³². *Гапонова, Солона, Ягідна, Смердюча, Скосогір, Кислична, Бузинувата, Крутенька, Очеретна, Журавлина, Водяна, Кремінювата, Скотувата й Сідакова* – усі чотирнадцять навколо села Покровського на річці Вовчій того ж повіту³³. *Широкий* яр при гирлі річки Кам'янки, притоки Вовчої; вже 1704 року на Широкому яру стояло кілька зимівників, що їх двічі – 1768 й 1769 року – було спустошено несподіваними наскоками татар. Роком пізніше місце при гирлі річки Кам'янки в Широкому яру обрав собі під зимівник запорізький старшина Гаврило Блакитний, а 1775 року тут за розпорядженням губернатора В. О. Черткова засновано слободу Гаврилівку, нині – Олександрійського повіту³⁴. *Злодійська* балка, неподалік Широкого яру, заселена запорізькими зимівниками вже в 1696 році; через неї пролягав знаменитий шлях – *Муравський*³⁵. *Яри – Грушуватий*, на десять верст нижче села Євграфівки того ж повіту; *Головків* на півтори версти нижче Грушуватого, і яр *Дід*, тепер – балка *Дідиха* двома верстами нижче Головкового³⁶. *Карпата* балка між ріками Конкою й Жеребцем; з 1772 року тут осів відставний запорізький старшина Калина Лисько і заснував зимівник, першими насельниками якого були родичі й земляки Лиська з-під Батурина; 1774 року в зимівник Лиська прийшли родичі й знайомі солдатів, що працювали в Микитинській фортеці при спорудженні Новодніпровської лінії, а після падіння Січі й самі запорожці; пізніше у своєму осідку, що вже став селом Преображенським Олександрівського повіту, Лисько влаштував капличку, для якої викликав ієромонаха Самарського пустинно-микільського монастиря³⁷. *Калмикова* балка, що виходить до річки Ганчула там, де нині містечко Гуляй-Поле того ж повіту*; з 1770 року у ній жили гайдамаки, харцизи і комишники*, на яких не раз вибирався командир Дніпровської лінії генерал-майор Микола Якович Ланов*³⁸. *Мантулин* яр, де тепер село Миколаївка Бахмутського повіту³⁹. *Зайцева, Залізна і Ясинувата* балки при річці Кривому Торці. Остання вже 1690 року була зайнята запорізькими козаками, котрі займалися тут пасічництвом, рибальством та тваринництвом. З 1754 року Ясинувата дала тимчасовий притулок гайдамакам і розбійникам, але з 1770 року вона за розпорядженням Бахмутської провінційної і воєводської канцелярії почала заселятися молдованами й волохами, а 1774 року оголошена була державною слободою Ясинуватою Бахмутського повіту⁴⁰. *Государів байрак* біля Лугані; при ньому здавна була старожитня запорізька маєтність, 1770 року зайнятий вихідцями з

³² План села Богодара поміщика Ф. І. Михеєва.

³³ Повідомлено вчителем села Покровського І. І. Чайкиним.

³⁴ *Феодосий*. Матеріали для историко-статистического описания... – Екатеринослав, 1880. – Т. II. – С. 282.

³⁵ Там само.

³⁶ Геометричний спеціальний план 1791 року власниці села Євграфівки М. М. Жебуньової.

³⁷ *Феодосий*. Матеріали для историко-статистического описания... – Т. II. – С. 285.

³⁸ Там само. – С. 301.

³⁹ Там само. – С. 21.

⁴⁰ Там само. – С. 39.

Валахії і з часом перетворений у однойменну слободу Бахмутського повіту⁴¹. *Холодна* балка, здавна відома запорізьким козакам, де вони “проживали і гріли свої животи”. Під 1750 роком зарахована до населених маєтностей запорізьких вільностей і 1788 року перетворена в державну слободу Гродівку того ж Бахмутського повіту⁴². *Сухий* і *Житний* яри при річці Жованій і Бахмуті, де нині слобода Микитівка того ж повіту⁴³. *Залізна* балка при річці Кривому Торці; ще в 1696 році на ній стояло кілька зимівників і хуторів, заснованих запорізькими козаками; в годину татарського лихоліття 1768 і 1769 років* усі поселення Залізної балки були спустошені татарами, але через рік тут осів козак Прокіп Дяченко, облаштувався тут зимівником й запросив до нього свою рідню й земляків-полтавців; після падіння Січі зимівник Дяченка був оголошений селом Залізним Бахмутського повіту⁴⁴. *Паліївський* яр при річці Солоній біля нинішнього села Селидівки того ж повіту. *Лозовий* і *Щочилів* яри при річці Кривому Торці й теперішньому селі Земляниці того ж повіту. *Суха* балка і *Холодів* яр при річках Сіверському Дінці й Луганчику; 1650 року тут стояли запорізькі пікети і влаштовані були зимівники та землянки, в котрих жило 200 душ запорожців для спостережень за діями донських козаків; з 1704 року в балці Сухій і Холодному яру мешкали вже й сімейні запорожці⁴⁵. *Тертишний* байрак і яр *Скелюватий* при Сіверському Дінці; з 1690 року тут мешкали запорізькі козаки, що сіяли хліб, розводили худобу і постачали усілякі продукти своїх занять до фортеці Бахмута. З 1738 року в цій місцевості осів відставний запорізький старшина Макар Безрідний і обзавівся великим зимівником, названим *Макаровим Яром*, тепер це слобода Макарів Яр того ж повіту⁴⁶. *Попів* яр і *Чорнушин* байрак при річці Чорнушиній, обидва лежали на потаємному козацькому шляху з Січі на Дон і Кагальник, тут була одна з головних зупинок, де запорожці поповнювали усілякі харчові припаси для тих, хто мандрував цим шляхом. При станції поставлена була ікона святителя Миколи і до неї призначений окремий священик. З 1772 року тут поселилися вихідці з Севського повіту на Курщині, а з 1782 року їхній осідок оголошено селом Чорнушиним нинішнього Слов'яносербського повіту⁴⁷. *Кам'яний* байрак значиться заселеним ще з 1696 року: тут сиділи зимівниками сімейні запорожці, які займалися тваринництвом та землеробством; 1753 року урочище при Кам'яному байраці віддане було поселенцям-сербам, а 1776 року секунд-майор Павло Іванович Міокович* осадив тут слободу Павлівку, що нині входить до Слов'яносербського повіту⁴⁸. *Жовтий* яр при річці Сіверському Дінці, на правому березі річки Лугані, вважається стародавньою запорізькою власністю, й коли 1756 року тут поселилися прийшли серби, то запорожські козаки довго протестували проти цього, іноді навіть збройною ру-

⁴¹ Там само. – С. 43.

⁴² Там само. – С. 51.

⁴³ Там само. – С. 57.

⁴⁴ Там само. – С. 60.

⁴⁵ Там само. – С. 91.

⁴⁶ Там само. – С. 95.

⁴⁷ Там само. – С. 103, 104.

⁴⁸ Там само. – С. 114.

кою. На теперішній час тут стоїть село Жовте того ж повіту⁴⁹. *Водяний* і *Дупнатий* яри при річці Луганчику, де було урочище Шовкова протока; вже з 1680 року тут сиділо кілька запорожців своїми зимівниками; під 1707 роком Шовкова протока значиться серед населених місцевостей запорізьких вільностей; з 1753 року вона перейшла до вихідців слов'яно-сербів, 1782 року перейменована в село Горіхову того ж повіту⁵⁰. *Кружилка*, *Довга*, *Морозова* і *Крута* балки при річці Сіверському Дінці; тут сиділи на зимівниках запорізькі козаки, та з 1759 року ці балки позаймали слов'яно-сербі і згодом поміщик Божедарович заснував тут село Божедарівку того ж Слов'яносербського повіту⁵¹. *Глибокий* яр і *Мечетна* балка при річці Міусчику; тут сидів своїм зимівником відставний старшина Запорізького Війська, самітник і людина письменна Петро Довгаль; до нього в урочище Красний Кут приходили цілими ватагами запорізькі козаки; згодом, особливо після падіння Січі, тут утворилася з 1788 року слобода Красний Кут того ж повіту⁵². *Ханова* балка при річці Дінці й селі Кримському⁵³. *Кругла* й *Довгенька* при річці Нижній Біленькій; між цими двома балками стояло запорізьке поселення Боброва, що дісталася після зруйнування Січі поручикові Іванові Андрійовичу Вергелеву; тепер тут село Іванівка того ж повіту⁵⁴. *Хороший* яр при річці Лугані; тут було старожитнє запорізьке займище, що перейшло 1756 року волоським поселенням, які заснували тут село Хороше того ж повіту⁵⁵. *Дубова* балка, що влітку перетворюється в річку, котра впадає в Кальміус. *Водяна* або *Бодня*, виходить до річки Каратиш. *Бестаиш*, йде до верхів'їв Каратиша; *Ташлик* – до Мокрої Волновахи. *Валитараш*, виходить до річки *Кальчика*. *Смирна*, на сім верст від річки *Кальчика*. Дві балки *Білосарайські*, на вісімнадцять верст нижче *Смирної*⁵⁶. *Білосарайська коса*, де у запорізьких козаків була тоня⁵⁷. *Виноградна коса*, на три версти нижче Білосарайської, де у запорожців була тоня. *Кочувата* балка, на чотири версти нижче Виноградної коси. *Зелена*, шістьма верстами нижче *Кочуватої*. *Крута*, на десять верст нижче Зеленої. *Свидувата*, на три версти нижче *Крутої* і на п'ять верст вище фортеці *Петровської*⁵⁸.

З балок, ярів і байраків північно-західного краю запорізьких вільностей у колишніх паланках Кодацькій, Інгульській та Бугогардівській гідні уваги такі: *Чекерисів* яр біля річки Комишуватої Сури, де було старожитнє запорізьке займище, а нині – слобода Павлівка Катеринославського повіту⁵⁹; *Чувилін* яр при річці Сури, 1707 року значиться в числі населених місць запорізьких вільностей,

⁴⁹ Там само. – С. 125.

⁵⁰ Там само.

⁵¹ Там само. – С. 139

⁵² Там само. – С. 143.

⁵³ Там само. – С. 147.

⁵⁴ Там само. – С. 149.

⁵⁵ Там само.

⁵⁶ Дневник Путешествия в Южную Россию.... Гильденштедта – С. 223.

⁵⁷ Там само.

⁵⁸ Там само.

⁵⁹ *Феодосий*. Материалы для историко-статистического описания... – Т. I. – С. 133.

де сиділи козаки своїми зимівниками, займаючись розведенням худоби і виловом риби; 1750-1768 рр. тут збудована козаками каплиця з іконою святителя Миколая-чудотворця, а для служіння при ній був викликаний священник Самарського Пустинно-Микільського монастиря; з часом поселення при Чувилиному яру було назване селом Сурським-Клевцовим того ж повіту⁶⁰. *Усенкова балка* з бічними вибалками Басанкою і Журавлевою; виходить гирлом на річку Томаківку в теперішньому маєтку поміщика М. М. Теренина Басанці того ж повіту⁶¹. *Бузинуватий* і *Кошевський яри* поблизу річки Базавлука, де тепер село Васиївка Верхньодніпровського повіту⁶². *Завертаний яр* при річці Інгульці, де тепер слобода Лозуватка того ж повіту⁶³. *Бобринець, Базова, Осикова* і *Висока* балка з бічним *Дичковим яром* чи, інакше, *Кривушиною* балкою; остання виходить гирлом на річку Великий (чи Мокрий, або ще Переволочанський, або ж Ворскальський) Омельник на землях поміщика Г. А. Байдака. Балка *Княжі Байраки*, починається від річки Жовтої й виходить на згаданий вище Великий Омельник.

Балка Княжі Байраки разом з річкою Жовтими Водами має в історії козаччини особливо важливе значення; біля неї, як дехто вважає, відбулася 8 травня 1648 року перша битва гетьмана Богдана Хмельницького з польським військом і так званими німецькими рейтарами, що мала вирішальне значення для подальшої долі усієї України. “Бувають моменти в житті народів, – пише польський історик Мар’ян Дубецький, – коли одна більше чи менше кривава битва вирішує долю поколінь, стає наріжним каменем слави або передвісником занепаду народу. Такими важливими моментами в історії нашого народу були, поза сумнівом, дні кривавих битв при Жовтих Водах... Провісники прийдешніх злигоднів, дні ці відкрили Хмельницькому шлях вглиб нашої вітчизни, надали йому відваги й переконання в тому, що в нашому таборі він може мати своїх прихильників. Зловісним відлунням відгукнулася ця битва в серцях мешканців Речі Посполитої. Зрозуміло зробилося, що Україна є ахіллесовою п’ятою батьківщини Ягелонів”⁶⁴. Зі свого боку скажемо, що Жовтоводська битва мала для українського народу майже те саме значення, що Куликівська для московських великоросів: тут було покладено край польському уярмленню України. Ось як, зі слів польських та українських істориків, це відбувалося. На початку 1648 року одразу після свята Христового Воскресіння гетьмани – коронний Миколай Потоцький та польний Мартин Калиновський* – зібрали військо, розділили його на два загони і вирядили у запорізькі вільності. Один загін у складі від 4000 до 5000 душ городових козаків і так званої “німецької” піхоти⁶⁵ під командою Барабаша мала пливти водою по Дніпру до Старого Кодака, в якому стояв польський гарнізон, а друга частина війська у складі, за різними підрахунками, від 1200 до 20000 душ жовнірів і драгунів під орудою двадцятишестирічного сина коронного гетьмана, ніжинського старости

⁶⁰ Там само.

⁶¹ Геометричний спеціальний план 1787 року.

⁶² *Феодосій*. Матеріали для історико-статистического описання... – Т. I. – С. 297.

⁶³ Там само. – С. 248.

⁶⁴ *Dubięcki M. Rozprawę i sprawozdania.* – Kraków, 1880. – Т. XII.

⁶⁵ Це були ті самі козаки, тільки вдягнені по-німецьки.

Стефана Потоцького й козацького комісара Шемберга* мала вирушити з Черкас суходолом, досягти також Старого Кодака і тут з'єднатися з реєстровими козаками. Стефанові Потоцькому наказано було “перейти степами і лісами, розгромити і доценту знищити мерзенне скуписько і привести заводів на справедливую страту”⁶⁶, а Богдана Хмельницького або ввіймати, або оточити з військом його; самі гетьмани з корінними військами обіцяли йти слідом за Стефаном Потоцьким з обозами та піхотою. На те Хмельницький, котрий уже встиг покликати собі на поміч татар з Тугай-беєм* на чолі, довідавшись про плани Стефана Потоцького й не бажаючи бачити польські війська в Запоріжжі, сам вирушив назустріч полякам. 22 квітня 1648 року він вийшов з Січі й подався на Старий Кодак; звідси головну масу свого війська він послав проти Потоцького, а сам, обійшовши Кодак, попрямував навперейми тим реєстровцям, що пливли на бій з ним Дніпром.

Пливучи Дніпром, реєстрові козаки досягли так званого Кам'яного Затону і тут увечері 3 травня пристали до берега на ночівлю. Хмельницький заслав у їхній табір своїх таємних посланців, котрим вдалося розпалити серед реєстровців таку зненависть до поляків, що вони збунтувалися, перебили своїх начальників Барабаша, Вадовського, Ілляша* та інших і повкидали їхні трупи у Дніпро. Тим часом основна частина козацького війська самого Хмельницького, виряджена назустріч Потоцькому, добралася до Жовтих Вод й урочища Княжих Байраків. Четвертого травня з нею з'єдналися й перевербовані реєстровці: їх, на прохання Хмельницького, доправили сюди на підмінних конях татар Тугай-бея. Того ж дня вони на очах польського війська вступили в козацький табір на лівому березі річки Жовтих Вод.

Річка Жовта (притока Інгульця) утворює ще у верхів'ях своїх дві гілки; західну більшу, котра і є, власне, річкою Жовтою, і меншу східну, що до наших часів перетворилася в балку Очеретну. Між цими двома гілками утворюється такий собі ніби півострів, у XVII сторіччі ще вкритий лісом, що був продовженням Чути й Чорного і звався “суперником” з Чорним. Цей виступ суходолу був неприступним з трьох сторін – східної, західної і південної – й доступним тільки з півночі. І в цих оцетрях при лівому березі річки Жовтої, за словами польського історика Мар'яна Дубецького, й засіли козаки Богдана Хмельницького, негайно окопавшись земляним чотирикутником і табором. Хмельницький добре знав, що Стефанові Потоцькому Жовтих Вод не минути, бо надто зручним для військових походів було це урочище: серед степової пустелі воно давало і ліс з прохолодою, й воду, до того ж лежало на прямому тракті з західної околиці запорізьких вільностей в Січі і являло собою узвишся, панівне над усією довколишньою місцевістю. І козацький гетьман не помилився: Потоцький, не підозрюючи про засідку, прийшов прямо до правого берега Жовтих Вод і встиг навіть переправити військо на лівий. Аж тут він дізнався, яка небезпека чигає на нього, й поклався переправитися з лівого берега назад, на правий берег річки. Тут він і “ошанцювався”, тобто захистив військо нашвидкуруч влаштуванням укріпленням, шанцями⁶⁷.

⁶⁶ Костомаров Н. И. Богдан Хмельницький. – Т. 1. – С. 272.

⁶⁷ За точним визначенням Дубецького – під 48° 29' північної широти і 51° 20' східної довготи.

Поляки збили вози в чотирикутник, а поперед себе на версту довкруг насипали земляний вал й поставили на ньому гармати. Козаки зі свого боку підступили, просунувшись уперед до самої річки⁶⁸. Відтак становище Потоцького виявилось критичним: попереду стояли козаки, з тилу підпирала річка Зелена, що текла паралельно до Жовтої, впадаючи також в Інгулець. Потоцький наказав якомога краще приготуватися до можливого штурму його шанців. “Головним осередком цих укріплень було продовгувате коло. З південного його боку був вхід, захищений шанцями у вигляді півкіл, внутрішнім боком своїм обернені в бік поля. Усіх шанців, тобто цих півкіл, було 6 головних, по три з кожного боку в’їзних воріт; вони йдуть паралельно одне до одного, утворюючи чотири шереги укріплень. Крім цих, було ще інших шанців, обернених до укріплень відкритими дугами, утворюючи таким чином таку ніби вулицю з поля до головних окопів, по три з кожного боку, один за одним банкетами. Один шанець, при якому, здається, була криниця, у кінці вулиці запирав ворота... Уся система укріплень польського табору утворювала таке собі велетенське колесо, що огортало собою всі шанці й головний табір... А весь простір табору Потоцького містив у собі 234 сажні з півдня на північ і щось дещо більше цього зі сходу на захід”⁶⁹. Стратегічна позиція війська Хмельницького була вигідніша вже тим, що вона була прикрита лісом й давала можливість козакам вільно відступати до своїх. Між таборами супротивників було не більше 2¹/₂ версти відстані, так що вони могли бачити один одного⁷⁰. Бойові дії почалися з прибуттям Хмельницького в табір ще 4-го травня. Щойно прибувши до табору, Хмельницький негайно послав через болото до Тугай-бея гінця з проханням поспішити йому на допомогу. На це прохання Тугай-бей послав невеличкий загін ногайців на тили поляків. Справжня битва почалася 5 травня. Вона тривала кілька днів з перервами; під її кінець поляки вимушені були відступити від Жовтих Вод на захід у напрямку балки Княжих Байраків. Проте сей відступ став не рятунком, а згубою для поляків: вони й не підозрювали, що в них у тилу стояв Тугай-бей з татарами і що Хмельницький, передбачивши напрямок цього відступу, послав у балку Княжі Байраки ватагу піших козаків з лопатами й наказом покопати там рови й рівчаки. Це було 8 травня* у передобіддя. Поляки саме прибули від Жовтих Вод до Княжих Байраків. “Раптом на обрії здійнялась курява, тоді зачорніла юрма вершників і, через деякий час, повітря наповнилося диким галалаканням: то був Тугай-бей з татарами. Не шануючи своїх домовленостей з козаками, ногайці накинулися на панський обоз. Стріли хмарами полетіли в лиця шляхті, пробивали наскрізь й калічили людей та коней. Поляки наддали ходу, але увійшли в яр й далі не могли й кроку ступити: шлях лежав через пориті ярочками чагарі, де козаки, вислані задалегідь, перекопали всю рівну землю, накидали зрубаних дерев та каміння, зробивши весь простір зовсім непрохідним. Й звернути вбік було неможливо. Коні падали, вози грузли у вогкому ґрунті. Тугай-бей захопив польські гармати, і почали татари гатити в поляків з їхньої ж

⁶⁸ Костомаров Н. И. Богдан Хмельницький. – Т. I. – С. 277.

⁶⁹ Dubiecki M. Rozprawy i sprawozdania. – Т. XII.

⁷⁰ Ibid.

артилерії... Тоді поляки шпарко взялися копати шанець, покидали громіздки рушниць, вишикувалися чотирикутником і почали відбиватися шаблями, ломаками, камінням... Але не помогла їм відчайдушна відвага: татари вдарили на них з чотирьох сторін, перекинули їхнє бойове каре і зійшлися в центрі польської позиції з протилежних кінців. Потоцький – напівмертвим – опинився в полоні. Услід за ним поскладали зброю і всі інші, які залишилися живими”⁷¹.

Попри детальну й ґрунтовну обізнаність з місцевістю та непересічну обізнаність з військовою справою польського історика Дубецького, його спробу приурочити місце Жовтоводської битви з берегом річки Жовтої й Княжими Байраками відкидає росіянин О.І. Єгоров. Він ототожнює Жовті Води з балкою Глинною біля села Катерино-Григорівки у 18 верстах від Кам’яного Затону, де пристало було реєстрове військо Барабаша. Ось аргументи Єгорова. “Візьмімо триверстову карту Катеринославської губернії, видану військово-топографічним депо, аркуш 12, ряд XXVI. На ній у північно-східному кутку знайдімо Ганнинську Забору – невеличке сільце у володіннях княгині Урусової. Вище нього впадає в Дніпро річка Кам’янка. Майже при самому гирлі її у неї впадають дві проточні річечки: Лісна й Вишомирка. Поєднані їхні води утворюють добрячу затоку, котра й є тим самим Кам’яним Затонем, де зупинилися на ночівлю барабашівці. Відтак у прямо протилежному ріжку карти, у північно-західному, знайдемо село Жовте. Відстань до нього від Кам’яного Затону по прямій лінії становить рівно сорок п’ять верст. Як могли забитися так далеко від Дніпра і поляки, і козаки, коли й одні, й другі дожидалися барабашівців? Та припустимо, що з огляду на якісь особливі топографічні й стратегічні умови вони мусили зупинитися саме там, біля витоків річки Жовтої. Тоді як пояснити переміщення, здійснені 4 травня? Пригадаймо-но події того дня. Вранці барабашівці повідомили Хмельницького про те, що вони пристають до нього. Хмельницький посилає до незговірливого Тугай-бея з проханням перевезти козаків Барабаша до табору на татарських конях, що й було зроблено того ж дня. Поляки перейшли за Жовті Води, заново стали укріпленим табором та ще й, крім того, звели вал майже одноверстової довжини. Невже це все було можливо фізично виконати у послідовному порядку протягом одного дня? Якими прудконогими не були б ногайські коники, але для стосорокаверстового переходу протягом десяти годин і їм знадобилися б крила⁷². Додавши до цього, що Тугай-бей стояв за болотом, і що боліт в околицях села Жовтого на карті (!) ми не бачимо, – то ми, здається, можемо стверджувати, що Жовті Води – то не річка Жовта. Де ж їх шукати? Само собою розуміється, що якнайближче до Дніпра. Костомаров стверджує, що назва Жовті Води походить від глинистого ґрунту. До того ж і поляки, і козаки в середині XVII сторіччя знали, що таке річка й ріка. Аби битва була коло річки, то вони б так і сказали. Отже – Жовті Води не є річкою Жовтою, а радше якоюсь іншою водоймою як озеро чи великий

⁷¹ Костомаров Н. И. Богдан Хмельницкий. – Т. I. – С. 282–284.

⁷² Тобто ця операція вимагала трьох гонів між Жовтими Водами й Кам’яним Затонем: 45 верст від Хмельницького до Тугай-бея, 45 від нього назад до Хмельницького і 45 від Кам’яного Затону з козаками до Жовтих Вод, разом 135 верст.

ставок у якій-небудь балці⁷³. І ось ми усього в 18 верстах від Кам'яного Затону знаходимо коло села Катерино-Григорівки *балку Глиняну*. В гирлі своєму вона поєднується зі ще одною балкою, Кам'янистою, утворюючи тут чимале вододілище. Верстах у 6-7 звідси, в південно-східному напрямку, знаходимо вервечку боліт, що за ними можна було б розташуватися Тугай-бееві з його ногайцями. На північ від цих двох балок знаходимо й могилу з дуже відповідною нашому випадкові назвою *Ляхова могила* (на південь від села Любиме-Григорівка). Нарешті й згадувані Костомаровим Княжі Байраки (біля сучасного села Григорівки-Великої Шарівки) розташовані по дорозі від балки Глиняної в Україну якраз на відстані, що відповідає вказівкам історика. Усі дані, здавалося б, дозволяють нам з великою мірою певності шукати Жовті Води не біля витоків річки Жовтої, а в гирлах балки Глиняної⁷⁴.

Як не дивно приймати Глиняну балку лише тому, що вона глиниста (можливо, й не конче з жовтої глини), за історичні Жовті Води, тим не менш не можна ніяк знехтувати тієї обставини, що ні в одного ні польського, ні українського літописця (не кажучи вже про істориків) минулих сторіч Жовті Води не іменуються річкою; не названі вони так і в актах XVII сторіччя. Ось перед нами польський літопис чи хроніка Ерлича*, українські літописи Самовидця, Грабянки, Величка, "Літописець" 1506–1737 рр., Київський літопис 1241–1621*, латинський літопис Яна Юзефовича 1624–1700*, нарешті томи "Актов южной и западной России" XVII ст., й ніде ми не бачимо, щоб Жовті Води хоч раз було названо річкою⁷⁵. Здебільшого Жовтими Водами без предиката або ж з предикатом *урочище* або *озеро*. Озером (*lacui*) називає у своєму латинському літописі Ян Юзефович: "Interim praemissus cum levioribus cohortibus, sclopigeris octingentis, Stephanus Potocius, Nisinensis praefectus, adolescens, ficus* generalis, contra consistentes jam cosacos et Tataros in campis ad Zolte-vody, id lacui nomen, qui ab argillaceo fundo flavescens aquis, herbido voragine profunda limo lubrico invadiabilis, ita ab aecolis loci vocatur". У перекладі це означає: "Між тим Стефан Потоцький*, начальник низів'я Дніпра, молодий, син генерала, був посланий вперед із загоном легкоозброєних і вісьмома сотнями шоломоносців проти козаків і татар, котрі вже отаборилися на рівнині при Жовтих Водах – така назва озера, котре, будучи непрохідним через глибокі чорторії зі слизькою глиною трав'янистого кольору, так іменується мешканцями поближких місцевостей через жовтий внаслідок глинистого ґрунту колір води". Далі – не можна не звернути уваги й на ту обставину, що в жодного ні з польських,

⁷³ Це припущення підтверджується й картою знаменитого французького інженера Боплана, котрий залишив опис України XVI (XVII?) сторіччя, що не втратив свого значення й досі. На його карті Жовті Води зображено не річкою, а озером. (Зауваження О. Єгорова).

⁷⁴ Катеринославские губернские ведомости. – 1890, № 203–204.

⁷⁵ *Latopisiec albo kroniczka Joachima Jerlicza*. – Warszawa, 1853. – Т. 1. – С. 62; *Летопись Самовидца по новооткрытым спискам*. – С. 8, 9, 220; *Величко С.* *Летопись событий в Юго-Западной России...* – Т. 1. – С. 60; *Сборник летописей...* – С. 8, 97, 124, 125; *Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России*. – СПб., 1861. – Т. III. – С. 189, 191; Т. VIII. – С. 355. Таку ж назву Жовтим Водам дано в: *Relacyja o bitwie przy Żółtych Wodach // Pamiętniki o Koniecpolskich*. – Lwów, 1842. – С. 422.

ні з українських літописців, близьких до подій 4 травня 1468 року, не визначається відстань між Кам'яним Затонем і Жовтими Водами. Тільки в "Истории о действиях презельной брани" глухо згадано, що Кам'яний Затон був недалеко від місця розташування польського табору при Жовтих Водах"⁷⁶. Але під словом "недалечко" можна розуміти і 45, і 18 верст, або більше чи менше цього.

Як бачимо, міркування, висловлені О. І. Єгоровим, щент знищують повідомлення Мар'яна Дубецького. Але при всьому цьому і думки О. І. Єгорова не можна залишити без заперечення. Перш за все торкнімося визначення Жовтих Вод річкою або озером. Сказано було, що у польських і українських літописців, близьких до події 1648 року, і в актах XVII сторіччя Жовті Води зовсім не називаються річкою, хоча, між тим, Мар'ян Дубецький вважає їх річкою, ототожнюючи з теперішньою притокою Інгульця Жовтою. Та проти цього можна сказати, що в тих самих актах XVII сторіччя Вовчі Води, Ведмежі Води, Овечі Води й Молочні Води також не мають при собі визначення річок⁷⁷ в той час, як це були, поза всяким сумнівом, річки і деякі з них залишаються так само річками і в наш час. Не маючи при собі визначення річки, Жовті Води натомість називаються у деяких літописців озером. Закріпивши це визначення за ним, пошукаймо озера з такою назвою на картах XVII і XVIII сторіччя. З сімнадцятого дійшла до нас тільки одна карта – Боплана. З XVIII сторіччя, крім карт Річчі Занонні й Івана Ісленьєва, дійшло до нас три карти: карта де-Боксета 1751 року, карта Tartaria між другої половини XVIII сторіччя і карта Єлисаветградської провінції 1772–1774 років. Розглядаючи карту Боплана⁷⁸, знайдемо на ній у верхів'ях Інгульця, праворуч, нижче знаменитого Чорного лісу, місцевість з назвою Злата Вода, а керуючись поясненням умовних знаків цієї карти, бачимо, що ця Злата Вода на ній є болотом і одночасно лісом. Від карти Боплана вертаємося до карти де-Боксета і бачимо, що в тому самому місці, де стоїть Злата Вода Боплана, у де-Боксета пролягла річка, у верхів'ях котрої стоїть село Жовте. На карті Tartaria між на місці Злотої Води пролягла річка *Zeltaja*, а на карті Єлисаветградської провінції – річка Жовта. Звідси, якщо ми погодимося, що Злата Вода Боплана є тим самим, що й річка Жовта, то це дасть нам право внести поправку до його карти України, змінивши назву Злата Вода на Жовту Воду. Іншого озера, річки чи болота з прикметником Золотий або Жовтий у назві ми не знаходимо в жодному з названих картографічних джерел. Лише у Боплана є Золота Долина, але вона розташована значно нижче порогів і гирла річки Базавлука. Вона там, де тепер

⁷⁶ Це положення взяте М. І. Костомаровим, здається, з рукопису "Истории" (див. Богдан Хмельницький. – Т. I. – С. V, 274), тоді як в опублікованій "Истории" не знаходимо й цього визначення (див. Літопис Григорія Грабянки, виданий у Києві 1854 року, стор. 41, 42, 55, 57, 58, 136).

⁷⁷ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – Т. VII. – С. 298; Т. VIII. – С. 285, 292, 330, 355; Т. X. – С. 599; Т. XII. – С. 99.

⁷⁸ Цікавий полемічний хід Єгорова: він заперечує твердження інших, що Жовті Води це те саме, що й річка Жовта, але, разом з тим, вважаючи Жовті Води болотом, він покликається на Боплана, хоча на карті Боплана Жовті Води розміщені якраз там, де нині тече річка Жовта.

лежить село Золота Балка, нижче Великих Гирл і Малих Гирл⁷⁹, куди поляки й не могли дійти, та й не мали потреби цього робити, оскільки Золота Долина всього у 50 верстах від Микитинської Січі – грізного осідку Богдана Хмельницького. Після всього сказаного природним було б приурочити жовтоводську битву до теперішньої річки Жовтої, розташованої по прямій лінії від Кам'яного Затону чи Ганнинської Забори, де висадилися реєстрові козаки Барабаша, у 45 верстах на південний захід. Але тоді треба також погодитися, що Богдан Хмельницький, прийнявши вранці 4 травня реєстрових козаків під свій прапор, устиг послати до кримського хана Тугай-бея аж під Жовті Води гінця з проханням прислати для новоприєднаних козаків коней; як устигли примчатися татари до козаків з-під Жовтих Вод до Кам'яного Затону і як вони змогли того ж дня доправити їх від Кам'яного Затону до Жовтих Вод, зробивши в обох напрямках три кінці по сорок п'ять кожен, тобто 135 разом? Чи можливе таке? А чому б ні? Якщо ми візьмемо літній світанок у степу з п'ятої години й погодимось, що гонець Хмельницького покривав щонайменше по 15 верст за годину до Тугай-бея й по стільки ж за одну годину проїжджали татари до Кам'яного Затону і від Кам'яного Затону до Жовтих Вод, то переконаємося, що всю потрібну відстань у 135 верст між Кам'яним Затонем і Жовтими Водами можна було подолати до 2 години дня (тобто з п'ятої години ранку до другої дня виходить дев'ять годин, а помноживши 9 на 15, одержимо 135 верст). Подолати ж татаринів на коні 15 верст за годину зовсім не штука: у татар, за свідченнями Михалона Литвина* і Сигізмунда Герберштейна, коні відзначалися подиву гідною витривалістю і швидким алюром⁸⁰. Крім того, татарські їзди озброєні були легко і через те мало втомлювали своїх коней. Швидкість верхової їзди татар, за словами Боплана, пояснювалася ще й тим, що кожний татарин, йдучи в похід, брав з собою не одного, а двох або й більше коней, щоб завжди могли втомленого замінити свіжим: "Вправність і прудкість татар дивують: женучи верхи навзаводи, вони пересідають з утомленого коня на завідного і легко уникають ворожого переслідування. А кінь, відчувши полегшу, в ту ж мить переходить праворуч і скаче поруч, аби господар при потребі міг пересісти на нього. Так уміють слугувати своїм господарям татарські коні, котрі, до того ж, витримують навантаження майже неймовірні; тільки ці незугарні й непоказні бакемати (так звуть їх татари) спроможні проскакати без перепочинку 20 чи 30 миль⁸¹. Тим, хто зроду не бачив татар, важко збагнути, як це 80000 вершників можуть мати 200000 коней; не так густо дерев у лісі, як татарських коней у полі"⁸². Можна вважати, окрім того, що якусь частину реєстрових козаків Хмельницький міг відправити до Жовтих Вод і на власних конях; адже не пішки й не сам-один він прибув до реєстрових. Та й не всі, треба думати, реєстрові були стягнуті під Жовті Води воднораз: передова частина їх могла приспіти до козацького табору на 2 годину дня, а остання – десь аж надвечір. Перша могла примчати на перших-ліпших конях, а остання вже на присланих ханом. Таким

⁷⁹ Див. триверстову карту Росії (Ряд XIX. – Арк. 12).

⁸⁰ Архив Калачева. – 1854; *Герберштейн С.* Записки о Московии. – С. 136.

⁸¹ Тобто 80 чи 120 верст, приймаючи французьку милю XVII сторіччя за наші 4 версти.

⁸² Описание Украйны. Сочинение Боплана. – С. 44, 49.

чином, якщо справді переміщення головної маси реєстрових козаків від Кам'яного Затону до Жовтих Вод закінчилося до другої години після полудня чи навіть дещо пізніше, і вже на той час поляки довідалися про прибуття своїх зрадників, то за решту світлого часу доби вони могли б і переправитися за Жовті Води, і звести тут земляне укріплення: шість тисяч душ здатні й не на такі чудеса вправності, тим паче, що й укріплення ці не бозна-які грандіозні: вал на одну версту, на нім гармати, а за ними – вози, зіставлені чотирикутником. Нарешті щодо аргументу, ніби Потоцький навряд чи міг так далеко заходити в степ від своїх (45 верст!), що пливли Дніпром, то на це можна сказати, що якраз у цьому поділі армії на дві частини й полягала найголовніша з помилок плану бойових дій поляків, крім фатального рішення послати в похід реєстрових козаків, набраних з українців і зобов'язаних до вірної служби Речі Посполитій примусовою присягою⁸³. Але в цьому випадку польські стратеги могли керуватися простим врахуванням того, що для пішого війська найкоротшим шляхом від Черкас до Кодака або Січі буде степовий битий, а ніяк не вздовж берегової лінії Дніпра. Йти з важкою артилерією і возами понад берегом Дніпра не було ніякої можливості з двох причин: тому що в цьому випадку потрібно було б марнувати багато часу на переправи через балки, річки й гілки басейну Дніпра; по-друге, тому, що йдеться про весну, кінець квітня – початок травня, коли вода в Дніпрі йшла не на спад, а на прибуток (вона прибуває до 9 травня), через що усі придніпрові балки, зовсім сухі переважну частину року, навесні переповнюються нерідко до самого краю водою і змушують подорожніх об'їжджати їх понад верхів'ями. Кому траплялося їздити навесні уздовж берегів Дніпра, той добре знає, що там, де влітку можна дістатися від села до села за дві години часу, там весною потрібно часом 8-10, а то ще й більше годин.

Оце такі міркування мимохіть висувуються супроти аргументів О. І. Єгорова на захист М. Дубецького. Втім міркування ці й висловлюються тільки як міркування. Для нас локалізація Жовтих Вод при гирлі балки Глиняної чи у верхів'ях річки Жовтої тим часом залишається питанням, котре можна буде вирішити лише після ретельних сукупних пошуків військово-історичними та археологічними силами. Не криємося, проте, з тим, що варіант Дубецького здається нам ближчим до правди, аніж думка Єгорова.

На сьогоднішній день у верхів'ях річки Жовтої розляглося велике село Жовте Верхньодніпровського повіту, засноване років з 80 тому⁸⁴, а при гирлі її, де вона впадає в Інгулець, стоїть містечко Ганнівка того ж повіту. Напрямок течії річки – з північного сходу на південний захід, довжина всього русла її – 35 верст. На правому березі Жовтої збереглося дві фортифікаційні споруди з землі, що їх місцеві селяни називають “робленими могилами”. Перше з цих укріплень стоїть навпроти села Жовтого, друге – навпроти села Камчатки у володіннях поміщика О. І. Козакова. Перше своєю горжею (тобто – глухою стороною) орієнтоване на північний захід, має в периметрі 250 сажнів і являє собою яму глибиною до 7¹/₂

⁸³ Коховский В. Е. Опыт изучения войн Б. Хмельницкого. – СПб., 1862. – С. 147.

⁸⁴ В історичній розвідці В. Б. Антоновича й В. А. Беца “Исторические деятели Юго-Западной России” (Київ, 1883. –Т. 1. – С. 12) Жовті Води помилково локалізуються в нинішньому Олександрійському повіті Херсонської губернії.

сажня, прикриту з північного сходу шістьма глибокими ровами для розміщення захисників і для затримання нападників. Чи не тут оце й був, як припускав Дубецький, головний табір Стефана Потоцького. Друга земляна споруда обернена горжею на південь; за розмірами вона дещо менша першої, але облаштована точнісінько так. Відстань між першим і другим укріпленнями – 8 верст. П'ятьма верстами вище вершин балок Курячої й Жовтянської, які ніби продовжують річку Жовту, збереглися ще дві оборонні споруди з землі; одна – навпроти села Дмитрівки, горжею на південний захід, друга – горжею на північний захід – навпроти Миколаївки. Обидві вони облаштовані так само, як і перші дві, хоч менші за розмірами, але за висотою майже співмірні з ними. Відстань між ними – чотири версти. Назагал ці фортифікаційні споруди однакової подоби й різниця між ними полягає лише в тім, куди вони повернені своїми горжами. Виходи скрізь у протилежних щодо горж місцях; внутрішній бік їх має вигляд трикутника, впертого одним з кутів своїх у вихід. За останні роки усі ці пам'ятки сильно поповсані плугом; з року в рік їх все більше й більше розорюють, і не збіжить ще, можливо, років і 50, як від них не залишиться й сліду... На тому місці, котре Дубецький пов'язує з розташуванням табору Стефана Потоцького, нині – висока могила Гостра, здається, значно давнішого за часи Хмельниччини походження, та багато-багато поодиноких могилок, що залишилися, як вважає польський історик, з часів битви. Вище од цього місця, навпроти хутора Суханів праворуч Курячої балки, теж збереглося 15 невеликих могилок, розташованих на триверстовій відстані одна від одної. На гаданому місці табору Хмельницького не збереглося жодних ознак фортифікацій, окрім кількох могилок (та й вони, певне, давнішого походження) і “робленої могили”, тобто такої земляної споруди, як на правому березі Жовтої, однак вона стоїть далеко на північний схід від гаданого табору Хмельницького.

Балка *Княжі Байраки* майже під кутом прилягає до річки Жовтої. Верхів'я її починається навпроти витоків Жовтої біля так званого Шарівського трактиру. Головний її напрямок – з південного заходу на північний схід, а вся довжина – 15 верст. Гирлом виходить до річки Великий (чи Мокрий) Омельник навпроти села Стрївки (воно ж – Михайлівка) Верхньодніпровського повіту і глибина її біля гирла сягає 60 сажнів майже прямовисного схилу. За місцевим переказом, назву свою одержала від того, що жив тут колись князь Вишневецький. То був чоловік “знаючий і лихий”; розсердився він за щось на людей і “поробив” їм так, що ніде вони не могли знайти води: де не копали землю – немає води, та й край! А сам він де не копне – там і вода негайно виступить. Так упродовж усього свого життя морив він людей, та й по смерті своїй усе ще мстився людям: як тільки його поховали, то й вода тої ж миті увійшла в землю. Здогадалися тоді селяни в чім річ. Вони накидали на могилу Вишневецького багацько каміння, поставили високого кам'яного стовпа, і вода знову показалася у криницях. Ото той, що стоїть в Харитонівці, кам'яний стовп, ото й є той самий, що його на могилі князя Вишневецького поставлено⁸⁵. Ще років з п'ятдесят тому по балці Княжих Бай-

⁸⁵ Переказ записано з вуст І. Д. Яковлева, власника села Камчатки Верхньодніпровського повіту.

раках були непрохідні лісові хащі, в яких ховалися відомі на всю Новоросію шарівські цигани, що наводили жах на місцевих мешканців і проїжджих своїми розбоями. А що було у цій балці 250 років тому, може уявити собі кожен. Не дивно, що Богдан Хмельницький обрав Княжі Байраки, щоб завдати полякам остаточної поразки: балка впоперек шляху польського війська, була дуже глибока, мала прямовисні схили, місцями всіяна величезними купами каміння і вся поросла густим лісом, залишки від якого збереглися й до наших часів. Нині на схилах Княжих Байраків стоїть чотири села: Новоолександрівка, Федорівка, Велика Шарівка (інакше – Григорівка) і Харитонівка, а по степу вздовж її схилів горбляться в різних місцях невеличкі могилки, у котрих, немає сумніву, тліють кістки подоланих у битві супротивників. Особливо багато цих могил у землях поміщика Григорія Андрійовича Байдака.

Нижче балки Княжих Байраків йдуть балки: *Березнювата* (впадає в Інгулець), *Куряча* (впадає у річку Вись з правого боку), *Грузька* (в річку Грузьку, притоку Інгулу), *Вівсяникова* (в ту саму Грузьку з правого боку⁸⁶), *Дідова*, *Лозувата*, *Коноплянка*, *Лозувата Верхня* (останні три впадають у Комишувату Сугаклію з правого боку⁸⁷, а *Лозувата* – в Кам'янку, ліву притоку Інгулу, з правого боку; на ній запорожці мали свої промисли⁸⁸).

Дубова або *Гайдамацька*, виходить до річки Сакагані з правого боку, біля Кривого Рогу Херсонської губернії, в маєтку землевласника О. М. Поля Дубовій Балці (інакше – Запорізька Ущелина) Верхньодніпровського повіту Катеринославської губернії. У схилах цієї балки є кілька природних печер, з яких найбільша – у правому схилі балки – має назву Гайдамацької конюшні. Вона складається з карнизу і власне печери. У ній, за переказами, переховувалися гайдамаки. Переказують, що в стінах під карнизом були загвинчені срібні кільця для того, щоб в'язати коней, а стіни самої печери в давні часи були оббиті чорним сукном. З-поміж усіх численних печер у берегах річок і балок печера Гайдамацька – найбільша; у ній може вміститися добрий десяток людей.

За *Дубовою* балкою йде балка *Кам'янувата*, байраки *Шляхів* і *Шкарпів* поблизу балки *Дідової*, балка і байрак *Коробчилин*, байраки *Береслен*, *Хмільний*, *Кистин*; *Капусняк*, *Стенька*, *Якименка* – усі три біля річки Синюхи; *Ведмежий* біля річки Кагарлика, *Тернівка*, *Тишків*, *Офіцерів*, *Плоский*, *Чернищенків*, *Беш-Байрак*, *Мурзин* – між Комишуватою-Сугаклією і річкою Бешкою; *Зарудний над річкою Бешкою*, і *Верблюжий*⁸⁹; далі балки *Вітківська*, *Попова* – при лівому березі річки Бугу⁹⁰; *Лупарева*, *Хаблова* (від киргизького слова *кабул* – улоговина), *Павлутина*, *Широка*, *Бубликова* і *Вовча* – усі шість біля того ж берега Бугу між селами Олександрівкою і Юхимівкою Єлисаветградського повіту.

⁸⁶ План Семена Леонтьєва 1758 року. Див.: Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1844. – Т. 1. – Приложения.

⁸⁷ Там само.

⁸⁸ *Мышецкий С. И.* История о казаках запорожских.... – С. 75.

⁸⁹ Там само. – С. 72.

⁹⁰ Топографическое описание... – С. 181.

По всіх перелічених балках, ярах, байраках і “прочим угодьям Запорожское Войско владело и имело промыслы”, тобто, інакше кажучи, балки, яри і байраки слугували за початкові пункти у запорізьких козаків на шляхах їхньої послідовної колонізації розлеглого, дикого і пустельного краю, присвоєного ними на правах першого посідання, котрий був природним кордоном між світом тюрксько-татарським, з одного боку, та слов'яно-християнським – з іншого. Історик Запоріжжя не має ніяких даних для того, щоб з точністю вказати щонайперші місця колонізації запорізьких вільностей на найранішу пору появи козаків на придніпровському Низу. Так само мало у нього даних для історії колонізації краю в XVII сторіччі, і тільки може керуватися деякими покажчиками для колонізації краю у XVIII столітті у справах щодо розмежування зимівників, хуторів і сіл по балках, байраках і ярах як при самому Дніпрі, так і при його східних та західних притоках.

Порівнюючи окремі околиці запорізьких вільностей між собою, ми приходимо до висновку, що найгустіше були колонізовані й заселені місця між правим берегом Дніпра і верхів'ями річок Інгульця, Інгулу, вздовж течії обох Омельників, Домоткані, Самоткані й Сури Кодацької паланки. Далі йдуть місця в середній і нижній течіях Інгульця, Інгулу й Бугу в паланках Інгульській та Бугогардівській. Тут на 1772 рік показаний 71 зимівник, розподілені так: на Інгулі 17, Інгульці 11, Громоклії 11, Дніпрі 14, Бузі 7, Мертвих Водах 4, Єланці 5, Сухому Єланці 1 й Куцому Єланці теж один. На цих самих ріках і балках значилося обор для рогатої худоби та кошар для овець 5 та кілька рибних заводів, при яких на зиму пору влаштувалися землянки, а влітку – курені. Кількість куренів і землянок розподілялася так: у Гирлах і при Лимані землянок 17, куренів 15; на Бузі землянок 11, куренів 39; на Інгулі землянки 2, куренів 4; на Інгульці землянки 4, куренів один. Разом: землянок – 34, куренів – 59⁹¹. Нарешті, найменше заселеними були східні околиці Запоріжжя – паланки Кальміуська і Прогноїнська. Малолюдність тут пояснюється частково незручностями самих місць, а частково їх близькістю до татарських кочі в'їв та незахищеністю кордонів з ними: східний край запорізьких вільностей межував з аулами ногайських татар і захищений був невеличкою річкою Конкою, через що вона й була найменше заселена, в той час як північна і західна околиці були відділені від татар величезними степовими просторами, а південна ще й відгороджена широкою річкою Бугом і пішою командою. Так, на 1774 рік на південних кордонах запорізьких вільностей стояло 700 козаків. Крім того, літньої пори тут для вилову риби утримувалася команда з 500 душ, та ще в Олександрівському шанці⁹² стаціонувало 200 душ кіннотників⁹³. Північна околиця запорізьких вільностей, багата лісами, зрошена двома повноводними річками Самарою й Ореллю та численними озерами, котрих тільки на лівому березі було до 300, захищена плавнями й порогами Дніпра, віддалена на величезну відстань від татарських аулів, справедливо вважалася найбагатшою околицею запорізьких вільностей і тому була заселена щільніше за всі інші.

Кількість усіх поселень і зимівників запорізьких по головних балках, ярах і байраках різними авторами визначається по-різному. В “Історії” князя Семена

⁹¹ Топографическое описание... – С. 182.

⁹² На карті Річчі Занноні Олександрівський шанець поставлено при гирлі Інгульця.

Івановича Мишецького усіх зимівників нараховується до 4000⁹⁴; в нотатках академіка Гюльденштедта на берегах Дніпра показано 30 поселень, де мешкали одружені козаки, називані в офіційному запорізькому мововжитку “гніздоками” і “сиднями”⁹⁵. У відомості Петра Текелі 1775 року показано 45 сіл і 1601 зимівник, а всіх мешканців чоловічої й жіночої статі значилося 59637⁹⁶. В “Історії” Скальковського за документами січового архіву нараховується 64 поселення, 3415 хат, 12250 одружених козаків і посполитих, окрім січового товариства, разом – 100000 осіб обох статей товариства і поспільства⁹⁷.

---

⁹³ Топографическое описание... – С. 182.

⁹⁴ *Мышецкий С. И.* История о казаках запорожских... – С. 81–82.

⁹⁵ *Guldenstädt J. A.* Reisen durch Russland und um Kaukasischen Gebirge. – Petersburg, 1791, Vol. II. – P. 110–111.

⁹⁶ *Дашков В. И.* Сборник антропологических и этнографических статей. – Т. 1. – Приложение № 1.

⁹⁷ *Скальковский А. А.* История Новой Сичи. – Одесса, 1885.– I. – 32–40.

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТИЙ

Шляхи на теренах запорізьких вільностей. Розташування запорізьких земель між Туреччиною й Кримом, з одного боку, та Україною й Великоросією – з другого, і звідси значення запорізьких пунівців; шляхи водяні й суходільні; шляхи у східній частині запорізьких вільностей; Муравський шлях на вододілі басейнів ріки Дніпра й Азовського моря, повідомлення про нього у книзі великого креслення й статейному списку XVII сторіччя; різниця у повідомленнях; зіставлення з сучасною топографією; відгалуження Муравського шляху – Кримський, Ізюмський, Брилевий, Залізний, Маріупольський і Сагайдачний. Шляхи в західній частині запорізьких вільностей – Крюківський, Кримський, Переволочанський, Микитинський, Кизикерменський, Чорний Польський на вододілі між Бугом та Дністром; бічні шляхи Коржів та Саксаганський; шляхи південно-західного кінця запорізьких вільностей – Гардовий, Січовий-вищий, Січовий-нижчий. Характер місцевостей, через які проходили названі шляхи; предмети ввозу й вивозу цими шляхами.

Землі запорізьких козаків, займаючи величезні степові простори по обох берегах Дніпра від східних кордонів польського королівства і південних околиць московського царства та сягаючи гирла ріки Дніпра й безпосередньо прилягаючи до Азовського моря, вже за розташуванням своїм опинилися посередині між Туреччиною і Кримом, з одного боку, та Польщею, Україною й Росією – з іншого. Звідси зрозуміло, що всі шляхи сполучення між головними містами згаданих держав і Причорномор'ям та, частково, Приазов'ям на півдні неминуче мали перетинати володіння запорізьких козаків. З них одні – річкові – йшли Дніпром та його притоками, інші – суходільні – степами уздовж та впоперек степових балок та вибалків. Головний річковий шлях починався од верхньої межі запорізьких вільностей, вище річки Сухого або Псьолського Омельника – правої притоки Дніпра, і лівої притоки його ж – річки Орелі, й закінчувався навпроти місця впадіння в Дніпро ріки Бугу. Це – частина того “шляху із варяг у греки”, котрим мандрували наші предки з прадавнини, ще за дохристиянських часів, до Візантії з торговельною чи завойовницькою метою на своїх однодеревних човнах або моносилах. По сухій землі для сполучення слугували “шляхи”, тобто великі торговельні второвані тракти, що простягалися вздовж і впоперек запорізьких земель. З останніх найвідомішим був *Муравський шлях*, що йде вододілом дніпровського й азовського басейнів, і *Чорний шлях*, прокладений вододілом між Бугом і Дніпром з їхніми бічними другорядними відгалуженнями.

Муравський шлях, як дехто пояснює, походить від назви міста Моравська, відомого з XII сторіччя і згаданого М. М. Карамзіним у його історії¹. Інші виво-

¹ Карамзин Н. М. История государства российского. – СПб., 1818. – С. 290.

дять його назву від назви міста Мурафи (нині – однойменне село² на Богодухівщині Харківської губернії). А треті вважають, що найімовірніше, – від трави мурави, що рясно росла понад ним літньої пори³. Перші більше чи менше докладні відомості про напрямок Муравського шляху знаходимо в Книзі великого креслення. Згідно з ними Муравський шлях йшов з глибини Великої Росії, від Тули “через засеку в Щегловы врата” на Ливни тієї самої губернії, повз Курськ, верхів’ями річки Сіверського Дінця, на Болхівський буерак, повз Білгород у 10 верстах чід нього. Від Білгорода в Слобідську Україну повз Валки на відстані 3 верст від них; звідси шлях круто завертав управоруч і далі йшов через рів з валом чи “перекоп” довжиною у три версти, викопаний для захисту від татарських наскоків; від валу слався до верхів’їв річки Гомольші, через село Таранівку, по верхів’ях Мокрого Бішкуня, звідси до річки Берестовеньки – притоки Берестової, котра впадає в Орель і протікає нинішнім Костянтиноградським повітом Полтавської губернії; від річки Орелі Муравський шлях вже вступав у межі вільностей запорізьких козаків. “Тут поправу Муравской дороги от речки Берестовой кладязь: а ехати тем кладязем вверх Муравскою дорогою до речки Орели верст с 30 и больше. А вверх Орели, на Муравской дороге, леса Кош-Боярак. А полеву от речки Чапеля до речки Берек до Левкины розсоши верст с 20. А поправу от речки Орели до Гнилой Орели верст с 20; а от Гнилой Орели к речке к Торцу верст с 20; а Торец полеву Муравской дороги пал в Большой Тор ниже Святых Гор, от Донца 4 версты. Да от Гнилой же Орели до верха речки Терновки верст с 20; а Терновка пала в Самару. А на речке на Терновке стоит человек каменный, а у него кладут станичники из Белгорода доездные памяти, а другие кладут памяти на Самаре и у дву девок каменных; а от каменнаго человека до Самары верст с 30. А от Самары до Волчьих Вод верст с 20; а Волчьи Воды пали в Самару. А ниже Волчьих Вод пала в Самару река Бык, а от Волчьих Вод верст с 10... А вверх по Быку дорога Муравская. А налево от Волчьих Вод верст со 100 и больше, а Конские Воды пали в реку Московку, а Московка пала в Днепр”⁴. При Кінських Водах і був південний кордон запорізьких вільностей; далі Муравський шлях йшов на Молочні Води, де кочували ногайські татари, а від Молочних Вод до Перекопу.

Майже ці самі свідчення про Муравський шлях знаходимо в статейних списках московських послів, що їздили 1681 року в Крим для укладення Бахчисарайського миру з татарами, стольника В. М. Тяпкина і дяка М. М. Зотова. Посли вирушили з Москви в кінці літа 1681 року і їхали перше до Сум на так званий Батури́нський шлях. Від Сум вони звернули на Муравський шлях, “где было безстрашно и прямее до Крыму итить”. Проїшовши через Вільний і Богодухів все ще тим самим відгалуженням Муравського шляху, послы дісталися до міста Вільшанки і вже звідси пішли Муравським шляхом просто на Малі Валки, інакше – Новий

² Книга большого чертежа. – Москва, 1846. – Прим. 6.

³ *Старчевский А.* Справочный энциклопедический словарь. – СПб., 1854. – Т. VII. – С. 290.

⁴ Книга большого чертежа. – С. 18–20. Кінські Води впадають не в Московку, а в Дніпро, як нами було сказано вище.

Перекоп, через земляний вал, насипаний 1591 року для захисту Слобідської України від татарських наскоків, і звідси дісталися спершу до річки Берестовеньки, а тоді й до річки Берестової; тут пролягав кордон володінь запорізьких козаків.

“Пустилися мы в степь, и шли скоро весь день даже до вершины реки Малья Орели, и пришли на стан Орельскія озера⁵ за час до вечера, потому ж не токмо для посольских проездов, хотя б и для великих походов ратных людей, конскими кормами, и водами, и рыбами, и зверем, и дровами довольно. Октября в 9 день с помянутого стану шли весь день не кормя коней, и даже до вершины и до озер Большие реки Орели, и ночевали над озером. А та река Орель идет частми под землею (тобто – в очеретах), а частьми вынуряется из земли озерами большими, даже до самого Днепра. И той ночи имели от воровских козаков (тобто – утікачів) и крымских и ногайских татар, и от калмыков великое опасение. Октября в 10 день по утру рано от Большие реки Орели шли день весь, не кормя ж коней для (тобто через, з огляду на) безкормных мест, потому что степь была выжжена; и пришли поздно ночевать на вершину реки Терновки, где потому ж дров и конских кормов и воды и рыбы много. Октября в 11 день, встав рано, шли весь день для выжженные степные безкормицы. Подле той же реки прямо перенимаючись с гребня на гребень даже до верховья и озер реки Малые Самары, и пришли на Самару на стан поздно; где также были от помянутых разбойников зело остерегательны и опасны; и всю ночь без сна пребывали... Октября в 12 день пришли на Большую реку Самару и верховьем ее переправлялись безовсякие трудности со всем обозом, и на великих озерах той реки обедали, и не дошедши Конских Вод, темноты ради ношные ночевали в горелой степи, только коней овсом покормили и запасною в бочках водою напоили, и ночь всю безо сна пребывали, остерегающеся накрепко разбойническаго нападения. Октября в 13 день пришли на вершины Конских Вод, в Днепр впадающей, пред полуднем, и за реку переправились безо всякие трудности. Кормили и стояли на тех водах небольшое время для того, что наехали тут стан и шлях свежей конных и пеших людей, и обозной от Запорожья к Тору или к Дону в восемь рядов. И опасаясь того, пошли вскоре степью прямо, Муравским же шляхом”⁶. Тут терени запорізьких володінь закінчилися і посли вступали в татарські степи, щасливо діставшись 19 жовтня до міста Перекопу.

Порівнюючи дані книги великого креслення з відомостями статейного списку щодо Муравського шляху, бачимо в них деякі розбіжності: книга великого креслення проводить Муравський шлях в межах запорізьких вільностей через річки Берестовеньку, Берестову, Орель, Пилу Орель, Тернівку, Самару, Бик, Торець, Вовчі Води й Кінські Води; у статейному ж списку Муравський шлях йде через Берестовеньку, Берестову, Малу Орель, Орельські озера, Велику Орель, Тернівку, Малу Самару, Велику Самару й Кінські Води. Різниця тут, по-перше, в тому, що

⁵ Імовірно, йдеться про озера біля села Стешиного Броду або Черноглазівки Павлоградського повіту, через яке проходив Муравський шлях; таких озер тут три: Велике Сухе, Різакувате й Лопатине.

⁶ Статейный список... Василия Михайловича Тяпкина и дьяка Никиты Зотова... – С. 572–573.

книга великого креслення називає спочатку Велику Орель, а вже за нею Гнилу чи Малу; у статейному списку навпаки, спочатку Мала Орель, а потім Велика. Правда в даному випадку за книгою креслення, тому що й тепер, їдучи Муравським шляхом з півночі на південь, треба переїхати спочатку Велику Орель, а потім Малу, звану інакше Гнилою Ореллю або Попільнушкою. Так показано й на карті Ісленьєва 1779 року. По-друге, різниця в тому, що в книзі великого креслення згадується про одну річку Самару, а в статейному списку – про дві, Малу й Велику Самару. Цю розбіжність можна узгодити, прийнявши за Малу Самару її праву притоку Велику Тернівку. Здається нам, що саме під Малою Самарою московські послы розуміли сучасну Велику Тернівку, котру справді, як найбільшу притоку Самари з правого боку, можна було прийняти за Малу Самару, тим більше, що Велика Тернівка й Самара сходяться одна з одною так, як ніби вони є двома відрогами, що спочатку течуть самостійно один з півночі, а другий з півдня, і потім зливаються в одну річку. По-третє, різниця полягає і в тому, що в книзі великого креслення названі ще річки Вовчі Води, Бик і Торець, а в статейному списку їх зовсім немає. Але в даному випадку очевидно, що в статейному списку вони просто пропущені, як в книзі великого креслення опущено Орільські озера, такі прикметні московським послам. На мапі України XVII сторіччя Боплана і мапі Regnum Poloniae Tobiae Conradi Lotter XVIII сторіччя⁷ Муравський шлях протягнуто далеко на схід від верхів'їв р. Вовчих Вод. Якщо він справді так пролягав за тих часів, то Вовчих Вод не було потреби й згадувати. На карті Йоганна Баптиста Муравський шлях описово названо як “Via, quam sequantur Tartari intrantes Moscoviam”. У межах Запоріжжя він протягнутий через верхів'я Берестової, Вошивої (Usiva), Орелі, Самари, Бичка, Бика, Чаплинки; від Чаплинки крутим заворотом зі сходу на захід до Дніпра й через Дніпро до Старого Кодака, а далі – прямісінько понад верхів'ями “Тавча” (Вовчої) Води, а тоді через кордон запорізьких вільностей і на Перекоп⁸.

Муравський шлях у росіян вважався “способнейшим, прямейшим, гладким и ровным путем из Руси к татарам”; запорізькі ж козаки називали його “одвічним, безкрайнім” шляхом, увічненим у загадці: “лежить Гася – простяглася, а як устане, то й неба дістане”. У межах вільностей запорізьких він простягався на понад 200 верст, пролягаючи на всьому цьому просторі в безлюдному й дикому степу, де крім невеличкого житла на Самарі не було ні міст, ні сіл, ні хуторів, ні заїжджих дворів, зате по обидва боки кожного щедрого на дощі літа росла така густа і висока трава, що за нею ні людини, ні воза не видно було; як їде, бувало, чумаки цим шляхом, то тільки й видно від нього, що “висока шапка та довгий батіг”, а довкруги стоїть, як море, біла ковила, похилиючись то в той, то в другий бік від легких повітів степового вітерцю. Як зверне віз з півдня, то й коліс не виплугає з густої трави. Отож не дивно, що мандрівці, простуючи з Росії через Запорожжя до Криму, зупинялися на нічліг у голому степу й просто неба, з'їхавши на схил якої-небудь балки чи до берега якої-небудь річки. Невдивовижу також і та розумна обачність, з котрою

⁷ З авторової власної збірки мап; Боплан в “История Малороссии” Бантиша-Каменського.

⁸ Зі збірки мап професора Санкт-Петербурзького університету В. Д. Смирнова.

мандрівці долали Муравський шлях: московські послы В. М. Тяпкин і М. М. Зотов, звернувши від Сум на Муравський шлях, взяли з собою для охорони 600 рейтарів і козаків. До всіх невигод додавалось ще й те, що мандрівцям часто доводилося або вбрід переходити річки, що траплялися на їхньому шляху, або ж самим гатити гатки і переправлятися з берега на берег ними.

Муравський шлях був звикле тим шляхом, кудю татари вривалися в Україну: “А ходят из Крыма татаровя по сей левой стороне Днепра на Муравские шляхи, не переходя Днепра, на украинские города”. Муравським шляхом і запорожці неодноразово робили набіги на Крим⁹. У XVII сторіччі, після заснування міст у Слобідській Україні, татари вже уникали Муравського шляху: “Крымские люди Муравскою и Изюмскою соймою против крепостей не пойдут”¹⁰.

Зіставляючи топографічні дані книги великого креслення і статейного списку щодо Муравського шляху з теперішніми місцевостями Катеринославської губернії, бачимо, що він справді від річок Берестовеньки й Берестової доходить до річки Орелі, далі Стешиним бродом йде через річку Орель в селі Стешиному чи Чорноглазівці Павлоградського повіту; далі від Орелі на село Попасне¹¹, Мураївку, Павлоград і слободу Слов'янку; звідси переходить в Олександрівський повіт і тягнеться повз Васюківські могили, уздовж річки Кам'янки, притоки річки Берестової, що падає у Вовчі Води; від річки Кам'янки балкою Злодійською у 12 верстах від слободи Гаврилівки; нижче Гаврилівки переходив річку Вовчі Води, що тепер зветься просто Вовчою, коло села Великої Михайлівки або, інакше, Дібрівки, у двох місцях: на півтори версти вище слободи і двома верстами нижче її біля Коломийських хуторів, у тому і в тому місці – кам'янистим берегом річки; від річки Вовчих Вод він тягнувся до річки Кінських Вод, по-нинішньому просто Конки, переходив річку біля села Кінських Роздорів¹² і звідси вже вступав за межі запорізьких вільностей у так звану Малу Татарію і йшов до Перекопу.

Відгалуженням Муравського був Кримський, або ще Чумацький шлях, що йшов уздовж лівого берега Дніпра понад Великим Лугом. Він відділявся від Муравського біля річки Вовчих Вод поблизу нинішнього міста Павлограда і простував з півночі на південь у тому ж напрямку, яким простяглася в наш час Лозово-Севастопольська залізнична лінія, на Петропавлівку, Зайцеве, Славгород, Софіївку, гирло річки Малої Московки, колонію Шенвіз, село Миколаївку, Балабине-Петрівське, Кушугумівку, слободу Кінсьководівку (вона ж і Григорівка), через річку Кінські Води, повз Царицин Кут, через річки Янчокрак, Карачокрак, мимо Василівки на Михайлівку і в Перекоп¹³.

Зі східного боку до “одвічного” Муравського шляху прилягали два побічні пізнішого утворення – Изюмський і Кальміуський. Перший дістав свою назву від міста Изюму Харківської губернії, через котре він проходив, а Кальміуський –

⁹ Акты ЮЗР. – Т. XI. – С. 15; Т. XII. – С. 101–102.

¹⁰ Там само. – Т. X. – С. 414.

¹¹ “Переправившись через Оріль, чумаки випрягали своїх волів і пускали їх пастися вільно в степу, через що місце їхніх зупинок і прозвалось Попасним”.

¹² Феодосий. Материалы для историко-статистического описания ... – Т. 1. – С. 503.

¹³ Русов А. А. Русские тракты. – С. 150; Карта Днепра.

від річки Кальміусу, що впадає в Азовське море, верхів'я котрої він зачіпав, йдучи до Перекопу. Ізюмський шлях відгалужувався від Муравського навпроти верхів'їв річки Сейму, Сеймових Кутлубанів під Совинсько-Пузанським лісом, нині Старооскольського повіту Курської губернії, і знову сходився з ним у межах запорізьких вільностей “при версі річки Орелі”¹⁴. Кальміуський шлях відділявся від Муравського нижче міста Ливен, йшов паралельно до річки Осколу, перетинав річку Сіверський Донець, вступав у Кальміуську паланку вільностей запорізьких козаків через головне урочище Василькове при річках Вовчій і Терсі¹⁵ і біля Кінських Вод сходився знову з Муравським шляхом.

З інших другорядних бічних шляхів, що пролягали через землі вільностей запорізьких козаків, також порівняно недавнього походження відомі ще Брильовий, Залізний, Маріупольський і Сагайдачний.

Брилевий шлях проходив уздовж Протовчанської і Орельської паланок напрямком з північного заходу на південний схід у теперішньому Новомосковському повіті Катеринославської губернії, на містечко Петриківку, село Чаплинку, мимо сіл Михайлівки, Обухівки, Кам'янки і Мануйлівки. Назву свою одержав, за одними, від брилів, котрі народ піднімав на палицях під час проїзду цим шляхом імператриці Катерини II, вітаючи її. За іншими – від “бриликів” або “копців” з нагорної землі, котрими позначалася царська дорога й котрих тут насипано було так густо, що весь шлях здавався усущіль обкопаним цими брилями¹⁶. Перше пояснення неправдоподібне вже через те, що народ навряд чи міг тут вітати царицю, оскільки вона проїжджала іншим шляхом, по правому боці Дніпра, як це буде доведено нижче. Паралельно до Брильового шляху йшов іще шлях *Злодійський*. Він “пролягав прямою стрілою” з Царичанки на Стару Самару або Новомосковськ.

Залізний шлях був відгалуженням Чумацького. Він відділявся від останнього навпроти Кічкасу, йшов через Олександрівськ на села Скелювате, Лукашеву, Веселогірку, річку Верхню Терсу, слободу Новомиколаївку, річку Ганчул біля села Богодару, уздовж лівого берега Вовчої до сіл Покровського і Орестополя-Євещини при впадінні річки Вороної у Вовчу, вздовж лівого берега річки Вороної до сіл Білозубківки, Терлициного, Тонкого чи Василівки, Богатиря і до Ростова-на-Дону. За переказами старожилів, шлях названо Залізним тому, що ним возили залізо з Катеринослава на Ростов. Як здається, Залізний шлях називався інакше ще й *Донським шляхом*¹⁷.

Маріупольський шлях* починався з Новоросійська, тобто сучасного Катеринослава, на Маріуполь мимо Ігрени, притоків Дніпра Вороної та Осокорівки, поблизу Славгорода, на Іванівку (воно ж Глібівка), Веселогірку, через річку Верхню Терсу, села Рождественку, Сигір, Гуляй-Поле, Федорівку, річку Ганчул, Темрюк, Микільську і в Маріуполь¹⁸.

¹⁴ Книга большого чертежа. Москва. – С. 24.

¹⁵ Материалы для историко-статистического описания ... – Т. 1. – С. 503.

¹⁶ Юбилейный Екатеринославский листок. – 1887. – 9 мая. – С. 189.

¹⁷ Новицкий Я. П. Степь. – С. 185.

¹⁸ “Специальный геометрический план 1787–1806 гг.” у Катеринославській губернійській креслярні.

Сагайдачний шлях^{*}, названий так від прізвища відомого в українській історії гетьмана і, разом, кошового отамана Петра Конашевича-Сагайдачного, що водив цим шляхом 1618 чи 1620 року своїх козаків¹⁹. Розташування його достеменно невідоме. Ймовірно, що він був відгалуженням Муравського, йшов з Білгорода через Харків, потім у межах вільностей запорізьких козаків і закінчувався при лівому березі Дніпра навпроти островів Хортиці і переправи Кічкаса, де й тепер є урочище Сагайдачне.

По західних околицях запорізьких вільностей пролягало шість шляхів: *Крюківський, Кримський, Переволочанський, Микитинський, Кизикерменський, Чорний Польський і Чорний Український.*

Крюківський^{*} ішов від теперішнього міста Крюкова уздовж правого берега Дніпра на села Потоцьку Кам'янку, Плахтіївку, через річки Сухий Омельник, Деріївку, Мишурин Ріг, Дніпровську Кам'янку, Калужине, Свистунівку, річку Мокрий Омельник, села Бородаївку, Плинськ, Пушкарівку, річки Домоткань і Самоткань, села Романкове, Кам'янське, Тритузне, Карнаухівку, Таромське, Сухачівку, Новий Кодак, Підкодацьку Кам'янку (нині – Лоцманська Кам'янка), Старий Кодак, через річку Суру, уздовж усіх дев'яти порогів і до переправи на Кічкас. Звідси – через Дніпро з правого берега на лівий і на Кримський або Чумацький шлях (відгалуження Муравського) і далі на Перекоп. Цим шляхом 1781 року проїхав академік Василь Зуєв. Він називає його “твердою, рівною і чорнопіщаною дорогою”²⁰. Продовженням Крюківського шляху була гілка від Кічкаса через балку Канцлерку, річки Верхню Хортицю, Томаківку, село Микитине, через річки Чортомлик, Солону, Базавлук, село Грушівку Херсонського повіту, балку Золоту, Носоківку, через річку Кам'янку і в Кизикермень. Цим шляхом, як вже сказано, їхав 1781 року академік Василь Зуєв, а 1787 року – від Ненаситецького порога імператриці Катерина II²¹.

Кримський шлях правого берега Дніпра починався від Дніпра навпроти Китай-Города і йшов через річки Домоткань, Самоткань, на зимівники, мимо Романкова, уздовж лівого берега Базавлука, з лівого берега на правий річки Базавлука, правим берегом того ж Базавлука до станції Степової (Steppe), звідси Переволочанським шляхом на відстань 25 верст, далі круто під кутом до Дніпра, з правого берега Дніпра на лівий, через притоки Дніпра Святу Гірку Воду (Sweta Gorka Woda) і Білозірку, через верхів'я Рогачика й на Перекоп. На мапі “Der Kriegs Operationen am Donn und Dnieper” 1736 року він названий “шляхом, котрим купці прямо на Крим їдуть” (“Veg, vo die Kaufleuthe gerade nach der Crim gehen”)²².

Переволочанський шлях починався від Дніпра навпроти містечка Переволочної, далі йшов на якісь хутори (Gutori), уздовж лівого берега Омельника, через верхів'я річки Саксагані, на якусь Голубову Лунуту (Holubowa Lunuta), через річку Базавлук, до станції Степової (Steppe), де він сходився з Кримським; далі вздовж лівого берега Базавлука, через річку Солону, у Запорізьку Січ на

¹⁹ *Мышецкий С. И.* История о казаках запорожских... – С. 68.

²⁰ Путешественные записки Василия Зуева. – С. 241.

²¹ Журнал высочайшего путешествия. Москва, 1787.

²² Зі збірки географічних карт професора Василя Дмитровича Смирнова.

Підпільну, звідси до Дніпра, з правого берега Дніпра на лівий, до верхів'їв Рогачика і на шлях Кримський. На тій самій мапі про цей шлях сказано: "Veg von Perewolotzna nach der Setze, von der Setze nach Crim".

Микитинський шлях був продовженням Батуринського, що йшов з тодішньої т.зв. "Малоросії" в Запоріжжя. Він починався на правому березі Дніпра від Мишуриного Рогу в Кодацькій паланці запорізьких вільностей і йшов з півночі на південь у напрямку Лихівки, Мар'янівки, села Мар'ївки на могилу Болакову й містечко Алферове, далі, полишаючи праворуч село Саксагань, йшов на Коржеві могили, біля котрих тепер станція Милорадівка Катерининської залізниці; від Коржевих могил, на 8 верст нижче села Олексіївки, на хутір Білого, село Любимівку, Гуляй-Поле, через річку Базавлук, на село Лошкарівку, через річку Солону, на Чортомильські хутори і звідси на колишнє Микитине, що нині – місто Нікополь²³; від Микитинового через Дніпро Микитинським перевозом, далі на річку Конку, мимо верхів'їв Білозірки, на відгалуження Муравського шляху, Кримський шлях лівого берега і звідси до Перекопу.

Кизикерменський шлях починався також на правому березі Дніпра навпроти Кременчука і йшов паралельно до Микитинського у напрямку з півночі на південь до Кизикерменя чи теперішнього Берислава Херсонської губернії. Він проходив через села Онуфріївку, Іванівку, Зибке, Олександрівку, Жовте, Курячу Балку, правим берегом річки Жовтої, село Ганнівку, через річку Жовту, з правого берега її на лівий, на село Недайводи, вододілом річок Саксагані й Інгульця, на Остапівку, Кривий Ріг, уздовж правого берега Інгульця, на Паламареву, Шестірню, Блакитну, Давидів Брід і звідси в Кизикермень. Із Кизикерменя через Дніпро і далі до Перекопу. Цим шляхом поверталася з мандрівки в Новоросію 1787 року імператриця Катерина II²⁴.

Бічним сполучним шляхом між Кизикерменським і Микитинським був Коржів шлях ("шлях на Коржевы могилы"). Він починався від села Зибкого і йшов у південно-східному напрямку на Докторове, над верхів'ям балки Княжих Байраків, де стояв так званий Шарівський трактир, далі – на Пальмиру, село Саксагань, Олексіївку і до Коржевих могил біля станції Милорадівки. Тут він виходив на Микитинський шлях і продовжувався вказаними вище місцями до Микитинового²⁵. Ним, очевидно, йшов 1648 року з Черкас на Кодак і Микитине Стефан Потоцький, щоб полонити Богдана Хмельницького і приборкати повстання, підняте ним проти поляків.

Бічним сполучником між Микитинським і Кизикерменським шляхами був *Саксаганський шлях* ("шлях на Саксагань"). Він починався з Алферівки, йшов на Саксагань, Ордо-Василівку, Веселі Терни і правим берегом Саксагані на Кривий Ріг.

Та найвідомішим і найзнаменитішим шляхом у західній частині запорізьких вільностей був *Чорний Польський* або ще *Шнаків* шлях, названий так від лісу

²³ Ці дані повідомлені авторові власником села Камчатки Верхньодніпровського повіту Іваном Дмитровичем Яковлевим.

²⁴ Журнал высочайшего путешествия. – Москва, 1787.

²⁵ Rronoca Marcina Bielskiego. – Sanok, 1856. – Т. II. – S. 1385-1361.

Чорного, повз котрий він проходив, а Шпаковим – від гайдамацького ватага Івана Шпака, що вмів проводити чумацькі валки по ньому²⁶. Він тягнувся з глибини Польщі у напрямку з заходу на схід від Варшави на Кознище, Пулави, Маркушів, Люблин, Жовкву, Львів, нижче Умані, на Торговицю, через річку Синюху і в західну частину запорізьких вільностей на терени Інгульської і Бугогардівської паланок, на село Журавку, через річки Вільшанку, Кільгінь, понад річкою Малою Виссю. Звідси шлях круто завертав на південь через Велику Виску (так у Річчі Занноні; у Ісленьєва ж – Велика Вись), над верхів'ями правих приток Інгулу річок Костуватої і Бобринця. Звідси шлях ухилився в південно-західному напрямку і продовжувався вододілом між лівим берегом Сухого Ташлика (у Річчі Занноні; у Ісленьєва це Ташлик або Конар) і правим берегом Мертвих Вод до самого гирла Сухого Ташлика. Далі – через річку Буг, на його правому березі зливався з шляхом Керван-Йолом, тобто Караванним шляхом, що йшов від Балти до Бугу²⁷.

Чорний Український шлях починався при правому березі Дніпра, вище річки Псла, якраз навпроти гирла річки Кагамлика, і пролягав через річку Цибульник, Чорний ліс, верхів'я Інгульця, Інгулу, річку Торговицю, вздовж лівого берега Синюхи, через річку Чорний Ташлик, до самого гирла Синюхи і через Буг на турецьку сторону. Так його позначено на мапі “Tartaria minor cum adjacentibus Kiovensi et Belgorodensi guberniis”²⁸.

Через південно-західну частину запорізьких вільностей пролягало три шляхи: *Гардовий* або *Королівський* і два *Січові шляхи*, що вели до Січі на Підпільній. Гардовий шлях одержав свою назву від того, що починався від Гарду на Бузі. Називали його ще й Королівським через те, що на ньому польський король Ян-Альбрехт 1489 року здобув перемогу над татарами й турками²⁹. Шлях мав 300 верст довжини і відзначався винятковою прямизною. Напрямок його був від Бугу через річки Гарбузинку, Мертві Води, Солону – притоки Чорного (або Великого) Єланця, Єлань, Інгул, Добру й Висунь – притоки Інгульця, Інгулець, Давидів Брід, місто Кизикермень і до гирла річки Кам'янки, де була в запорізьких козаків Кам'янська Січ³⁰. Тепер цього шляху вже понад 30 років зовсім немає³¹.

Січовий шлях вищий (“вищий тракт”) йшов також від Гарду через річки Малий Ташлик, Мертві Води, село Білонівку, річки Великий (або Чорний) Єланець, Мокрий Єланець, Сухий Єланець, Куций Єланець, річку Інгул, село Балацьке на відстані десяти миль від Гарду, річки Добру, Висунь, Інгул, Кам'янку, Базавлук і до Січі на річці Підпільній³².

Січовий шлях нижчий (“нижчий тракт”) йшов від того ж Гарду мимо річок Малого Ташлика, Гарбузинки, Комишуватої, Костуватої, Сугаклії, Інгулу, Висуні,

²⁶ Скальковський. А. А. История Новой Сичи. – С. 237.

²⁷ Див. карту Річчі Занноні 1772 і “Русские тракты” О. Русова.

²⁸ Зі збірки географічних карт професора Санкт-Петербурзького університету В. Д. Смирнова.

²⁹ Брун Ф. К. Черноморье. – Т. 1. – С. 156.

³⁰ Геометрична мапа де-Боксета; пояснювальна мапа 1772—1774 рр. Ястребова.

³¹ Мьшецкий С. И. История о казаках запорожских... – С. 8, 73.

³² Эварницкий Д. И. Сборник материалов... – С. 75.

Бокової, Інгульця, Саксагані, Кам'янки, Базавлука до Січі. На цьому шляху поперек дороги текла тільки одна річка Бокова, котру доводилося подорожнім переїжджати у брід.

Між останніми двома трактами по річках Інгульці, Саксагані й Інгулові до села Балацького розкидані були запорізькі зимівники, а нижче Балацького зимівників не було ніяких; тільки літньої пори, коли запорожці засідали понад Дніпром і Бугом до самого лиману для рибних і звіриних ловів, тільки тоді з'являлися тут тимчасові житла запорожців. З турецького боку усущіль від Січі до Гарду між Дніпром, Бугом і лиманом зовсім не було ніяких поселень; на всьому просторі уздовж цих двох трактів і далеко довкруг них буяли дикі степи. Лісів тут також не було, окрім лісу на Громоклії, що впадає в Інгул вище села Балацького, де був листистий байрак десь близько милі завдовжки, та на річці Інгульці, поблизу Балацького й над Бугом, у вигляді невеликих тернівників і чагарів. Польське купецтво ходило в Гард через Архангельськ, Цибулів та інші українські міста й села. З Гарду воно продовжувало подорож до Січі або Очакова, в останньому випадку купці переправлялися через Буг десь в одній версті вище Гарду. На цій переправі стояла козацька залага з 80 козаків на чолі з полковником. Без його відому ніхто не смів переїжджати ні з запорізьких земель на турецьку сторону, ні з земель турецьких у запорізькі³³. Для повної безпеки подорожніх у землях запорізьких вільностей прикордонними полковниками видавався особливий знак – будзиган, що його мандрівники мали тримати при собі під час подорожі й презентувати на кожну вимогу запорізького товариства чи когось із його старшин.

Усіма переліченими вище шляхами, а надто двома “одвічними” – Муравським і Чорним, сливе безперервно рухалися обози з різними підхожими для торгівлі у запорізьких землях та довкола них товарами. Ввозилася сюди насамперед зброя: рушниця, шаблі, гинджали, ятагани, ножі, порох, свинець, кременці до рушниць, бритви, ножиці, коси та інші такі речі. Крім того – сукна (особливо в гамі буряково-червоного кольору – кармазини), шовки, китайка, оксамити, золототкані і сріблоткані у шість ниток матерії з травами, розводами й різними квітчастими візерунками³⁴; потім ще позументи, шнури і шнурки, полотно, різнокольоровий сап'ян, а також лакітки і прянощі: родзинки, ягоди, виноград, не кажучи вже про хліб, борошно, соління, олію, сало, різноманітні хмільні напої. Із спеціальних – мідний купорос, камфора тощо, а з живого товару – рогата худоба, коні... Із Запоріжжя в Україну, Польщу й деінде вивозилося рибу, шкіру й хутро, коней, рогатизну, живих овець чи баранину, овчину, вовну, сало, олію, сіль (особливо в Україну), мед, горілку, пиво, брагу, хутро і т.п.³⁵

³³ Там само. – С. 75.

³⁴ *Еварницький Д. И.* Очерки по истории запорожских казаков. – СПб., 1889. – С. 104.

³⁵ *Еварницький Д. И.* Сборник материалов... – С. 163–164; *Калачев В. Н.* Архив исторических и практических сведений. – СПб., 1861; *Мышецкий С. И.* История о казаках запорожских... – С. 52–55.

РОЗДІЛ ДЕСЯТИЙ

Переправи і броди у запорізьких вільностях. Переправи і броди через Дніпро: Кременчуцький, Мишуринорізький, Романківська, Кодацька, Будилово-Таволжанська, Кічкаська*, Микитинська; переправи при річках Білозірці, Рогачику і Каїрах – Носоківська, Кам'янська, Таванська, Козацько-Кам'янська, Бургунська, Тягинська, Вищий Перевіз, Вірьовчина, Білозірська; переправи і броди через Буг: Вітовтів, нижче гирла річки Синюхи, Мигійський, Піщаний, Гардовий, Кременчуцький, Чартайський, Овечий, Соколанський, Синюшин; переправи і броди на річках Інгулі, Мертвоводі, Гарбузинці, Інгульці, Кам'яниці, Бешиці; через Орель, Самару, Вовчу; способи переправи за описами Боплана і Герберштейна.

Мандрівники, купці й торговці, які проїжджали землями запорізьких козаків основними й бічними шляхами, неминуче натрапляли на більші й менші річки й мусили або долати їх убрід при незначній воді, або переправлятися на поромах, човнах і плотах при високій воді, особливо в Дніпрі. В останньому випадку з подорожніх запорожці брали платню, що була чи не найпершим джерелом прибутку для січового товариства¹.

Із усіх переправ і бродів історичної пам'яті у запорізьких козаків заслужили такі броди через Дніпро:

Кременчуцький брід (у Михалона Литвина – *переправа біля Карменчика*²) з одного берега Дніпра на інший. Ним часто переправлялися в Україну та Польщу татари для грабунку та захоплення в полон мешканців. Найчастіше це траплялося тоді, коли на острові Коханому не було сторожових козаків; коли ж на острові Коханому збиралися козаки, татари не сміли переправлятися через Кременчуцький брід³.

Переправи проти Успьська і Гербедеєвого яру названі у Михалона Литвина, але тепер невідомі⁴.

Мишуринорізька переправа. Вона була на так званому Чумацькому шляху з України в Запоріжжя з фортеці Переволочної через Дніпро до фортеці Мишуриноного Рогу і вже з 1690 року вважалася у запорізьких козаків однією з найголовніших переправ*. Свого часу вона давала запорожцям по 12000 карбованців щорічного збору⁵. Про неї згадують той самий Михалон Литвин (“переправа біля Масури”) ще XVI сторіччя та український літописець Самійло Величко під 1695 роком: саме тоді російський цар Петро I учинив похід па турецьке місто Азов, у котрому цареві повинен був допомагати український гетьман Іван Мазепа.

¹ *Мышецкий С. И.* История о казаках запорожских. – С. 21.

² *Калачев В. Н.* Архив историко-юридических сведений. – Москва, 1854. – Т. II. – С. 64.

³ *Летопись Самовидца по новооткрытым спискам.* – С. 330.

⁴ *Калачев В. Н.* Архив историко-юридических сведений. – С. 64.

⁵ *Маркевич Н. И.* История Малороссии. – Москва, 1842. – Т. II. – С. 324.

Мазепа мав вирушити разом з боярином Борисом Петровичем Шереметєвим на турецьке місто Кизикермень. 17 травня він виступив з Батурина. Далі, діставшись до Дніпра та простоявши над ним, не маючи засобів для переправи – човнів, кілька тижнів, нарешті переправився вище Переволочної навпроти Мишуриноного Рогу⁶. А 1709 року поблизу Мишуриноного Рогу на Переволочній переправилися через Дніпро шведський король Карл XII і гетьман України Іван Мазепа після нещасливої для них Полтавської битви⁷.

Романківська переправа, навпроти острова Великого і села Романкова. “Тут Дніпро тече вільно; острови не затримують його, і татари сміливо переправляються через нього у цьому місці, не боячись засідок, розташованих вище острова”⁸.

Кодацька переправа, навпроти села Нового Кодака, вище міста Катеринослава. Тут береги Дніпра з обох боків положисті, піщані, через що ця переправа вважалася зручною: до 1780 року через неї йшли обози з України по рибу на Дон.

Будилово-Таволжанська, між Будилівським і Таволжанським порогами. “У цьому місці Дніпро не розгалужується і не дуже широкий. Там ми бачили велике число татарських човників, сплетених з лози, обтягнутих шкірою”⁹. На мапах XVIII сторіччя Будилово-Таволжанська переправа називається “Великою переправою”¹⁰.

Кічкаська переправа^{*}, нижче дніпровських порогів, навпроти теперішньої колонії Кічкас-Ейнлаге, вище острова Хортиці. Вона була відома ще грецькому імператорові Костянтиніві Порфирородному (905–959) під назвою *Крарійського перевозу*. Цю назву професор Брун[†] зближує з вірменським *K'ageres, face de rocher*. Так само, як і назву Кічкас – з іменем вірменського князя *Kiskasés*, сучасника Костянтина Порфирородного¹¹. “Вони (руси) доходять до так званого Крарійського перевозу, де перевозяться херсонити з Русії і печеніги в Херсон. Перевіз цей завширшки з гіподроміон¹², а висота берега, коли дивитися знизу, така, що тільки окові та летові стріли доступна”¹³. Кічкаська переправа відома була Михалоніві Литвину у XVI сторіччі під назвою Кочкоса, а пізніше – посланцеві німецького імператора Ерихові Лясоти ще 1594 року: “Тут була також татарська переправа. Береги Дніпра, який тут неширокий, скелясті й вельми високі, особливо з лівого боку його”¹⁴. Після Лясоти відома вона була й Бопланові та московським людям у XVII сторіччі. “У сих місцях (від острова Кашоварниці до Кічкасу. – Яворн.)

⁶ Величко С. Летопись событий в Юго-Западной России... – Т. III. – С. 273.

⁷ Брикнер А. Г. История Петра Великого. – СПб., 1882. – Т. IV. – С. 459.

⁸ Описание Украины. Сочинение Боплана. – С. 24.

⁹ Путевые записки Ериха Лассоты. – С. 29.

¹⁰ *Turpis generalis Ukrainae*, в бібліотеці Рум'янцевського музею в Москві.

¹¹ Брун Ф. К. Черноморье. – Т. II. – С. 288, 303.

¹² Тобто 608 російських футів, або між 1/3 і 1/6 версти

¹³ *De administrando imperio*. – 286.

¹⁴ Калачев В. Н. Архив историко-юридических сведений. – Т. II. – С. 64; Путевые записки Ериха Лассоты. – Одесса, 1873. – С. 30.

береги річки дуже високі; Дніпро тече вільно, не перетинаючись островами, вузьке його ложе ще більш звужується до півдня. Тут, на мою думку, широчина Дніпра є найменшою: я бачив, як поляки стріляли з луків і як стріли їхні падали на сто кроків від протилежного краю води. Для татар там було зонайзручніше місце переправлятися, бо Дніпро тут не ширший 150 кроків, а береги зручні і доступні, довкілля відкрите, через що вони не бояться засідок”¹⁵. “Вони (татари) перелазять Дніпро нижче Кодака, на урочищі Кучкасі” – доповідали посланці кошового отамана в Москву 1672 року¹⁶.

Наприкінці XVIII й на початку XIX сторіччя відомий академік А. Х. Лерберг, який особисто досліджував порожисту частину Дніпра, про Кічкаську переправу писав майже те само, що й Боплан: “У чотирьох верстах звідси (від острова Вербового) береги Дніпра досить різко сходяться між собою до відстані 300 сажнів. Такою шириною Дніпро тече півтори версти на південний схід, а потім, ще більше стиснувшись, звертає раптово на південний захід. Від цього правий берег перетворюється на досить великий мис, названий Кічкасом. Тут найбільший і найкращий перехід для татар, оскільки в цьому місці ширина течії не перевищує 150 кроків, береги не круті і місцевість відкрита”¹⁷. На картах XVIII сторіччя Кічкаська переправа називається “Великою переправою”¹⁸.

Микитинська, або *Кам’янозатонська*, переправа, славнозвісна у запорожців, відома росіянам, полякам, татарам і туркам – навпроти колишньої Микитинської Січі (тепер – містечка Нікополя Катеринославського повіту) і Кам’яного Затону Мелітопольського повіту Таврійської губернії. “Микитинська переправа при самому Кам’яному Затоні, звідки через Дніпро від запорожців завжди буває перевіз під назвою Микитинський. При Микитинському перевозі гарна дерев’яна церква і щось з 20 хаток запорожців утворюють слобідку. Перевозять тут у повноводдя спершу на острів, а пройшовши ним, знову водою до другого берега. А влітку з цього острова до Микитина брід буває. За перевіз побирали з подорожніх на Крим і з Криму по 60 копійок з параволового возу, а з двох пар волів – по 1 карбованцеві і по 20 копійок”¹⁹. Ця переправа відома була ще 1594 року й германському посланцеві Ерихові Лясоті. “Ми пройшли мимо Кам’яного Затону або затоки Дніпра також на татарському боці, з кам’янистим берегом, що пояснює назву цього затону. Тут татари зазвичай переправляються через Дніпро взимку, коли річка вкрита льодом”²⁰.

Про Кам’янозатонську переправу чи Кам’янський перевіз знали й московські люди ще 1667 року: “А коней посольських – посла Юхима Лодижинського – послали вгору по Дніпру до Кам’янського перевозу, а від Січі до Кам’янського перевозу верстов з сім”²¹.

¹⁵ Описание Украйны. Сочинение Боплана. – С. 24.

¹⁶ Акты ЮЗР. – Т. XI. – С. 15.

¹⁷ Лерберг А. Х. Изследования. – С. 278.

¹⁸ Turus generalis Ukrainae, в бібліотеці Рум’янцевського музею в Москві.

¹⁹ Писано 1774 року // Топографическое описание... – С. 175.

²⁰ Путевые записки Эриха Лассоты. – С. 51.

²¹ Акты ЮЗР. – Т. VI. – С. 184.

Переправи при річках Білозірці, Рогачику та Каїрах від запорожців до татар; останні побирали тут з воза від п'яти до тридцяти копійок мостового. Влітку тут води не буває зовсім, і запорожці переправлялись по сухому, але татари робили сякі-такі місточки, аби тільки знак був, і побирали за переїзд через Дніпро мито²².

Носоківська переправа, навпроти острова Носоківки і Каїр-Космака, не вельми зручна, бо тут Дніпро, поділяючись на кілька рукавів, стає дуже широким, до того ж тут на ньому повно острівців і густих заростів очерету²³.

Кам'янська переправа, навпроти правої притоки Дніпра річки Кам'янки, де була Кам'янська Січ. Тут переправа з правого берега на лівий за течією Дніпра і приток була надзвичайно зручною; але з лівого берега на правий, проти течії – до найвищої міри ускладненою, а тому обози, прямуючи до Криму, переправлялися біля Кам'янки, а на зворотному шляху – в Кизикермені²⁴.

Таванська переправа, навпроти острова Тавані і міста Кизикерменя на правому березі, вельми зручна для татар тим, що вона лежить не далі як на відстані одного дня шляху від Криму. До того ж татари мають тут переправлятися лише через дві річки, з котрих одну – Кінські Води – можна перейти вброд, а другу – Дніпро – треба перепливати, попри те, що його широчина досягає тут 500–600 кроків²⁵.

На Таванську переправу йшли з Кафи через ворота Тавриди сарацинські купці. Вони рухалися великими караванами, інколи до 1000 запряжених у вози і нав'ючених верблюдів. За переправу на Тавані платили мито, для стягнення котрого на березі Дніпра була влаштована козаками кам'яна палата, так звана Вітовтова лазня. Хто не платив мита або попадався на перелюбстві, того карали в Києві конфіскацією майна, що звалося тоді законом про осьмину²⁶. На мапах XVIII сторіччя Таванська переправа називається “Великою переправою”. 1654 року через Таванську переправу навпроти Іслам-городка переправлялися з черкаської сторони на кримську татари, які приходили на підмогу гетьманові Богданові Хмельницькому²⁷.

Дрімалівська і Козацькокам'янська переправи, поблизу гирл річок або не вище 7 верст від них, якщо річки болотисті. Тут можна переправлятися навіть за найбільшого розлиття Дніпра навесні²⁸. На мапах XVIII сторіччя Козацькокам'янська переправа іменується “Великою переправою”.

Бургунська переправа, навпроти острова Бургунського, не дуже зручна переправа, бо тут доводилося переходити річку Конку і двічі Дніпро²⁹. На мапах XVIII сторіччя Бургунська переправа також називається Великою.

---

²² *Чернявский В.* Описание Запорожской Сечи // *Мышецкий С. И.* История о казаках запорожских. – С. 91.

²³ Описание Украины. Сочинение Боплана. – С. 28.

²⁴ *Мышецкий С. И.* История о казаках запорожских. – С. 21.

²⁵ Описание Украины. Сочинение Боплана. – С. 29. Відома й Михалонів Литвинів під назвою “Тована”.

²⁶ *Калачев В. Н.* Архив историко-юридических сведений. – Т. II. – С. 67.

²⁷ Акты ЮЗР. – Т. X. – С. 587.

²⁸ Топографическое описание... – С. 184.

²⁹ Описание Украины. Сочинение Боплана. – СПб., 1832. – С. 29. Відома й Михалонів Литвинів під назвою “Burhun”.

Тягинська – поблизу гирла річки Тягинки або не вище семи верст від гирла, якщо річка болотиста³⁰.

Вищий перевіз, на дві версти нижче правої притоки Дніпра Інгульця. Здійснювався через Дніпро, Конку та її притоку Чачину, ймовірно, теперішню Чайку³¹.

Вірвовчина та *Білозірська* – поблизу самих гирл річок або не вище семи верст від них; тут можна переїжджати навіть під час найбільшого розливу Дніпра³².

Крім перевозів та бродів на Дніпрі, були ще й на інших річках перевози і броди. Так, через ріку Буг – *Витовтів брід*, безпосередньо нижче гирла річки Синюхи³³.

Мигійський перевіз, навпроти річки Мигії (власне – Мигійського Ташлика).

Пищаний перевіз, трьома верстами нижче запорізького Гарду, “де турки робили міст; для переправи через той брід великих вантажів потрібен був пором або міст, а для спорудження мосту неподалік можна було знайти ліс”³⁴.

Гардовий перевіз, біля самого запорозького Гарду.

На цих трьох перевозах подорожніх переправляють човнами.

Кременчуцький чи *Кременецький* брід, на шість верст нижче при урочищі Кременчуці. Тут вільно переправлялися через Буг³⁵.

Безіменний перевіз двома верстами нижче Кременчуцького. Тут доводилося брести водою понад версту³⁶.

Чорталський брід, навпроти річки Чортали, правої притоки Бугу: “Через оний брід ніякого проїзду мати невільно і не допускається, а бувало, що козаки січові верхи кіньми той брід переїжджають за якоюсь здобиччю, і то хіба що тихцем, та й той переїзд кіньми верхи буває лише під час найменшої води, ще й з небезпекою від швидкої течії води, так що воза і коня звалить, але за великої води жодному проїздові бути неможливо”³⁷.

Овечий брід на вісім верст нижче попереднього³⁸.

Соколанський, через Буг до лівої притоки його Мертвих Вод, де стояло запорізьке поселення Соколи, тепер місто Вознесенськ. Перевіз не зовсім зручний через великі весняні повені. Тут ходили було купці з Польщі й України в Очаків і з Очакова в Польщу й Україну³⁹.

³⁰ Топографическое описание... – С. 184. Відома й Михалонів Литвинові під назвою “Туашупіа”.

³¹ Топографическое описание... – С. 184.

³² Там само.

³³ Карта України Боплана в “Истории Малороссии” Бантиша-Каменського (Москва, 1842. – Т. III).

³⁴ Описание реки Днепра от м. Переволочного до Черного моря. – С. 578.

³⁵ Значиться на карті Івана Ісленьєва 1779.

³⁶ Також значиться на тій самій карті.

³⁷ *Эварницкий Д. И.* Сборник материалов... – С. 74.

³⁸ Значиться на карті Івана Ісленьєва 1779.

³⁹ *Мышецкий С. И.* История о казаках запорожских. – С. 21.

Вище ріки Бугу йшов *Синюшин брід* – через річку Синюху. Тут у запорожців стояв дерев'яний стовп у три аршини заввишки і два завтовшки, котрий слугував за маяк для тих, хто переправлявся через річку⁴⁰.

Крім переправ і бродів на Дніпрі, Бузі та Синюсі, були *броди на Інгулі* – два шляхові, “котрими здавна по рибу ходили. Тут можна було проходити табором у три і в чотири лави (“вервечки”) за малої води, а опріч цих двох шляхових бродів, на інших місцях Інгулу важкі переправи через те, що плес багато й круті береги”⁴¹.

Були *броди через річку Мертві Води*: через них можна табором йти в десять лав, а по інших місцях і ще більше.

Через річку Гарбузинку “перехід неважкий”.

Через річку Інгулець – *Давидів брід*, на 60 верст вище гирла річки, табір може йти в десять лав⁴²; через цю ж річку є *Бекенівський*, або *Білий брід*⁴³.

Через річки Кам'янку (притоку Інгульця), Бешку або Вежку (також притока Інгульця). Тут можна проходити табором без труднощів⁴⁴.

На річці Орелі *Штешин брід* Муравського шляху в теперішньому селі Черноглазівці Павлоградського повіту.

Злодійський брід через річку Вовчу, навпроти гирла балки Злодійської. Тут можна переправлятися в двох місцях: або на півтори версти ліворуч гирла балки, або двома верстами правіше. І в одному, і в другому місцях дно річки Вовчої і піщане, й кам'янисте, чим вельми сприятливе для переброду.

Переправи через річки Самару й Орель затримують надто надовго подорожніх, при чім їх зчаста оточують татари і беруть у полон⁴⁵.

Нарешті – броди на річці Самарі: *Пищаний брід*, *Калинів*, *Вільний*, *Грищин*, *Кочереженський*, *Тернівський* і *Чаплинський*⁴⁶.

Сам спосіб переправи через річки практикувався у запорожців або такий само, як і тепер – плотами, поромами, човнами, або ж так, як це робили татари: “На свої плоскодонні човни вони кладуть упоперек жердини, до яких прив'язують в ряд коней один біля одного, з одного боку стільки ж, як і з іншого для підтримання рівноваги. Потім кладуть свою поклажу в човен і пускають його на воду. Прив'язані коні пливають повільно, і хоч вони й вибиваються з сил, поте коротка прив'язь до жердини підтримує їх, і татарин без труднощів добувається до протилежного берега, звісно, якщо погода добра і тиха... Для переправи через Дніпро татарське військо обирає місця з положистими берегами. Кожен татарин зв'язує два снопи очерету у три фути завдовжки, а завтовшки – від 10 до 12 дюймів. Зверху кріплять до них упоперек три палиці на відстані футу одну від одної, а знизу – жердину навскоси від рогу до рогу, і все це прив'язується до кінського хвоста.

⁴⁰ *Еварницький Д. И.* Запорожье в остатках старины. – Т. II. – С. 157. Значиться на карті Ісленьєва 1779 року.

⁴¹ Описание реки Днепра от м. Переволочного до Черного моря. – С. 578.

⁴² Там само. – С. 577; Топографическое описание... – С. 184.

⁴³ *Величко С.* Летопись событий в Юго-Западной России... – Т. III. – С. 483–485.

⁴⁴ Описание реки Днепра от м. Переволочного до Черного моря. – С. 578.

⁴⁵ *Герберштейн С.* Записки о Московии. – С. 108.

⁴⁶ Летопись занятий археографической комиссии. – Т. I. – С. 60–63.

Потім татарин кладе на цей пліт сідло, а на нього свій одяг, стріли, шаблю, і голий, з нагайкою в руці, заходить у воду і поганяє коня. Ухопившись одною рукою за гнuzдечку і гриву, він раз-у-раз підганяє коня нагайкою і, не випускаючи гриви й гнuzдечки, підгрібає коневі наперемінки то правою, то лівою рукою. Наблизившись до протилежного берега, коли вода почне діставати коневі тільки до черева, татарин зупиняє його, одв'язує від хвоста очеретяний пліт і виносить його на берег⁴⁷.

---

⁴⁷ Описание Украины. Сочинение Боплана. – С. 30, 58–59. Також див.: *Калачев В. Н.* Архив историко-юридических сведений. – Т. II. – С. 65.

РОЗДІЛ ОДИНАДЦЯТИЙ

Ліси у межах запорізьких вільностей¹. Різні назви лісів – гай, чагарник, байрак. Вільності запорізьких козаків були переважно степові. Ліси росли тільки в найвологіших, суглинкових та супіщаних місцях. Свідчення про запорізькі ліси у письменників XVI, XVII століть та геометричних спеціальних планах XVIII століття. Ліси на правому березі Дніпра, його островах і на південно-західній окраїні запорізьких вільностей по річках Омельнику, Самоткані, Домоткані, Сухій Сурі, Княжих Байраках, Жовтій, Зеленій, Інгульці, ліс Чорний і Чута, ліси по Саксагані, Бешиці, Аджамці, Березівці, ліс Соколинний між Березівкою і Темною долиною, ліси по Інгулу, Сугоклії, Сугоклійчику, Мертвоводу, Чичиклії, Громоклії, між Кагарликом і Терновою та по Бугу. Ліси по лівому березі Дніпра, знаменитий Великий Луг та Геродотова Гілея, його островах і далі від Дніпра в північно-східній окраїні – орільські, самарські, по річках Терсі, Солоній, Вовчій, Ганчулу, Янчулу, Мокрим Ялам та схилах Азовського узбережжя. – Загальний висновок з огляду лісів, причини малолісся і переважна лісова рослинність у запорізьких вільностях.

Запорізькі козаки розрізняли власне ліс, гай, чагарник і байрак. Гаєм вважалась невелика діброва, переважно на рівному місці з дерев невеликих, легких, швидко зеленіючих². Чагарником (від тюркського *чагал*) називали невеликі колючі кущі, перелісок, а часом молодняк, що виріс на місці зрубаного лісу; байраком (від тюркського кореня *байер* – косогір) вважали невеликий, але з товстих і важких дерев ліс, переважно у ярах та по їхніх схилах.

Запорізькі козаки посідали величезні степові простори, що прилягають до обох берегів Дніпра у нижній його течії між Бугом на західній та Кальміусом – на східній стороні. Увесь цей простір мав переважно степовий характер; а ліси росли в ньому тільки по місцях низинних, більше зволжених або ж суглинкових і супіщаних, тобто по берегах річок, озер, лиманів, на річкових островах, схилах балок, ярів, видолинків та узгір'їв; решта являла собою безлісну рівнину, вкриту літньої пори травою, а взимку замурувану снігом. Скільки і в яких саме місцях росло в запорізьких вільностях лісів – маємо щодо цього лише розрізнені свідчення різних письменників минулих століть, які випадково чи навмисне відві-

¹ Цей розділ увійшов як окрема стаття до праці автора “Очерки по истории запорожских козаков”; для даного видання знов опрацьована й доповнена значною кількістю нового матеріалу.

² Як пояснює професор Будилович, *гай* – дослов'янське слово; у литовській мові йому відповідає *gajus*, у готській *gavi*, *Gau*, у грецькій *γαῖα*, в санскритській *gavya*, *paturage des vaches*, у церковнослов'янській *гай*, дубрава, роща, кустарник (Киевские Известия. – Т. I. – С. 102).

дували землі запорізьких козаків, і тільки з другої половини XVIII сторіччя, після падіння Січі, починаючи з 1777 року, маємо більш чи менш точні дані, вміщені в геометричних спеціальних планах власницьких земель, а в 1780 і 1786 роках – на плані річки Дніпра Арапова та плані міста Катеринослава Струкова. З цих даних видно, що ліси в межах запорізьких вільностей траплялися спорадично по правому й лівому берегах Дніпра, звідси далі на південний захід до Бугу і на південний схід до Азовського узбережжя, і що з усіх частин запорізьких вільностей саме північно-східна – Протовчанська, Орільська та Самарська паланки, теперішні Новомосковський і частково Павлоградський повіти, справедливо вважалися найбільш лісистими паланками всього Запоріжжя.

Про ліси правого берега Дніпра, починаючи з Кодацької паланки нинішнього Верхньодніпровського повіту Катеринославської губернії, не знаходимо точних вказівок ні у Лясоти, ні у Мишецького, ні в Чернявського, ні в українського літописця Величка. Тільки карта Боплана дає нам щодо цього деякі вказівки. З неї бачимо, що, починаючи від північного кордону запорізьких вільностей, ліси йшли вздовж правого берега Дніпра на десять українських миль³ від Кременчука і трохи нижче гирла річки Самоткані. З економічних коментарів до Верхньодніпровського повіту XVIII сторіччя дізнаємося, що тут ріс дров'яний, дубовий, осиковий, липовий і терновий ліс⁴. Нині залишки цих лісів ледве чи можна розшукати за оповідями місцевих старожилів. Ще років 40–50 тому тут були ліси по ярах на правому березі Дніпра поблизу села Кам'яно-Потоцького Олександрійського повіту Херсонської губернії – близько 500 десятин дуба; по Бутівському урочищу поблизу села Троїцького (воно ж Чикалівка) Верхньодніпровського повіту; по балках і ярах проти Мишуриноного Рогу росли дубові ліси – Довге Провалля, Ліщина, Заячий, Кислий, Довжик, Михайлівський, Голоднівський, Криничний, Скотуватий, Рядовий, Липовий, Розсохуватий, Калужний, Глибокий, Білоусів, Косий, Патерилів, Шестигривенний, Лисий, Дрищальний і Західний – усього 250 десятин. Нижче Омельників та їхніх околиць йшли ліси по річках Домоткані і Самоткані, що впадають у Дніпро. Боплан зауважує, що біля Самоткані навколо озер і по лощинах поблизу річки в його часи росли невеликі, але вельми часті ліски з вишневих дерев, що простягались іноді до півмилі у довжину при широчині до трьохсот кроків. Росло там багато диких мигдалевих дерев з гіркими плодами⁵.

Про запорізькі ліси нижче Самоткані вздовж правого берега Дніпра знаходимо точні вказівки на араповському плані Дніпра 1780 року. З цього плану видно, що ліси йшли безперервно від гирла Самоткані до слободи Шапаренкової на просторі майже десяти верст при двох верстах найбільшої ширини і з правого берега переходили на Хурсин острів посеред Дніпра. Від Слободи Шапаренкової після невеликого проміжку ліси починалися у трьох верстах вище слободи Щурівки і йшли безперервно до гирла річки Осигнуватої чи села Романкова протягом семи верст при двох верстах найбільшої ширини і знову з правого берега Дніпра переходили на острів Великий, що лежить посеред Дніпра навпроти слободи Щурівки

³ На мапі Катеринославської губернії, складеній Льїним, – біля 75 верст.

⁴ У Катеринославській губерській креслярні (Верхньодніпровський повіт, стор. 42).

⁵ Описание Украины. Сочинение Боплана. – С. 16.

і вище нинішньої слобідки Шошинівки⁶. Нижче Шурівки ліси йшли по гілці Ведмежій, або теперішній Видмирці; далі – від села Кам'янського до Тритузного майже протягом семи верст при двох з половиною верстах найбільшої широчини; далі між Дніпром та озером Плоским протягом трьох верст. Нарешті від слободи Сухачівки і майже до Нового Кодака йшли ліси на вісім верст довжиною при двох верстах найбільшої широчини.

Про запорізькі ліси правого берега Дніпра нижче Нового Кодака знаходимо свідчення на струківському плані міста Катеринослава 1786 року. Тут вище лівого струмка річки Половиці показано лісу на 250 тоазів⁷ довжини, у місці роздвоєння річки Половиці на два ріжки, вздовж лівого берега Дніпра 240 тоазів; від гирла Половиці вгору по обидва її боки 150 тоазів; між Половицею і берегом Дніпра 300 тоазів; проти острова Чортового на 130 тоазів від берега показано простір лісу у 100 тоазів довжини; на самих островах – Чортовому 230 тоазів і Монастирському 650 тоазів, або одна верста 55 сажнів один аршин і 10 вершків, по березі Дніпра проти Монастирського острова 700 тоазів. На 100 тоазів нижче острова Монастирського показано площу лісу по березі Дніпра 140 тоазів довжиною⁸. Нижче Монастирського острова ліси росли на островах Кінському⁹, Становому, Яцевому¹⁰ і Демеці, де росли груші, яблуні, чорне та родчоче дерево¹¹. На плані Дніпра 1780 року та геометричному спеціальному плані минулого сторіччя власника села Миколаївки В. Ф. Малами видно, що нижче острова Демеки ліси росли по балках правого берега Дніпра: Майорівці, Дзвонецькій, Довжикові – близько 20 десятин, Жучиній з її вибалками Широкою і Середньою – до 70 десятин, Тягинці з прилеглими до неї вибалками – близько 110 десятин, Домашній – до 70 десятин, Військовій – до 90 десятин, Мовчановій при гирлі її – до 12 десятин, Скотуватій – 15 десятин, Скубовій – близько 70 десятин, Донській або Димській – 10 десятин, Плинистій – 5 десятин, Липовій – 10 десятин, Берестовій – 3 десятини, Криничній з її вибалками Пісоцьким та Софроновим – 90 десятин, Ліскової балці або Лісовому байраку – 30 десятин, Грушівці з її вибалком Дранським – 60 десятин, по всій балці Вовніжці, Башмачці – 70 десятин і Вовчому Горлу – 20 десятин¹². Далі з того ж араповського плану Дніпра видно, що ліси йшли нижче Башмачки по балках Будилці, Куценькій-першій, Ясинуватій, Куценькій-другій, Криловій, Таволжанській, Вільненькій, Широкої; далі між Середньою і Нижньою Хортицями – тут нижче гирла останньої 1784 року стояло село Розумівка, де рахувалося дрібного дров'яного лісу 129 десятин і 489 квадратних сажнів. Від гирла Нижньої Хортиці до урочища, або острова, Наливача йшов ліс упродовж восьми верст при одній версті найбільшої широчини¹³. На островах Канівському, Круто-

⁶ На теперішній час вище Шошинівки рахується 200 десятин лісу.

⁷ Тоаз дорівнює 1, 94903 метра, а метр = 1,406 аршина; отже – один тоаз = 6 футам.

⁸ Корж оповідає, що на всьому високому березі Дніпра від Нового до Старого Кодака росли великі ліси й чагарі, а між ними траплялися сінокісні луки.

⁹ Описание Украины. Сочинение Боплана. – С. 18.

¹⁰ На плані Дніпра Арапова 1780 року.

¹¹ Екатеринославский юбилейный листок. – 1887. – 17 мая. – С. 170.

¹² За інформацією Володимира Володимировича Малами.

¹³ З документів 1780 1783 рр. власника села Біленького М. І. Миклашевського.

ярському і Наливачі “різного роду дров’яний і дрібний ліс, і частково фруктові дерева, яблуні та груші, а всього лісу в селі Біленькому 508 десятин”¹⁴. Між гирлом річки Біленької і правим берегом Дніпра, “де обривистий, а місцями то крутий, то пологий косогір, а далі яри, що звуться Заломми, то внизу під Заломами є різний дров’яний і дрібний ліс, трапляються і фруктові дерева, яблуні та груші”. По балці Червоній з її вибалком Дубовим – 2400 квадратних сажнів рідкого лісу – груша, берест, дика яблуня; далі по всьому правому березі Дніпра, особливо при впадінні в нього річки Біленької, гілок Тараса й Ненажери “лісу листяного по болоту” 447 десятин¹⁵, і трохи поодаль від Дніпра на острові Томаківці, де була Томаківська Січ. Цей острів, за свідченням Боплана, увесь був вкритий лісом¹⁶. Далі – від першого з’єднання гілки Підпільної з Дніпром біля Микитиноного Рогу, а відтак понад правим берегом Дніпра до впадіння в нього Базавлука, що становить близько 45 верст за течією при 25 верстах найбільшої широчини, – тут тільки в економії сіл Покровського і Капулівки нараховується нині до 26 тисяч десятин плавнів, вкритих непрохідним лісом, однак – м’якої породи: осокором, вербою, шовковицею, лозами і тільки зрідка на підвищених місцях – дикими столітніми грушами. Нижче Базавлука ліси були на острові Каїрі, де 1786 року числилося 1500 десятин лісу¹⁷. Є ліс і по берегах річки Бургунки та гілки Дрімайлівки, що впадають у Дніпро з правого боку¹⁸.

На захід від правого берега Дніпра в Інгульській та Буго-гардівській паланках лісів було менше, аніж при самому Дніпрі. Так, був невеликий ліс по річці Сури – “дров’яний дубовий, кленовий, липовий, вербовий”¹⁹, від якого в наш час залишився невеличкий гайок десятин на чотири по ярку, що виходить на верхів’я річки Сури²⁰. Тут стояв запорізький зимівник з пасікою при ньому, від якого донині збереглися залишки у вигляді підземних ходів. Від середини річки Сури до середини річки Домоткані стелився голий, зовсім безлісий степ, так зване “дике поле”²¹. На південь від Сури ліс ішов понад правим берегом Базавлука аж до його лівої притоки Солоної²². На захід від Базавлука ліси йшли по всій (15 верст) балці Княжих Байраках, що впадала в річку Переволочанський Омельник, особливо біля верхів’їв балки були непрохідні нетрі; по балці Глибокій, що падає в річку Жовту, нижче села Камчатки, 11 десятин 1350 квадратних сажнів; потім поблизу річки Зеленої в нинішньому селі Березівці, де маєток П. М. Селиванова, що раніше належав Орлаєві, – “250 десятин лісу – дуба, береста й бука”. Далі – по річках Кам’яночці та Тернівці, притоках Інгульця, і по самому Інгульцеві. До

¹⁴ Звідти ж.

¹⁵ З документів власника Тарасівки А. П. Струкова; на плані Дніпра 1780 року між Дніпром і Тарасом показано 12 верст лісу у 5 верст широчини.

¹⁶ Описание Украины. Сочинение Боплана. – С. 25.

¹⁷ Екатеринославские губернские ведомости. – 1889. – №40. – С. 266.

¹⁸ Мапа України Боплана в “Історії” Бантиша-Каменського. – Т. III.

¹⁹ Экономические примечания Екатеринославского уезда.

²⁰ З паперів О. М. Поля, власника села Любомирівки, Верхньодніпровського повіту.

²¹ Путевые записки Эриха Лассоты... – С. 54.

²² Мапа Річчі Занноні 1772 р.

верхів'ів останнього виходили два знамениті ліси Чорний і Чути, що вважалися, слід гадати, спірними між гетьманськими і запорізькими козаками. “За свідченням запорізьких старожилів попа Максима Калниболоцького та Олексія Вербицького, [вони] не знають, чи володіли раніше запорожці Чорним лісом, чи ні, але була в давні роки від кошового отамана Сірка у тому лісі пасіка; літ тому близько 80-ти”. На цьому місці був і ліс Круглик, що про нього “також невідомо, чи володіло ним Військо Запорізьке, чи ні”²³.

На мапі Великої Росії і Малої Татарії Йоганна Баптиста Гоманно* Чорний ліс (“*Sylva nigra*”) займає весь простір із заходу на схід від Чигирина до фортеці Кодака і річки Чортomla, з півночі на південь – майже від самого берега Дніпра до верхів'ів Інгулу й Інгульця. На мапі Малої Татарії (“*Tataria minor*”) цей самий ліс продовжено до гирла Чортomla і звідси – на захід через річку Базавлук, до його гирла²⁴. На наш час від Чути і Чорного лісу в Олександрійському повіті Херсонської губернії залишилися такі ліси: Цирульниківський – 93 десятини, Хрящуватий – 38 десятин, Григорашівський – 82 десятини (усі три – нижче села Вершаця), Чути – 5978 десятин²⁵, Криничуватський – 97 десятин (нижче урочища Старий Курінь і вище урочища Чернечого), Краснокутський – 76 десятин (нижче лісу Чути між урочищами Стінківське і Веселий Кут); Чорний – 7824 десятини, Круглик, Довжик та Кушнірів – 210 десятин (усі три – біля Чорного лісу між селами Цибулевим і залізничною станцією Богданівкою), Коротянський, Половинка, Хвоцовий Довжко – 115 десятин (усі три біля того ж Чорного лісу поблизу залізничної станції Знам'янки), Велико-Заруднівський і Мало-Заруднівський – 176 десятин (обидва – поблизу залізничної станції Медерової), Лінійців та Об'їзний – 45 десятин (обидва нижче лісу Мало-Заруднівського та села Красного Яру), Бешевський – 94 десятини, Нерубай – 2870 десятин (обидва – вздовж кордону Київської та Херсонської губерній²⁶), Бобошківський – 178 десятин (нижче лісу Нерубаю між селами Федваром і Сентовим), Зайцівський – 160 десятин (нижче села Сентова), Довжко і Срібківський – 129 десятин, Гончарівський – 25 десятин та Зрубанський – 37 десятин (усі три – нижче села Федваря) і, нарешті, Плоский ліс – 450 десятин, вище села Єлисаветградки)²⁷.

Ліси Чути і Чорний колись були одним суцільним масивом, продовженням знаменитого в історії українських козаків Мотронинського лісу Чигиринського повіту²⁸ в Київській губернії і тягнулися до теперішньої залізничної станції Знам'янки. Пересікався масив лише двома річками: Ірклійцем, що відділяє Київську

²³ *Мышецкий С. И.* История о казаках запорожских. – С. 74.

²⁴ З картографічної колекції професора Санкт-Петербурзького університету В. Д. Смирнова.

²⁵ 3078 десятин лісу Чути належить до державного скарбу, приватним особам – 2900, разом – 5978.

²⁶ В “*Актах Южной и Западной России*” (Т. X. – С. 463; Т. XII. – С. 565) згадуються ще й ліси Бовтиш та Лебедин.

²⁷ Повідомлено Д. І. Крутовим з лісництва міста Олександрії.

²⁸ Тут був Мотронинський монастир, в якому з 1753 до 1766 був архімандритом Мельхиседек Значко-Яворський, котрий осв'ячував ножі гайдакама на ляхів і жидів.

губернію від Херсонської, та Інгульцем, який протікав від київського кордону до правого берега Дніпра. Нині цей ліс після величезних вирубок розпався на три з окремими назвами: Медведівка – від Мотронинського монастиря до річки Ірклійця; Чута – від Ірклійця до Інгульця; Чорний – від Інгульця до станції Знам'янки²⁹.

У Чорному лісі та Чуті ростуть дуб, клен, берест, осика, ліщина тощо, водяться в них вовки, лисиці, зайці, дикі кабани, дикі кози і безліч різного птаства.

В історії запорізьких козаків Чорний ліс і Чута відігравали ту важливу роль, що в них часто ховалися запорожці від переслідувань татар, турків і поляків; та й православні ченці знаходили тут собі притулок від утисків католиків, і страшні гайдамаки, котрі підняли зброю проти польських панів на захист своїх людських прав. Гайдамаки особливо полюбляли Чорний і Чуту-ліс. У козаків склався навіть особливий вислів “утік до Чорного лісу” – тобто в гайдамаки пішов. Чорний ліс вельми часто був місцем, де сходилися татари, козаки й поляки або як союзники проти московських військ, або як супротивники у битвах між собою. Так, 1674 року поблизу Чорного лісу гетьман Дорошенко з татарами зазнав жорстокої поразки від гетьмана Самойловича. Дорошенко втратив багато людей і, поранений, утік з ганьбою з поля бою у кримські поля за Чорний ліс³⁰. Тож не дивно, чому щодо Чорного лісу й Чути і досі ходить безліч різноманітних переказів про викопані в ньому погребі, заховані незліченні скарби, страшні голоси, іноді чутні в лісі, тощо.

Далі йшли ліси по притоці Інгульця Саксагані та по балках, що впадають у неї. Так, у Дубовій балці, або Запорізькій Ущелині, маєтку О. М. Поля, й дотепер віціліли столітні дуби до шести аршинів в обхваті, що ростуть поміж величезних скель з обох боків балки на 12 десятинах, крім того, по березі самої річки Саксагані навпроти балки Дубової “лісу й чагарників” 12 десятин. Нижче Саксагані по Бешці “лісу достатньо”; по Аджамці “лоза й терни”, по Березівці, лівій притоці Інгулу³¹, до Темної долини – великий ліс Соколинний (“las Sokoli”)³², відомий ще 1740 року, коли укладено було “прикордонний інструмент” між Росією і Туреччиною, біля нинішнього села Полковничого (воно й Воеводське), до 400 десятин. Між верхів'ями Інгулу й річкою Торговицею³³, по Інгулу, Сугаклії, Сугаклійчику, Мертвоводу – на останній, втім, вельми небагато: “з дровами тут надто сутужно”³⁴. Далі – ліси по Чичиклії та Громоклії. “По ріці Аргамакли (тобто Громоклії) є дещо лісу, придатного для будівництва; головні – осокір, ясен, таволга, липняк, ільм або берест, клен, верба, верболіз, в'язник, а також груші, яблуні, хміль, шипшина, дрібний дубняк, але все це зрідка”³⁵. Далі – між Кагарликом і Терновою ріс якийсь ліс, що звався Наумовим³⁶; і, нарешті, над Бугом біля Піщаного броду

²⁹ Повідомлено священиком м. Олександрії о. Василем Никифоровим.

³⁰ Акты ЮЗР. – Т. VI. – С. 152; Т. VII. – С. 11, 31, 172; Т. VIII. – С. 55, 66, 161, 187, 202, 250; Т. X. – С. 47, 687; Т. XI. – С. 241, 270, 283, 541, 780; Т. XII. – С. 493.

³¹ На мапі *Tataria minor* професора В. Д. Смирнова.

³² Мапа Річчі Занноні 1772 р.

³³ Там само.

³⁴ Описание реки Днепра от м. Переволочного до Черного моря. – С. 578.

³⁵ Топографическое описание... – С. 186.

³⁶ *Мышецкий С. И.* История о казаках запорожских... – С. 75.

“терни й чагарники малі”³⁷, в урочищі Виноградна Криниця – “будівельний ліс”³⁸, по Семеновому Рогові – “терни”³⁹, на острові Андріївому і “не далі півмилі від Кременцевого острова – будівельний ліс”⁴⁰.

Загалом кажучи, західна частина запорізьких вільностей була менш багата лісами, ніж східна, принаймні, якщо не брати до уваги Чорний ліс і Чуту, які, здається, не належали де юре запорізьким козакам. “Від півночі до гирла річки Бугу порядних лісів немає, тільки по балках де-не-де ростуть яблуні, груші, шипшина, хміль, виноград, вишня, верболіз, осокір, глід, гордовина, а найбільше терни, усе – рідкими чагарниками”⁴¹.

Так само як на правому, ліси йшли і по лівому березі Дніпра. Тут початок їх – від гирла Орелі, а кінець – біля Дніпровського лиману. Так, навпроти села Паньківки Новомосковського повіту зацілів ліс на площі 2953 десятини в урочищах Полковничому, Старусі, Таборі, Ревунівці, Сідлівщині і на островах Матвієвому й Москалевому у плавневій частині Дніпра упродовж 20 верст; далі – навпроти села Єлисаветівки того ж повіту на площі 958 десятин, з яких частина у плавнях (з островом Слюсаревим), в урочищах Великій Дубині, Малій Дубині та Малій Березині⁴²; далі йде ліс Сомівка уздовж гілки Сомівки при лівому березі Дніпра навпроти села Кам’янки того ж повіту – 550 десятин; там само ліс Орлів по балці Орловій – 154,3 десятини, ліс Чернеччина там само – 265,2 десятини, усього – 969 десятин 236 квадратних сажнів. Ще тут, навпроти Брянцівського заводу, на островах Підмежевному – 102 десятини 2140 квадратних сажнів, Спірному – 118 десятин 30 сажнів, Свинячому – 117 десятин 530 квадратних сажнів, Муравому – 59 десятин і 320 квадратних сажнів; ліс на острові Шевському і між берегами Дніпра та Самари – 198,6 десятини поблизу села Мануйлівки поміщика М. В. Курилина; ліс біля села Чаплів над гілкою Шиянкою в балці Яцевій, як зазначено на плані Дніпра 1780 року; по річці Татарці, що впадає в Дніпро з лівого боку нижче Кодацького порога – 120 десятин “дрібного і дров’яного лісу”⁴³; в балці Лоханській – 90 десятин 280 квадратних сажнів. 40 років тому тут були справжні нетрі з дубами до двох аршинів у діаметрі при корені, росли тут дуб, липа, клен, осика, чорноклен, срібляста тополя, калина, дикі вишні, глід, жостір, бузина, барбарис.

По балці Великій Стрільній на лівому березі Дніпра – 24 десятини; в урочищі Діброві – 93 десятини і 440 квадратних сажнів, в урочищі Кучугурах біля гирла

³⁷ *Эварницкий Д. И.* Очерки по истории запорожских козаков. – С. 75.

³⁸ Описание Украины. Сочинение Боплана. – С. 30.

³⁹ *Сементовский Н. М.* Запорожская рукопись о кладах. – Киев, 1857. – С. 14.

⁴⁰ Описание Украины. Сочинение Боплана. – С. 31.

⁴¹ Топографическое описание.. – С. 186.

⁴² Екатеринославские губернские ведомости. – 1890. – №4, Оффиц. часть.

⁴³ З фамільних паперів генерал-майора О. М. Синельникова. На теперішній час у його маєтку в Любимівці нараховується до 204 десятин лісу, з чого на дніпровських островах ділового 98,8 і верболозу 2,7, а в степових урочищах Яцевому, Круглику й Татарівщині – 95,5 десятини ділового і 5,1 чагарів. Діловий ліс – переважно дуб від 50 до 60-річного віку і старіший при 0,7 повноти.

річки Вороної – 3 десятини й 660 квадратних сажнів⁴⁴. Далі – по балці Тягинській на лівому березі Дніпра в теперішньому селі Василівці навпроти Ненаситецького порога – 135 десятин “дрібного лісу” і в селі Олексіївці навпроти того ж порога 92 десятини “лісу дров’яного й дрібного”⁴⁵; по балці Царевій, як значиться на плані Дніпра 1780 року, при гирлі річки Осокорівки, як показано в атласі Дніпра 1786 року; на острові Дубовому – 120 десятин дубового будівельного лісу. По балках лівого берега Дніпра – Розсішках, Діденковій та Балчанській, між Дубовим островом та Вовнігівським порогом, особливо по Розсішках, збереглися від старих дубів пні понад шість аршинів в обхваті. По правому березі Дніпра на майже десяти верстах від верхнього краю острова Дубового вниз, де тепер лише нікчемні натяки на колишній ліс. По балках Орловій і Скотуватій до 30 десятин дубового будівельного лісу⁴⁶. На острові Таволжаному, “де росте багато таволги (tavalu)”⁴⁷. На острові Великому Дубовому нижче останнього – Вільного – порога, площею до 15 десятин землі, вкритої усущіль великим будівельним дубовим лісом. По балках Лишний та Кічкасі, як показано на плані Дніпра 1780 року. В урочищі Сагайдачному на лівому березі Дніпра між попелищем Сагайдака і скелями Середньою та Дурною; тут за планом 1798 року рахувалося “дубового, кленового, березового і тернового лісу”⁹⁶ десятин, тепер він майже цілком винищений. На островах Малому Дубовому в Новому Дніпрі навпроти острова Хортиці та Великому Дубовому там само, нижче поперечних траншей на острові Хортиці. Острів Великий Дубовий мав одну версту і 240 сажнів довжини й 160 сажнів ширини і весь укритий був дубовим лісом⁴⁸. На острові Хортиці, у середній і нижній частинах його, за планом 1798 року вважалося “лісу дров’яного, дубового, кленового, березового і тернового 310 десятин і 150 сажнів”⁴⁹. Про існування лісу на Хортиці знав ще грецький імператор Костянтин Порфирородний (905–959): розповідаючи про плавання стародавніх русів по Дніпру, він говорив, що, спустившись нижче порогів, вони приставали до острова св. Григорія, теперішньої Хортиці, і тут звершали свої жертвоприношення: на ньому стояв величезний дуб – *ἕξεισε ἵστατον παμμεγέτη ὑρῶν* – біля якого й збиралися руси; мабуть, це той самий дуб, який стояв за 150 сажнів на південь від німецької колонії на Хортиці біля самої дороги, що перетинає острів уздовж; він мав до трьох сажнів в обхваті при корені і 1876 року був зрубаний німцями-колоністами через те, що всох. Запорізькі козаки вважали його святим дубом: у затишку його вони збиралися на гучні ради й під його ж могутнім багатовіковим гіллям проливали гіркі сльози, прощаючись востаннє, 1775 року, після “троїцького свята”, зі своєю матір’ю-Січчю перед тим, як розійтися в далекі краї “доживати віку – хто на Дін, хто на Дунай, а хто до рідної оселі”.

⁴⁴ З паперів О. М. Миклашевського, власника села Вороного.

⁴⁵ Геометричний спеціальний план 1779 року.

⁴⁶ З власницьких документів на село Свистунове-Петрівське.

⁴⁷ Описание Украины. Сочинение Боплана. – С. 23.

⁴⁸ Так вказано на Геометричному спеціальному плані 1779 року.

⁴⁹ За вимірами 1875 року – 222 десятини 405 сажнів, за вимірами 1888 року – 402 десятини.

Нижче острова Хортиці по лівому березі Дніпра розпочинався знаменитий у запорізьких козаків Великий Луг – величезний правіковий ліс, що розкинувся по береговій дніпровській низовині, покрайній у різних напрямках річками, річечками, лиманами, ериками, озерами і вкритій непрохідною болотною травою та високими очеретами на 70 верст уздовж при 25 верстах найбільшої широчини. На початку від річки Мокрої Московки у Великому Лузі переважав дуб, далі його витіснили дерева м'якої породи: верба, осокір, шовковиця, верболози тощо. Є підстави гадати, що теперішні плавні від Олександрівська вниз по лівому березі Дніпра, або запорізький Великий Луг, криють у собі знамениту Гілею Геродота; інакше кажучи, під Гілеєю слід вбачати всі плавні лівого берега Дніпра, починаючи від теперішнього міста Олешок Дніпровського повіту Таврійської губернії⁵⁰, і закінчуючи Великим Лугом біля міста Олександрівська Катеринославської губернії, з проміжками, усього понад 250 верст. І справді: по-перше, доказом на те слугують особливості місцевості, ґрунти і характер лісу – він від Олешок до Олександрівська росте на одному й тому ж – лівому – березі Дніпра, на одному й тому ж ґрунті – піщаному з домішками деревно-трав'яних залишків і являє собою одну й ту ж лісову рослинність м'якої породи. По-друге, тільки допустивши закінчення Гілеї поблизу міста Олександрівська, тобто навпроти острова Хортиці, можна вказати і місце згаданої Геродотом Зміїної печери – на північно-західному краю Хортиці, тоді як, обмеживши Гілею околицями Олешків, ми марно шукатимемо там Зміїну печеру: на всьому лівобережжі Дніпра до самої Хортиці немає жодної печери, немає навіть такого скелястого місця, де б могла бути хоч яка-небудь печера. По-третє, якщо Геродот підіймався Дніпром до порогів, у чому сумнівів немає, то він не міг не звернути уваги і не відзначити потім у своїй історії присутності величезного лісу на лівому березі Дніпра нижче острова Хортиці, саме того лісу, який перегодом у запорізьких козаків звався Великим Лугом і в якому вони, як у наші дні розкольників в муромських лісах, знаходили собі найнадійніший і цілком безпечний прихисток під схованку від доколишніх ворогів – поляків, татар, турків, а почасти й росіян: “Січ – мати, а Великий Луг – батько!”...

Нижче Великого Лугу після великої перерви ліс знову починався між Конкою і Дніпром, що відповідає сучасним Каїрським лісам. Ще нижче звідси, де нині стоїть місто Олешки, ось тут і починалася знаменита Гілея Геродота: “З переходом через Борисфенес вступаємо у найближчу від моря землю Гілею..., що біля Ахіллового бігу⁵¹, багату різноманітним лісом”⁵². Назва “Гілея” походить від грецького слова *ύλη* – ліс і означає лісовий простір, певну лісисту місцевість. За початок цього лісистого простору слід вважати околиці згаданого міста Олешків, у чому переконують нас як назва міста, так і загальні міркування. Олешки, або давньоруське Олешша, має в корені слов'янське слово “лѣсь” й означає місце підлісне, коло лісу; або ж від слова *ελοχα, альха*, що в старовинній топографічній

⁵⁰ В Олешківському повіті був колись ліс, що займав, за словами Боре, простір у 130000 десятин (Южный край. – 6 янв. 1888).

⁵¹ Відповідає, як вважають, сучасній Тендерській косі.

⁵² За перекладом Геродота проф. Ф. Г. Міщенко (Москва, 1885, Т. I. – С. 133, 305).

номенклатурі означало болото, водяне, заплавне місце, вкрите чагарником та дрібноліссям⁵³, те, що тепер придніпровські мешканці розуміють під словом *плавні*. “Нині лівий, низовинний берег Дніпра, – говорить Ф. К. Брун, – протягом майже 20 верст навколо Олешків обновується нерідко більш чи менш густою лісовою рослинністю: дубами, осиками, лозняком, а переважно вільхою та березою. Немає сумніву, що ці переліски в давнину були справжніми лісами, коли води в колосальному басейні було незрівнянно більше, а тому й сила росту в береговому краї була набагато могутнішою, особливо на луговому боці річки”. В міру зменшення цієї сили різні породи дерев, котрі колись тут траплялися, могли легко перевестися, тим паче, що клімат наших степів зазнав змін ще відчутніших за гідрографічні зміни. Гілея могла відкривати очам мандрівників не лише ті дерева, що й досі там трапляються, а й інші породи, які, можливо, тепер геть чужі цій місцевості. До таких могли належати європейські породи хвойних дерев, як, наприклад, ялина і сосна, оскільки вони любляють піщаний ґрунт, а саме такий довкола Олешків⁵⁴. До фізичних причин, котрі змінили вигляд Гілеї, треба додати те, що вона протягом багатьох століть зазнавала руйнівного впливу народів, і не тільки ногайців, як гадає барон Тотт, котрий, проїжджаючи через цю місцевість, дізнався від туземців, що вона колись була вкрита густим лісом. Оскільки залишки цього лісу понад сто років тому, безперечно, були значнішими, ніж тепер, тому легко й пояснюється, чому турки могли сказати, ніби запорожці, шукаючи після поразки під Полтавою притулку в Олешках, оселилися в “лісі братів”*. За часів середньовіччя сей ліс мав би займати ще більшу площу і відтак міг відповідати тому, в якому переночував бургундський лицар Гільберт де-Ланнуа*, подорожуючи з Монкастро до Кафи 1421 року. Такий ліс не міг не привернути до себе уваги сучасних лицареві італійських промисловців, котрі відвідували Чорне море й створили низку поселень на його берегах, в тім числі і в низів’ях Дніпра, здавна важливих з огляду на тутешні риболовецькі промисли”⁵⁵. Д. Гловайський пише, що “є привід вважати, що європейська Скіфія стародавніх часів не була таким майже безлісним степом, як у наш час, а тому й не страждала на таку нестачу води, як тепер. Глибокі балки, в наш час сухі, колись були прориті водяними потоками й слугували за русла для незлічимої річок і струмків. Хоч Геродот і вказував на величні ріки й відсутність лісу як на прикметні риси Скіфії, проте він згадує й про лісисту її частину, що звалася Гілеєю й лежала, за його словами, на схід від Дніпра на відстані трьох чи чотирьох днів шляху від його гирла. Ця лісиста і достатньо горбиста місцевість, очевидно, простягалася від нижньої течії Дніпра майже до берегів Азовського моря. Залишки лісів, розкидані по горбах, бачив ще в XIII сторіччі латинський монах Рубруквіс на своєму шляху в Татарію. Йосафат Барбаро, італійський мандрівник XV сторіччя, говорить про значні ліси в нижній течії Дону й Волги та й взагалі в тих місцях, де нині бачимо голі степи.

⁵³ Забелин И. Е. История русской жизни. – Москва, 1876. – Т. I. – С. 16.

⁵⁴ Ймовірність такого припущення підтверджується й тим, що у Стефана Візантійського Гілея називається *Αβιχη* що означає “країна ялин”: *abies* в перекладі з латини означає “ялинка”.

⁵⁵ Брун Ф. К. О позднейших названиях древней Гилеи // Записки Одесского общества истории и древностей. – Т. IV. – С. 235–239.

Очевидно, густі ліси середньої Росії в давнину сягали значно далі на південь, ніж за наших часів, і висилали від себе окремі групи до самих понтійських та каспійських берегів”⁵⁶.

Але як би далеко не сягала Гілея, яких порід не були в ній дерева, у кожному разі можна сказати, що вони в ній були величезні. Про їхні розміри можна робити висновок з тих скам’янілих дубів, що часом трапляються серед знахідок у Великому Лузі. Дуби ці свідчать, що сучасні дніпровські дуби – то тільки нікчемна пародія тих велетів-лісів, що в давнину осіяли своїми могутніми кронами широке Дніпро”⁵⁷.

Нарешті, нижче Гілеї йшли ліси місцевостей довкола Кінбурну й на островах гирла Дніпра, та тут панували виключно м’які породи: “лозняк березовий, вільха, дикі яблуні й груші, верба й верболіз, а найбільше терен, та все зрідка, кущами, щонайдрібніший, а на островах очерети й дрібна вільха, поміж пісками і навколо озер осока, а в берегах островів – багато земляних горіхів”⁵⁸. На островах у Гирлах – “достатньо вільхи, берези, лозняка, верби, терну, але все дрібне”⁵⁹.

На північний і південний схід від лівого берега Дніпра в паланках Протовчанській, Орільській і Самарській (нинішні Новомосковський, Павлоградський, Бахмутський та Олександрівський повіти) ліси росли переважно по берегах і схилах річок, балок і байраків. У цій місцевості найлісистішими були береги річок Орелі й Самари. Орільський ліс слугував за кордон між вільностями запорізьких козаків і володіннями, як тоді казали, “малоросійських” (на відміну від запорізьких) козаків. У межах Запоріжжя він ішов вузькою смугою вздовж лівого берега Орелі⁶⁰, що відділяла запорізькі володіння від гетьманських, і широкими масивами по обох берегах Самари, яка була осередком Самарської паланки. Ніяких даних про орільські ліси ми не знаходимо ні в Е. Лясоти з XVI сторіччя, ні у Боплана першої половини XVII сторіччя. Про існування лісів на Орелі згадують тільки московські послы Тяпкин і Зотов, а точніші дані знаходимо в геометричних спеціальних планах XVIII сторіччя. З цих планів видно, що орільські ліси простягалися майже на сто сорок дві версти, починаючи вище місця, де впадають в Оріль з обох боків її річки Багаті (по-нинішньому – від села Черноглазівки-Стешиної Павлоградського повіту), і закінчуючи гирлом Орелі, широчиною від лівого берега в степ часом і до дванадцяти верст, тобто загалом до 5000 десятин. Нині цей ліс розподіляється між селами, слободами, хуторами й маєтками Павлоградського й Новомосковського повітів Катеринославської губернії у такий спосіб: у Черноглазівці, Чернявщині, Шандрівці⁶¹, Татарбранці й Кирносівці трапляються лише невеликі переліски; справжні ліси починаються нижче; у Опанасівці – 5 десятин “дров’яного лісу”; хутір поміщика А. А. Гана – 4 десятини лісу; хутір Давидівка-

⁵⁶ *Иловайский Д. И.* Разыскания о начале Руси. – Москва, 1876. – С. 4, 6, 7.

⁵⁷ Такі, наприклад, ті велетенські дуби, що їх витягли років шість тому з Дніпра у Великому Лузі навпроти села Балабиного-Петрівського в маєтку графа М. І. Канкринна.

⁵⁸ *Топографическое описание...* – С. 170.

⁵⁹ Там само. – С. 186.

⁶⁰ Були ліси й на правому березі Орелі, але вони належали гетьманським, а не запорізьким козакам.

⁶¹ Перші трое сіл Павлоградського, а подальші – Новомосковського повіту.

Німеччина – 2 десятини й 1700 квадратних сажнів; село Перещепине – 117 десятин і одна десята частина десятини та ще, крім того, “2 десятини й сім десятих лісових галявин”; село Олександрія – 45 десятин і 1700 квадратних сажнів та ще 165 десятин і 120 квадратних сажнів “сінокосів, порослих лісом”; село Козирщина – 125 десятин; село Личкове – 561 десятина й 869 квадратних сажнів; село Бузівка – “лісу листяного” 120 десятин і 200 квадратних сажнів та “лісу дров’яного” 230 десятин; село Степанівка – 18 десятин⁶²; Ковпаківка – 36 десятин; містечко Котівка – “дров’яного лісу” 375 десятин і 158 квадратних сажнів; село Маркова Гірка – 154 десятини 1326 квадратних сажнів; хутір Сулимівка – “мішаного будівельного і дров’яного лісу” 82 десятини і 560 квадратних сажнів; до хуторів Жученка і Хижняка належить 41 десятина; в Степанівці-Шагарівці – 239 десятин і 158 квадратних сажнів⁶³; у слободі Чернеччині – 193 десятини і 9 квадратних сажнів; у слободі Гупалівці – “дрібних чагарів” 11 десятин і 12359 квадратних сажнів; у хуторі Житецькому “лісу, поміж котрим – сінокіс” – 130 десятин і 1057 квадратних сажнів; у слободі Михайлівці – 15 десятин; у хуторі Войнівці – “лісу будівельного і дров’яного” – 22 десятини; у хуторі Ключниковому – 25 десятин; в селі Ненадівці – 159 десятин і 1100 квадратних сажнів; у селі Бабайківці – 400 десятин; в селі Плавещині – 179 десятин, котрі на теперішній час поділені між сімома власниками так: Новохацькій О. М. належить 67 десятин трьома ділянками, М. Г. Яковцеві – 31 десятина, М. Г. Степановій та О. М. Новохацькій спільно 42 десятини; М. Г. Степановій – 2 десятини, Л. І. Юрьевій – 17 десятин, П. П. Базилевському – 7 десятин, Григорієві Лисенкові й Глафірі Курдюковій – 30 десятин; й нарешті в слободі Шульгівці – 2225 десятин і 1150 квадратних сажнів. На теперішній час у дачі Шульгівці рахується 4724 десятини лісу, з чого 120 десятин дубу і 448 десятин чагарників у плавнях лівого берега Дніпра, 24 десятини дубу на церковній землі і 4132 десятини в пісках, наполовину заліснених⁶⁴. Переважаючою породою лісової рослинності на лівому березі річки Орелі був дуб, котрий сягав тут досить поважних розмірів, бо в містечку Котівці поміщика Г. П. Алексеєва в самій садибі й урочищі Левенцевому є дуби, що сягають шести аршинів в обхваті при окоренку, а в селі Степанівці, в маєтку О. М. Синельникова, де два роки тому зрубано дуба, що мав у обхваті 6 аршинів і 1 вершок, в діаметрі 1 аршин і 10 вершків. Йому, за оцінкою фахівців з лісництва, було не менше 150 років. Крім дубу, по Орелі росли: берест, ясен, клен, верба, дикі яблуні й груші.

На схід від орільських лісів на відстані приблизно 50 верст по прямій лінії у тому ж напрямку з півночі на південь простягалися самарські ліси. Про існування лісів на ріці Самарі знали Боплан⁶⁵, Тяпкин і Зотов⁶⁶, московські ратні люди Іван

⁶² На правому березі Орелі до Степанівського маєтку належить 12 десятин лісу.

⁶³ Нині тут вважається 210 десятин, з котрих 95 – в плавнях, 115 в кучугурах; переважає дуб (з незначним домішком м’яких порід), віком від 40 до 100 років при 0,8 повноти.

⁶⁴ Екатеринославские губернские ведомости. – 1890. – №4. – Офіційна частина.

⁶⁵ Описание Украины. Сочинение Боплана. – С. 18. Також карта України Боплана в “Истории Малой России” Бантшиша-Каменського (Москва, 1842. – Т. Ш).

⁶⁶ Статейный список... Василия Михайловича Тяпкина и дьяка Никиты Зотова ... – С. 573.

Коломнин з товаришами⁶⁷ і секретар московської іноземних справ колеґії Василь Чернявський 1766 року⁶⁸. Самарські ліси починалися на річці Тернівці, далі йшли вздовж берегів Самари і захоплювали деякі з її приток – Кільчень, Самарчик, Вовнянку, Вовчу, Кочерижку, Гніздище, Велику Тернівку, Малу Тернівку, Татарку, Піщанку, Чаплинку і Бик. Увесь цей простір до гирла річки становив 182 версти при найбільшій широчині 20 верст. Такі 529 десятин лісу в урочищах Редутах, Тернах, Єряшиному, Баранячій Пристані, Кам'яному Броді, Закоті й Посадці в плавнях ріки Самари і на пісках в одній версті нижче п'яти останніх урочищ на південь, в околицях села Дмитрівки Павлоградського повіту, на річці Самарі; такі 96,6 десятин лісу в колонії Рибальській, Йозефстальської волості, на островах і плавнях річки Самари Новомосковського повіту. Самарські ліси справедливо вважалися “знатними” запорізькими лісами, “несходимими” і “невидимими”, свого роду “муромськими дебрями”. Боплан пише, що “околиці Самари прикметні надзвичайним багатством на ліс, так що навряд чи ще якась місцевість може рівнятися в цьому з околицями Самари. Звідси постачався ліс для будівель в Кодаку”⁶⁹.

1675 року під час задуманого походу московського ополчення під рукою князя Григорія Ромодановського* й козацького війська під проводом гетьмана Івана Самойловича* вирішено було йти “нижче посольського шляху на Самару для того, щоб військові в воді й дровах затруднень не було”⁷⁰. 1682 року московські послі Микита Зотов і Василь Тяпкин писали: “Хай відомо буде наперед тим, хто йтиме тим шляхом (через річку Самару й далі), як послам, так і ратям царської величності, що діброви й інші дров'яні вгіддя до того згаданого стану (нижче Самари) закінчилися. А від сього стану аж до самого Криму по річках і ріках та по долинах щедрі тальники і тернівники, де звірини і птаства досить є і при нужді без довгих зупинок великим ратям дровами перейнятися можливо. На тих Овечих Водах і на всіх верхів'ях Кінських, і Самарських, і Орільських, і на степах діброви суть великі й ліси, й тернівники, і тальники, й очерети”⁷¹. “Із сих лісів, а найголовніші з них, що на річці Самарі, запорізькі козаки не лише хати й зимівники свої будували, а й 1756 року після пожежі, котра більшу частину Січі на попіл перетворила, головні курені козацькі, купецькі й ремісницькі доми набудували й завжди на опал та інші свої потреби дрова вживають”⁷².

Самарські ліси склалися з дерев найрізноманітніших порід: ясеню, клену, липи, бересту, груш, яблунь, сосни, тернів, ліщини з перевагою, проте, як і на Орелі, дубу. Поміж лісовими заростями поблизу рік були просторі луги, сінокоси, озера, болота, вкриті високими очеретами і непрохідними травами. По лугах паслися дикі кози, кабани, тури, у чім переконують нас турячі роги, котрі й досі не-

⁶⁷ Летопись занятый археографической комиссии. – СПб., 1861. – Т. I. – С.60–63.

⁶⁸ *Мышецкий С. И.* История о казаках запорожских... – С. 80. В.Чернявський був посланий 1760 року до запорожців для розгляду взаємних скарг між козаками й татарами.

⁶⁹ Описание Украины. Сочинение Боплана. – С. 18–19.

⁷⁰ Акты ЮЗР. – Т. XII. – С. 145, 155.

⁷¹ Статейный список... Василия Михайловича Тяпкина, Дьяка Никиты Зотова... – С. 573.

⁷² *Чернявский В.* Описание Запорожской Сечи // *Мышецкий С. И.* История о казаках запорожских. – С. 85.

рідко знаходять тут⁷³. Те, що було сказане про самарські ліси 250 років тому Бопланом, майже дослівно можна повторити про них і нині. Незважаючи на варварське поводження власників з самарськими лісами, вони все ще вражають і досі як надзвичайною висотою, так і особливою товщиною своїх дерев. Тут і досі ростуть сосни, що мають в обхваті 6, дуби – 9 і верби 10 аршинів. А що ж тут було в далекому минулому? Про це можна судити по тих скам'янілих велетенських дубах, що їх знаходять у різних місцях на дні річки Самари. Таких дубів можна бачити цілу мережу при спаді води в річці біля села Вільного. На сьогоднішній день самарський ліс простягається на відстань до ста верст по обидва боки річки Самари з деякими, проте, перервами, починаючи з того місця, де Самара приймає в себе річку Вовчу, на кордоні Новомосковського і Павлоградського повітів, і кінчаючи дещо вище її гирла.

Рухаючись далі від Самари на схід, знаходимо вказівки на існування “лісових хащ і дібров” по річці Нижній Терсі і “тальників” по річці Солоній – притоках річки Вовчої⁷⁴, і особливо по самій Вовчій; у селі Мавриному біля міста Павлограда, де на теперішній час рахується “лісу й чагарників” 40 десятин і 190 квадратних сажнів; в селі Йосиповій (маєток Лацини-Мартиненка), де вважається лісу дров'яного 10 десятин, “рогозу й лози 187 десятин і шелogi 48 десятин”⁷⁵; в селі Катеринівці Олександрівського повіту, в маєтку М. М. Мазаракія, в семи верстах від поміщицької садиби, в урочищі Святому – 25 десятин і нижче цього урочища стільки ж “тернівника, диких груш, яблунь, верб і частково татарського клена”; в селі Богодарі, маєтку Ф. І. Михеєва, при впадінні річки Ганчула у Вовчу – 35 десятин “татарського клена, осики, тернівника, бузини, диких груш і яблунь”; у тому ж Богодарі в балці Кам'януватій “лісу чотири версти в довжину”; років сімдесят тому в Кам'януватій балці, за словами старожилів, ріс такий ліс, що через нього й “не просунешся”, а на самому дні її стояли криниці “чистої, як срібло, води”; а тепер від того лісу жодного пеньочка, а від криниць і сліду не лишилося. У місці злиття річок Ганчула з Янчулом, по Байківському яру, в Прасковейському пустиці і в трьох місцях сільця Косовцева (колишній маєток поміщика М. Р. Косовцева, тепер хутір Родзянка) – “дрібного лісу тернових чагарів 24 десятини і 90 сажнів”⁷⁶; у селі Великій Михайлівці чи Дібрівках “природного лісу, старого запорозького, дубу 107 десятин і 2000 квадратних сажнів, шелogi 264 десятини 1650 квадратних сажнів, осики, осокору й пірамідального тополлю 17 десятин і 1350 квадратних сажнів, сосни 11 десятин і 1630 квадратних сажнів, шовковиці 2 десятини і 1500 квадратних сажнів; терну й татарського клену 18 десятин і 280 квадратних сажнів, усього 424 десятини і 1060 квадратних сажнів, а крім того – новонасадженого 186 десятин і 260 квадратних сажнів”⁷⁷. Найтовщі дуби дібрівського лісу мають понад чотири аршини в обхваті; за визначенням

⁷³ *Еварницький Д. И.* Запорожье в остатках старины. – Т. 1. – С. 236.

⁷⁴ *Феодосий.* Материалы.... – С. 523, 538.

⁷⁵ З родинних паперів княгині Н. І. Черкасової.

⁷⁶ Власницькі документи поручика М. З. Мухортова.

⁷⁷ Повідомлено в лісництві П. Г. Несмеяновим.

фахівців лісівницької справи – найстаріші з дібрівських дубів мають по 121 рокові. В селі Євграфівці, в маєтку М. М. Жебуньової, на тій самій річці Вовчий навпроти лісу Великої Михайлівки – “дубу й тернового чагарнику 13 десятин і 1700 квадратних сажнів”⁷⁸; і тут переважав дуб, середня товщина котрого в обхваті два аршини й три чверті; у всьому Олександрівському повіті дібрівські й жебунівські ліси являють собою єдине багатство повіту, якщо не рахувати лісу над самим Дніпром у тому ж повіті. Ще східніше йшли ліси по річці Мокрому Яламі, де тепер села Федорівка, Времівка, Майорське, Великий Янисоль, Веселе, Клевцово. Тут росли: береза, сокір, дикі яблуні й груші. Біля Бахмута був ліс, що мав 100000 десятин площі. Від південного кордону нинішнього Слов’янського повіту є ліс Леонтіївський Байрак, що в давні часи з сусідніми лісами землі Війська Донського становив одну суцільну лісову дачу⁷⁹. Звідси йшли ліси просто на південь берегами річки Кальміусу з його притоками та схилами Азовського узбережжя. Схили Азовського узбережжя й кальміуська долина колись були вкриті лісами, в яких знаходили собі прихисток вовки і дикі кабани. “І тепер ще на поверхню безлісного прибережного узвишся проступають подекуди товстезні пеньки правічних дерев, здебільшого берестів. Мало того – є наочні докази того, що за давніших часів лісова рослинність поширювалися далеко вглиб повіту (Маріупольського) вздовж річкових долин; понад річкою Західним Кальміусом, між селом Малим Янисолем і колонією Кіршвальдом трапляються під глибокими річковими наносами велетенські дубові стовли”⁸⁰.

Загальний огляд лісів у запорізьких вільностях приводить до прямого висновку про те, що землі, які припали запорізьким козакам, мали характер здебільшого степовий: на степовому просторі у 425 верст довжини й 275 верст широчини або ж на 6078,240 десятин землі⁸¹ ліси траплялися тільки як оази, острівці, та й то лише в низинних і зволжених місцях – по балках, ярах, понад річками й на островах. Втім, не можна змовчати про те, що за часів запорожців лісів було більше, ніж тепер, а на початку історичного існування козаків більше, аніж в кінці. Причинами цього були суто випадкові явища: пожежі, винищення татарами, польськими й російськими військами під час великих походів на південь. “Через те, що ліс кілька крат горів, а найбільше від козацького в нім зимування і без розбору вирубування, усі кращі ліси вельми порідшали. По всіх тих місцях – на Самарі, Конці, Кальміусі – ліси вкрай понижені не лише на обігрів від лютості тутешніх зим та на годування худоби, а ще й обрубанням тонких гілок і вершинок на хмиз для плетіння кошар та обор для овець та худоби, а також вивозом у свої аули немалої кількості деревини не минаючи й фруктової. До цього ще дається взнаки й вивіз гвалтом заготовлених при зимівниках на будівництво колод, брусів і дощок, котрі вони під збройним прикриттям в свої аули ввозили. Сі дикі й виголоднілі народи... навколо зимівників і на луках витолочують трави і потрав-

⁷⁸ Спеціальний геометричний план 1791 року, село Євграфівка.

⁷⁹ Южный Край. – 6 января, 1888 года, Харьков.

⁸⁰ Александрович М. М. Краткий обзор мариупольского уезда. – С. 11.

⁸¹ Старчевский А. Справочный энциклопедический словарь. – С. 245.

люють сінокісні угіддя, нищать молодий ліс... протягом зими крадуть і грабують все, що тільки можуть... заготовлений для будівництва ліс, не гребуючи й садовими деревами. Минулої весни один із мурз, натрапивши на заготовлений при деяких зимівниках для будівництва ліс, загарбав увесь і на сорока возах з півсотнею озброєних татар переправляв його до своїх аулів, збройно відбиваючи козаків, що хотіли стати на перешкоді йому”⁸². Чимало лісу понищили й першопоселенці, з’явившись у Південній Україні після падіння Запоріжжя, особливо при будівництві таких міст, як Катеринослав, Херсон, Миколаїв, Одеса, Нікополь, Олешки тощо. Самі поміщики, одержавши після вигнання запорожців землі в Південній Україні частково задарма, а частково – за мізерну плату казні, також багато вгубили лісів або через неправильне господарювання, або ж внаслідок подрібнення великих лісових ділянок на малі, що припали кільком особам у спільне володіння”⁸³. Також не слід забувати й про те, що місцями степовими часто називаються й такі, де лісу трохи менше за кількістю від усїєї землі, ніж у губерніях, що вважаються нестеповими.

Відносно лісової флори в краю вільностей запорізьких козаків слід сказати, що тут росли майже всі ті породи дерев, які характерні для Північної Америки, що є наслідком, можливо, подібністю клімату там і тут: сувора зима, спекотне літо, вітряна й нестала погода обумовлювали добір певних видів лісостою, в якому тут панівне місце посідали липа, клен, граб, в’яз, дуб, берест (відомий ще й як ільм), ясен, верба, осокір, шовковиця, яблуня, груша, вишня, калина, вільха, береза, сосна, ліщина, чорноклен, тополя срібляста, глід, кизил, рай-дерево, жостір, таволга (*sipraga crenota*), бузина, лоза, явір (чинара, німецький клен), барбарис, гордовина (*viburnum lantana*) та інші⁸⁴.

Примітка. Дослідження лісів Катеринославської губернії місцевими лісівниками, проведені наприкінці лютого поточного року тільки по Дніпру в Катеринославському, Олександрівському і частині Новомосковського повітів, засвідчили, що нині під лісом і чагарями в Катеринославському повіті лежить 20,300 десятин, в Олександрівському – 5,950 і Новомосковському – 6,320 десятин. За звітами ж, поданими останнім часом до лісоохоронного комітету повітовими земськими управами, справниками та лісничими, кількість десятин лісу в усій Катеринославській губернії, крім нещодавно відділеного від неї Ростовського повіту, розподіляється таким чином:

(Див. таблицю на наступній сторінці – ред.)

---

⁸² Чернявский В. Описание Запорожской Сечи // Мьшецкий С. И. История о казаках запорожских. – С. 85, 89–90.

⁸³ Струков А. О новороссийских лесах //ЖМГИ. – 1855. – февраль. – С. 167, 169–170.

⁸⁴ Мьшецкий С. И. История о казаках запорожских. – Одесса, 1852. – С. 18; Срединский Н. К. Материалы для флоры Новороссийского края. – Одесса. 1872.

Л І С И

П О В І Т И	Л І С И					ЗАГАЛОМ
	Казенного відомства	Удільного відомства	Міст та монастирів	Приватн. власників і громад.	Селянських лісових наділів	
	Д е с я т и н					
Олександрівський	1,300	–	400	3,600	622	5,962
Бахмутський	225	–	–	4,158	4,314	8,687
Верхньодніпровський	432	–	–	1,245	3,218	5,395
Катеринославський	4,684	74	–	30,218	8,544	43,520
Маріупольський	3,717	–	–	5,51	140	4,408
Новомосковський	875	–	1,107	21,065	2,685	25,732
Павлоградський	445	–	221	2,590	2,537	5,793
Слов'яносербський	1,484	–	250	7,255	6,244	15,233
Разом	13,662	74	1,978	70,682	28,344	114,740 ⁸⁵

⁸⁵ Ці факти надані нам за розпорядженням пана начальника Катеринославської губернії Д. М. Батюшкова.

РОЗДІЛ ДВАНАДЦЯТИЙ

Продуктивність землі, клімат, температура й рослинність у землі вільностей запорізьких козаків. Подвійний характер степової смуги запорізьких вільностей і причини цього; багатство й достатки краю запорізьких вільностей за Геродотом, Бопланом, Тяпкиним і Зотовим, Маништейном, офіційними даними XVIII сторіччя, нотатками маркіза де-Кастельно початку XIX сторіччя і спогадами нинішніх старожилів запорізьких місцевостей; породи звірів, птиць, риб та комах, плодкових дерев, городніх овочів, трав у запорізьких вільностях; убогість краю запорізьких вільностей за Бопланом, Маништейном та народними думами; спека, моровиці, нашестя сарани, що навідували запорізький край влітку, холод і морози, що лютували взимку; картина загального благоустрою запорізького краю.

За силою і рівнем продуктивності край вільностей запорізьких козаків може називатися водночас і напрочуд багатим, і напрочуд убогим; все залежало тут не стільки від річкових та джерельних вод, скільки від атмосферної та дощової вологи. Дощового літа уся рослинність сягала тут неймовірного розросту, врожаї збирали казкові, а в спекотні й посушливі роки влітку все гинуло, неврожай тягнув за собою страшну біду. Ось чому різні автори так неоднаково описують край запорізьких вільностей: за одними – це обітована земля, що тече молоком і медом; за іншими – дика безводна пустеля, випалена сонцем і позбавлена будь-якої рослинності. Ба навіть той самий автор, але о різній порі року, запорізький край зображав зовсім інакше.

Найродючіші місця були по низинах (або так званих “подах”) річок, поблизу Дніпра, Самари, Орелі, Омельника, Самоткані, Домоткані та інших; а найменші родючі – коло Бугу в колишній Бугогардівській паланці і особливо біля Кальміусу в колишній Кальміуській паланці.

Батько історії Геродот описує країну скіфів, частина якої з плином віків припала запорізьким козакам, у таких виразах: “Земля у них рівна, багата на трави і добре зрошена; кількість річок, що протікають через Скіфію, хіба тільки трошки менша кількості каналів у Єгипті. Четверта річка, Борисфенес, на нашу думку, найбагатша на корисні продукти не лише з-поміж скіфських рік, а й з-поміж взагалі всіх, крім хіба що єгипетського Нілу. З-посеред інших річок Борисфенес найбільш благодатний: він утворює пречудові і щонайрозкішніші пасовиська для худоби, дає у великім достатку прекрасну рибу, вода на смак дуже приємна, чиста, тоді як у річках, що течуть поруч нього, вода каламутна. Уздовж нього тягнуться чудесні орні поля чи росте вельми висока трава у місцях, де не сіється хліб. Біля гирла річки сама собою збирається сіль у величезній кількості.

У Борисфенесі водяться величезні риби без кістяного хребта, що називаються антокаями і йдуть на соління”¹.

У XVI сторіччі сучасник запорозьких козаків описує багатство їхньої країни в таких рисах: “На цій землі – придніпровських степах – трава росте надзвичайно високо й так густо, що нема змоги їздити на колесах, бо вона вплутується між шпичцями і не дає колесам вільно котитися. У лісах і на деревах багато бджіл; у цьому краї росте в достатку сама по собі особлива рослина, подібна до винних лоз; туземці вважають її диким виноградом”².

У XVII сторіччі, зі слів Боплана, в річках та озерах запорізького краю водилася сила-силенна риби й раків. Такими річками були Псельський та Ворсклянський Омельники, Оріль, Самоткань, Домоткань і особливо Самара. Саме на Орелі при гирлі її за одну тоню витягали до 2000 рибин, з яких найменша мала до фута довжини. У Самоткані й озерах довкола неї водилося так багато риби, що вона дохла від надмірної тисняви і псувала стоячу воду, отруюючи й повітря. У Домоткані водилося багато раків до 9 дюймів завдовжки і особлива риба чилики; Самара щедра була на рибу, мед, віск, дичину й будівельний ліс і через свої багатства названа “святою” річкою³. Околиці Самари запорізькі козаки називали обітованою Палестиною, раєм Божим на землі, а всю місцевість при ній – “дуже гарною, квітучою та багатющою”, саме ж місто Самарь – “воістину новим і багатим Єрусалимом”⁴.

Наприкінці того ж століття московські послы Микита Мусійович Зотов та Василь Михайлович Тяпкин подібним чином описують місця по Самарі: “Там звіра і птиць, і риби безліч... Води і паші для коней, і риби, і птахів, а також звірів, яких Господь Бог благословив людям у харч, там достатньо”⁵. У XVIII столітті самовидець Христофор Герман Манштейн відтворює багатство запорізьких степів у таких словах: “Земля та – найпрекрасніша в Європі; але великою вадою є, що не населена вона через брак лісу й води і часто трапляється, що пройшовши чотири або п’ять миль, не побачиш жодного кущика, ні найменшої річечки, що змушує возити з собою завжди дрова і воду для варіння страви зі стану в стан через непевність, чи знайдеш їх попереду; а також возити по великій бочці води для кожної роти, щоб було що пити ратникам під час походу. Бочки вживаються ще й на іншу справу; при кожному полку треба їх мати від семи до десяти, і по стільки ж товстих дощок, з котрих робляться містки для переходу піхоти та легших возів, а військові помости застосовують тільки для великих і важких фур та кінноти... Щоб дати уявлення про родючість цих земель, досить сказати, що трави ростуть там вищі людини найбільшого зросту. Росте тут багато спаржі,

¹ Геродот Скифия . – Т. I. – С. 320.

² Записки Одесского исторического общества истории и древностей. – Т. 1. – С. 604.

³ Описание Украины. Сочинение Боплана. – С. 15–19.

⁴ Феодосий. Самарский пустынно-николаевский монастырь. – Екатеринослав, 1873. – С. 8.

⁵ Статейный список ... Василия Михайловича Тяпкина и дьяка Никиты Зотова. – С. 573.

а травознаї знаходять ще певного виду особливу траву, що її турки і татари вживають на те, щоб робити з неї свої каганці-світильники. У липні й серпні татари випалюють траву в степу; позаяк вони не вміють косити й сушити сіно, то трави самі по собі висихають од великих спек, що бувають у червні, липні та серпні, отожд доводиться їх палити, без чого стара суха заглушила б зовсім молоду. Татари також часто випалюють траву, аби позбавити супротивників паші для коней, і якщо за такого випадку не вжити запобіжних заходів від такої пожежі, то весь табір зазнає небезпеки згоріти. Щоб уникнути цього, граф Мініх віддав наказ, щоб на кожному возі мати велике помело для гасіння пожежі. Годиться також спущувати землю навколо табору смугою у два фути завширшки – сей захід зупиняє вогонь, відвертаючи небезпеку подальшого поширення пожежі. Усілякої дичини – зайців, куріпок, тетерок і тетерів-глухарів у тамтешніх місцях багато; вояцтво наловлює їх руками вдосталь, а поза тим там стільки перепілок, що кожного дня походу їх можна мати стільки, скільки собі забажають⁶.

Наприкінці того ж XVIII століття про запорізькі місця писалося до Москви таке: “Місця мають вони – запорізькі козаки – подостатні річками, лісами й землею родючу; заживають великих прибутків від скотарства і виловів риби з Дніпра та приморських заток, на гирлах річок Кальміусу, Берди, поблизу Очаківського лиману і в самому ньому за домовленістю з турками у обмін на ті ліс і дрова, що вони їх відпускають в Очаків”⁷. У ті ж часи точними донесеннями про те, чим займаються запорізькі козаки, повідомлялося, що висіяний ними хліб давав урожай – жито і пшениця у 9 і 10, просо – у 30 і 40 разів більше проти посіяного⁸. Нарешті, вже й після падіння Запоріжжя офіційні дані зображали багатство колишніх земель запорізьких вільностей у таких барвах: “Широкі простори родючих масних чорноземів, які перебували у колишніх запорожців у незбагненному занедбанні, тепер обробляються. Поміщики, що перебрали здичавілі ділянки, обробляють їх старанно і населяють людьми, та й казенні поселенці з достатньою ревністю обробляють землю, бачачи, вочевидь, що їхня праця винагороджується. Якість землі дає змогу вирощувати будь-яке жниво – жито, пшеницю, ячмінь, овес, гречку, просо, льон, коноплі та решту; а з городини – кавуни надзвичайно солодкі й великі⁹, червоні та білі дині, різні огірки, земляні яблука, часник, цибулю, буряки, петрушку та багато іншого. Широкі степові простори дозволили завести велике тваринницьке господарство: кінні, рогатої худоби та овечі заводи-розплідники стали тут найголовнішим предметом господарювання, найвигіднішим для отримання достатніх прибутків. Худобу плекати тут тим зручніше, що тварини, особливо рогатизна й коні, майже цілу зиму можуть собі в полі відшукувати пашу... Повітря тут духмяне, як на травах настояне, вода в річках та озерах солодка і здорова, цілком придатна для вживання мешканцями;

⁶ Манштейн Х. Г. Записки о России. – М., 1823. – Т. I. – С. 211–213.

⁷ Калачев В. Н. Архив историко-юридических сведений – С. 6.

⁸ Топографическое описание... – С. 169. – Прим. 19, 185.

⁹ У містечку Котівці Новомосковського повіту автор цієї праці бачив 1889 року кавуна, що важив *пуд і три фунти*.

риби усіялякої водиться в надлишку. Лісів, щоправда, тут обмаль, однак і на це знаходиться рада: нині тут і висівом, і саджанцями вирощують різні дерева. Звірина в лісах і степах водиться; пернатої дичини також багацько”¹⁰.

На початку XIX століття про запорізькі землі писав француз маркіз де-Кастельно*: “Південна Україна дуже простора, і між різними її частинами помітна відчутна різниця. Повітря загалом пречудове, за винятком болотистих місць... Відрізняється повітря степів від повітря берегів моря і Кримських гір. Повітря степів можна назвати найчистішим в усій Європі; холод узимку тут буває, без сумніву, дуже відчутним, але вітри не такі дошкульні, як на морських узбережжях; нерідко сніг не випадає по кілька років підряд, тоді як суміжні місцевості на сході та заході бувають ним вкриті. Це не постійно, а втім, де на Землі є місцина, щоб там завжди було однаково? Зими в Південній Україні порівняно м’якші, ніж у Північній Франції; це не повинно здаватися дивним. Від Одеси до 60° широти немає гір, і коли постійно віють північні вітри, то на своєму шляху не зустрічають жодних перепон, тим часом інші вітри роблять температуру Південної України теплою відповідно до її географічного розташування. У цій незахищеній від холоду країні зима буває суворішою, аніж у краще захищених місцевостях, розташованих на одній широті з нею”¹¹... “Весна починається в квітні і буває, що вже через 10–15 днів земля усуціль вкрита зеленню. О цій порі року тисячі різноманітних квіток вкривають степ строкатим килимом; пречудовими пахощами напоєне все повітря, і мандрівник міг би впасти в екстаз від усього цього довкола, аби не журила його думка про нестачу робочих рук до цих розкішних ґрунтів.

Вигляд степу змінюється від більшої чи меншої засухи; трави сягають тут висоти трьох футів; на чорноземі траплялося мені бачити навіть їх семифутової височини. Завдяки товщині цілинного шару землі, масної, насиченої живильними соками, сила рослинності незвичайна. Густа трава захищає ґрунт від палючих променів сонця, а роси бувають такими рясними, що встигають і землю зросити до того, як сонце їх висушить. У засуху трава рідшає, але перший дощ заповнює новою всі пролисінки, таким чином худобі весь час не бракує свіжої паші.

Випари великих трав аж ніяк не шкідливі; при сході і заході сонця між пагорбами утворюється туман, але села у видолінках не страждають від цього нітрохи.

Під час засух вітер найчастіше дме північний, та він не пом’якшує спекоти, втрачаючи свою свіжість при подоланні величезного, розпеченого сонцем простору; літня тривалість днів збільшується в міру просування до полюсу, з чого можна зробити висновок, що в Південній Україні влітку спека буває сильнішою, ніж у всіх інших місцевостях земної кулі, розташованих під тим самим градусом. Часто випадає по кілька днів підряд 17–20° тепла; але я ніколи не бачив, щоб термометр підіймався вище 26 1/4° і така температура трималася не більше одного дня; здебільшого найвища температура становить 25°. Погода тут щотижня інакша. Один європеець сказав: “Палюче сонце Південної України – не наше”.

¹⁰ Описание городов и уездов Азовской губернии. – С. 290–291, 302.

¹¹ Essai sur l’histoire ancienne et moderne de la Nouvelle Russie. Paris, 1820. – Vol. 3. – Par Marquis de Castelnau. – P. 285.

Справді, тут можна цілком безпечно піддавати себе під усю силу сонячних променів. Робітники, що найчастіше на їхній вплив наражають себе, не припиняють своєї праці: муляр виспіває пісеньок, забілюючи до півдня обернені і найбільше сонцем розпечені стіни, каменотес може заснути під час перепочинку в липні, поклавши часто непокриту голову на свою роботу. І все це діється під одним градусом широти з Женевою, Маконом, Гере, Рошелем, де вулиці з другої до четвертої години дня порожні. В Одесі вітер інколи не дає вийти надвір, але сонце – ніколи.

Осінь – найкраща пора року в цих місцях. Весна триває недовго, перехід від холоду до тепла відбувається швидко, але прекрасна осінь надолужує надто швидкоплинну весну: степ зберігає зелень до грудня... Якщо осінь не дуже дощовита, то земля пересихає так, що плуг ледве її бере: орють шістьма-вісьмома волами зразу”¹²...

“По інших країнах клаптик ялової землі, та ще й обтяженої податками, відстоюється зі зброєю в руках, закликається на підмогу закон, через нього точаться тяганини по судах, що обертаються страшними затратами гроша, а тут чудові ґрунти надаються або геть дурно, або на легких умовах працелюбним людям, спроможним багатіти на них майже без зусиль: аби тільки цього схотіти. Земля надзвичайно родюча, щоправда, немає лісу на ній ніде, за винятком північної частини Катеринославської губернії та південної – Криму. У безлісій частині Південної України мешканці вживають на опал високі сухі трави, що називаються бур’яном, та висушені на сонці коров’ячі й овечі кізяки – все це дає чудове й дешеве паливо”¹³.

Отож – превеликі багатства перепали на долю запорізьких козаків. “Під достатком усього було в них: і звіря прискучого, і птиці летючої, і риби плавучої; вдосталь у них було й травиці-муравиці борзим коникам на попас”.

Не дивно відтак, чому в спогадах нинішніх старих людей край вільностей запорізьких козаків подається таким багатим і квітучим. Звісно, у цих спогадах чимало й перебільшень, обумовлених схильністю людської натури все минуле уявляти в кращому вигляді, ніж нинішнє. Та все ж у цілому вони містять у собі значну частку правди, особливо, якщо взяти до уваги схожість оповідей старих з описами очевидців минулих віків і подібність переказів людей із різних країв цієї місцевості*.

“Привілля у них таке було, що тепер і схожого не знайти ні близько, ні далеко. Та що тепер? Тепер так, що хоч вільний, та все ж недогода тобі, а тоді було так, що і вільний, і нічого тобі не бракує ні в чім. Недарма ж кажуть ото: що як жили ми за цариці – тоді їли паляниці, а оце вже за царя – то не стало й сухаря. Ниньки як розкажеш, як воно колись було, то ще й не повірять. Тоді всяка квітка цвіла, тоді великі трави росли. Ось тут, де тепер у нас церква, то тут була така тирса, як оця ковінька у мене в руці. Як поглянеш, то геть ніби жито лавою стоїть. А очерети росли такі, ніби ліс: віддалік так і біліє, так і лищить на сонці.. А що вже

---

¹² Там само.

¹³ Там само.

пиріїв, ковили, мурави, горошку, кураїв та бурунчуків, то як ввійдеш поміж них, то тільки небо та землю під ногами видно, – у цих травах і діти погубляться, бувало. І оце все воно повиганяється вгору, повироста та й знов упаде на землю, та так і лежить, як хвиля морська, а поверх неї вже молоде проростає. Як підпалиш бувало траву ту, так вона тижнів три, а ні – то й чотири горить. Підеш косити – косою трави не відгорнеш; поженеш пасти коней, за травною ще й не побачиш їх; заженеш волів у траву – тільки роги мріють. Хай там випаде сніг, чи зима заїде – ні в чім скрути немає: хоч який буде сніг, а трави не вкрие. Пустиш собі коня, корів, овець, то вони так самопасом і пасуться, тільки біля отар і ходили чабанці; а як заженеш овець у траву, то вони поміж нею як комашня – тільки ввечері й побачиш; зате вже тоді коло них роботи повно – тирсу вибирати, що набивається у вовну!.. А що вже поміж тою травною та ягід усіяких, то й казати нічого. І все це, було, як вийдеш у степ та розгорнеш траву, то так і бери руками суніццю. Цієї погані, що понарозводилося теперечки, – ховрашків та гусені, тоді й чути не було про них. Ось які трави були. А бджоли тієї? А меду? Мед і в пасіках, мед і в зимівниках, мед і в бурдюгах – так і стоїть, бувало, в липових діжках: скільки хочеш, стільки й бери, – здебільша від диких бджіл; дика бджола скрізь сидить: і на очереті, і на вербах; де буркун – в буркуні, де трава – у траві; за нею проходу ніде не було: вирубують, бувало, дулла, де вона сидить. А лісу того? Бузини, соднику, верби, дубу, груш – стільки, що ой-йой-йой! Грушок, бувало, так нападає з гілок, що хоч бери граблі та згортай у валки: так і лежать на сонці, поки не попечуться. Садки як цвітуть, то гей би тобі габою накриті, так сік солодкий із цвіту аж капає з них і тече. А товщина дерев? Верби, то присяйбо, по десять аршинів в обхваті... Земля свіжіша була, ніхто її не силував, як ниньки, сніги лежали великі і воду пускали велику, тому й дерево гарно росло. А звірів, а птаства? Вовки, лисиці, борсуки, дикі кози, чикалки¹⁴, віднихи – так одне попри одне і порскають, так і пластають по всьому степові. Вовків така сила була, що їх киями забивали, з їхньої шкіри чоботи й кожущанки шили. А їжаків тих, їжаків?.. Та що там балакати! Були й кабани дикі, такі салісті, великі; вони більше по плавнях нишпорили. Ото як побачиш у плавні якогось кабана – то мерщій на дерево дряпайся, бо воно: “хрю-хрю!”, “рох-рох!”, та до тебе, та так рилом і пре! Виставить писка вперед та й наслуховує, чи не йде, часом, хто? А як забачить людину, то притьмом до неї – тільки товкиць рилом! Звалить з ніг, а тоді й гайда рвати... Були й дикі коні – вони ходили цілими косяками: табунів по три – по чотири, так і ходять... А що вже тієї пташви було, то – Боже великий! Качви, лебедів, дрохвів, хохітви, диких гусей, диких голубів, лелек, журавлів, тетерваків, куріпок – го-го!!! Та все плодючі такі! Одна куріпка висидить, бувало, штук з двадцять п’ять пташенят за місяць, а журавлі як понаводять дітей, то тільки ходять та крякають. Стрепетів сільцями ловили, дрохвів волоком тягали, а тетерваків, як випаде ожеледиця, дрюками били. І яка сила тої пташви було! Як здійметься з землі, то сонце застує, а як сяде на дерево – гілля не видно: кублом висить та й годі, а як спустяться на землю, то вона, як долівка в хаті, так і зачорніє. Лебеді,

¹⁴ “Той самий вовк, тільки лютіший за вовка”. (Пояснення оповідача).

бувало, як заведуться битися між собою, то здійнуть такий гелгіт, що батько вискочить було з бурдюга, та давай по них стріляти, щоб порозганяти, а вони підхопляться вгору та тільки порось-порось-порось!.. Нема, нема вже ниньки і того багатства риби, що було колись. Оця риба, що її тепер ловлять, то тоді й за рибу не рахувалася. Тоді все чечуга, пістряга, коропа й осятри за всіх в одвіті були. За одним затягом невода її стільки витягували, що на цілий курінь вистачало.

Та все тоді не так було! Тоді й зими тепліші були, аніж ниньки, – це вже кацапи своїми личачками понаносили нам холоду, а в ті часи його не вельми й чутко було. Тому й сіна ніхто не запасав, хіба що коли лаштувалися в похід куди йти, для верхових коней. Тоді і врожаї кращі були, – хоч і сіяли небагато, а родило подостатньо. Як чотири мішки посіє, то триста кіп нажне – треба було аж вісьмох женців, щоб зняти те все до Покрови.

Батечку мій, і куди ж воно все те подівалося? Аж очам своїм не вірю! Ось тут, де стоїть нині наша Чернишівка, тут жодної хати не було, самі тільки батькові привілля, а тепер – звідки й того люду набралось, і коли він усе те позаводив? Тепер і вода переміряна, і земля перекраяна, а що до лісу торкається, то й балакати нічого: що на сани, що на полудрабки, що на олійниці, то на те, то на се, так усе й вирубали. Де пряменьке, гарне та міцне деревце, вже його й нищать. А вже відколи почали по лісах рогату худобу пасти, то й пеньків не зосталося, а що віцліло, то позасихало й попропадало. Та й худоба та блиндає, як нежива...

Відколи вирубали ліси – напосілась на села мошва, гедзі. За ними ниньки й світу Божого не видно, а бідолашній худобині то й перепочинку немає: уся об'юшена кров'ю ходить. Ниньки дайте ви цій свині, що ото ходить, скибочку хліба, то вона й здохне від неї. А чого? Бо не привчена вона їсти!.. Та воно все ниньки перевелось: гадюк не стало – повиорювали; у болотах і жаб не чути – повиздыхали; та й чи є тепер де те болото?"¹⁵

"Колись тут по плавнях та по скелях було стільки вовків, лисиць, зайців та диких свиней, що за ними і не пройдеш. Дикі кабани були пудів по десять чи й по більше вагою: ушістьох, було, ледве на сани покладуть. Тут такого звіроти багато було, що з міста присилали верхівців, чоловік по сорок чи п'ятдесят, розганяти. Та де там! За ними ганяються степом, а вони в плавні тікають. То їздили з рушницями та шаблями по плавнях, і все очерети палили; то аж тоді трохи налякали їх, бо доти аж з хати страшно вийти було. Риба, сердешна, навіть задихається, а раків штаньми ловили. А що до птаства, то й балакати нічого. Як підеш полловати, то додому несеш дичину ніби на коромислі. Стрепети, огарі¹⁶, лебеді по степу так тобі й пішки ходять. Трави високі-превисокі росли, по самі груди, а то й вищі; а роса по травах, як вода: якщо хочеш іти степом, то перш за все скинь штани та підкоти сорочку, бо як намокнуть, то й не дотягнеш. Як ідеш по траві в постолах, то вода тільки цвірк-цвірк! Ліс був густий та високий: груш, калини, дикого винограду – не пролізеш. Вночі страшно було й ходити. А врожаї були,

¹⁵ *Еварницький Д. И.* Запорожье в остатках старины. – Т. II. – С. 6–9.

¹⁶ Огар – (*anas rutila*) велика рудувата дика качка завбільшки майже як дика гуска.

що ниньки про такі й чутки немає. Та й дешевизна тоді на все була: пуд проса десять копійок, пуд пшениці – сорок копійок, та й то ще дорого”¹⁷.

“Тут тих звірів, тих птахів то видимо-невидимо було: так пішки по степу й ходять. Приїхали ми зі своєю панею в ці місця, де тепер Наковальня, – вони перейшли їй у спадщину, – приїхали та й дивимося, а тут ні хатки, ні курінця, тільки степ та ковила. Що тут робити? “А що? Рубай очерет, копай дерен та роби куреня”. Ану ж я рубати очерет, ану ж дерну копати. Нарубав, поставив, обгорнув землю – ось вже й хижка є. Ну, що ж їсти допіру? А їсти вже що хочеш, те й їж: є й птиця, є й звір степовий. “Та що мені, – каже паня, – тая, птиця ще й звір степовий? Ти поїдь та впіймай дикеньке поросятко!” Що ж, як поросятко, то й поросятко. Сідаю на коня, беру довгого батога і їду до річки, де дикі свині барліг мали.

Ото приїду та й жду, поки свині підуть пастися в степ, а поросята залишаться самі, видивлюся і чимдуж туди: вхоплю поросятко та й ходу. Та вже так біжу, так біжу – що є духу, а воно верещить, як скажене. І що ж ви думаєте? Як почують гаспидські свині, та до мене так і кинуться, так і пруться коневі під ноги! І отако біжать до самого куреня, і якби не довгий нагай, то й розірвали б! Ось як воно було в давнину! Зовсім не так, як ниньки! Візьмімо тепер й щодо врожаю. Хіба колись він такий був? Куди там! У нашої пані було сім душ родини, а вона більше 30 сажнів ніколи не сіяла. Оце, бувало, заволочить просто навпроти куреня, посіє пшеницю й чекає. Так вона як вродить, то й стебла не видно: самий колосок майже, та такий товстий, як веретено.

Отакі хліба були. А трави – й казати нічого. За травною й землі не видно; лежить поверх землі ніби кожух навиворіт чи кошлата верета. Тоді, бач, мало хто косив її, то вона виженеться вгору та й знов упаде, та так і лежить, як верета. Виростала така, що верхівця на коні не видно”¹⁸.

Ось чому в деяких письменників минулих віків край запорізьких вільностей називався країною, що “тече молоком і медом”, а в самих козаків – “раєм Божим на Землі”. Чудові пасовища для худоби, безмежні нетрі для птахів, незорі степи для звірів робили цей край запорізький привабливим, а саме життя в ньому привільним і заманливим.

Родючість земель у вільностях запорізьких козаків залежала від самого ґрунту. Ґрунти у вільностях запорізьких склалися у північній частині з соковитого чорнозему від чотирьох вершків до півтора аршина глибиною, а в низинах – від двох до трьох аршинів, який щорічно угноювався густою і високою травною, що швидко дозрівала і тут же падала долі. У південній і особливо в південно-східній частині ґрунти запорізьких вільностей формувалися з незначного шару чорнозему з супіщаним та глинисто-солонцюватим підґрунтям, окрім пологих місць поблизу річкових долин і балок, де ґрунт вважався достатньо доброякісним.

“Земля в цій окрузі – південній околиці запорізьких вільностей – за винятком прирічних піщаних кіс, кучугур та скелястих берегів, загалом чорна і зверху на

¹⁷ *Еварницький Д. И.* Запорожье в остатках старины. – Т. II. – С. 122.

¹⁸ Там само. – С. 206.

понад два фути волога, а глибше двох футів – глиниста, жовтувата і вся придатна для рільництва; тільки на високих горах від спеки трава швидко висихає, через що там і землеробством займатися не можна. Придатними для нього залишаються тільки балки, улоговини й долини поблизу балок біля річок; а щоб мати траву на тих горах, треба її щоосені випалювати особливо старанно”¹⁹. Грунти у східній околиці вільностей запорізьких козаків – Кальміуській паланці – складаються з шару чорнозему від 12 вершків до двох аршинів завтовшки, а біля самого Азовського узбережжя – до чотирьох аршинів. Втім, цей крайок запорізьких вільностей справедливо вважався порівняно менш родючим, ніж інші. Земля тут хоч у багатьох місцях і була чорноземна, але загалом складалася з різних мінералів – жовто-сірої лужної глини, вапняку, кам’яного вугілля, залізної руди, порфіру, графіту, каоліну, закам’янілих пальм і папоротей, що хоч вони і були своєрідним багатством, але цим багатством запорожці не вмiли (та й не могли) скористатися, вважаючи його, навпаки, шкідливим для себе, бо воно не давало розростатися траві²⁰. Такими властивостями вирізнялася частина Кальміуської паланки від фортеці св. Димитрія до фортеці Петровської²¹.

На всьому просторі запорізьких степів водилося безліч всілякої звірини, риби і раків. Із звірів відомі були тури, які існували в західній Європі до IX, а в Литві й Польщі – до XVI сторіччя²², від яких тепер знаходять у землі поблизу самарських лісів різної величини роги; ведмеді і лосі (водилися поблизу річки Домоткані й особливо в знаменитому Чорному лісі)²³, олені та лані²⁴; ховрахи й байбаки, дикі кози (безліч було їх у Великому Лузі й самарських лісах), сайгаки, горностаї²⁵, дикі кабани, борсуки, видри (інша назва – видниха; схожа на лисицю мешканка водойм з лискучим, нібито іскристим хутром); тхори, бобрі²⁶, куниці²⁷, дикі коти, лисиці, зайці, їжаки і дикі коні або тарпани. “У цих же краях водяться... дикі коні, що ходять табунами по 50–60 [голів]. Вони досить часто змушували нас братися за зброю – ми їх здалеку приймали за татарську кінноту. Між тим до роботи дикі коні непридатні. Навіть якщо їх приручати з лошат, не годяться, хіба що на м’ясо: з них воно надзвичайно смачне і навіть м’якіше за телятину, хоч, як на мій смак, не таке приємне... Дорослі тарпани не піддаються прирученню, вони

¹⁹ Топографическое описание... – С. 185.

²⁰ Александрович М. М. Краткий обзор Мариупольского уезда. – С. 18–19.

²¹ Дневник путешествия в Южную Россию... – С. 224.

²² Труды VI археологического съезда. К древней истории домашних животных. – С. 26–28.

²³ Путевые записки Эриха Лассоты. – С. 54; *Мышецкий С. И.* История о казаках запорожских. – С. 77.

²⁴ Про оленів згадує Гільденштедт у другій половині XVIII ст.

²⁵ Экономические примечания к Верхнеднепровскому уезду. – № 1. – С. 1 (у Катеринославській губернській креслярні).

²⁶ Останнього бобра впіймано в Дніпрі навпроти села Вороного 1889 року. Див. Екатеринославские губернские ведомости. – 1889. – № 36.

²⁷ Екатеринославские губернские ведомости. – 1890. – №14. – Часть неофициальная.

йдуть прямо в м'ясні ряди, де їхнє м'ясо нарівні з яловичиною і бараниною. Зрештою, у них зіпсовані ноги, бо копита розростаються, робляться шлапакуватими – адже їх ніхто їм не обрізує, не розчищує – й не дають їм бігати швидко”²⁸.

У XVIII столітті багато диких коней водилося на лівому березі річки Інгулу²⁹. Російський академік Самуїл-Готліб Гмелін*, що спостерігав їх у ті часи, хоча й набагато вище новоросійських степів, описує їх так: “Найбільші дикі коні величиною навряд чи можуть порівнятися з найменшими домашніми кіньми. Голова у них, порівняно з іншими частинами тіла, надзвичайно товста, вуха досить гострі і бувають такі ж, як у домашніх коней, а довжиною можуть рівнятися з вухами віслюка, і звисають донизу, а очі ніби палають; грива зовсім коротка й кучерява; хвіст у деяких особин густий, у інших – рідший, але завжди коротший, ніж у свійських коней. Мастю вони подібні до мишей, і ця ознака характерна для всіх диких коней у цих місцях, хоча, між іншим, майже всі автори пишуть лише про білих і попелястих. Втім, колір шерсті на череві у багатьох з них підходить під попелястий, а ноги, починаючи від коліна й до копита, чорні. Шерсть на них досить довга й така густа, що на дотик більше нагадує вовну, аніж кінську шерсть. Вони бігають з незбагненною швидкістю, принаймні удвоє швидше від доброго свійського коня. Від найменшого шуму вони полохаються і тікають... Кожен табун має свого ватажка, жеребця, котрий веде перед, а решта йде за ним... Дикий жеребець дуже ласий до домашніх кобил, і якщо йому коли пощастить доп'ясти своїх намірів, то він, звичайно, не пропустить нагоди й потім поведе їх за собою, причому іноді навіть загризши свого конкурента (тобто свійського жеребця). Спіймані в тенета живі дикі коні дуже важко позбуваються своєї дикості й прилучаються до праці. Збігаються між собою повідомлення різних джерел про те, що зовсім непридатні для верхової їзди, у супрязі зі свійським конем майже не тягнуть і, здебільшого, дохнуть десь через рік після втрати свободи”³⁰.

У наш час люди, які бачили диких коней, додають до цього опису таке: “Дикі коні невеликі з себе, а тільки досить ситенькі й дуже міцні, масті – мишастої. Мій батько хоч і ловив їх, та що з того? Повтікають, або поздыхають, бо не можуть жити в неволі, їм би тільки степами бігати – це так. Ото, бувало, їде шляхом чоловік кобилою, а дикі коні пасуться. То відразу дикий жеребець вискочить на могилу й нюхає, чим той чоловік їде, кобилою чи конем. Як учує, що кобила, то пиши, чоловіче, що пропало: поб'є голоблі, поламає й вози, захопить з собою кобилку. А скільки обіч дороги коліс, ободів, голобель та драбин від возів валялося: то все – шкода диких жеребців”³¹. Спійманий в 60-х роках у Новоросії дикий кінь мав, згідно з точним описом, один аршин і 14 вершків зросту; шерсть мишаста, грива і хвіст чорні, густі; очі банькати, великі, немовби вогнем палаючі; через усю спину від гриви до хвоста йде чорна смуга; голова дещо побільшена, ніздрі розширені; міцно збите тіло на дужих сухих ногах. “Він гордо тримає

²⁸ Описание Украины. Сочинение Боплана. – С. 93.

²⁹ Топографическое описание... – С. 187.

³⁰ Путешествие от Петербурга до Черкас. – СПб., 1771. – Т. I. – С. 71.

³¹ Эварницкий Д. И. Запорожье в остатках старины. – Т. II. – С. 217.

себе й на волі, і під сідлом, швидко біжить риссю в упряжі й прудко скаче галопом під сідлом; витривалий в їзді й слухняний у запрягу... не спадає з тіла ні в конюшні, ні в табуні, завжди гладкий і округлий, бадьорий і грайливий³². Востаннє косячок диких коней у шість голів бачили 1866 року у правікових тирсах Заградівського степу у володіннях князя Кочубея в Херсонській губернії³³. Нині дикі коні є й досі в Середній Азії³⁴.

З птахів у степах запорізьких вільностей водилися: “баби”, “птахи з такими великими шиями, що вони можуть у своїх волах, немов у сіджавках, тримати живую рибу і при потребі вживати її на їжу”³⁵; лебеді, гуси, качки, дрохви, стрепети, ковпиці, баклани, журавлі, лелеки, чаплі, тетеруки, куріпки, деркачі, шпаки, голуби, орли, соколи, яструби, чайки, солов’ї, стрижі, галки, сороки, ворони, чижі, щиглі, кулики, жайворонки, посмітюхи та інші менш значні птахи³⁶. З домашньої птиці “курей нечасто побачиш, але півень є скрізь, хоча б і без курки, а є: він своїм співом вказує їм (козакам) час уночі”³⁷.

Більшість названих звірів та птахів були для запорожців предметом полювання і йшли їм на харч у мирний час; звірів і птахів ловилося капканами і тенетами, полювали з рушницями і заганяли, нацьковуючи собак.

Із риб у річках, озерах та лиманах вільностей запорізьких козаків відомі були: білуга – іноді до трьох сажнів довжиною, осетри, севрюга, стерлядь, соми, сазани (інакше – коропи), судаки (сула), окуні, шуки, тарань, скумбрія, вирозуб, рибець, бички, камбала (інакше – піврибиця), язї, чилики, марена, лящі, оселедці, білизна, шабля-риба, плітки, карасі, раки до дев’яти дюймів довжини³⁸ тощо. Щоб ловити рибу, запорізькі козаки розташовувалися взимку в спеціальних заводах, влітку – у тимчасових очеретяних куренях по берегах річок, озер та лиманів. Тут вони довили рибу сітками, поставленими у воду залізяками або з допомогою ручних видр. Видру ловили ще маленькою і приручали; потім, виростивши, посилали у водойму по рибу. Спіймавши рибину, видра щоразу поверталася до господаря і віддавала свою здобич. До свого власника вона звикала, як кішка: лягала біля його ніг, залазила під ковдру і спала разом з ним³⁹.

Велику рибу – осетрів, білугу та іншу – козаки перш за все пров’ялювали; не розрізаючи її на балики, а тільки розчеревивши. Потім вони робили де-не-де надрізи і засипали їх сіллю. Дрібнішу рибу по-особливому солили і пров’ялювали. Свіжої зернистої ікри робити не вміли, солили її з міздрею; не вміли готувати і паюсної ікри. Висушивши рибу, або розвозили її по містах, або продавали на місці подорожнім чи промисловикам, які сюди приїжджали, частіше обмінюючи

³² Шатилов И. Н. Сообщение о тарпанах. – Москва, 1884. – С. 5.

³³ Там само.

³⁴ Труды VI археологического съезда. – С. 26–28.

³⁵ Описание Украины. Сочинение Боплана. – С. 93.

³⁶ Мышецкий С. И. История о казаках запорожских. – С. 78; Экономические примечания к Верхнеднепровскому уезду. – №1. – С. 1; Топографическое описание... – С. 187.

³⁷ Топографическое описание... – С. 187.

³⁸ Описание Украины. Сочинение Боплана. – С. 15–19.

³⁹ Топографическое описание... – С. 186.

на хліб і вино. Сіль для риби брали з озер Кінбурнського округу, котру заготовляли в особливий спосіб й звозили човнами до Станіславового мису та балки Широкої, тобто з лівого берега Дніпра на правий⁴⁰.

Особливо рибними були сам Дніпро, його лимани й озера, Тилігул, Кінбурнська й Тендерська коси. Тут запорізькі козаки вилівлювали так багато риби, що вистачало й собі, і на вивіз у Польщу, Україну й інші місця⁴¹. Торгівля рибою була одним з найголовніших джерел прибутку Війська Запорізького; з неї запорожці й зодягалися, й озброювалися:

“Дніпровий, Дністровий – обидва лимани –
Із них добувались-справлялись жупани”.

З комах у степах запорізьких вільностей були відомі: бджоли – їх особливо багато розводили козаки; цвіркуні, мурахи, таргани тощо. З плазунів водилися вужі, гадюки, жовтопузики, тобто теперішні жовтобрюхи, та інші⁴².

З плодових дерев, рослин та городини були відомі: виноград, яблуні, груші, вишні, терен, калина, барбарис, ожина, луговий чай, шавлія, персики, водяні горіхи, капуста, цикорій, гірчиця, спаржа, дика морква, хрін, пастернак, артишоки, яких особливо багато росло по Бугу коло Гарду поміж скель⁴³, та “інших трав, аптекарства дотичних, подостатньо”⁴⁴.

З трав у степах запорізьких вільностей росли: пирій, ковила, катран, бур'ян, богородицька трава (тобто чебрець), чабер, бедринець, дягель, чорнобиль, дика цибуля, щавель, везил, пижмо, лобода, реп'ях, кропива, полин, лопух, тюльпан, васильки, м'ята, ромашка, гвоздика, заяча капуста, в'язник, бронколь та інші. Крім того, по берегах річок, озер, лиманів та болотах ріс очерет; з грибів були відомі тільки печериці⁴⁵.

Але в інших авторів ці самі степи у вільностях запорізьких козаків показуються у цілком протилежному вигляді, аніж описано вище. “Розповідь Папроцького виразними штрихами змальовує місцевість, де гніздилося козацтво. Стає зрозумілим, чому вона називалася “диким полем”, безлюдною пустелею, не освоєною жодним з сусідніх народів. Це були простори безплідні, спустошені сараною, віддалені від людських осель настільки, що людина ризикувала померти голодною смертю під час переходів. Тільки окремі місця були багаті на рибу й дичину та на великих відстанях були розкидані оази багатої рослинності для випасу худоби. Відійти за пороги означало наразити себе на численні випробування, посильні лише для людини залізної вдачі. Щоб військо могло стояти в цій пустелі кошом, його загони мусили займатися полюванням та риболовлю. Навіть добування солі було пов'язане з далекими переїздами й небезпеками, й тому козаки в'яли рибу, натираючи її деревним попелом замість солі. “Козак-сіромаха” –

⁴⁰ Там само.

⁴¹ Устное повествование Никиты Коржа. – С. 39.

⁴² Топографическое описание... – С. 187.

⁴³ Там само. – С. 170, 187.

⁴⁴ *Мышецкий С. И.* История о казаках запорожских. – С. 78.

⁴⁵ Топографическое описание... – С. 170, 187.

був здавна такий народний мовний зворот в Україні, де сіромахою звично називають вовка в сенсі голодного блукальця. Козак і убогість, козак і злидні – ці два поняття завжди були в нерозлучній парі. Згадаймо поширене в Україні зображення запорожця з написом:

“Козак – душа правдивая,
Сорочки не має”⁴⁶.

Особливо страшними були запорізькі степи людям, що не звикли з ними, не спізнали всіх особливостей та умовин степового життя. “Гетьман Самойлович під час переговорів з дяком Українцевим про союз із Польщею проти Криму 1679 року радив цареві не порушувати миру з кримцями, покладаючись на Польщу, бо, за його словами, поляки при всьому своєму бажанні бути вірними цареві, як тільки опиняться в степу і спізнають всі його “принади”, то не витримають, зрадять і перейдуть на бік хана, аби тільки не воювати там, де могли це робити лише сини степів – козаки”⁴⁷. Це гетьман Самойлович казав про кримські степи, але достеменно те саме можна сказати й про запорізькі. Боплан, який жив у XVII столітті, як головний недолік запорізьких степів відзначає брак солі й води⁴⁸. Манштейн у XVIII сторіччі вважає бідою степів відсутність північної паші в осінню пору, холодні ночі і нестерпні холоди посеред літа, страшну пустельність краю, нестачу води і лісу для палива⁴⁹. Польські письменники минулих століть усі землі запорізьких вільностей називали “диким полем”, іноді “чисто-полем”, “пусто-полем”. Так само характеризує запорізькі степи й німецький посланець Ерих Лясота. Він називає “диким полем” північно-західну околицю запорізьких вільностей від річки Сури, правої притоки Дніпра, і далі вгору⁵⁰. На карті XVII століття “*Typus generalis Ukraine*” “диким полем” (*carpmus desertus et inhabitatus*) називається весь обшир степів від лівого берега Інгульця до Дніпра⁵¹.

Українські літописці, польські письменники та західноєвропейські мандрівники додають до названих недоліків запорізьких степів ще страшенну спеку влітку, нестерпний холод і люті морози на відкритій, нічим не захищеній місцевості взимку, пошесті й моровиці, що часто навідували запорізький край, сарану, комарів, мошкарю, черви й диких вовків (“сіроманців”), які лютували на відкритих степах Запоріжжя і своїм виттям наводили жах на тутешніх мешканців та випадкових мандрівників. Ці біди – засуха, повальні хвороби, моровиці, сарана – часто повторювалися з року в рік і робили запорізький край ледве можливим для проживання.

У 1575 році літо в запорізьких степах було таке спекотне, що трава повигорала скрізь і попересихали річки. Восени – у вересні-жовтні – в багатьох місцях навіть Дніпро вівці переходили вбрід, а на дніпровському Низу, біля Микитино

⁴⁶ Кулиш П. А. Польско-козацкая колонизация Юго-Западной Руси. – С. 530.

⁴⁷ Описание Украины. Сочинение Боплана. – С. 94–95.

⁴⁸ Русов А. А. Русские тракты. – Киев, 1876. – С. 72.

⁴⁹ Манштейн Х. М. Записки о России. – Т. I. – С. 140, 210.

⁵⁰ Путевые записки Эриха Лассоты. – С. 53; План России 1770 года Устрялова.

⁵¹ У бібліотеці Московського Румянцевського музею.

перевозу й річки Чортомлика, висохли всі плавні так, що татари вільно переправлялися з лівого берега на правий і нападали на становиська запорізьких козаків⁵².

1583 року в запорізьких степах лютувала сарана; Самійло Зборовський, власник міста Золочева Львівського повіту, який саме тоді йшов із загоном польської шляхти по Дніпру для з'єднання із запорізькими козаками, щоб спільно виступити в похід проти московського царя Івана Грозного, нижче острова Хортиці на Дніпрі зустрів хмару сарани, від якої у нього загинуло до 300 коней і попухло багато людей⁵³.

У 1637 році в Україні був страшний неврожай. Навесні того року три місяці не було дощу; жито виривали з корінням і за диво було побачити хоч один нажатий сніп. У Петрівку жито продавалося по 20 і навіть по 24 злотих, просо і гречка – по 12; а овес по 8 злотих. Важко було людині дожити до новини – збулося пророцтво Ісайї, що хто сто мір посіяв, той ледве одну взяв⁵⁴. 1638 року також був недорід. Взагалі той рік був важким в Україні: посіяний хліб пожерла черва, тому озимини було дуже мало і аби не яровий хліб, гречка та просо, то люди повмирали б з голоду⁵⁵. За 1645 і 1646 роки підряд Україну страшенно спустошила сарана. 1648 року був “незначний приморок” на людей: “люди бардзо упадали”. Того ж року був неврожай через бездощів'я протягом трьох весняних місяців, тільки ярові хліба були хороші, чим і порятувались люди від голоду⁵⁶. Того ж року по всій Україні було страшенно багато сарани, яка завдала людям надзвичайних збитків, пожерла хліба і траву, так що ніде було й сіна вкосити. Як на те ще й зима трапилася надто затяжною, під кінець котрої вже нічим було й худобу годувати.

Сарана зазимувала в Україні і навесні знов з'явилася й “так велику дорожнету вчинила”⁵⁷. 1649 рік був вельми неврожайним, вродила лише падалиця від жита в тих місцях, де стояли табори. Яровий хліб зняли руками; того ж року був напад сарани, яка з'їла хліба, і не менше від неї мишей – не було прикладу, щоб коли-небудь було стільки мишей, як того року, через що була велика дорожнеча на хліб, сіль та сіно⁵⁸. У 1650 році відразу після свята Різдва Христового жито продавалося по два злотих з надвишком, а згодом і по копії, а в квітні того ж року восьмина жита йшла по чотири злотих, проса – по три й по десять, ярина по три і овес по два злотих⁵⁹. Зима 1677 року була дуже сніжною і морозною: сніги і морози трималися аж до Юрія, так що у людей не тільки не було сіна, а й соломи на хатах не стало. 1778 року після м'ясниць випали превеликі сніги, від чого загинуло враз з їхніми кіньми багато татар, що саме в поході були на Запоріжжя

⁵² *Феодосий*. Исторический обзор церквей Екатеринославской епархии. – Екатеринослав, 1876. – С. 30.

⁵³ *Кулиш П.* История воссоединения Руси. – СПб., 1874. – Т. I. – С. 116.

⁵⁴ *Хмельницкая летопись*. – Киев, 1878. – С. 77–78.

⁵⁵ Там само. – С. 78.

⁵⁶ Там само. – С. 79–80.

⁵⁷ *Летопись Самовидца по новооткрытым спискам*. – С. 17.

⁵⁸ *Хмельницкая летопись*. – С. 81; *Летопись Самовидца по новооткрытым спискам*. – С. 22.

⁵⁹ *Хмельницкая летопись*. – С. 81.

й Україну⁶⁰. 1680 року була страшенна посуха і сонячна спека, від чого повисихали води й трави, завелася черва, що поточила капусту, боби, горох, коноплю, гречку й переходила з одного лану на інший. Під той самий час у турецькому місті Кизикермені почалась моровиця, що першою жертвою її був кизикерменський бей з усім домом своїм. З Кизикерменя моровиця восени перекинулася на Січ Запорізьку і там спричинила велику погубу⁶¹. 1686 рік приніс в Україну безліч чорних черв'яків завбільшки з гусеницю, що завдали величезної шкоди коноплі та подібним до неї культурам, окрім хліба. Вони цілими отарами переходили по дорогах і навіть крізь брами до міст, а там розповзалися по городах, не боячись дощу і мокрого літа. Восьмого серпня 1688 року на Запоріжжя й Україну налетіла сарана у страшній кількості, що вкрила все військо князя Василя Голиціна, що йшло на татар. Далі вона ніби повернула вниз понад Дніпром, але потім знов об'явилася поблизу міст. Тоді ще від Дінця налетіла нездоланна хмара її, що вкрила все військо, та звідсіль вона повернула на татарські степи. Ця сарана вигубила всі жита і яріві ще нескошені хліба й таким робом "учинила дорожнечу". Від смороду її падали коні й рогата худоба; наївшись сарани з травою, пропадали також і кури, гуси, качки, індики. Одночасно з цим у Запоріжжі лютувала страшна чума, від якої померло багато люду⁶². Наступного року, на 9 серпня, сарана все ще й далі продовжувала лютувати в запорізькому краю⁶³. 1690 року в колишньому запорізькому містечку Самарі чи, як воно звалось, Новобогородицькій фортеці приключилася велика моровиця на людей: повмирало чимало люду московського й сам воевода опочив навесні. З Самари пошесть перекинулася й на інші місцевості запорізького краю.

Під той самий час в Україні під Стародубом теж з'явилася сарана. Вона налетіла сюди 9 серпня й звідсіль подалася частинно в литовський край, частинно на Польщу, частинно ж лишилася на зиму побіля Ніжина, Чернігова й Стародуба. Вона просувалася широкою смугою, захопила краечком Московщину поза Свинським, перепсувала всю Комарницьку волость, пожерла озимий і ярівий хліб і спричинила таку дорожнечу, що жито й овес по три злотих за восьмину йшли. А від самого смороду сарани коні і рогатизна хворіли й дохли, кури й гуси – наївшись її з травою. Навіть м'ясо їхнє смерділо сараною⁶⁴. 1710 року Україну спіткала жорстока моровиця. Вона почалася з Києва, а далі поширилася й по інших українських містах. Одночасно налетіла на Україну від моря незліченна кількість сарани, що геть вижерла посіви й траву⁶⁵. 1738 року морова пошесть відкрилася в Ясах і Бухаресті. Звідтам вона перейшла у Кам'янець-Подільський, Бар,

⁶⁰ Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси. – Киев, 1888. – С. 31.

⁶¹ *Величко С.* Летопись событий в Юго-Западной России... – Т. I. – С. 500.

⁶² Летопись Самовидца по новооткрытым спискам. – С. 133, 149–150, 164, 174; *Феодосий.* Материалы... – Т. 1. – С. 334.

⁶³ Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси. – С. 35.

⁶⁴ Летопись Самовидца по новооткрытым спискам. – С. 178–179.

⁶⁵ Краткое описание Малороссии. – Киев, 1878. – С. 302; Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси. – С. 50.

Могилів-Подільський, захопила й середню Україну⁶⁶, перейшла на Очаків і на Кінбурн, поглинула чимало козацтва з Запоріжжя, що склали свої кісточки на цвинтарі Нової Січі й своїми чорними могилами відразу розширили цю й без того мертву обитель. 1750 року страшна чума спустошила майже все Запоріжжя⁶⁷; в ту пору Кіш розпорядився палити майно і келії зачумлених ченців Самарського Пустельно-Миколаївського монастиря; тоді ж була віддана полум'ю келія настоятеля монастиря, ієромонаха Прокла, що вмер від чуми. Разом з його майном згоріло багато документів з історії цього монастиря і життєпис першого настоятеля ієромонаха Паїсія⁶⁸. Ця чума продовжувала лютувати перегадом і 1756 року в тих же самарських місцях⁶⁹.

Літо 1759 року в Запоріжжі було неврожайним, а після нього настала холодна і вітряна осінь, а після похмурої осені настала з кінця жовтня глибока й холодна зима: сніги завалили запорізькі степи; холоднеча, мороз і сильні поривчасті вітри довершували лютисть зими. Такі холоди міцно трималися до лютого наступного 1760 року, і за цей час загинуло багато людей, а ще більше худоби⁷⁰. 1760 року на запорізькій річці Самарі знову об'явилася чума. “Моровиця, яка спалахнула відразу і водночас охопила назагал усе Запоріжжя, була такою сильною і лютою, навела на козаків такий панічний страх, що здивовані й налякані мешканці Запоріжжя в сердечній скрусі та збентеженні духу перед лицем смерті покинули усі свої звичні заняття і цілком віддалися молитовним плачам і щирим воланням до Бога.

У Микитиному (застава) ієромонах-начальник раптово і нагло помер. Незадовго до смерті він у дусі старечої батьківської любові написав зворушливу відозву до своїх діток-запорожців, прохаючи і благаючи їх каятися в усіх прогрішеннях своїх і готуватися до переходу в загробне життя. А вчитель і наставник січової школи й церкви ієромонах Леонід, припинивши всі заняття в школі й перемістивши своїх учнів з Січі за річку Підпільну, з обов'язку звання свого, як батько жалісливий, підніс до дітей-запорожців свій голос яко сурму й усно та письмово переконував усіх і кожного в тяжкі хвилини явної небезпеки дбати винятково про те, як догодити Богові та спасти свої душі. Сам пан отаман Олексій Білицький іменем всевельможного та всевладного Коша налаштував і закликав запорожців до того самого. У духовному, чисто релігійному настрої сердець козаки увесь той час великими юрмами ходили до Нового Кодака на поклоніння образів великого милостивця і збавителя від наглої смерті, святителя Христового Миколая”⁷¹.

З половини січня 1768 року почалася страшна хуртовина або “пурга”, яка тривала весь лютий до початку березня. Від цього в Запоріжжі загинуло багато

⁶⁶ *Бантыш-Каменский Д. Н.* История Малой России. – Москва, 1842. – Ч. III. – С. 171; *Манштейн Х. М.* Записки о России. – С. 327.

⁶⁷ *Феодосий.* Материалы... – Т. II. – С. 334.

⁶⁸ *Феодосий.* Самарский пустынно-николаевский монастырь. – С. 7.

⁶⁹ *Надхин Г. П.* Память о Запорожье. – Москва, 1877. – С. 47.

⁷⁰ *Феодосий.* Самарский пустынно-николаевский монастырь. – С. 35.

⁷¹ Там само. – С. 33.

людей і більше половини усієї худоби⁷². Такою ж холоднечею відзначалася й зима 1769 року. Тоді татари, що зробили набіг на Ново-Сербію, втратили від холоду 30 000 коней⁷³. У 1770 році в запорізькому краї повсюди був неврожай і голод, а в Києві об'явилася чума⁷⁴. 1771 року в січні в Запоріжжя почалася пошесть, а вже у березні від неї спорожніли села Романкове, Кодак, Самара і Перещепине. У жовтні обезлюдилося багато слов'яносербських шанців. Тоді здобиччю страшною смерті стали в Єлисаветграді правитель духовних справ священник Василь Логовик, у Бахмуті Семен Башинський, в Таганрозі Михайло Парафацький, в Азові Георгій Хрещатицький, протопоп Михайло Алексеев, у кінному козацькому полку Павло Григор'єв та багато інших⁷⁵. Навесні 1772 року в Запорожжі була страшна і спустошлива повінь, а влітку спалахнула повальна чума⁷⁶.

Жорстокі знегоди, що випадали на долю козака в диких степах запорізького краю, художньо змальовані в народній думі “Про втечу трьох братів з-під Азова”, де показано, як двоє братів їдуть на конях через східні степи Запоріжжя, а третій, піший-пішаниця, спішить-поспішає за кінними братами, марно благає їх узяти його з собою, потім губить їх з очей, добирається до Савур-могили і тут в страшних муках конає від голоду й спраги.

“Із-під города, з-під Азова то не великі тумани уставали,
Як три брати рідненькі,
Як голубоньки, сивенькі,
Із города, із Азова, з тяжкої неволі
У землю християнську до батька, до матері, до роду утікали.
Два брати кінних,
А третій брат, менший, піша-пішаниця,
За кінними братами уганяє
І на біле каміння, на сире коріння
Свої ніжки козацькі-молодецькі побиває,
Кров'ю слід заливає
І до кінних братиків словами промовляє:
“Братики мої рідненькі,
Голубоньки сивенькі!
Добре ви учиніте,
Мене, найменшого брата, між коні візьміте
І в землю християнську, до отця, до матері, до роду надвезіте”.
І ті брати тоє зачували,
Словами промовляли:
“Братику милий,
Голубоньку сивий.

⁷² Феодосий. Материали... – Т. II. – С. 335.

⁷³ Memoires du baron de Tott sur les turcs et tartares. – Paris, 1781. – Vol. II. – P. 153, 154.

⁷⁴ Феодосий. Материали... – Т. II. – С. 336.

⁷⁵ Там само.

⁷⁶ Там само. – С. 338. А також: Надхин Г. П. Память о Запорожье. – С. 47.

Раді б ми тебе між коні узяти,
І буде нас Азовська орда наганяти,
Буде впень сікти-рубати
І буде нам велику муку завдавати”.
І теє промовляли,
Відтіль побігали...
Тоді менший брат на Савур-могилу збігає,
Словами промовляє,
Сльозами обливає:
“Побили мене в полі три недолі:
Перша доля – безхліб’я,
Друга доля – безвіддя,
А третя – буйний вітер у полі повіває,
Бідного козака з ніг валяє”.
Тоді менший брат на Савур-могилу заходжає,
Головку свою козацьку схиляє,
Батькову-матчину молитву споминає.
От руками не візьме,
Ногами не піде
І ясними очима на небо не згляне.
Кругом взирає,
Тяжко зітхає:
“Голово моя козацькая!
Бували ми у землях турецьких,
У вірах бусурменських;
А тепер припало на безвідді, на безхліб’ї погибати.
Дев’ятий день хліба в устах не маю.
На безвідді, на безхліб’ї погибаю!”
Тут теє промовляв... Не чорна хмара налітала,
Не буйнії вітри війнули,
Як душа козацька-молодецька з тілом розлучалась.
Тоді сиві зозулі налітали,
У головах сідали, жалібно кували
І, як рідні сестри, оплакали;
Тоді вовки-сіроманці набігали,
І орли-чорнокрильці налітали,
В головках сідали,
З лоба чорні очі видирали,
Біле тіло од жовтої кості одривали,
Жовту кість попід зеленими яворами розношали
І комишами укривали,
І жалібненько квилили-проквляли:
То ж вони козацький похорон одправляли”⁷⁷.

---

⁷⁷ Антонович В. Б., Драгоманов М. П. Исторические песни малорусского народа. – Киев, 1874. – Т. I. – С. 106–133.

Про інші напасти запорізького краю – сарану, комашню різну, особливо комарів, гедзів і мошок, цих “крилатих шпильок запорізьких чорторіїв”, і зимові холоди дають докладні описи сучасники-очевидці – інженер Боплан і барон де Тотт*.

Сарани “тут теж так багато, що вона змусила мене пригадати кару, яку Господь наслав колись на Єгипет з наміром упокорити фараона. Я бачив, як тут цей бич терзав Україну протягом кількох років підряд, особливо 1645 і 1646 рр. Отож ці комахи прилітають не просто тисячами, не мільйонами, а цілими хмарами, розтягаючись, на 5–6 миль в довжину і на 2–3 милі в ширину. Звичайно вони прилітають з боку Татарії, Черкесії, Бессії й Мінгрелії. Цю нечисть жене східний або південно-східний вітер, який несе її у тутешні краї, де вона все спустошує, поїдаючи посіви і траву навіть ще недозрілими. Таким чином, де тільки вона пролетить і сяде, – винищує все швидше ніж за дві години, через що потім виникає велика дорожнеча на харчі. Якщо ж сарана лишається у цьому краї до осені, то навесні може вилупитися за сухої погоди в 300 разів більше комаш на біду населенню. Її кількість нелегко встановити, бо все повітря буває заповнене нею, аж довкола робиться темно. Я не зможу краще передати вам її приліт, як порівнюючи з тим, що ви бачите у похмурий день, коли йде дрібний сніг, а вітер розносить його в різні сторони. Коли сарана сідає на землю, все поле вкривається нею; при цьому чутно тільки шарудіння, яке вона робить, гризучи рослинність. Менш як за годину-дві сарана пожирає все до голого ґрунту, потім знімається і її несе туди, куди дме вітер. Коли вона летить, то у найясніший день сонце видно не краще, ніж якби небо було затягнуте величезними хмарами. 1646 року, у місяці червні, перебуваючи протягом двох тижнів у новому місті, званому Новгород, де я будував фортецю, я був здивований, побачивши її там у такій великій кількості. Це було дивовижне видовище, бо сарана в цих околицях виплодилася щойно навесні і ще не могла добре літати, повністю вкриваючи землю, а в повітрі її було стільки, що я у своїй кімнаті не міг їсти, не запаливши свічки. Усі будинки були нею заповнені, ця нечисть заповзала в конюшні, хліви, кімнати, на горища і навіть у погреби. Я спробував палити гарматний порох із сіркою, щоб її відігнати, але усе це було ні до чого, бо як тільки відчинялися двері, незліченна кількість сарани залітала всередину, інша вилітала, безперервно кружляючи повсюди. Дуже неприємно було виходити на вулицю, коли ці істоти ударялися об твоє обличчя, ніс, очі і щоки, так що неможливо було навіть відкрити рота, щоб туди не залетіло кілька з них. Та це ще нічого, бо ці тварюки не давали жодного перепочинку і тоді, коли хотілося їсти, і надумавши розрізати на тарілці кусень м’яса, ти різав одночасно і сарану, а заледве відкривав рота, щоб піднести до нього шматок м’яса, треба було одразу виплюнути сарану. Зрештою, найдосвідченіші втрачали рівновагу від такого громаддя. Це неможливо навіть точно висловити. Аби добре собі все це уявити, треба побачити самому, як випало мені. Знищивши в цьому краї все протягом двох тижнів і набравшись сил, аби летіти далі, вона піднялась, і вітер поніс її звідтіля в іншу місцевість чинити таке само спустошення. Я бачив її якось увечері, коли вона сіла на ночівлю і нею була вкрита дорога більше ніж на 4 дюйми завтовшки. Навіть коні ступали по ній з великим острахом, лише

добре підхльоснуті нагайками, нашорошували вуха, хропли. Коли колеса наших возів і копита наших коней розчавлювали цих комах, від них ішов такий гидкий сморід, який вражав не тільки ніс, а й мозок. Щодо мене, то я цього смороду витримувати не міг, тому змушений був постійно тримати біля носа змочену оцтом хустинку. Зате розкошують тут свині, поїдаючи сарану з великим смаком і жиріючи від неї, однак ніхто не хоче їсти їхнього м'яса, оскільки ця нечисть, що завдає стільки шкоди, викликає у людей відразу. Нарешті, ось як ці комахи розмножуються і плодяться. Вони залишаються у тому краї, де їх застає жовтень, роблять своїми хвостами нірку в землі і кладуть у неї по 300 яєчок кожна, а тоді, загрибіши їх лапками, здихають, бо ця нечисть ніколи не живе довше шести з половиною місяців. Навіть якщо згодом починаються дощі, яйця не гинуть; їм не завдає жодної шкоди навіть мороз, яким би сильним і суворим він не був. Ось так вони зберігаються до весни, яка настає десь у середині квітня. Коли сонце пригріє землю, сарана вилуплюється і розлазиться, підстрибуючи, скрізь, де може. Протягом шести тижнів вона не може літати, тому далеко від місця, де вилупилась, не відходить. Після того, як вона зміцніє і стане здатною літати, піднімається, куди понесе вітер. Якщо на той час, коли починається їхній лет, панує північно-західний вітер, він зносить їх усіх на погибель у Чорне море. Але якщо вітер з іншого боку, то несе їх у ті краї, де вони чинять спустошення, про які вже йшлося. Ось таке я бачив у цих краях упродовж багатьох років. Щодо цих комах – то вони завтовшки як палець і мають по 3–4 дюйми в довжину⁷⁸.

Майже в таких само барвах змальовує степи ногайських татар, а разом з ними й степи запорізьких козаків автор “Записок про турків і татар” барон де-Тотт: “Ці комахи налітають хмарами на рівнини ногайські, сідають на поля, особливо засіяні просом, і спустошують їх в одну мить. При появі сарани в повітрі денне світло меркне, хмари комах затуляють сонце. Іноді вдається землеробам-ногайцям проганяти її криком і стукуванням, але частіше вона сідає на полях їхніх і вкриває шаром завтовшки від шести до семи дюймів. Тоді шум її польоту змінюється шумом пожирання рослин, який можна порівняти зі звуком при падінні граду; але град не стільки завдає шкоди, як сарана. Навіть вогонь не може бути таким спустошливим для полів: там, де відпочивала сарана, не залишається й слідів проростання будь-чого”⁷⁹.

У 1748 і 1749 роках для винищення в українських степах сарани було вжито таких заходів, котрі застосовувалися проти пошесних епідемій. “Колишні малоросійські полки всі були в поле виведені й навіть їхні полковники та старшини, залучаючи й інших мешканців, винищували сарану, то зариваючи її в рови, то спалюючи, то б'ючи мітлами... Одне слово, справа винищення сарани на всіх – як начальників, так і простих людей – покладалася, вважаючись першорядною й відповідно пошановуючись”⁸⁰.

⁷⁸ Описание Украины. Сочинение Боплана. – С. 85–89.

⁷⁹ Мемуари барона де-Тотта про турків і татар див.: Описание Украины. Сочинение Боплана. – 159.

⁸⁰ Замечания до Малой России принадлежащие. – Москва, 1848. – С. 44–45.

Крім сарани, не менш дозояляли мешканцям України і Запоріжжя мошка й комарі. “Береги наддніпрянські прикметні незліченною кількістю мушви. Вранці літають мухи звичайні, нешкідливі. Опівдні з’являються великі, завбільшки з дюйм, які так терзають коней і проколюють їм шкіру, що ті ходять геть скривавлені. Але найгірше увечері понад річкою, де через мошву і комарів не можна спати без пологу. Так козаки називають щось на зразок маленького намету, у якому сплять, щоб захиститися від цих комах, бо без нього вранці вони вставали б із геть запухлим обличчям. Якось таке трапилося зі мною, тому можу підтвердити. Минуло три дні, доки моє обличчя набрало нормального вигляду. Я майже не міг бачити, ані розплющити очей, бо повіки цілком запухли, і на мене було страшно дивитися... Одним словом, комахи у цьому краї настільки надокучливі, що доводиться постійно підтримувати вогонь, аби відганяти їх димом”⁸¹.

Звичайний час появи комарів у плавнях Дніпра – середина квітня, кінець – 6 серпня на Спаса або 15 на Пречисту. Щодо цього придніпровські мешканці склали такі чотиривірші:

Прийшов Спас,
Пропав комариний бас;
А прийде Пречиста –
Візьме комара нечиста.

Як прийде Спас,
Увірветься комариний бас,
А в Пречисту як заграють,
То й цимбали поховають.

Без сумніву, з багатьох кліматичних незручностей запорізького краю не менш дошкульним був у зимову пору холод. Боплан вельми яскраво змальовує тяжке становище подорожнього, якого у відкритому степу України застали сильний мороз і хуга: “Хоча ці землі розташовані на однаковій широті з Нормандією, однак холоди тут набагато сильніші й різкіші, ніж там, про що ми скажемо далі. Серед того, на що треба особливо зважати у цих краях, є мороз, який протягом декількох років був таким сильним, таким суворим і різким, що неможливо було витримати не тільки людям, навіть тим, хто супроводжує військо чи служить у ньому, але й худобі, як-от коням чи іншим свійським тваринам. Той, кого сповна настигне його лютість, вважає, що легко відбувся, якщо не наразився на небезпеку втратити життя, а відкупився лишень якоюсь частиною тіла, втративши тільки пальці на руках чи ногах, ніс, щоки, вуха або навіть той член, що його через соромливість я не зважусь назвати; їхнє природне тепло гасне тоді за єдину мить, і вони відмирають від гангрени. Трапляються й міцніші люди, кінцівки яких не піддаються омертвінню так раптово, але й вони без допомоги не можуть уникнути появи ран, настільки ж пекучих, як і рани від опіків та інфекційних хвороб. За час перебування в цьому краї я переконався, що мороз не менш пекучий і поруйнівному всесильний, ніж вогонь. На самому початку ці виразки такі малі, що

⁸¹ Описание Украины. Сочинение Боплана. – С. 84.

болячки схожі на якісь горошинки, але за декілька днів, а інколи навіть і за один, вони збільшуються і розростаються так швидко, що вражають весь орган. Саме так двоє моїх знайомих позбулись ні за що через мороз своїх вельми делікатних органів.

Іноді мороз спостигає люду настільки сильно і несподівано, що неможливо нічим йому зарадити, а особливо тоді, коли не вжито запобіжних заходів, як внутрішніх, так і зовнішніх. Смерть, якою помирають від морозу, двояка: перша дуже швидко, тому що нагла. Її, проте, можна вважати ще легкою, бо страждають недовго і помирають уві сні. Коли опинишся в полі чи то на коні, чи у візку або в кареті, не подбавши про необхідні запобіжні заходи, тобто поганенько одягнувся, не закутався в хутро або не маєш достатньо сили, щоб витримати такий суворий мороз, то холод охоплює кінцівки ніг і рук, а потім усі інші згадані частини тіла, так що поволі, впадаючи у нечутливість до холоду, піддаєшся млявості, яка чимось нагадує летаргію. У такому стані відчувається непереборне бажання заснути. Якщо вам ніхто не заважатиме, то ви заснете, але вже ніколи не пробудитесь, а якщо ж зберетеся з силами й відженете від себе сон (чи супутники вас розбудять), то ваше життя врятоване. Траплялося і мені стояти на порозі в небуття: засинав від холоду, але служники, міцні тілобудовою і звиклі до холодів, кілька разів розтуркували мене напівсонного. Інші вмирають не так хутко, але та смерть їхня – важча, з багатьма муками. Природа людини не передбачена для тих страждань, котрі доводять нещасливців мало не до шаленства. Така смерть не оминає й людей найміцнішої тілобудови. Холод добирається й до нирок, охоплюючи весь попереk. Вершники обморожують собі живіт під кірасою, застуджують кишки і шлунок. Тоді нещасливця чомусь переслідує почуття невситимого голоду. Та споживши навіть зонайлегшої страви, як наприклад бульйону, нещасник негайно повертає її назовні з тортуруючим болем і кольками нестерпними, безперервно стогне і скаржиться, що його нутрощі роздираються. Залишаю ученим медикам докопуватися причин таких жаклих страждань; зазначу, втім, що деякі допитливі українці, бажаючи дізнатися, що саме робить хворощі ці такими болісними, розтинали трупи й знаходили більшу частину кишок зчорнілими, обпеченими і неначе склеєними. Це переконало їх, що такі випадки невиліковні і що хворий безперервно кричить і стогне день і ніч в міру того, як відморожені нутрощі опановує “антонів вогонь” – гангрена. Повільна, сповнена мук смерть у таких випадках – неминуха.

1646 року, коли польське військо увійшло в московські володіння, щоб перехопити на поверненні з набігу татар і відбити забраних у полон християн, жорстокий мороз примусив нас знятися з постою табором. Ми втратили понад 2000 душ, з котрих чимало загинули в муках описаною нами вище смертю. Інші ж вернулись з походу каліками. Холод не пощадив навіть коней, хоч вони й витриваліші за людину. За час походу їх здохло понад тисячу, у тому рахунку були й шестеро з тягла кухні генерал-лейтенанта Потоцького, що то опісля став коронним гетьманом і краківським каштеляном. Морози напосілись на нас якраз побіля річки Мерлі, що впадає в Дніпро. В Україні від них рятують себе ото

тільки тим, що вкутуються в теплу вдяганку, а також беруть все, що тільки може рятувати від холоду. Що стосується мене, то я, подорожуючи в кареті чи саньми, клав собі на ноги для тепла собаку, обмотував їх вовняною ковдрою чи вовчим хутром, а обличчя, руки й ноги натирив винним спиртом, котрим і панчохи змочував, залишаючи їх висихати на ногах. Такими запобіжними заходами з Божою поміччю вдалося мені порятуватися від нещастя, мною описаних. Мороз буває ще небезпечнішим для тих, хто не споживає гарячої страви й гарячих напоїв. Українці, наприклад, тричі на день заживають такий собі ніби кулешик з гарячого пива з маслом, перцем і хлібом, у такий спосіб рятуючи свої нутроці від застуди”⁸².

Отаку характеристику вільностям запорізьких козаків дають різні автори. Підбиваючи підсумок, про клімат, сезонні температури, вигоди й невигоди краю можна сказати так: зима тут нестала, здебільшого починається у грудні-січні. Зимові холоди бувають пересічно від 10° до 20°, часом сягаючи й 20°* за Реомюром. Сніги випадають нерівномірно: то надзвичайно глибокі, а то зовсім нікчемні. Весна починається, як правило, з другої половини березня, рідше – з кінця лютого. Трави здіймаються у середині травня, рідше – на початку цього місяця. Садовина, городина й зернові рослини дозрівають у червні, липні й на початку серпня. Середня літня температура для липня-серпня становить від 15° до 20°, часом до 28° й 45°*. У голих степах та на північних і північно-західних околицях пересічно дещо нижча, аніж у східних і південних. Осінь починає заходити з кінця вересня, але ріки стають пересічно у листопаді. Тумани починаються з кінця вересня, іноді навертаючись періодично впродовж цілої осені, трапляються нерідко і взимку та на початку весни. Північно-східні вітри приносять сюди холод і засуху, а південні й південно-західні – тепло й дощі. З окремих районів запорізьких вільностей м’якшим і вологішим кліматом вирізняються ті, що лежать ближче до моря й великих річок, якими є Дніпро і Буг.

Але якими б не були зручності й незручності краю, запорізьке козацтво мало його за свою “країну обітовану”, справжню Палестину, попри всі жахи його пустельності, літньої спеки, зимового холоду, страшного безвіддя, згубних вітровіїв. І що страшнішим здавався цей край іншим, тим привабливішим він був для запорожців. Вже сам Дніпро здавався страшним багатьом мандрівникам. Свавільний і грізний він у наш час, але ще грізнішим і ще свавільнішим здавався він за тих віддалених від нас часів. Таким грізним, диким і малодоступним робили Дніпро як його затоки, гирла, болота, річки і гілки, так і його острови, корчі, забори й пороги.

Як повідомляє Боплан, у кінці своєї течії Дніпро мав безліч островів, вкритих такою густою травою, таким непролазним очеретом і такими високими деревами, що недосвідчені мореплавці здалеку приймали величезні дерева за щогли кораблів, що плавають Дніпровими водами, а всю масу островів – за один суцільний острів небувалої величини. “Саме в цих місцях, – пише Боплан, – нічого не змогли б вдіяти усі турецькі сили. Якось, навздогін за козаками, коли ті поверталися з

⁸² Описание Украины. Сочинение Боплана. – С. 95–99.

Чорного моря, турецькі галери дісталися аж до скарбниці, але там, у лабіринті островів і проток-рукавів, вони заплуталися і не могли знайти дороги назад. А козаки, “гримаючи” на них рушничними сальвами зі своїх човнів, затулених очеретами, потопили чимало галер і так налякали турків, що вони вже ніколи звідтоді не наважувалися запливати в Дніпро далі, аніж на 4–5 миль від гирла”⁸³.

Поляки тільки 1638 року вперше пробралися в нетрі запорізького привілля, знайомлячись з ним, і надавали цьому знайомству надзвичайно важливого значення⁸⁴. Але що важать ці острови у порівнянні з дніпровськими порогами? Хто не бачив порогів, хто не пробував переїхати через них, той ніколи не може собі уявити всієї грізності і всього жахіття, а разом з тим і всієї величі, котрою пригнічує Дніпро навіть найсміливішого плавця. При спогляданні страшного виру, що клекотить у дніпровських порогах, кров крижаніє в жилах людини, вуста мимоволі заціплюються, серце помимо волі перестає битися, завмирає... Вже здаля про наближення порогів можна дізнатися з того страшного галасу-шуму, оглушливого ревіння води, котра, вливаючись у проміжки між порогами, дуже спіноюється, високо здіймається вгору і прудко рветься якнайшвидше вирватися з цих лещат, неначе бажаючи поглинути все своєю течією, притьмом схопити і потягти за собою з нестримною і всепереможною силою.

Особливо страшними бувають пороги, коли на Дніпрі здійметься буря або так звана *смуга вітру*. “З усіх вітрів, ув’язнених у міхах Бола, він – північно-східний – найсердитіший, найпідступніший і найнебезпечніший. Як сила лихого ока, згубний його вплив; як чаша випитої невдячності, томить серце отруйний його подув”, – сказав один з еллінів про грецькі вітри, і ці самі слова можна застосувати й до раптового пориву вітру на Дніпрі. “Їм – лоцманам – небезпечний тільки вітер, і тому вони відчалюють тільки за найтихішої погоди, коли, як кажуть, і не шелесне. Але і найсприятливішого дня буває, що раптом “схопиться смуга”, і якщо вона застане барку біля входу в поріг, де вже не можна ні завернути, ні кинути якір, то лоцман з самою лише міцною надією на Бога пускається в небезпеку”⁸⁵.

Смуги ці схоплюються будь-якої пори дня, часом геть несподівано. Ось Дніпро спокійний і тихий: у його водах, як у чистому кришталевому люстрі, відбивається ясне синьо-блакитне безхмарне небо. Але цей спокій часто буває оманливим. Не минає й кількох хвилин, як раптом Дніпро поворонів, над ним здійнялася страхітлива буря, дико завив поривчастий вітер, і вмить уся поверхня його води перетворилася в справжні гори піни, що цвіркає бризками навсібіч. Особливо страшним буває Дніпро в порогах нічної пори!..

З огляду на все це, серед безкраїх гирл Дніпрових, серед його глибоких лиманів, неозорих плавнів, незліченних корчів та диких порогів міг вільно плавати, не ризикуючи головою, тільки досвідчений плавець. Серед Дніпрових незліченних

⁸³ Описание Украйны. Сочинение Боллана. – С. 26.

⁸⁴ Кулиш П. Польско-казацкая война 138 г. // Отечественные записки. – 1864. – № 54. – Прим. 2.

⁸⁵ Афанасьев-Чужбинский А. Поездка в Южную Россию. – СПб., 1863. – С. 87.

островів, грузьких боліт, серед непролазних і непрозірних очеретів міг не заблукати тільки той, хто відмінно й до найменших подробиць вивчив Дніпро та його долину. В інакшому разі однеє крихітна помилка, один необережний крок людини призводив її до неминучої загибелі. Але ця дикість, ця неприступність Дніпра і зваблювала сюди низових козаків, ніким і нічим не застрашених запорожців.

Тут, за неприступними порогами, серед незліченних островів, непрохідних очеретів, дрімучих і віковічних лісів; тут, у безплідних і засушливих “полях”, у безводних і диких степах – ось тут і знаходили собі й надійний прихисток і всесяжну колиску відважні легені-козаки. “Січ – мати, а Великий Луг – батько!.. Степ та воля – козацька доля”... Сюди не могла сягнути ні рука королівського урядовця, ні рука пана-узурпатора, ні влада коронного гетьмана, ні навіть сердиті універсали грізних польських королів; тут “молодцям” не були страшні ні татари, ні турки, ні літні спеки, ні зимові холоднечі, ні страшне безвіддя, ні нищівна засуха, ні дикий звір, ані степова пожежа.

Ой полем, полем Килиїмським,
Та битим шляхом Гордіїнським,
Ой там гуляв козак Голота,
Не боїться він ні вогню, ні меча, ні третього болота”.

ДОДАТОК

Матеріали до історії запорізьких козаків

I

1732 р., березня 26. – Скарга пана Кущинського пану Василю Тимофієвичу, писареві городовому полтавському, на шевця Булавку за нікчемно пошитий кафтан¹.

Мосцѣ пане писарю городовий полтавській мой велце милостивій пане швакгре и надежний добродѣю. Кафтанъ мой, в Полтавѣ шитій, я тутъ черезъ пана Петра Тендѣтника тутейшого получилъ; которій приодягши, усмотрѣлемъ же весма нѣкчемно пошить (:надѣюсь:) хлопцями пана булавчиними, якіе еще нѣмало не пріучились, а не имъ самимъ Булавкою; понеже коротокъ, колошій не обтечетъ, на грудехъ широкъ, а вдолу нерясенъ и карваши з пащаной матеріи штукovanje попришивани; к тому жъ я купилъ шолку полтора лоту зеленого, сколко и нѣ требоваль, чтобъ було увесь кафтанъ пошить, а и нѣ нитками блакитними, зеленими, бѣлими и всякихъ мастей будучими, напрасно трудячись пошилъ, якій, однимъ словомъ, сказать попорченъ, а всего было достатокъ; к'гамонку тежъ по вимѣру явилось, что в него три чвертки в остатке имѣется, которій кгамонокъ такожъ и матерію тую, якую я ему на карвашики далъ, покорне прошу вшецѣ; добродѣя приказать ему Булавцѣ ко мнѣ прислать, ибо я намѣренъ запашаніе карваши откидать, а другіе приставить, и во всемъ кафтанъ посанжаровску переправить, объявляю и при низкомъ моемъ поклоненіи найдуюсь... Всего добра усердно желатель... и нижайшій слуга Кущинскій. 1732 году марта 26 дня Новъсанжаръ.

Р. S. Да в того жъ докулного кафтана (:чого я еще нѣкогда не видалъ и здешніе майстри портніе дивуются:) на двое клина поперерѣзовано, которое всегда повинно жъ бытъ вцѣлости и на простій край перевернено, якіе клиня до подпашниковъ между за собкомъ и передами вшиваются, отчего вредъ тому кафтану сказують здѣлался, развѣ по новомъ манеру тое сдѣлано, чого запевне не вѣдаю.

---

¹ Справи I–LIII надані мені директором соляного містечка в Санкт-Петербурзі генерал-лейтенантом В. Е. Коховським.

II

1732 р., жовтня 4. – Донесення полтавському писареві Василю Тимофієвичу про сплату за коней, украдених у запорізького козака.

Мой милостивѣйший благодѣтелю. О виборѣ новихъ завѣдцовъ нѣтъ еще указу, а когда о них присланъ будетъ, в то число о посылки васъ за тѣмъ дѣломъ не запомню въ кого надлежитъ имѣти старание. Воровскимъ конямя въ панскомъ ордерѣ для того до пана войта о ценѣ припомненно, чтоб послѣ не сказалъ, ктоже конѣ добріе, якъ тутъ уже было и наговоренно, почему и для осмотру сюда коня онаго под вашимъ свѣдомомъ требованно; за которимъ осмотровъ явилося такое донощиково о правдѣ сходство, якъ востока с западомъ. Цѣна же доброму и худому толко свѣдителкою в такомъ случаи могла б быти, к тому жъ чтоб до воровскихъ коней не могла привязатись пеня на Царичанскомъ сотнику видимая, въ якого запорожець воровскихъ коней доправляясь ажъ до его высокографскаго сіателства господина генерала и кавалера фонъ Вейзбаха апелюеть и уже одъ правя (=отправя) такихъ коней на нем, сотнику, указ от его сіателства сюда присланъ, а з тутейшой стороны жадного да не будетъ вонтптаня, что хто хотѣлъ по той ценѣ, якая теперь вратушѣ вышепомянутим конямя всказана зостанеть, денегъ на томъ в кого зъ старшини тѣ конѣ будутъ доправляти, ибо опимжъ конямя велено цѣну вратушѣ для вышеозначеннихъ предопасностей записати, а не чтоб по оной старшинѣ реченние конѣ отдавать, что все вразсужденіе и волю вашей милости пана сложивъ зостаю. Вашей милости пану покорнѣйшій слуга Синецкій.

III

1763 р., жовтня 20. – Атестат, виданий отаманом Петром Калнишевським з товариством Якову Васильовичу Швидкому у зв'язку із закінченням служби.

Данъ сей атестатъ з Войска Запорожского Низового, оного войска товаришу куреня Корсунского, Якову Васильевичу Швидкому. Онъ, Швидкій, началъ служить Ея Императорскому Величеству в ономъ Запорожскомъ Войске зъ 1750 году, не щадя своего живота, без укривателства и от того времени в службахъ войсковыхъ посылкахъ и партіяхъ находился, где несъ ту службу вѣрно, и безпоткнувенно, и употребляемъ былъ в разніе с командою по границахъ турецкихъ и полскихъ розезды и въ вискорененіи по той же границе шалостниковъ; а сверхъ того въ Крымъ и Очаков с Коша посиланъ, для секретнихъ по интересу розвѣдиваній; а сего 1763 года мая от 1 числа, когда ханъ кримскій ис Крыму за реку Бугъ в поход з войскомъ своимъ виступилъ, и стоял въ Кавушанахъ и Ганкишлехъ, от чемъ тогда из Коша приняти крепкіе востороги и посланни до реки Буга доволніе запорожскіе команди, гдѣ онъ, Швидкій, в ту команду былъ опредѣленъ от Коша асауломъ и по данимъ с Коша наставленіямъ поступалъ порядочно і вѣрно; і найдовался при

оной командѣ потопле, пока ханъ кримскій обратно з войскомъ своимъ повернулся въ Крымъ; а нинѣ онъ, Швидкій, предоставилъ, что жаеетъ женится и служить въ Малой Россіи и просилъ от Войска Запорожскаго Низового на добропорядочніе служби атестата, почему я з старшиною и товариствомъ, зная со всѣмъ Кошемъ довольно о всѣхъ его, Швидкого, више писанныхъ службахъ вернихъ и рачителнихъ въсероссійскому престолу о добромъ объ хожденіи; дабы онъ не оставленъ былъ, зато въ далше Ея Императорскому Величеству службѣ по заслугѣ и ревности его прописанной награжденіемъ какого чина и достоинства дать сей атестатъ за подѣписомъ и приложеніемъ войсковой печати; въ разсужденіи его служби вѣрной и постоянства добраго, опредѣлили видать: и чрезъ оной господъ високихъ и подѣсуствующихъ властей нижайше просить по его Швидкого желанію вѣрности и ревности опредѣленіемъ въ Малой Россіи или где пожелаетъ жить к службѣ ея імператорскому величеству и произвожденіемъ его какъ и предписанно за вѣрніе служби по возможности к продолженію всегдашнему оной такъ какъ и протчимъ із Войска Запорожскаго Низового при атестатахъ випущеннихъ пожаловать не оставитъ. Данъ з Коша Запорожскаго Низового, октября 20 дня, 1763 году. Ея Императорскаго Величества Войска Запорожскаго Низового атаманъ кошовий Петръ Калнишевскій с войскомъ, старшиною и товариствомъ.

IV

1770 р., травня 28. – Розписка тульського майстра Ананьєва про отримання ним грошей від запорізького отамана Петра Корсунського.

1770 года маия 28 дня тулскої оружейної слободы Стволной мастеръ Панкратъ Антоновъ сынъ Ананьєвъ получилъ я денегъ с Войска Запорожскаго отамана с Петра Рамановича Карсунскаго за жую (?) за Алексеву получилъ я денегъ два рубли каторои грановка накрыта серебромъ да еще получено да два рубли за бутыку и за стволь денегъ пять рублевъ и денги получено все семь рублевъ отъ атамана Петра Рамановича Карсунскаго. Панкратъ Антоновъ сынъ Ананьєвъ.

V

1771 р., червня 22. – Ордер полковнику Гараджі та старшині Степанові Роменському про заборону заселяти іншими не запорізькими людьми прикордонні землі над річками Берекою і Бритаєм.

Изъ Коша Войска Запорожскаго Низового господамъ полковнику Ивану Гараджѣ и полковому старшинѣ Степану Роменскому. Прописываемые вами в репортѣ землѣ(=и) принадлежать Войску Запорожскому по высокомонаршимъ гетманскимъ унѣверсаламъ и другимъ писменнымъ доказательствамъ даже до Азовского моря, какъ имеющиеся при Коши писменніе

всякие здѣлки свидѣлствуютъ, почему на основаніи данного вамъ в прошедшемъ априлѣ мѣсицѣ сего года из Коша ордера и повелѣваемъ крепко надсматривать, чтобъ неподчиненные Войску Запорожскому никакого продовольствія себѣ не имѣли и не расселивались бы в дачахъ запорожскихъ даже по вкопанной(=ый), при разграниченіи по силѣ высокомонаршей грамоти шлѣснербургского (?) пехотного полку подполковникомъ Яковомъ Билсомъ между границами трохъ владѣній запорожскихъ, донскихъ и бахмутскихъ, горѣлой пень для знаку незабвенного, а подчиненныхъ запорожскихъ отъ всякихъ посторонними причиненныхъ обидъ защищать и не допускать, какими жъ народами по сю сторону речки Береки до устья Бритаы и дальше вгору къ горѣлому пню прописанными в репортѣ вашемъ владѣльцами на запорожскихъ земляхъ слободки и футоры населены каждого, в техъ селеніяхъ обитатели, впрочимъ не ис Полщи ль онъ или не с турецкихъ ль, либо изъ другихъ какихъ заграничныхъ мѣстъ визванъ и поселенъ тамо и какъ давно и кемъ визванъ, и естли покажутъ, что они с тѣхъ границъ возведены, то означить по тѣмъ селеніямъ при урочищахъ, над которыми именно виселены, надъ рѣчкою ль, или над балкою и в какие реки тѣ рѣчки и балки котятъ (т. е. воды?) всякого по имени и прозванію, когда же покажутъ, что они населены изъ россійскихъ природныхъ подданныхъ, то откуда виведенци, тожъ означить каждого по именамъ и прозваніямъ, какъ для сихъ всѣхъ статей к сочиненію при семъ вамъ формуляръ прилагается и что затѣмъ вами окажется с присилкою явной обо всякомъ имени и прозваніи вѣдомости репортовать немедленно в Кошъ. Атаманъ Кошевой Петръ Калнишевской с товариствомъ, 1771 года, июня 22.

VI

1771 р., червня 24. – Ордер полковнику Ивану Гараджі та старшині Степанові Роменському про доправлення списку заселених слобід у військовій землі при річках Берека та Бритаы.

Изъ Коша Войска Запорожскаго Низового господамъ полковнику Ивану Гарадже и полковому старшинѣ Степану Роменскому ордеръ. Отъ 22 сего течения даннымъ вамъ ордеромъ велено при протчемъ о населенныхъ по войсковимъ землямъ над рѣчками Берекою, Бритаемъ, даже до горѣлого пня разными владѣльцами слободахъ и хуторахъ, вѣдомость противъ приложенного у того ордера формуляра сочинивъ, прислать в Кошъ немедленно, однакъ поелику оной вѣдомости самонужнѣйшая надобность требуетъ, прилежно предлагаемъ вамъ ту ведомость на основаніи прежняго ордера й формуляра какъ скорѣе можно, а не далѣе какъ следующаго июля къ 15 числу сочиня прислать при рапорте в Кошъ съ своимъ нарочнымъ.

VII

1771 р., жовтня 11. – Про розквартирування ста чотирнадцяти запорізьких козаків по слободах уздовж Орелі й Береки.

Ордеръ изъ Коша Войска Запорожского Низового господамъ полковнику Ивану Гарадже и полковому старшине Степану Роменскому. При семь отправлено къ вамъ Запорожского Войска козаковъ сто четырнадцать, которыхъ вы без утѣсненія велѣте разставить по квартирамъ во всѣхъ слободахъ и селеніяхъ в ведѣнія вашего, а именно в слободке Штоксейвой, сьубодкы Булацелейвой, в хуторе Ковалевского, в слободке Мачабыловкы, въ футорѣ Богуцкогo и в Дмитровкы, состоящихъ по сю сторону Орели на запорожскихъ земляхъ, и оны козаки под вашимъ наблюденіемъ и командою состоятъ тамо квартерами имеютъ чрезъ всю следующую зиму безъ и малѣйшей в чемъ либо от ихъ народу обиды под продовольствіемъ тамошнихъ обивателей, которые козаковъ тою харчью, что и для себе употребляютъ безъ вымыслу доволствовать, лошадямъ же каждому козаку на двоухъ одно толко сено вѣсомъ по два пуда въ сутки давать должны.

VIII

1771 р., жовтня 22. – Пашпорт 113 козакам зі старшиною Данилом Малиновським, які прямують на квартири.

Сего явитель Войска Запорожского Низового полковой старшина Данило Малиновской и при немъ 113 человѣкъ запорожскихъ козаковъ следуютъ в нашу сторону Днепра в Барвенкову-Стѣнку къ господину полковнику запорожскому Гараджѣ для распределенія нимъ ихъ по селеніямъ Запорожского Войска состоящимъ для продовольства в будущую зиму на вынтеръ-квартирахъ, которимъ в проездѣ в Кодакѣ и Самарѣ чинить свободной пропускъ, оны жъ, козаки, имеютъ при проездѣ своемъ в зѣмовникахъ козакамъ, а селамъ обивателямъ взять что насилно для себе харчей, а для лошадей сена и протчего никакихъ обидъ отнюдь не чинить под неопустнимъ за то виновнымъ ответомъ, а кому надобно будетъ харчей или для лошадей сѣна, тѣ бѣ покупали за собственніе ихъ денги или доволствовались съ прозби, для чего и сей имъ пашпортъ из Коша Ввойска Запорожского Низового при печати войсковой дано в благополучномъ месте при Богу (=при Бугѣ) 1771 году, октября 11 дня.

IX

1771 р., жовтня 22. – Ордер Іванові Гараджі та Степанові Роменському з приводу їхніх скарг про те, що вони отримують з Коша всі ордери розпечатаними.

Изъ Коша Войска Запорожского Низового господамъ полковнику Ивану Гараджѣ и полковому старшинѣ Степану Роменскому ордеръ. По репортамъ вашимъ, какъ писанно въ Екатерининскую и Изюмскую провинціальныя канцеляріи промемориями прилагаются при семъ къ видѣнію вашему оныхъ копій, почему и долженствуете в силѣ неимѣющихся в васъ войсковыхъ ордеровъ отъ обидъ посторонними подчиненныхъ запорожскихъ защищать и не допускать, такъ же и к продовольствію постороннихъ на земляхъ войсковыхъ не допускать, что же вы представляете, яко отпускаемые к вамъ ис Коша ордери получаете вы всегда распечатанніе, о томъ посланнымъ ис Коша теперь въ паланки Кодацкую и Самарскую, такъ же к полковому старшинѣ Ивану Писменному ордерами то чинить запрещено строго, с темъ, что естли кто за симъ въ томъ изобличенъ будетъ, штрафоватимется по войсковимъ обычаямъ безпоблажно, не смотря ни какой его чинъ и достоинство, о чемъ вамъ для вѣдома предлагается, 1771 года сентября 24 дня.

X

1771 р., листопада 4. – Ордер полковнику Іванові Гараджі та старшині Степанові Роменському всіляко старатися не дозволяти стороннім захоплювати земель Війська Запорізького.

Изъ Коша Войска Запорожскаго Низового господамъ полковнику Ивану Гарадже и полковому старшинѣ Степану Роменскому ордеръ. В каковыхъ обстоятельствахъ по представленнымъ вашимъ къ господину генераль-порутчику и кавалеру графу Федотъ Андреевичу писанно, прилагаются при семъ к видѣнію вашему справочныя копіи, почему вы имѣете здешнего войска подчиненныхъ о причиненіи имъ обидъ и утѣсненія всемѣрно стараться и к завладѣнію посторонними владѣльци и пимнери (?) Войска Запорожскаго земель стараться не допускать, а что будетъ происходить, репортовать в Кошъ во всякихъ обстоятельствахъ.

XI

1771 р., грудня 18. – Про розміщення запорізьких козаків на квартирах у нових слободах після претензій командувача армією князя В. М. Долгорукова.

Его высококняжескаго сіятелства предводителствующаго в трохъ арміяхъ господина генераль аншефа и кавалера Васылія Мыхайловича

Долгорукова ордеръ къ вамъ, къ господину полковнику Гараджѣ прысланный и въ Кошѣ предъставлений, мы выдѣли и со оного по протчимъ усматривая его высококняжескому сыятелству представленное, что вы запорожскихъ козаковъ будто в екатеринославской провинціи вынтеръ фартерамы расположили, то какъ тамо у екатеринославской провинціи вамъ ихъ разставляютъ не веленно, веленно жъ разставляютъ в тѣхъ селеніяхъ, какови села стороною Орелы панад оною в'гору и понад речкою Берекою, тѣчетъ какъ та речка Берека и понад оною да й понад Орѣлю жъ сею стороною вгору предлежащая со всѣмы угодіями земли суть Войску Запорожскому по высококомаршимъ утвержденіямъ прынадлежащая, то какъ вы нынѣ репортуете, что таковыхъ запорожскихъ козаковъ в тѣхъ сею стороною Орелы понад оною и понад Берекою состоящихъ селеніяхъ, какъ то в слободки Штокцевой, в слободки Булацелевой, в футорѣ Ковалевскаго и в футорѣ Лукина, в слободки Мечебиновки, в футоре Богуцкомъ и в Дмитровке разставили, такъ оніе козаки тамо в слободахъ и футорахъ яко же на собственной Войска Запорожского землѣ остающихся у поселянъ вынтеръ квартерамы чрезъ всю сью текущую зѣму без причиненія в чемъ либо и малѣйшихъ темъ поселянамъ обыдѣ под вашимъ наблюденіемъ и командою должны и находитца; въ екатеринославской же провинціи на той стороне Орелы когда розставили, какъ изъ ордера его высококняжескаго сыятелства видимъ, то оттуда, сполученія сего тотъ часъ свестъ и помеѣститъ в онѣхъ же слободахъ и футорахъ сею стороною Орелы на земляхъ Войска Запорожского состоящихъ. Атаманъ Кошовый Петръ Калнишевскій с товариствомъ.

ХІІ

1772 р., квітня 25. – Рапорт кошового Петра Калнишевського генерал-аншефу Долгорукову про заборону стороннім селитися на землях Війська Запорізького.

Сіятелнѣйшему князю. Его Высокопревосходителству главно командующему второю армією господину генералъ аншефу и разныхъ ординовъ кавалеру Василью Михайловичу Долгорукову рапортъ. Вашего сыятелства ордеръ по наносамъ пыкынерныхъ вашему сыятелству начальниковъ о причиняемыхъ якобы от полковника Гараджи и протчими Войска Запорожского козакамы екатеринославской провинціѣ покляпамъ обыдах, мы получили и чтоб тое от оного полковника Гараджи и команды его козакамы настоящимъ екатеринославской провинціѣ поселянамъ, то есть внутри украинской линиѣ происходило мы не уповаемъ, однакъ прысылать ему справедливый отвѣтъ велено и что о томъ послѣдуетъ вашему сыятелству донестъ не пропустимъ. Елико касается і до поселянъ екатеринославской провинціѣ, которые оставя свои собственные за украинскою линією землѣ и поселенія начали самоправно сами собою въ землѣ Войска Запорожского влазять и расселиваясь на онѣхъ жволямы знатнѣйшіе воисковые мѣста на

своѣ хутора слободкы и села занимать ѣ тѣмъ кроме утѣсненія здешныхъ подчиненныхъ всякие воисковіе угодія пустошахъ, которые единственно Войску Запорожскому высокомонаршими грамотами и королей полскихъ прывилегіями и другими здѣлками утверждены; то вашего сыятелства покорнѣйше просимъ, даби екатерининской провинціѣ и протчіе поселяне в тѣ Войска Запорожского землѣ не влазили ѣ какъ зъдешнему войску обиди, такъ и подчиненнымъ сего войска утѣсненія и опустошенія угодіямъ не чынили сіе надлежитъ предложить и насъ резолюцыею снобдить не оставить. Атаманъ Кошовій Петръ Калнишевскій, войсковая старшина і товариство.

XIII

1772 р., квітня 28. – Ордер Іванові Гараджі та Степанові Роменському про заборону стороннім селитися біля Торця та про заборону стороннім командирам залучати на роботи запорізьких козаків.

Изъ Коша Войска Запорожского Низового господамъ Войска Запорожского полковнику Ивану Гараджѣ и войсковому старшинѣ Степану Роменскому ордеръ. Извѣстились мы, что на Торцѣ и в другихъ владѣніяхъ запорожского места Слободской украинской губерніи и Екатерининской провинціи разнаго званія людей жиллями населивается, и находящияся под выдѣніемъ Войска Запорожского обыватели от тамошнихъ комендырей употребляютъ сіи и во время послыки и другихъ тяжести, сего ради повелѣваю вамъ битностию вашею чрезъ цѣлое слѣдующее лѣто в Барвѣнчыной Стѣнки на форпостѣ крепко при томъ сего надсматривать, чтобъ неподчинение Войску Запорожскому люде отнюдъ тамо въ Торцѣ и ни в какихъ выдѣніяхъ запорожского мѣстахъ не населивались, равно дабы и подчинение сего войска на роди ныкакими посторонними командами ны в чють отягощаеми и никуда употребляемъ и безъ вѣдома вашего не были, наблюдать не дремателно; а постороннихъ людей ныкакому продоволствию самихъ и ихъ скотовъ и къ накошенію сѣна не допускать; на подлинной тако: Атаманъ кошовій Петръ Калнишевскій, войсковая старшина ис товариствомъ.

XIV

1772 р., червня 29. – Наказ про знесення на запорізьких землях поселень, закладених обивателями, які не належать до Війська Запорізького.

Зъ Коша Войска Запорожскаго Низового господамъ полковнику Ивану Гародже и полковому старшине писарю Степану Роменскому ордеръ. Исъ полученныхъ отъ господъ генераль аншефа и кавалера Федора Матвѣевича Воейкова и генераль маіора Черткова писаній усматриваемъ, что на земляхъ Войска Запорожскаго Низового и до нинѣ стороннихъ поселенія (да и Комишеваха, и Грушеваха) находятся. А какъ велено вамъ съ Коша ордерами

объявить всѣмъ таковымъ стороннимъ, чтобъ они оттоль, яко на запорожской землѣ живутъ и войсковыми угодіями в чувствительную Войску Запорожскому обиду користуются, сойшли; если жъ доброволно сойтить не схотятъ, в такомъ случаѣ понудить ихъ к тому, чтобъ и нехотящіе вступили. То в подтвержденіе сего еще и чрезъ сей ордеръ повелѣваемъ вамъ съ полученія заразъ объявить всѣмъ, какови изъ сторонныхъ в Грушовахи и Комишевахи и другихъ мѣстахъ запорожской землѣ жия войсковыми угодіями користуются, а зачимъ еще над чаяніе не вислани, чтобъ они немедленно оттоль сойшли и ничемъ бы войсковимъ и малѣйше собой и скотомъ не користовались. Если жъ доброволно сходить не схотятъ и далее еще стануть войсковыми угодіями користоватся, в такомъ случае отнодь к сему не допуская ихъ и нехотящихъ свестъ, а таковымъ что изъ запорожскихъ козаковъ или другихъ какихъ волнихъ людей будутъ, и чтобъ под Войскомъ Запорожскимъ быть желаніе свое объявлять дозволить в назначенныхъ от васъ на запорожской же землѣ мѣстахъ жительствовать съ тѣмъ, чтобъ инимъ и другимъ Войска Запорожскаго подчиненнымъ никто изъ стороннихъ кроме васъ дѣла не имѣлъ и вы тѣхъ строеній, что посторонные селенцы при сходѣ оставляютъ, жечь не держайте, поелику они изъ войскового лѣса подѣланны, а что происходитеть, о всѣмъ счастья сюда репортуйте. Атаманъ кошовій Петръ Калнишевскій, войсковая старшина і товариство.

XV

1772 р., липня 9. – Прохання поручика Дмитра Іевлева прийняти його на проживання до слободи Комишувата підпорядкування Війська Запорізького.

Въ Кошѣ Войска Запорожскаго Низоваго отставнаго порутчика Дмитрія Іевлева покорное доношеніе. Слобода Комишеваха находилась до сего времени под ведомствомъ екатерининской провинцій, а нине оная со всеми ея жителями по резону что населенна на землях Войска Запорожскаго принета въ ведомство и под покровительство того же Войска Запорожскаго господиномъ полковникомъ Гараджею съ старшиною, въ коей и я получа от воинской и статской служби зданним от государственной военной коллегіи указомъ жителствомъ нахожуся; для того Коша Войска Запорожскаго Низоваго покорно прошу о принятии и меня въ ведомство свое учинить милостивое рассмотрение; я жъ во всехъ войсковихъ повеленияхъ послушнимъ быть себе представляю, и съ даннаго мне об оставке указа на рассмотрение копию включаю июля 9, 1772 года. Подлинное подписано тако: отставной порутчикъ Дмитреи Іевлевъ. Подлинную копию скрепилъ капитанъ Иванъ Золотаревъ. Подканцеляристъ Евстафій Ковалевскій.

При семь прилагается указъ объ отставкѣ поручика Дмитрія Іевлева: “По указу Ея Императорскаго Величества Государыни Императрицы Екатерины Алексѣевны самодержицы всероссійской и прочая и прочая и

прочая; из государственной военной коллегіи отставному и штатской служби порутчику Дмитрею Иевлеву, которой, какъ по списку представленному въ коллегию от предводителствующаго второю арміею господина генерал аншефа и кавалера графа Петра Ивановича Панина съ ево челобитною показано, находился въ донецком пикинерном полку въ службе съ 1744 года из малоросіянь, за ним подданныхъ Черкас тридцать дворовъ, от роду ему тридцать восемь летъ, а ротмистромъ 1765 года, октября съ 5. Въ 1777 въ кримскомъ походе, где троекратно въ действительномъ противу неприятеля сраженіи находился; въ штрафахъ не бывальъ, къ повишенію достоинъ, челобитною просить за имеющимися болезнями об отставке от службы, почему онъ, Иевлевъ, прошлаго 1777 года ноября 24 от реченнаго господина генерала аншефа и кавалера от службы и отставленъ, и отпущенъ въ дом ево, состоящей въ екатерининской провинціи, а какъ онъ имелъ въ томъ полку чинъ за урядъ, то за безпорочную и долговременную службу, а особливо за битность у походе, награжденъ действительнымъ армейскимъ порутчиком, во свидѣтельство чего сей Ея Императорскаго Величества указъ и данъ въ Санктъ-Петербурге февраля 25-го 1771 году. На копіи тако: генераль графъ Захаръ Чернишевъ.

XVI

1772 р., серпня 7. – Інструкція військовому старшині Андрію Порохні для полюбовного розмежування земель між запорізькими козаками й мешканцями Изюмської та Катерининської провінцій.

Зъ Коша Войска Запорожского Низоваго онога войска высоко благородному господину войсковому старшинѣ Андрею Порохнѣ инструкция. Изюмская провинціальная канелярія присланною в Кошъ изшедшаго іюля 15 подъ № 2613 промеморіею требуетъ, чтобъ въ прилеглихъ и смѣжныхъ къ Узюмской провинціи Запорожского Войска земляхъ учинить полюбовной размѣръ, и дабы между жителями Запорожского Войска і Изюмской провинціи тамо живущимъ в смежности, никакихъ соръ (=ссора) и дракъ, а чрезъ то затрудненій і излишнихъ переписокъ командамъ обоихъ сторонъ следовать не могло; для учиненія в земляхъ полюбовного съ Узюмскою и Екатерининскою провинціями разводу вы определили (?) и, принявъ вамъ инструкцію, поступать по ниже писанному: 1-е. Следовать вамъ отсель на ту сторону Днепра і отъ Кичкова понад Орелю и Берекою до устя оной Береки, а чтобъ из Сѣчи тры человека атаманни куренные и полковой старшина к вамъ отправленны были и туда жъ следовали отсель, предложено; 2-е. По прибытіи в надлежащее место, останова, дать о себѣ знать екатерининской провинціи по смѣжно живущимъ владелцамъ таковымъ, с коими надобные чертижи слѣдоватимуть, и по изближеніи къ Изюмской провинціальной канцелярії, что уже вы для полюбовного в земляхъ развода прибыльъ чтобъ и от того, кто опредѣленъ и висланъ былъ в назначенное отъ васъ место и когда

соединитесь, то размѣрь полюбовной и учинить должны будете; 3-е. Какъ по прежнимъ привилегіямъ и высочайшымъ о нихъ утвержденіямъ земли и угодія всѣ, что на той сторонѣ Днѣпра по рѣку Орель и отъ Орели чрезъ степи до реки Дону Войска Запорожского, то вы примѣняясь отъ вершины оной реки Орели чрезъ степь прямо до устья реки Дону, не занимая принадлежащихъ Изюмской провинціи и не вступая въ запорожскіе земли, самую настоящую чертою прямо на усте Дону разметить и полюбовно разделаться имете, и естли въ земляхъ, принадлежащихъ владѣнію Войска Запорожского, по разводѣ останутся и какіе Изюмской и Екатерининской провинцій селенія, то объявить присланному отъ Изюмской провинціи комисару и екатерининской провинціи помѣстнымъ владѣльцамъ, чтобъ приказаль сойти и впредь не в'ездить для прикорованія; 4-е. Буде за каковыми между вами с комисаромъ Изюмской провинцій спорами размежевать полюбовно будетъ невозможно, то в такомъ случаи вы сами по означенному трето(=е)му пункту все принадлещіе смѣжніе съ Изюмскою, Екатерининскою провинціями и прочіимъ до самыхъ принятыхъ (?) донскому войску земель объехать, и буди(=е) за обездомъ (=объездомъ) вашимъ останутся какіе жилища в земляхъ Войска Запорожскаго не сего войска подчиненіе, то объявить чрезъ нарочныхъ, чтобъ собравши хлѣбъ, полюбовно сойшли сего году до октября мѣсяца, а полковнику Гарадже з старшиною приказать, чтобъ естли до октября мѣсяца не сойдутъ, и нехотящихъ выслать и впредь не упускать для проживанія; 5-е. Копія универсала гетмана Богдана Хмельницкаго и высочайшихъ грамотъ копіи вамъ урочаются и всей вашей посланки о всемъ надлежащемъ репортовать вамъ съчаста в Кошъ по исполненіи вами сей поручности паки возвратятся к намъ въ войско. 1772 году августа 7 дня. Благополучное место при Богу (=при Бугу) и Романковой балки.

XVII

1772 р., серпня 31. – Ордер полковнику Гараджи та старшині Роменському стосовно заходів проти сторонніх приходьків, які осіли на землі Війська Запорізького.

Изъ Коша Войска Запорожского Низового Барвенковской паланки господину полковнику Гараджѣ и полковому старшинѣ Роменскому. Отъ васъ, отъ старшины Роменскаго полученъ въ кошъ репортъ, что торскіе и другіе обыватели зъ скотомъ и всѣмъ имуществомъ и паки въ дачи Войска Запорожскаго на жительство приходили, и уже с ныхъ нѣкоторые въ новъ и строение дѣлать начали, и такъ сѣно косятъ, яко и в протчемъ продовольство прежнее по поводу и допущенію ихъ начальниковъ имѣють; а какъ для полюбовного о земляхъ съ екатерининскою, изюмскою провинціалными и другими разводѣ опредѣленъ и уже Войска Запорожского Низового господинъ войсковой старшина Андрей Порохня с протчими отправленъ с тѣмъ, чтобы всѣмъ Войска Запорожского землямъ и угодіямъ при семъ войске оставатца

такъ, какъ изъ стари было и какъ по прежнимъ высочайшимъ привилегиямъ явствуетъ, то в силу оныхъ и тѣ рѣчки, земли и угодия Войску Запорожскому принадлежащія, что на оныхъ сторонніе жия (=живя) собою и скотомъ доволствуютца и исходить не толко не хотятъ, но еще упорно для жительства влазятъ и повиноватись отъказуютца, когда за Войско Запорожское отъедутца, всѣмъ таковымъ объявить, чтобъ оны на земляхъ Войска Запорожского отнюдь не жителствовали и ни в чемъ и малѣйше ни собою, ни скотомъ продовольства не имѣли, яа сходили б в принадлежащія имъ места, оставляючи строения, для того, что оныя подѣлали из лѣсовъ войсковыхъ, естли же не схотятъ сходить доброволно, в такомъ случаѣ понудить ихъ к тому и нехотящихъ проситимутца, чтобъ имъ толко перезимоватца тамъ, то в томъ толко дозволения хотя и дать, но в приходъ весны заразъ повисилать тѣхъ, что под Войскомъ Запорожскимъ бытъ не хотятъ если волними, а не обовязанными чемъ государевимъ окажутца на земляхъ Войска Запорожского въ принадлежащихъ местахъ дозволить жителствовать и избавлять ихъ отъ стороннего изобиждения, такъ какъ доволние уже о семь вы имѣете наставления.

XVIII

1772 р., вересня 18. – Повідомлення про отриману в Січі з паланки від полковника Івана Гараджі та старшини Степана Роменського рогату худобу: волів та корів.

Изъ Коша Войска Запорожского Низового господину полковнику Ивану Гарадже и полковому старшинѣ¹ Степану Роменскому ордеръ. При репортѣ съ васъ полковника присланной рогатой скотъ воловъ восемь, биковъ три, коровъ двѣ съ телятамы здесь принято, о-чемъ вамъ объявляемъ. Атаманъ Калнишевской с товариствомъ.

XIX

1772 р., жовтня 2. – Ордер полковому старшині Іванові Письменному про розквартирування двохсот запорізьких козаків.

Изъ Коша Войска Запорожского Низового господину полковому старшинѣ Ивану Писменному ордеръ. Принявъ вашъ сей ордеръ и запорожскихъ козаковъ zde въ походѣ бывшихъ двѣстѣ человекъ, слѣдовать чрезъ войсковою Кодацкой перевозъ въ Барвѣнкову Стѣнку, куда за прибытиемъ являсь въ господъ полковника Ивана Гараджѣ и полкового старшини Степана Роменского имъ тѣхъ козаковъ и посылающей от ихъ запечатанной ордеръ поручить къ раставлению ихъ имы господами полковникомъ Гараджею и старшиною Роменскимъ по ведомстве своемъ на вѣнтеръ квартири, и какъ поручите, то в томъ от его господина полковника Гараджѣ зъ старшиною репортъ взять

и въ Кошъ п: почте представить долженствуете, слѣдующихъ нигде по зимовникамъ, футорамъ и селамъ ничего безъ денежно не брать и темъ, да и ничемъ либо другимъ никому обиди не причинять ни самимъ вамъ, ни козакамъ, а имѣете вы ихъ і себе оттого всячески воздерживать, подъ взисканиемъ за несогласное тому зъ самихъ васъ отвѣта. Благополучное мѣсто при... На подлинномъ тако: атаманъ кошевой Петръ Калнишевской и товариство.

XX

1772 р., листопада 14. – Ордер полковнику Гараджі, старшині Роменському про заборону стороннім косити сіно на землях Війська Запорізького.

Из Коша Войска Запорожского Низового господамъ полковнику Ивану Гараджѣ и полковому старшинѣ Стефану Роменскому ордеръ. Что уже за розездомъ господина войскового старшины Андрея Порохни стороны покосыли сена на земляхъ Войска Запорожского и оныя намеревають употреблять в свою ползу, то и повелеваемъ вамъ, чтоб вы и в забору таковыхъ сѣновъ сторонними накошенных на землях Войска Запорожского никого и тех сторонных не допускали, а приказали вашей команды козакам, дабы они тем сеном своих лошадей доволствовали, буди б же кто из сторонных могл на земляхъ Войска Запорожского при разездѣ объявленнаго войскового старшины Порохнѣ за сымъ войскомъ остаючихся хуторы либо другое какое строение заводит таковыхъ всехъ сторонных к той постройке не допускать, а когда б и упрямствомъ усывывали б, в такомъ случае разбрасывать все тое, кто б из сторонных что строить моглъ, и посему каково от васъ происходитиметь исполнение, о всемъ в Кошъ рапортовать; атаманъ кошевой Петръ Калнишевскій с товариствомъ.

XXI

1772 р., жовтня 1. – Опис запорізьких кордонів від вершини річки Орелі до гирла річки Темеринки, яка впадає в Дон.

Опись, учиненная старшиною войсковимъ Андреемъ Порохнею с показанія запорожскихъ старожилонъ куреня Ивонѣвского атамана Якова Шрама да прежде бывшаго козака донского курѣня нынѣшнаго монаха Ильи Вороны Запорожскаго Войска окружнымъ землямъ, какими знаменитыми урочищами и рѣчками состоятъ отъ разныхъ мѣстъ помѣжная земля и прямая черта ниже сего значить 1772 года октября въ 1 день. Отъ вершины Орелы сподъ крѣпости Тройчатой до вершины Береки, а оною прямо поподъ линьею противъ Петровской крепости въ Донецъ упавшей на усте (=ье) оной, в которую Береку впадаютъ рѣчки Бритаы и Комишовата; отъ устя Береки прямо Донецемъ до Товалского байрака по зовемой новой чертѣ Княземъ Косоговымъ рвомъ, здѣланной до Теплянскаго Святогорскимъ монастыремъ владѣемаго

лѣса; оттоль же по той чертѣ Голою долиною на гору до урочища Сѣрковой могилы, где ныне фарпость состоить; отъ тоей могилы въ Сухой Торець на Сѣркову гатку; отъ гатки до урочища речкы Бычка, зовемого ныне Клибыного чрезъ оной же Бычокъ въ Крывой Торѣ на бродъ Пѣщаной и чрезъ вершину рѣки Кринки на граниченіе (=на пограничныя) поблизу Миюса двѣ могилки; отъ могылъ чрезъ Миюсь на вершину морского Чулѣка; отъ Чулѣка на усть (=ѣе) Темерныка до граничныхъ могилъ впадающаго в реку Донъ.

XXII

1772 р., жовтня 1. – Донесення Андрія Порохні про прикордонні суперечки, які виникли між запорізькими депутатами й депутатами сусідів, та про поведінку поручика Ієвлева.

Въ Кошѣ Войска Запорожского Низового репортъ. По врученной мнѣ прошлого августа 7 дня со оного Коша инструкции для учинения въ прилеглихъ и смежныхъ къ провинціямъ Екатерининской и Изюиской Войска Запорожскаго земляхъ полюбовнаго разводу; ездилъ я со предѣленными из Сѣчи тремя куренными атаманами и полковимъ старшиною по сей стороне Днепра понадъ Орелью и речкою Берекою до устья оной и по изближеніи к тѣмъ провинціямъ, чтобъ посмежно живущіе владѣльцы, с коими надобные чертежи следовали при особливо предѣленныхъ в назначиванніе от меня места висланни были, знайдуваль, почему соединившись с висланными от провинциальной канцеляріи депутатами и владѣльцами по повелѣннымъ урочитимъ войсковою земли местамъ хотя было надлежало развестись и полюбовно раздѣлаться, но чрезъ споръ и несогласіе тѣхъ депутатовъ, а при томъ и не вступая с населенными на запорожской землѣ разночинцами и обивателями техъ провинцій жилищъ еще и большъ захвачивая войсковую землю присвоивають, также с нихъ, депутатовъ, предѣленной (=ый) отъ Екатерининской провинции в депутаты отставной порутчикъ Дмитрій Ієвлевъ при сѣздѣ под слободою Камишевахою в азартномъ спорѣ ругаясь какъ всехъ правящихъ Кошемъ, такъ мене и находящихся со мною опорочивая ложью, называлъ обманщиками и другимъ неприличнымъ поношениемъ, злословилъ такового в спорныхъ земляхъ повеленнаго развода и неучиненно; почему я принадлежащія Запорожскому Войску по иструкции значащисея смежніе с прописанными провинціями землѣ об'ехавъ, дабы оставитися въ земляхъ запорожскихъ жилищъ неподчиненніе войску могли поволно сойти до октябрю мѣсяца, кому следовало объявленно; о висилкѣ жъ онихъ оттоль по прошествии того времени и о недопущении впредь к прокористованію полковнику Гараджѣ от мене притвержденно; какови жъ при сѣздѣ к оному от депутатовъ и меня запроси и ответствія и другихъ письменныя сношенія следовали, а особливо по иску пикинерного вахмистра Попова на полковника Караджу, занесенному к повелѣнному слѣдствию подлежащіе с онихъ точніе копіи и подлѣнніе документы, также и по какимъ местамъ смежніе с

провинціями Катерининскою і Изюмскою запорожскіе землѣ по приметамъ чертѣ состоятъ, учинена опись при семъ в Кошъ Войска Запорожскаго Низоваго къ разсмотрѣнію посылаетца. Старшина войсковою подписалъ Андрей Порожня 1772 году, октября 1 числа при Самарчике.

XXIII

1772 р., жовтня 2. – Ордер полковнику Гараджі та старшині Роменському про розквартирування 200 осіб запорізьких козаків по селах у різних обивателів.

Из Коша Войска Запорожскаго Низоваго господамъ полковнику Ивану Гарадже и полковому старшинѣ Степану Роменскому ордеръ. Запорожскаго Войска с полковимъ старшиною Иваномъ Писменнимъ отправляется к вамъ запорожскихъ конаковъ въ походѣ здѣсь бывшихъ двести человека по пароконнихъ онихъ у его старшины Писменного вы, в свою команду принявши, имѣете порядочнимъ образомъ на винтеръ квартири вѣдомства вашего в комишевателскихъ и другихъ обивателей разставить такъ, чтобъ и отъ козакъ обиди ни малѣйшей слѣдовать не могло; а в случаи произшествія виновныхъ наказывать и до причиненія обивателямъ вѣдомства вашего и какого то ни есть въ чемъ либо обидѣ отнюдь не допускать, кормиться же тѣ козаки вмѣсти с хозяевами тѣми, в коихъ на квартирѣ состоятимуть, то есть, что и сами хозяева, а о другомъ чемъ не виспрашивали, а лошадямъ токмо одного сѣна, а не овса; каждому козаку на поруку коней давали, а они тѣмъ сѣномъ своихъ коней доволствоватимуть порядочнимъ образомъ по хозяйску, хто жъ именно козаки отправляются, прилагается при семъ списокъ. Атаманъ кошевій Петръ Калнишевскій с товариствомъ.

XXIV

1772 р., грудня 3. – Ордер полковнику Іванові Гараджі про передання старшині Степанові Роменському старої паланки Барвінківської Стінки після побудови нової.

Из Коша Войска Запорожскаго Низоваго господину полковнику Ивану Гарадже ордеръ. Старую паланку, ту, которая въ Барвѣнческой Стѣнке за вновь населенною слободою находится и въ которой вы теперь зимуетесь. По елику уже в той слободѣ новую и здѣлали паланку, какъ въ наслѣдующей весни уойдете. То тогда со всѣмъ какъ есть строениемъ, для содержанія скота и хозяйства – господину полковому старшинѣ Степану Роменскому единственно за себе взять дозволимо мы. Новой Кодакъ. 1772 р. Декабря 3 дня. Атаманъ Кошовою Петръ Калнишевскій, войсковая старшина и товариство.

XXV

1772 р., грудня 5. – Справа про направлення до Коша майора Штокса й поручика Якова Онищенка, захоплених при потраві скота.

В Кошъ Войска Запорожского Низового покорный репортъ. Взятіе мною на землях владѣнія Войска Запорожского Низового съ рогатого скота майора Штокса восемь воловъ, за упорное прокористование в онихъ земляхъ, а притомъ и за приключение от него, майора, подчиненных сего войска моего видѣнія наглости позлобленій; да порутчика донецкого пикинерного полку Якова Онищенкова три быка и двѣ коровы з сего лѣтними телятами, за равное жъ, какъ и Штоксъ, по землямъ войсковим условно продоволствование и тому же и за послѣдовавшие от сего порутчика и команды его пикинерной подоброзомъ и з стороны Запорожа по бахмутских и торских трактахъ проходящимъ грабительства; отправляю при семъ чрезъ Самарскую паланку в Кошъ запорожской. На подлинномъ подписался полковникъ Иванъ Гараджа.

XXVI

1773 р., квітня 5. – Ордер полковнику Иванові Гараджі та старшині Степанові Роменському про те, що сторонні мають залишити запорізькі землі.

Ордеръ изъ Коша Войска Запорожского Низового господину полковнику Ивану Гараджѣ и полковому старшинѣ Степану Роменскому. Пры отправки господина войскового старшини Андрея Порохни съ куренными атаманами для полюбовного съ изюмскимъ и екатерининскимъ провинциальнымъ и прочими въ смежных земляхъ разводу, даною имъ 1772 года августа 7 под № 709 инструкцією между прочимъ по 4-му пункту велено: что буды законными между имъ, Порохнею с товарищы, и комисаремъ Изюмской провинціи спорами развести полюбовно будеть неможно, то в такомъ случаи самому Порохнѣ с товарищи по означенному въ 3 же той инструкціи пункту, всѣ принадлежащія смежные съ Изюмскою, Екатерининскою провинциальными и прочими до самих Донскому Воиску земель обехать и буды за обездомъ с товарищы останутца какие жилища въ землях Войска Запорожского не сего войска подчиненные, то обявить чрезъ нарочных, чтобъ собравшы хлебъ, поволно сойшли 1772 году до октября мѣсяца, а тамъ приказать, чтобы естли до октября мѣсяца не сойдут и нехотющихъ выслали, и впредь не упускали для прокористования, что хотя вамъ учиненно отъ его старшныи Порохнѣ с товарищы, какъ от 1 числа октября в Кошъ репортомъ того мѣсяца 12 полученнымъ донесъ; но когда от 16 августа полученъ 30 вашъ репортъ с представлением, что торские і другие обыватели зъ скотом и всѣмъ имуществомъ, ипаки с дачи Воиска Запорожского на жителство поприходили и уже съ нихъ нѣкоторые вновь и строение дѣлать начали, и такъ сѣно косятъ, яко и в прочемъ продоволство прежнее по поводу и допущению ихъ начальников имѣють; то и послалъ к вамъ въ резолюцію того же августа отъ 31, под № 957 ордеръ,

которимъ обопредѣленіи пред-писаннаго войскового старшины Порохни с товарищи къ полюбовному въ вышеписанномъ разводу дам знать, что онъ отправленъ с темъ, дабы всѣмъ Войска Запорожского землямъ и угодиямъ при семь войски оставатца, такъ какъ изстара было, и какъ по прежнимъ высочайшимъ привилегиямъ явствуетъ; в силу онихъ и тѣ речки, земли и угодия Войску Запорожскому принадлежащие, что на оних стороние жия собою и скотомъ доволствуются, а исходить не толь не хотят, но еще упорно для жителства влазя и повыноватся отказуютца, когда за Войско Запорожское отъедаютца, то велено таковымъ всѣмъ объявить, чтобъ оны на земляхъ Войска Запорожскаго отнюдь не жителствовали, и ни в чем ни малѣйше ни собою, ни скотомъ продоволства не имели, а сходили бѣ въ принадлежащие имъ места – оставляючи строения для того, что оныя подѣлали изъ лѣсовъ войсковыхъ, если б же не схотятъ сходить доброволно, в такомъ случаи понудить ихъ къ тому и нехотящихъ; а естли проситимуться, чтобъ имъ толко перезимоватся тамъ, то о томъ дозволение хотя и дать, но в приходъ весны заразъ повысилать тѣх, что под Войскомъ Запорожскимъ быть хотят если волними, а необовязанными чемъ государевим окажутся на земляхъ Войска Запорожского въ принадлежащихъ местахъ дозволят жителствовать и избавлять ихъ изъ сторонняго изобиждения; но какъ дѣйствително уже то веленное наступило время, в которое удобно и надлежитъ темъ неподчиненнымъ сего войска на земляхъ оногo живуцимъ и войсковими угодиями користующимъ от того въ принадлежащие имъ места ходить, а оны если за чимъ и досели еще не сошли, а живутъ по прежнему на техъ Войска Запорожского земляхъ, то какъ оне в разсужденіи наступившей тогда осени и зыми единственно толко до сего весенняго времени позволено. Для того предписанное повелѣніе подтверждадая, повелѣваемъ всѣмъ таковымъ, кои будучи не сего войска подчиненные, объявить, чтобъ оны на земляхъ Войска Запорожского отнюдь не жителствовали, и ни в чемъ ни малѣйше ни собою, ни скотомъ продоволства не имели, а сходили бѣ въ принадлежащие имъ места, оставляючи строения, для того, что оныя подѣлали изъ лѣсовъ войсковыхъ; естли ж не хотятъ сходить доброволно, в такомъ случаи понудить ихъ къ тому, а нехотящимъ, естли и потому не сойдуть, то объявлять имъ, что не то условно согнаты будутъ и оныя на земляхъ Войска Запорожского приобрѣтенное заберетца под резолюцію въ Кошъ к намъ репортовать.

XXVII

1773 р., червня 25. – Ордер полковнику Івану Гараджі та старшині Степанові Роменському про недопущення того, щоб сторонні захоплювали запорізькі землі, з окресленням кордонів цих земель від вершини річки Орелі до гирла річки Дону.

Изъ Коша Войска Запорожского Низового господину полковнику Івану Гараджѣ и полковому старшинѣ Степану Роменскому ордеръ. Репортъ вашъ

отъ 11 сего июня пущенной с прилогом полученного вами из Бахмутской заводской соляной конторы писания с требованием уведомления оной конторы, почему и по какие урочища смежные с Бахмута земли Войску Запорожскому владѣнием принадлежать; въ Коше получено, сего июня 22 дня и на то объявляется Войска Запорожского Низового земли по высочайшимъ привилегиямъ и утверждениямъ по реку Орел, а от оной до реки Дону сии суть, начавъ от вершины реки Орели прямою чертою до устья реки Дону, и что зъ сторонних многие техъ Войска Запорожского земель отъхватили, и оными землями да и всеми нашихъ земляхъ имеющимися угодиями ползуются, а Войско Запорожское отдаляютъ и темъ немало оное обижаютъ и угѣсняють, то къ сему техъ сторонних о недопуске вы, будучи опредѣленние, можете такъ отписать и Бахмутской заводской соляной канторе; что ж принадлежит до урочищъ, по какие Войска Запорожского Низового землѣ смѣжать, то таковымъ Войска Запорожского землям те урочища жъ, каковы прямою землями Войска Запорожского от реки вершины Орели до реки устья Дону чертою смѣжни находятся; по таковые урочища вы техъ Войска Запорожского земель, чтобы иных никто изъ стороннихъ не захвачивая и ничемъ войсковым не ползовался и изберегать долженствуетъ.

XXVIII

1773 р., липня 23. – Ордер полковнику Иванові Гараджі та старшині Степанові Роменському про затримання Марка Гавриленка й Гордія Струковського з їхніми волами до подальшого розгляду.

Ордеръ изъ Коша Войска Запорожского Низового господамъ полковнику Ивану Гарадже и полковому старшинѣ Степану Роменскому.

Отъ 20 іюля подъ № 518 посланнимъ къ вамъ ордеромъ хотя велено приарестованніе шесть воловъ атаману торскому Марку Гавриленку возвратить, но какъ онъ і его товаришъ из Райгородка Гордѣй Струковской здесь будучи и возвращаясь обратно по пути столь худостніе учинили поступки, что не оль возвращеніе техъ воловъ не заслуживаютъ, но и еще когда и по следствию такъ явытся, какъ доносится, и поступлению по всей строгости надлежать, і для того повелѣваемъ вамъ техъ шесть воловъ Гавриленку и никому не давать, а под вашимъ смотрѣніемъ впредь до резолюціи содержать на хорошомъ кормѣ. Гавриленка жъ и Струковского, когда къ вамъ явятся, придержать под добримъ смотреніемъ, чтобы не убежали съ імеющимися у нихъ писмами прислать при семъ нарочномъ къ намъ. Атаманъ кошовой Петръ Калнишевскій, войсковая старшина і товариство. При Богу между Чарталами и Чачеклею.

XXIX

1773 р., липня 25. – Ордер полковникам Чалому, Гніному й Гараджі про арешт Марка Гавриленка й Гордія Струковського.

Ордеръ изъ Коша Войска Запорожского Низового господамъ полковникамъ кодацкому Чалому, самарскому Гненому и въ Барвѣнке находящемусь Гарадже зъ старшиною. Приездившіе сюда ис Тору Марко Гавриленко, а изъ Райгородка Гордѣй Струковской, возвращаясь обратно на почтовыхъ станахъ с запорожскихъ дачахъ козакамъ прогонныхъ денегъ не толь не платили, но и еще себе съ нихъ Усатой Гавриленко полковникомъ, а Струковского писаремъ називаль, сказивая, что какъ оны будто в Барвенкову Стѣнку на перемену полковника Гараджи едутъ, то потому и платить имъ прогоновъ не будутъ и что сие должно с изследованія и поступленія съ выновними по всей строгости требуетъ, но какъ оны, Гавриленко и Струковской, въ обратнемъ проездѣ обращаются, то сего нарочного Дениса Тимковскаго за ними посилаем, повелѣваемъ вамъ, что где онъ у вашемъ ведомствѣ ихъ, Гавриленка и Струковского, въздоженеть, то приарестовать и под крепкимъ смотреніемъ прислать къ намъ зъ симъ нарочнимъ при репортѣ. Атаманъ кошовоу Петръ

Калнишевской, войсковая старшина і товариство. При Богу между Чарталою и Чачеклею.

XXX

1773 р., серпня 8. – Про розшук втікачів Марка Гавриленка та Гордія Струковського, які втікли з самарського степу поблизу річки Опалихи від зимівника запорожця Сави з куреня Незамайківського.

Господину полковнику Івану Гарадже зъ старшиною ордеръ. Репортъ вашъ, что торской житель Марко Гавриленко да райгордскій Гордѣй Струковской въ ведомствѣ вашемъ по дороги торской сисканніе отправляются въ здешній Кош сего августа 8 полученъ, а тѣ было сисканніе Гавриленко и Струковскій, какъ нарочній Тимковскій, при которомъ оны сюда и отпра- вылись, где представилъ, в путі на самарскомъ степу в речкы Опалисѣ (=Опалихѣ) от зѣмовника козака куреня Незамайского Саввы безвѣстно ушли; и по обискѣ не вынайденны, и что оны побегъ учинили не въ отдаленномъ отъ васъ местѣ, то чаятельно и скрываются теперъ гдѣ нибудь по местамъ вашего видѣнія; того для повелѣвается вамъ: не сйдутся ль тѣ бежавшіе въ ведомствѣ вашемъ, Кошу надлежитъ о присматриваніи и поимки дать притвержденіе, остаючись же въ васъ сихъ беглецовъ писмі при вашемъ репортѣ прислать сюда, а вещи сколько чего есть, переписавъ все до малѣйшаго на реестръ, содержать в целости безъ потерянія, реестръ же тотъ местно съ объявленіемъ писмами доставить в Кошъ здешній, въ непродолжительности писма тѣ,

которые вы в Гавриленка забрали, прислать сюда, и по онымъ также по ордерамъ, которыми велено снять торьянамъ и прочиимъ хлѣбъ исполнениемъ удержатся и не допустить торьянь, райгородцовъ, снѣмати и забирать хлеба, нежели не снять, а можно снять вашими подчиненными, то снять и забрать, буди жъ собрани уже снопи, то подчиненными вашими съвозить въ одно место и репортовать по исполнениі, а стороннихъ ко владѣнью и прокористованию нед опускать. Атаманъ кошовій Петръ Калнышевскій, войсковая старшина і товариство.

XXXI

1773 р., жовтня 2. – Донесення полковника Івана Гараджи про захоплення сторонніми приходьками землі, лісу та хуторів Війська Запорізького.

Въ Кошъ Войска Запорожскаго Низового покорный репортъ. Ордеръ оного Коша с приложеніем с полученной с правителствующаго сената грамоты и из учиненнаго на оную ответа копіи минувшаго сентября 30 дня нами получень, при чемъ нижеслѣдующее докладываем: Слободской украинской губерніи Изюмской провинции изюмские, торские и протчіе обиватели многие на принадлежащей по обезду господина войскового старшины Андрея Порохнѣ с товарицы Войску Запорожскому земли вщали (=начали) орать в хуторѣ тие, с коих было согнаты входить лѣсами и протчимъ доволствоватис по-прежнему, какъ собственним своимъ по дозволению от командировъ. Називая оную землю своею, на насъ же похвалки произносят, где би случай указаль способъ подхватить и отправить по их командѣ, понося насъ нахалниками и разбойниками, что уже мы довольно претерпѣваем, почему будучи мы в немаломъ сумнѣнни, дабы намъ і впрямъ какова худа не последовало, представляемъ под разсмотрение и ожидаем резолюции. Въ подлинномъ тако: полковникъ Іванъ Гараджа з старшиною.

XXXII

1773 р., жовтня 9. – Ордер про направлення запорізьких козаків на війну під керівництво полковника Івана Гараджи та старшини Степана Роменського для розміщення на квартирах.

Изъ Коша Войска Запорожскаго Низового господамъ полковнику Івану Гараджѣ и полковому старшинѣ Степану Роменскому ордеръ. Запорожскаго Войска съ полковникомъ Игнатомъ Писанкою отправляется к вамъ запорожскихъ козаковъ, въ походѣ здесь бившихъ, двѣстѣ человека по пароконнихъ (=ыхъ), о нихъ у его полковника писали вы въ свою команду принявши имѣете порядочнымъ образомъ на винтеръ квартири вѣдомства вашего в комишеватовскихъ и другихъ обивателей разставить такъ, чтобъ имъ от козаковъ, а отъ ихъ козакамъ обиди ни малѣйшей следовать не могло; а в случаи произ-

шествия, виновнихъ наказывать, и до причиненія обивателямъ вѣдомства вашего и кому то ни есть въ чемъ либо обидь отнюдь не допускать, кормилися бѣ же тѣ козаки вмѣстѣ с хозяевами тѣми, в коихъ на кварталѣ стоятимуть безъ вимишления въ харчахъ, лошадамъ же толко одно сѣно производить, а они тѣмъ сѣномъ своихъ лошадей доволствовать не имѣють порядочнымъ образомъ по хозяйску, а хто жъ именно козаки отправляются, прилагается при семь съписокъ; 1773 году, октября 9 дня.

XXXIII

1773 р., жовтня 9. – Ордер полковнику Ігнату Писанці про направлення запорізьких козаків на Барвінкову Стінку.

Изъ Коша Войска Запорожского Низового господину полковнику Ігнату Пысанкѣ ордеръ. Принявъ вамъ сей ордеръ и запорожскихъ козаковъ zde в походѣ бывшихъ двесте человека, слѣдовать чрезъ войсковою Кодацкія перевозы въ Барвѣнкову Стѣнку, куда за пребытіемъ являсь съ господъ полковника Івана Гараджи и полкового старшины Стефана Роменского имъ тѣхъ козаковъ и посылающійся о ихъ запечатаной ордеръ поручить къ растановленію ихъ ими господиномъ полковникомъ Гараджею и старшиною Роменскимъ по вѣдомствѣ своем на винтеръ квартири, и какъ поручите, то в томъ отъ его господина полковника Гараджи зъ старшиною репортъ взять и Кошъ (въ Кошъ?) по почтѣ представить долженствуете, следуючи жъ нигде по зимовникамъ, футорамъ и селамъ, ничего безденежно не брать и темъ да и чемъ другимъ никому обиды не причинять, ни самымъ вамъ, ни козакамъ, а имеете вы ихъ и себе от того всячески воздерживать подъ взысканіемъ за несогласное тому зъ самихъ васъ ответа. Благополучное место при Богу (=Бугу) между Чергалюю и Чачиклеюю.

XXXIV

1774 р., червня 16. – Ордер полковнику Іванові Гараджи та Степанові Роменському про недопущення того, щоб сторонні захоплювали запорізькі землі.

Ордеръ изъ Коша Войска Запорожского Низового господину полковнику Гараджѣ и старшинѣ полковому Стефану Роменскому. Репортъ вашъ ис представлениемъ, что пот землямъ предѣловъ сего войска, яко то на устѣ Кривого и Казенного Торцовъ и протчих мѣстахъ, посторонние команды расположены, а к тому и розезды проводятся единственно къ помѣшателству правильного владѣнія нашихъ земель и что на отвращение тѣхъ покушений вы признаете скудость в козачей команде, сего теченія 14 в Кошѣ полученъ; и на оной резолюции вамъ не представля никакихъ невозможностей, какъ и до сего уже велено въ вашемъ вѣдомстве из выженившихся запорожскихъ козаковъ и зажиляхъ (?) поселянъ всемѣрно употребить ваше старанье,

избрать сто человекъ конныхъ в козаки и с тою командою взять конечно вашъ подвигъ прописуемые вами сторонними по запорожскихъ земляхъ розезды дѣлаемые и вгонящихъ скоть из прокористования и продоволству его не допускать, елико о томъ войско высочайшего монаршего повелѣнія не имѣеть, а происходитъ сие отъ соседнихъ войсковимъ землямъ помѣщиковъ и начальниковъ по единому тому чемъ бы латвѣйше запорожскими землями користоватся, завлаживать, когда ж сего вам сокращено не будетъ, и влазитимуть къ прокористованию и разѣздам старание, то вы неминуемо будете отъеветствовать. На подлинномъ тако: атаманъ кошевой Петръ Калнишевскій с товариствомъ.

XXXV

1775 р., січня 17. – Розписка мешканців Верхнього Бишкіня запорізькому полковнику про те, хто скільки й на скільки рублів узяв сіна на запорізьких луках.

“Слободы Верхнего Бишкіна однодворцамъ Лаврентію Новоселцову и Якову Никитову товарищи на 1800 копенъ сена 54 рубля, Афанасу Красискому на 100 копъ 3 рубля, священнику Михаилу Федотову и однодворцамъ Тимофѣю Григорьеву и Степану, Семену Хижу с товарищы на 300 копенъ 9 рублей”. – “Записка, кто имелы в дачахъ Низового Войска Запорожского слободы Бишкінскихъ Вершинъ однодворци нанимали сенокосныя луга во время козбы мѣсяца июля 8 числа в господина полковныка Ивана Гараджѣ прошлаго 1774 году и дано денегъ 54 руб. за тысячу восьмъ сотъ копенъ, и данъ билетъ да и в протчихъ таки жъ билеты имѣютця от полковника Гараджѣ. А какъ стали то накошенное сѣно возить, еще сталь господинъ полковникъ Иванъ Куликъ за каждою сотню копенъ по два рубли (требовать?) и вторителные билеты даны, о чемъ Низовского Войска Запорожского господину кошовому покорно представляемъ, генваря 17 дня 1775 году. Выборной Лаврентій Новосильцовъ, вмѣсто ѣво по ево приказу подписалъ зимской писарь Евдокимъ Яковлевъ”.

XXXVI

1775 р., лютого 11. – Кошового Петра Калнишевського ордер полковнику Иванові Гараджі з пропозицією подати в Кіш рапорт, кому з однодвірців слободы Бешкінських Вершин і скільки дозволено косити сіно.

Слободы Бешкінскихъ Вершинъ однодворци представили тутъ записку, в которой написано, что вы прошлаго лѣта наняли имъ сѣнокосныхъ мѣсть на тысячу восемь сотъ копенъ и дано вамъ за то денегъ пять десять четири рубли, а какъ де стали то сѣно возить, то еще господинъ полковникъ Куликъ за каждою сотню по два рубля взялъ и вторителные былиети далъ, а хотя однодворци представили вами данное на сѣнокось дозволение; но что въ ономъ

написани Лаврентій Новоселцовъ и Яковъ Никитовъ с товарищи, а представившій сіе і ищущій за лошады Фотѣй Поликарповъ, которой товарищей, прописанныхъ въ вашемъ дозволеніи, какъ зовуть и прозиваютъ не знаетъ, почему и сумнительность есть; для того с показанной записки дозволения от васъ даннаго к напамятованію вамъ усего копіи прилагая повелѣваемъ полученіи сего заразъ с вашими записными журналами справится, кому именно однодворцамъ Новоселцову с товарищи, какимъ именно вы сѣно косить дозволили и какое ихъ число было, и по справке обстоятельнѣйше в Кошгъ репортовать. Атаманъ кошовій Петръ Калнишевскій с товариствомъ.

XXXVII

1775 р., березня 2. – Ордер отамана Петра Калнишевського полковому старшині Стефану Роменському про тимчасове призначення його писарем у Барвінкову Стінку.

Ордеръ господину полковому старшинѣ Стефану Роменскому. За неимѣніемъ теперъ въ Барвѣнковой Стѣнкѣ писара, опредѣляетесь вы, и предлагаемъ вамъ пры тамошнемъ мѣстѣ писменніе дела исправлять и быть потоль, пока съ известного места писарь возвратится, а пока время будетъ вамъ въ Москву готовится, а между симъ зъ господиномъ войсковимъ старшиною Гелехомъ по требованію его по Орели и Торцахъ обехать, по исполненію того, что ему от Коша порученно. Атаманъ кошовій Петръ Калнишевскій съ товариствомъ.

XXXVIII

1775 р., квітня 26. – Від кошового Петра Калнишевського полковому старшині Степанові Роменському із запрошенням прибути в Січ для поїздки до столиці.

Ордеръ господину полковому старшинѣ Степану Роменскому, что уже пысарь Иванъ Неживий отъ извѣстнаго вѣязенья свободился, то онъ на его мѣсто и отъправляется, а вамъ предлагаемъ по прибитии его, какъ на столицу во извѣстную вамъ дорогу пора прыбератся; прыбрався, совсѣмъ какъ надлежитъ прыездить сюда, ибо уже и козаки туда назначенные собираются; прыездомъ же своимъ поспѣшите вы мая къ первому числу. Атаманъ кошовій Петръ Калнишевскій с товариствомъ.

XXXIX

1775 р., серпня 24. – Атестація возному Якову Швидкому із Запорізької Січі.

По указу Ея Величества государыни императрицы Екатерины Алексѣвны самодержицы всероссійской. Прошлого мая 27 дня Полтавского повѣту сотни первой полковой возній Яковъ Швидкій поданнымъ въ полковую

полтавскую канцелярию доношениемъ представляя о продолженной нимъ всевысочайшему Ея Императорскаго Величества престолу отъ 1750 году беспорочной службѣ, что онъ, с начала того 1750 году находясь в Сѣчи Запорожской, билъ употребляемъ в разниѣ командированни, тож в разныхъ разездахъ с командою по границахъ турецкихъ и полскихъ и в искорененіи по тѣмъ границамъ шалостниковъ, и посланъ билъ отъ Коша в Крымъ и Очаковъ для секретныхъ по интересу Ея Императорскаго Величества развѣдованій, и что въ 1763 году там же въ Запорожьжѣ будучи во время того года виступления хана кримского з войскомъ его за реку Бугъ по предпріятию отъ Войска Запорожского отъ того крѣпкой предосторожности, билъ онъ, Швидкій, по опредѣленію Коша при командѣ асауломъ и найдовался (=находился) при оной потомъ, поколь ханъ кримскій с войскомъ обратно убрался в Крымъ; такожь что по виходѣ его, Швидкого, з Сѣчи Запорожской на жительство в полкъ Полтавскій, в семь полку будучи опредѣленъ значковимъ товарищемъ, 1766 году ноября отъ 16 продолжалъ службу первѣе во внутреннихъ разнихъ командированіяхъ, а на послѣдокъ билъ и въ военныхъ походахъ во вѣторой Ея Императорскаго Величества арміи, в первомъ в 1769, а во второмъ в 1771 годахъ, и в семь послѣднемъ бил же при взятіи перекопской линѣи и города Кефи и не одиножди сражение имель с непріателем, и прилагая онъ, Швидкій, при томъ два атестата, единъ атамана кошевого Калнишевского з старшиною, а вторій господина полковника второграднерского пѣхотного полку и кавалера князя Долгорукова, просилъ тѣмъ доношениемъ к получению ему награждения чиномъ выдачи из полковой полтавской канцеляріи атестата; и понеже по онимъ представленнымъ отъ означенного возного Швидкого атестатамъ значить, что онъ какъ в Войску Запорожскомъ служилъ без ималѣйшого порока и билъ в разнихъ интереснихъ употребленіяхъ, такъ и что въ 1771 году при взятіи Перекопа и завладѣннїи города Кефи въ дѣйствителнихъ с непріателемъ сраженіяхъ онъ, Швидкій, бил же, господинъ полковникъ и кавалеръ князь Долгоруковъ свидѣтельствуеть, да и что он же, Швидкій, въ 1769 году по наряду Полтавской канцеляріи билъ во второй Ея Императорскаго Величества арміи на службѣ при козацей полку полтавского командѣ, о томъ Полковой полтавской канцеляріи небезизвѣстно, сверх же того онъ, Швидкій, во все время службы его в полку Полтавскомъ значковимъ товарищемъ чрезъ семь лѣтъ до вибору и опредленія его въ 1772 году в возниѣ ни в какихъ порокахъ и въ штрафахъ ни за что не бываль, для того полковая полтавская канцелярія и опредѣлили об онихъ его, Швидкого, свидѣтельствуемыхъ службахъ къ получению награждения по благоразсмотрению главной команди видать ему сей атестатъ, которой з полковой полтавской канцеляріи за подписомъ и при печати полковой и данъ въ Полтавѣ 1775 году августа 24 дня. Бунчуковый товаришъ Иванъ Кованко, полковій обозній Демьянъ Бенковскій, полковый судья Василій Могилянскій, полковый писарь Федоръ Яновичъ.

XL

1775 р., жовтня. – Атестація генерала поручика Петра Текели колишньому запорізькому старшині Степанові Роменському.

По указу Ея Величества Государыни Императрицы Екатерины Алексѣвны самодержицы всероссійской и прочая, и прочая, и прочая. Объявитель сего бывшего Войска Запорожского полковой старшина Степанъ Роменской имѣющей свое Азовской губерніи въ Барвенковской паланке пребываніе домовство и економію препровожденной ко мнѣ отъ его сіятельства господина генераль аншефа и разныхъ орденовъ кавалѣра графа Григорія Александровича Потѣмкина при одобрении дабы по образу порядочного поведенія не оставить по мѣрѣ службы его удовлетвореніемъ противу протчихъ таковыхъ же старшинъ, во уваженіе чего и сообразуясь всемилостивѣйшему Ея Императорскаго Величества высочайшемъ о всѣхъ генерално жителяхъ того края благоволѣнію, рекомендую всѣмъ войскъ Ея Императорскаго Величества чинамъ оному старшинѣ Роменскому и будущимъ с нимъ никакихъ обидъ разореніевъ и озлоблений не дѣлать, но по заслугамъ и чину его долженъ между общества признаваемъ быть отменно, на противу же того и онъ, Роменской, нося сіе преимущество, старатся имѣть усугубить своего добропорядочного поведѣнія, надѣясь впредь при будущемъ отъ Ея Императорскаго Величества воздаяный и соотвѣтствующаго своему степени награжденія. Шанецъ Новомиргородской октября 1775 году. Ея Императорскаго Величества всемилостивѣйшей государыни моей отъ арміи генерал порутчикъ, командующій расположеннымъ в Новороссійской и Азовской губерніяхъ корпусомъ и войсками к сторонѣ Крыма россійскихъ ординовъ святыхъ Александра Невскаго великомученика Побѣдоносца Георгія голштинскаго святыхъ Анны кавалера Петръ Текели.

XLI

1776 р., липня 10. – Атестація колишнього запорізького козака Якова Швидкого за час від прибуття його на службу в Січ і після падіння її.

Его светлости высокопревосходителному господину генераль аншефу, командующему легкою конницею, всѣми нерегулярными воисками и санктъ-петербургскою девизиєю, сенатору, государственной военной коллегіи вице президенту, Новороссійской, Азовской и Астраханской губерній государеву наместнику, войскъ тамо поселенныхъ и днѣпровской линіи главному командиру Ея Императорскаго Величества генераль адъютанту, дѣйстви-тѣльному камеръгеру, лейб-гвардіи Преображенского полку подполковнику кавалеръгардского корпуса порутчику, кирасирского Новотроицкого полку шефу и разныхъ ординовъ кавалеру князь Григорью Александровичу Потѣмкину рапортъ. Новороссійская губернская канцелярія, по челобитью

жительствующего Новороссійской губерніи Полтавской провинціи въ селѣ Петровцахъ, возного Якова Швидкого, при которомъ прилагая данные ему отъ разныхъ командъ атестаты, по коимъ значить, что в службу вступилъ онъ въ 1750 года и, отъ того времени находясь в бывшей Запорожской Сечи, былъ кромѣ разныхъ командированій употребляемъ въ розезды с командою по границамъ турецкимъ и полскимъ и въ искорененіи по тѣмъ границамъ гайдамакъ, к тому жъ посыланъ отъ Коша в Крымъ и Очаковъ для секретныхъ разведиваній въ 1763 году во время выступления хана крымского съ войскомъ его за реку Бугъ въ Кавушаны и Ганкишли при опредѣленной отъ Войска Запорожского командѣ есауломъ и находился при ономъ потоль, пока ханъ крымскій обратнo съ войскомъ его убрался въ Крымъ; по выходѣ жъ стой (=съ той) бывшей Сечи на жителство въ полкъ полтавской, въ томъ полку будучи определенъ значковымъ товарищемъ 1766 года ноября отъ 16, продолжалъ службу первѣе во внутреннихъ разныхъ командированняхъ, какъ то 1767 октября с 10, 1768 годовъ апреля по 30 числа куреного пѣхотного полку с поручикомъ Усачевымъ у описанія по ревизиальной должности полку полтавского в сотни полтавской разныхъ владѣльцовъ именій земскимъ старшиною 1768 въ дивизионномъ подѣ Полтавою лагирѣ в козачей командѣ чрезъ пять мѣсяцевъ; а 1769, 1770 и 1771 годовъ в военномъ походѣ во второй армии при взятіи перекопской линіи и города Кефы въ действительныхъ с неприятелемъ сраженіяхъ, напоследокъ 1772 года декабря отъ 4 за выборомъ владѣльцами и шляхетствомъ в полку полтавскомъ жителствующими въ сотню первую аолкову вознымъ отправлялъ ту по ряду его должность мая по 1 число сего 1776 году, а нынѣ какъ городъ Полтава съ его округомъ присоединена подъ вѣдомство и право Новороссійской губерніи и указомъ сей канцеляріи судамъ земскому и градскому дѣлу по малороссійскимъ правамъ отъправлять не велено и онъ теперь остается безъ отправления его должности просил о увольненіи ево отъ службы съ награжденіемъ чина; определили оногo возного Швидкого отъ службы уволить на ево собственное пропитаніе въ домъ ево, состоящій Полтавской провинціи въ селе Петровки с пашпортомъ, в коемъ а о награжденіи его за продолженную имъ чрезъ многое время безпорочную службу с приложеніемъ в копияхъ атестатовъ вашей свѣтлости Новороссійская губернская канцелярія представляетъ. На подлинномъ подписано тако: генераль маиор Муромцовъ и др.

XLII

1776 р., липня 18. – Атестація осавула Василя Пишмича Степану Роменському.

Оногo предявитель, бывшего Запорожскаго Войска старшина Степанъ, Михайловъ сынъ, Роменскій, уроженецъ малороссійскій, 1757 года в Войско Запорожское прышелъ, с коего донныне находясь и отправляя Ея Императорскому Величеству службу, оной и войсковою пры продолженіи во внутренние и пограничные посылки употреблялся, и другіе порученности

указные и войсковые исправлять съ успехомъ, за что въ 1764 году от бывшего Коша и въ полковые старшины произведенъ, и посланъ былъ тогда в турецкую сторону Куяльники по деламъ в комисію; потомъ 1769 года въ розмирное съ турками время по разбытіи Запорожскимъ Войскомъ пры усть Днѣпра неприятельскихъ четырехъ суденъ, полоненныхъ трехъ турковъ къ Высочайшему Ея Императорскаго Величества двору доставлялъ. 1770 ы 1771 годовъ и въ походахъ въ сторонѣ Очаковской крепости Аджибея, Аджидера понадъ Днестромъ и протчихъ тамошнихъ местъ былъ, где бывая въ партіяхъ розьездахъ и на самихъ съ непріятеlemъ сраженныхъ мужественно и соответственно вьнезакритности стоялъ, поступаясь тогда и всегда, такъ какъ долгъ старшины прыличествуетъ чесно и постоянно, не бывая ни в какихъ порокахъ, какие его службы и честные обходительства, а симъ даннымъ ему старшинѣ Роменскому атестатомъ и съвѣдетелствую, июля 18 дня 1776 году. Бывшего Запорожского Войска войсковоі асаулъ Василей Пишмичъ с атаманами.

XLIII

1776 р., березня 22. – Указ про те, що до генерального розмежування за запорізькими старшинами й козаками залишаються їхні колишні зимівники й хутори та про відмову новим прохачам зайнятих зимівників.

Указъ Ея Императорскаго Величества Самодержицы Всероссийской изъ Азовской губернской канцеляріи Барвенкиностенского уезду командиру секундъ маіору Крамину по указу Ея Императорскаго Величества Азовская губернская канцелярія, разсматривая изъ подаваемыхъ во оную губернскую канцелярію бывшего запорожскаго селенія изъ состоящихъ жителствомъ въ Азовской губерніи отъ разныхъ старшинъ и козаковъ прошеній ихъ, коими просятъ о даче имъ указовъ о безъпрепятственномъ владеніи построенными ихъ в разныхъ местахъ зимовниками и хуторами и при нихъ теми жъ землями и сенокосами, коими они до сего владели и владеютъ, котормъ по темъ ихъ на то и определіи чинены, а какъ таковыхъ просителей отъ времени до времени не умалаетца, но еще прибавляется, и темъ доходовъ при той Азовской губернской канцеляріи в писменныхъ делахъ приумноженіе, да и онимъ просителямъ отъ разныхъ, а особливо отъ неближнихъ местъ в проездахъ бываетъ не безъ прогуловъ и излишественныхъ волокитъ, вминованіе того приказали к вамъ, секундъ маіору, послать указъ, по которму велеть в томъ уезде жителствующимъ старшинамъ и козакамъ и жителямъ объявить, чтобъ они имѣющимися ихъ на прежде бывшихъ запорожскихъ земляхъ зимовниками и хуторами и принявъ прежде данными ихъ землями, сенокосными лугамы такъ какъ напредъ сего владели, впредъ до генерального размежеванія безъ всякой другъ отъ друга обиды владели; и для чего вамъ иметь навсегда смотреніе, дабы в томъ никому и ни отъ кого притисненій и помешателствъ быть не могло, чрезъ чтобъ они отъ вышешепомянутыхъ излишнихъ проволочокъ миновали, сверхъ же того вамъ и тово наблюдать, когда кому по прошениямъ

даны или впредь даваемы будутъ изъ сей канцеляріи указы на отдаваемыя изъ найму порозжія земли по написаннымъ отъ нихъ в прошеніяхъ урочищамъ, а на техъ земляхъ окажутся старшинскіе козацкіе или другихъ тамошнихъ жителей зимовники и хутора со владеемыми инимъ ихъ землями и хуторами, то отъ нихъ хуторовъ и зимовниковъ впредь до генералнаго размежеванія не сводить, и владеемыхъ принять, земель и сенокосовъ не отбирать и темъ вновь просителямъ не отдавать для такова случая темъ просителямъ порозжихъ земель в данныхъ ихъ указахъ предписуется в те даваемыя имъ изъ найму порозжія земли во владеніе вступить, ежели ни отъ кого никакого спору не будетъ; и то предписаніе чинятся (чинится?) во осторожность ту, чтобъ показаннымъ зимовникамъ и хуторамъ претесненія бытъ не могло, точно на техъ земляхъ, кои были предъ симъ в ведомстве бывшаго запорожскаго селенія, а не ис техъ, кои заняты были ими изъ казенныхъ здешней украинской линіи земель, и секундъ маіору Крамину чинить о томъ по сему ея імператорскаго величества указу, марта 22 дня 1776 году. Подлѣной подписанъ тако: Григорій Шаховъ, Георгій Герсевановъ.

XLIV

1776 р., червня 10. – Оголошення про затвердження за колишнім запорізьким старшиною Степаном Роменським по представленню генерал-поручика П. А. Текеля й князя Г. О. Потьомкіна рухомого й нерухомого майна в Барвінківськостінківському повіті.

По указу ея величества государыни імператрицы Екатерины Алексѣвны самодержицы всероссійской. Бервенкиностенскаго уѣзда начальникъ, полковой старшина Степанъ Роменской поданнымъ ко мнѣ доношеніемъ, приложя данную ему отъ господина генераль порутчика и кавалера Петра Аврамовича Текелія о добропорядочной ево службе и хорошемъ поведеніи салвоградію (sic), просиль о свободномъ владеніи домою ево и хуторомъ, состоящими в Барвѣнкиностенскомъ уѣздѣ, и принадлежащею къ тому землѣю и сѣнокосными угоды разсмотренія, а какъ в той салвогвардіи явствуетъ, что онъ, Роменскій, къ означенному господину генераль порутчику и кавалѣру препровожденъ былъ отъ его свѣтлости господина генераль аншефа, сенатора, государственной военной коллегіи вице президента, трехъ губерній государева наместника и разныхъ орденовъ кавалера князя Григорья Александровича Потемкина при одобреніи, дабы по образу порядочнаго ево поведенія не оставленъ былъ по мѣрѣ службы ево удовольствованіемъ противу протчихъ таковыхъ же старшинъ: то во утвержденіе того домою ево къ безпрепятственному и хуторомъ съ принадлежащими къ тому землею и сенокосными угоды, каковыми онъ и прежде ползовался, впредь до разсмотренія, владенію, и въ воздаяніе заслугъ, не толко не дѣлать ему, Роменскому, никакихъ обидъ и озлоблѣній под неупустителнымъ взысканіемъ, но напротивъ того оказывать всякое возможное вспомошествованіе и должное чину

ево почтеніе. Во вѣрность чего сія салвогвардія за подписаніемъ и приложеніемъ Азовской губернской канцеляріи печати дана при крепости Белѣвской іюня 10 дня 1776 году. Ея Императорского Величества всемилостивѣйшей государыни моей отъ арміи генераль маіоръ азовской губернаторъ, днѣпровской линіи командиръ, Луганского пикинерного полку шефъ и ордена святаго Анны кавалѣръ Василей Чертковъ.

Р. С. З “Выписи изюмскаго уѣзднаго суда” 1800 р., травня 4, видно, що, по визначенню 1778 року, травня 5 дня, з Азовської губернської канцелярії Степанові Роменському дісталось в Торському повіті (тепер Ізюмському) по течії річки Сухого Торця 3000 десятин землі, поруч із землею спадкоємців Барвінкової Стінки Марії Курочкіної, Пашкова та Герсеванова; маєток Роменського називався Михайлівський, теж Гнилушою в урочищі Гнилуші й мав у своєму складі рілля, сінокіс та лісові угіддя; у ньому нараховувалося ревізьких душ чоловічої статі 36 осіб, жіночої – 46; у 1818 р., в оголошенні вдови капітана Степана Роменського значиться, що маєток Михайлівка лежить на балці Бобровій, у ній нараховується ревізьких душ чоловічої статі 53.

XLV

1776 р. липня 18. – Атестація колишньому запорізькому старшині Степанові Роменському від колишнього запорізького осавула Василя Пишмича.

Онаго предьявитель бывшаго Запорожского Войска старшина Степанъ Михайловъ сынъ Роменскій уроженецъ малороссійскій 1757 года въ Войско Запорожское пришелъ, с коего доннынѣ находясь и отправляя Ея Императорскому Величеству службу оной и войсковою припродолженіи во внутренныя и пограничныя посылки употреблялся и другіе порученности указныя и войсковыя исправлялъ съ успехомъ, за что въ 1764 годе от бывшаго Коша и въ полковыя старшины произведенъ и посыланъ былъ тогда въ турецкую сторону Куяльники по дѣламъ въ комисію потомъ 1769 года въ розмирное съ турками время по разбитіи Запорожскимъ Воискомъ при устьи Днѣпра неприятельскихъ четырехъ суденъ полоненныхъ трехъ турковъ къ высочайшему Ея Императорскаго Величества двору доставлял 1770 и 1771 годовъ и въ походахъ въ сторонѣ очаковской крѣпости Аджибея, Аджидера по надъ Днѣпромъ и прочихъ тамошнихъ мѣстъ былъ, где бывая въ партіяхъ розѣздахъ и на самыхъ съ неприятелемъ сраженіяхъ мужественно и соответственно въ незакритности стоялъ, поступаая тогда и всегда такъ какъ долгъ старшины приличествуетъ чесно и постоянно не бывая ни в какихъ порокахъ, какие его службы и честныя обходительства я симъ даннымъ ему старшинѣ Роменскому атестатомъ и свидѣтельствомъ іюля 18 дня 1776 году; подлинной подписалъ бывшаго Запорожского Войска войсковою асаулъ Василій Пишмичъ с атаманами.

При цім додається указ Степану Роменському про дарування йому чина капітана армії: “Божією милостию мы Екатерина вторая Императрица и

самодержица Всероссийская и прочая, и прочая, и прочая. Известно и ведомо да будет каждому, что мы бывшего Запорожского Войска старшину Степана Роменского для его оказанной къ службѣ нашей ревности и прилѣжности въ наши отъ арміи капитаны тысяча сѣдмь сотъ седмьдесятъ седмаго года, декабря двадесять пятого дня всемилостивѣше пожаловали и учредили, яко же мы симъ жалуемъ и учреждаемъ, повелѣвая всѣмъ нашимъ помянутого Степана Роменского за нашею отъ арміи капитана надлежащимъ образомъ признавать и почитать, напротивъ чего и мы надѣмся, что онъ въ семь ему отъ насъ всемилостивѣше пожалованномъ новомъ чинѣ такъ вѣрно и прилѣжно поступать будетъ, какъ то вѣрному и доброму офицеру надлежитъ; во свидѣтельство то мы сіе нашей государственной военной коллегіи подписать и государственною печатью укрѣпить повелѣли. Данъ въ Санкт-Петербургѣ лѣта 1778, генваря 27 дня. На подлинномъ подписались: генераль порутчикъ Акимъ Апухтинъ, генераль маиоръ Иванъ Ребиндеръ, генераль маиоръ Алексѣй Микешинъ, оберъ секретарь Филипъ Ярцовъ, секретарь Алексей Кокинъ. У подлѣнного патента Ея Императорскаго Величества печать. При запечатаніи въ коллегіи иностранныхъ дель № 147”.

XLVI

1777 р., грудня 25. – Донесення князя Потьомкіна про введення в капітани колишніх запорізьких козаків Івана Писменського, Антона Головатого й Федора Легкоступа.

Въ Государственную военную коллегію отъ генераль аншефа оной коллегіи вице-президента и кавалера князя Петемкина рапортъ. Сего числа произвелъ я, по представлѣнію господина генераль порутчика азовскаго губернатора и кавалера Черткова, бывшаго Запорожскаго Войска старшинъ, в преступленіи кошеваго і его сообщников не участвовавших, Степана Роменскаго за отличную храбрость і понесенные во время минувшей с Портою Отоманскою войны труды, засвидѣтелствованныя многимъ генералитетомъ отарміи (= отъ арміи) в капитаны Івана Писменскаго, Антона Головатого і Федора Легкоступа за долговременную и беспорочную службу в порутчики, о чемъ государственной военной коллегіи, почтеннѣйше донеся, покорно прошу снабдить ихъ на сіи чины патентами декабря 25 дня, 1777 году. Подлинной подписалъ князь Потемкинъ.

XLVII

1778 р., листопада 26. – Наказ з приводу прохання поміщика білгородського села Мурома прапорщика Головіна про відкладення його появи у справі колишніх запорожців Івана Гараджи й Степана Роменського.

По указу Ея Императорскаго Величества учрежденная при Славянской провинциальной канцелярии по претензиямъ на бивших запорожцовъ

следственная каммисия, слушавъ доношения Изюмской провинціи помѣщика подпорутчика Андрея Заруднева, поверенного Белгородской губерніи помѣщика отставного прапорщика Головина, въ коемъ онъ прописал, что верителю ево означенному подпорутчику Зарудневу велѣно для ходатайства от имѣющейсей всей каммисіи ево претенсіи явитца сего ноября къ 15 числу, но какъ онъ, Зарудневъ, за приключившеюся ему болезнию самъ в оную явитца не могъ, а і изверил ходатайство о ево иске ему Головину, потому онъ в сей коммисіи и явился, и прилагая при томъ доношеніи верующее письмо, данное ему от него, Заруднева, просил ево, Головина, по делу оного Заруднева въ поверенниие допустить и какъ по тому ево делу ответчиковъ бившего козачего полковника Гараджи и писаря Роменского въ каммисіи в явке нѣтъ, то ихъ истребоват откуда следует будущаго 1779 году генваря на 15 число равно и объ отпуске его к тому числу въ домъ ево, состоящей въ Белгородскомъ уезде в селѣ Муромъ, с разсмотрения приказалы: ево, Головина, на просимое имъ время будущаго 1779 году генваря по 15 число давъ билет в домъ его отпустить, а что онъ непременно на тот срокъ явится обязать подпискою с темъ, что когда онъ на тот срокъ не явится, то онъ с верителемъ своимъ Зарудневымъ должны терять весь изверенной ему искъ, о чемъ тому верителю его, подпоручику Зарудневу, и дать знать указомъ, а въ Азовскую губернскую канцелярію представить рапортомъ и просить о высылкѣ вышеписаннаго бывшаго запорожскаго полковника Гараджи и писара Роменского къ вышеписанному 15 числу генваря будущаго 1779 года і коему надлежитъ дать повеление и сию каммисію снабдить в резолюции Ея Императорскаго Величества указомъ.

XLVIII

1779 р., січня 17, лютого 22 та 23. – Виклик колишніх запорізьких старшин Івана Гараджи та Степана Роменського на комісію по заявлених на них претензіях; указ про опис їхніх маєтків до закінчення справи та про пошук поручителів за цілісність та збереження описаних маєтків.

Указъ Ея Императорскаго Величества Самодержицы Всероссийской и Азовской губернской канцеляріи земскому коммисару капитану Константинову; по указу Ея Императорскаго Величества Азовская губернская канцелярія по рапорту следственной по претензіяхъ на бившихъ запорожцовъ коммисіи, которихъ прошено о висилке в оную коммисію бившихъ запорожскихъ старшинъ полковника Гараджу и писара Роменского сего генваря къ 15 числу, равно и о описаніи ихъ имения вразсужденіи входящихъ на немалую сумму претензей, кому подлежитъ дать повеление и оную коммисію снабдить в резолюцію указомъ приказалы: к вамъ послать указъ и велеть вышеписаннымъ Гарадже и Роменскому объявить, чтобъ оне в предписанной коммисіи явились непременно сего генваря къ 15 числу, а имение ихъ описавъ иметь в своемъ ведомстве впредь до повеления, генваря 11 дня 1779 года, подлинной

подписано Георгій Герсевановъ, регистраторъ Тимофей Сулима, канцеляристъ Афанасей Сутковой.

По указу Ея Величества Азовская губернская канцелярия, слушавъ рапорта, полученного сего февраля 19 из следственной по претензияхъ на бившихъ запорожцовъ комисіи, в которомъ по доношению капитана Роменскаго и бившаго запорожскаго полковника Гараджи написано, что по представлению той комисіи, а в силу повеления сей канцеляріи, все ихъ движимое и недвижимое имение, состоящее въ ведомстве сей губерніи описано, а какъ оне (=они) до окончанія производимихъ по претензіямъ въ той комисіи дѣлъ того имени не расточаютъ, въ томъ могутъ представить по себѣ порукъ, то и просили вразсужденіи сподсеквестра того ихъ имени, по чему прошенно тѣмъ рапортомъ о обязаніи ихъ поручителями, с темъ что естли иногда из того ихъ имени отъ ненаблюдения расточенно и на удоволствие впредь открывшихся претензій достаточно не будетъ, то должны будутъ тѣ самые поручители собственнымъ именемъ отвечать, к тому жъ именно поруки представлены отъ нихъ будутъ, о присилки с поручительной подписи копіи в ту комисію, а потому и об отдаче имъ, Роменскому и Гарадже, ихъ именій предаетъ та комисіа в рассмотрение ей канцеляріи; приказалы послать в Торскую воеводскую канцелярію указъ и велеть, буде означенныя Гараджа и Роменскій на предписанномъ из следственной комисіи основаніи поручителей сискавъ представлять, то узявъ с онихъ подписку для приобщенія къ делу к отсылки со оной в ту комисію копіи прислать в сию канцелярію и по взятіи оной подписки описаное имение отдать и рапортовать. На подлинномъ подписано: Григорій Шаховъ, Георгій Герсевановъ, февраля 22 дня 1779 году.

1779 года, февраля 23 дня ми ниже подписавшіеся дали сие в Азовскую губернскую канцелярію поручительное обязательство в томъ, что от описаннаго и арестованнаго в господъ капитана Роменскаго и бившаго запорожскаго полковника Ивана Гараджѣ торскимъ земскимъ комисарствомъ в силѣ оной губернской канцеляріи повеления имущества, какъ оное будетъ по-прежнему в ихъ Роменскаго и Гараджѣ владѣніи до настоящей в следственной по претензіямъ на бившихъ запорожцовъ комисіи по вшедшимъ на нихъ разнымъ претензіямъ рѣшенія нѣчего (=ничего) и мало не будетъ ими, Роменскимъ и Гараджею, распродано или другимъ какимъ образомъ куда растащено, но все имѣтимется какъ и нинѣ есть сполна; естли же могло бъ что с того в опись вшедшаго имени (исключая то, если что чрезъ недосмотръ техъ, в коихъ ныне оное имение подъ досмотромъ состоитъ, до отдачѣ ихъ Роменскому и Гараджѣ растеряно будетъ) из рукъ онихъ Роменскаго и Гараджѣ что утратится, то мы во всемъ за то, где надлежатимить, отвечать должни; въ томъ и подписуемся: полковой старшина Никита Плакидинъ подписался, а вместо ево неграмотного по епо персональному прошенію и за себя полковой старшина Николай Заславскій руку приложилъ, полковой хоружій Герасимъ Руденко, полковой хоружій Иосифъ Швидкый, а вмѣсто ево неграмотного

по его прошению персональному полковой старшина Николай Заславской руку приложилъ, войсковый товарищъ Илія Плохый, а вместо его неграмотнаго по его персональному прошению писецъ Назаръ Покотилловъ руку приложилъ.

XLIX

1779 р., січня 30. – Розпорядження комісара Константинова про опис маєтків Івана Гараджи та Степана Роменського та про міцну охорону їх у зв'язку з грошовими претензіями власників.

Торского комисара капитана Константинова господину прапорщику и государственныхъ селеній смотрителю Паливодѣ. По указу Ея Императорскаго Величества из Азовской губернской канцеляріи отъ 11 сего генваря под номеромъ 38 бывшихъ запорожскихъ старшинъ полковника Гараджи и писаря Роменского в разсужденіи входящихъ в слѣдственную по претензіямъ на бывшихъ запорожцовъ коммисію на немалую сумму претензія, имение ихъ описано, которому у сего регистръ препровождаю; и хотя темъ указомъ и велено то имущество иметь в ведомстве моемъ: но присланнымъ ко мне из Торской воеводской канцеляріи отъ 19 сего генваря подъ № 161 указомъ: по указу Азовской губернской канцеляріи, той воеводской канцеляріи присутствующей господинъ коллежской ассесоръ и воевода Еговичъ уволенъ по ево необходимости въ оную губернскую канцелярію, а по отлучкѣ ево чтобъ в делахъ остановки послѣдовать не могло, препоручить правленіе в той воеводской канцелярії мнѣ до прибытия ево велѣно; а имение оныхъ полковника Гараджи и писаря Роменского, чтобъ куда расточитца не могло, препоручить вашему благородію капитану Грачанову; а потому должному вѣдомству явно требномъ, чтобъ то имущество утратитца не могло и назиранию вашему благородію писаря Роменскаго препоручаю, а полковника Гараджи капитану Грачанову; того ради во исполнение оныхъ указовъ не оставте, ваше благородіе, повеленное Азовской губернской канцелярії указомъ в томъ соблюдении писаря Роменского имущества исполнениемъ не оставитъ; в касателномъ же по той описи о винокурнѣ в курении горячего вина и в употреблении и на оное муки аржаной тожъ их продоволствию служителей, повелено ль будетъ изописной (=изъ описной) муки отпускать и изустно подъ резолюцію Азовской губернской канцелярії рапортомъ представить, но между тѣмъ свинницы (=съ Винницы) о горячемъ вине, также изъ шинковъ, а мельницы о помолѣ соблюсты должно сведение, сколько чего в приходе, расходе и денегъ в приходе будетъ; и к донесению по команде уведомлениемъ не оставитъ, а к продаже из того имущества или из другого описного: а в случае не окажется ль чего после сверхъ описного какихъ вещей и денегъ неописныхъ, также описавъ уведомитъ; и до резолюции содержать в смотрении противъ вышеписанного повеления; къ содержанию жъ всехъ техъ вещей всмотрении от меня в атаманские правления о нарядѣ пристойнаго числа назирателей предложено: к Роменскому дому и хутору из

Комишеватского, а к Гарадже в домъ и к мельнице состоящимъ при впадающімъ устьѣ реки Береки в Донецъ из Грушеватского а к состоящимъ в Барвенковской Стенки двумъ домамъ, мелнице и обѣихъ оныхъ к шинкамъ, также Гараджи и на речки Большой Терновки дому ево и хутору из Барвенковского селеніевъ: в прочемъ же не оставляю напомнать о соблюденіи отогня (=отъ огня) крепкой предосторожности, и почасту вторское (=въ торское) комисарство о благополучіи по происходящемъ уведомлять. Изюмской комисаръ Алексей Константиновъ.

L

1779 р., березня 16. – Повідомлення в Азовську губернську канцелярію Івана Гараджи та Степана Роменського про знайдених ними поручителів за збереження рухомого й нерухомого майна.

Въ Азовскую губернскую канцелярию из слѣдственной по претензіямъ на бывшихъ запорожцовъ комисіи рапортъ. Въ оной комисіи слушалъ доношения капитана Степана Роменского и бывшего Запорожя полковника Гараджи, в коемъ оне прописали, что по представлению сей комисіи, оная Азовская губернская канцелярия Торскому комисарскому правленію дала повелѣніе, ихъ имущество описавъ, въ своемъ вѣдомствѣ имѣтъ впредь до повелѣнія, почему то и учинено, а какъ онѣ жителствующихъ Азовской губерніи, в мѣстечкѣ Новоселицѣ полковихъ старшинъ надежныхъ людей достаточное число поручителми в довольной сыли обязательства сискали с тѣмъ, что онѣ то свое имущество содержать будутъ безъ утратно и всю на ихъ претензію естли дойдетъ заплатитъ в состояніи в случае же недостатка то тѣ поручители отвечаютъ, кои поручителное обязательство от себя в той силѣ далѣ зсвидетельствованиемъ земскаго правления, съ которого под разсмотрение справочную копию при томъ представляя, проситъ о разрѣшеніи и отдачи имъ показанного ихъ имущества по темъ порукамъ учинить разсмотрение и куда надлѣжитъ представление тожъ обязательство имъ далѣ поруччикъ Антонъ Головатой, полковие старшины Никита Плакидинъ и Николай Заславской, полковие хоружие Герасимъ Руденко, Иосифъ Швидкій, да воисковой товаришъ Илья Плохой, и хотя сия комисія ис той приложенной копии видить достаточное поручителство и по содержанию своему ко зысканию претензіи надежное, однако по справкѣ во оной явилось, что сего году февраля отъ 6 дня от сей комисіи въ Азовскую губернскую канцелярию представлено рапортомъ і по обязанію оныхъ Роменського и Гараджутамошними надежными поруками прошенно обязательства в резолюцію указа, а затемъ и объ отдаче из секвестра того ихъ именияпредано в разсмотрение той же Азовской губернской канцелярии, того для и опредѣлено с приложениемъ съ оного обязательства. За справкою точной таковой въ оную Азовскую губернскую канцелярию представить симъ рапортомъ, иногда въ оной губернской или Торской воеводской канцелярии точно такого содержания, какъ сия копия, подлинное отъ

означенныхъ старшинъ поручное по нихъ обязательство взято, то и просить о присилке оного въ сию комиссию в резолюцию указа.

LI

1779 р., листопада 23. – Указ Її Імператорської Величності зі слідчої комісії над колишніми запорожцями капітану Роменському по позову стосовно сінокосу валківських військових обивателів.

Указъ Ея Императорскаго Величества Самодержицы Всероссийской из слѣдственной по претензіямъ на бывшихъ запорожскихъ козаковъ комисіи господину капитану Степану Роменскому. По указу Ея Императорскаго Величества оная комиссія, разсматривая дело по иску Валковскихъ войскowychъ обивателей Леонтия, Омельяна и Кондрата Колядовъ, Гаврила Березняка, Осипа Мищенко, Никиты Пипа, Осипа, Прокопа и Константина Харченковъ, Степана Мезаченка, Леонтия Лупиноса, Петра Серенка и Ивана Головченка, въ коемъ между прочимъ изъяснено, что въ 1774 году нанимали оне сенокось в бывшихъ запорожскихъ дачахъ при речке Бритае у полковника Гараджи, ценою отъ каждой копны по три ка-пейки, коихъ денегъ онѣ по числу накошенного сена и уплатили вамъ и ему Гарадже сорокъ пять рублей, того для приказали вторское (=въ торское) камисарское правление послать указъ и велеть васъ и оного Гараджу для взятъя о вишеписанномъ показаней в немедлѣнномъ времени выслать в сию комиссию и, когда вы и онѣ, Гараджа, высланы будете, рапортовать оную, а естли васъ или ево, Гараджу, зачемъ выслать будетъ невозможно, то с тово во ономъ комисарстве взять показание, точно ль вы и онѣ, Гараджа, вышеписаннымъ истцамъ в томъ 4177 году в бывшихъ запорожскихъ дачахъ при речке Бритае косытъ сено дозволялы и за то сорокъ пять рублей денегъ у нихъ взяли, и то дозволение симъ людямъ самы ли собою выдавали или по ордеру бывшего Коша, и гдѣ тѣ денги вамы подѣты, которое показание и прислать в сию комисію при репортѣ, а о немедлѣнной явки в томъ комисарстве особо предлагается вамъ симъ указомъ, предписивая при томъ, что естли вы в семь ноябре или въ половине наступающего декабря мѣсяцевъ всеи комисіи не явитесь и о вышеписанномъ показания из торского камисарства оная не получить, то неминуемо сихъ истцовъ во всемъ ихъ иске приговорено будетъ удовлетворять взысканиемъ с вашего и его, Гараджи, именей и господину капитану Роменскому исполнить по сему Ея Императорскаго Величества указу. Покровскъ. Ноября 23 дня, 1779 году. Капитанъ Іванъ Островерховъ.

LII

1779 грудня 5. – Розписка Микити Донченка про отримання ним грошей за річну службу від запорізького старшини Степана Роменського.

Я нижеподписавшійся далъ сию росписку в Барвенковской Стенкѣ атаманскомъ правлении господину капитану Степану Роменскому в томъ,

что доводячиесь мнѣ за годовую службу от него девят рублей тридцат копеекъ денги въ ономъ атаманскомъ правленіи я принял и что впредь я за то искат нигде не долженъ, въ томъ на семь росписуюсь. Къ роспискѣ казенный поселянинъ Никита Донченко подписался, а место его неграмотного, по его прошению барвинковский поселянинъ Сидоръ Полтавецъ руку приложилъ.

ЛІІІ

1779 р., грудня 19. – Рішення Катерининської провінціальної канцелярії по скарзі відставного поручика Ієвлева на колишніх запорізьких старшин Івана Гараджа та Степана Роменського.

По указу Ея Императорскаго Величества комишеватскому жителю Павлу Крамаренку инструкция. Въ указѣ Ея Императорскаго Величества ис Торской воеводской канцелярії на имя мое написано: въ указѣ Ея Императорскаго Величества отъ Екатерининской провинціальной в ту Воеводскую канцелярію написано, оная де провинціальная канцелярія, по указу Азовской губернской канцелярії, а в оную по рапорту следственной по претензіямъ на бившихъ запорожцовъ комисіи, въ которомъ написано, по иску де отставного поручика Ієвлева сисканние ответчики старшины Иванъ Гараджа и Роменскій показали, что истца Ієвлева въ слободе тридцяти избъ онъ, Гараджа, не разорялъ, а находящиесь въ той слободе поселяне висланни (=ы), равно и в слободе ево, Ієвлева, бывшая запорожская команда на винтеръ квартири была разставлена по кошевскимъ повеленіямъ, и какъ из представленныхъ отъ Гаражѣ кошевскихъ документовъ и доказателно есть, что всему тому причинительству отнятия у него, Ієвлева, слободы, дому и переводу людей не они, Гараджа и Роменскій, притчиною, но Кошгъ, Войска Запорожского, а они толко исполнители повеленій отъ бывшей своей команды; елико жъ принадлежитъ до построенныхъ онимъ Ієвлевимъ в той деревни хатъ якобы своимъ коштомъ, тожъ и употребленія для козачихъ лошадей сено и овесь и за снесеніе поселянами ево долговые денги, то и того чрезъ повалной обискъ, на которой съ ответною стороною вообще ссилались, не доказать, ибо и в'сей воеводской канцелярії прошлаго іюня 13 дня полученъ во оной комисіи рапортъ с приложеніемъ бившихъ оногo Ієвлева подданныхъ малороссіянь, показаніи коихъ при бѣдности того ответной стороны взяти присягою, а об истце объявлено, что по тремъ призивамъ не явился, по коимъ значилось, что хати строены ими в слободе Ієвлева из вивозимого состоящего в запорожскихъ дачахъ леса, прозиваемого Осинового боерака; а отъ Гаражѣ и Роменского на квартири запорожци ставлены были к хозяину по одному человеку с парюю лошадами, которих лошадей хозяева чрезъ всю зиму кормили заготовленнымъ по приказанію ихъ, Гараджи и Роменского, от каждого хозяина по пятидесяти копенъ сеномъ, а овсомъ не кормили, Ієвлева жъ сена ничего употребляемо не было, и кто двадцать пять копенъ овса у него, Ієвлева, взять, не ведаютъ, все(=ъ) оне(=и) на обзаводъ конскій (?), когда пришли къ нему, Ієвлеву,

денегъ ничего не брали; того ради на основаніи прописанныхъ в томъ рапорте законовъ, оная коммисія опредѣлила по недоказательству просителѣмъ Иевлевымъ своей претензіи и по представленному ответчиковъ Гаражѣ и Роменского оправданію, во всемъ ево, Иевлева, иску отказать, а за напрасную темъ ответчикамъ волокиту, проезди и убитки, щитая со дня призыву ихъ и ответовъ, то есть сего 1779 году февраля отъ 1 по заключеніи всего имени о взысканіи с виновного истца проестей (sic) за излишнюю ево, Иевлева, вовсе недоказанную претензію, то есть за поселянские изби триста шестьдесятъ, за сено и овесъ четириста и за снесеніе поселянами ево долговіе денги тридцать пять рублевъ пятьдесятъ две копейки; а всего 795 руб., 52 коп., тринихъ (при нихъ?) пошлинъ предано на разсмотреніе главной команде, о чемъ и его превосходителству господину генераль маіору новороссійскому губернатору, и кавалеру Языкову отрепортовано, а для объявленія ему, Иевлеву, и ответчикамъ Гарадже и Роменскому оной Азовской губернской канцеляріи донесенно и тѣмъ указомъ велѣнно об ономъ предписаннымъ истцу отставному порутчику Иевлеву и ответчикамъ Гарадже и Роменскому объявить; и для того, принявъ тебѣ сию инструкцію, к вишеписаннымъ чинамъ ехать и по приезде объ ономъ объявить, и что ихъ объявлено требовать на обороте подписатца, а за возвратомъ прислать в комисарство обратно, декабря 19 дня 1779 году, на подлинномъ подписался Капитанъ Николай Гречановъ. Представленна мнѣ жителемъ комишеватскимъ Петромъ Швидкимъ декабря 23 дня 1779 году и на оной я подписался; капитанъ Степанъ Роменскій.

LIV

1781 р., липня. – Дарча Миколі Свербеєву на землю 12 тысяч десятиин при річці Ингульці та Висуні на балці Кринках².

По указу Ея Величества государыни императрицы Екатерины Алексѣевны самодержицы всероссійской, и прочая. Изъ Новороссійской губернской канцеляріи господину коллежскому ассесору Николаю Свербееву. По поданному отъ васъ доношенію, которымъ просили объ отводѣ вамъ подпоселеніе в Херсонскомъ уѣздѣ при рѣчкѣ Ингульцѣ с правой стороны и устья рѣчки Висуни на балкѣ Кринкахъ, 12 тысячъ десятиинъ земли, отъ которой отъказалась госпожа генераль порутчица Якобіева, сего числа в Новороссійской губернской канцеляріи опредѣлено: подъ поселеніе слободы 12 тысячъ десятиинъ земли в помянутомъ уѣздѣ и урочищѣ, по силѣ межевой инструкціи отъ здѣшной межевой экспедиціи, вамъ отмежевать, и по отмежеваніи дать планъ, о чемъ во оную экспедицію послать указъ и планы, сей же Ея Императорского Величества отъкрытый указъ вамъ дается с такимъ предписаніемъ, что естли вами на отводимой вамъ земли по поднесеннымъ на высочайшую апробацію о Новороссійской губерніи штатамъ

² З фамільного архіву корнета Н. Н. Комстадіуса, землевласника Херсонської губернії.

должное число дворовъ изъ заграничныхъ мѣсть и способными людьми отъ сего числа в положенной срокъ населено будетъ, то в то время на вѣчное оною землею владѣніе формальной планъ и межевые книги вамъ даны будутъ, при томъ же когда по формальному отмежеваніи при дачи межевыхъ книгъ и плана за приложеніе къ оному государственной печати потребуются с васъ по силѣ межевой инструкціи за всякую обмежеванную десятину единожды по три копейки денги, то оныя обязаны вы в казну заплатить. Данъ за подписаніемъ и с приложеніемъ Новороссійской губернской канцеляріи печати в Кременчуге июля 1781 года. Губернаторскій товарищъ..., титулярный совѣтникъ Иванъ Бродскій, канцеляристъ Иванъ Евѣцкій.

LV

1787 р., червня N. – Проханія колишнього запорізького старшини капітана Степана Роменського про введення його в штаб-офіцерський чин.

Всепресвѣтлѣйшая державнѣйшая великая государыня императрица Екатерина Апексѣвна самодержица всероссійская государыня всемилостивѣйшая. Проситъ Екатеринославскаго намѣстничества Славянскаго уѣзда помещикъ капитанъ Степанъ Михайловъ сынъ Роменскій, а о чемъ тому слѣдуютъ пункты. 1-й. Въ службу вашего императорскаго величества вступилъ я въ бывшее Войско Запорожское въ 1757 году изъ малороссіянъ, гдѣ будучи за добропорядочную мою и усердную службу награжденъ въ 1764 году полковымъ старшиною, а 1769 года в розмирное с турками время, по разбитіи при устьѣ Днѣпра неприятельскихъ суденъ, полоненныхъ трехъ турковъ доставлялъ къ высочайшему вашему императорскаго величества двору. 1770 и 1771 годовъ былъ въ сторонѣ Очаковской крѣпости Аджибея, Аджидера по на Днѣстромъ в партияхъ, разъездахъ и на самихъ противу непрятеля сраженіяхъ, за каковыя понесенныя мною труды 1777 года декабря 25 дня произведенъ настоящимъ чиномъ, что и изъ прилагаемыхъ у сего в копіи данныхъ мнѣ отъ бывшаго Войска Запорожскаго атестата и на означенной чинъ патента значить. 2-е. По уничтоженіи бывшей Сѣчи Запорожской находился в бывшей Азовской губерніи в заселеніи на вершинѣ речки Солоной вышедшихъ ис Крыма христианъ, въ заготовленіи для зимнего прокормленія в той же губерніи полковыхъ и протчихъ казенныхъ лошадей сѣна, а также и другихъ поручаемыхъ мнѣ отъ губернской канцеляріи комиссіяхъ, исправляя оныя до открытія Екатеринославскаго намѣстничества 1784 года іюня по 16 число, безъ ималѣйшаго упущенія со всякою ревностію; по открытіи жъ оного остался ни в какую должность не опредѣленнымъ, и далѣе по приключившейся мнѣ болѣзни службы вашему императорскому величеству несть не могу; какъ же я отъ оной не имѣю настоящей оставки, а сверстники мои и гораздо младшіе службою, получа таковую, награждены отъ вашего императорскаго величества штабъ офицерскими чинами, почему осмѣливаюсь всеподданнѣйше просить, дабы высочайшимъ вашего императорскаго вели-

чества указомъ повелѣно было сіе мое прошеніе принять, и меня именованного от службы уволить, съ награжденіемъ за понесенные мною во время продолженія оной труды слѣдующимъ штабъ офицерскимъ чиномъ. Всемилоствѣйшая государыня, прошу вашего императорскаго величества о семъ моемъ прошеніи рѣшеніе учинить. 1787 года іюня « » дня къ поданію надлежитъ по командѣ его свѣтлости господину генераль фелдмаршалу, сенатору, Екатеринославскаго намѣстничества, и области Таврической генераль-губернатору, и разныхъ ординовъ кавалѣру, князю Григорію Александровичу Потѣмкину. Прошеніе писалъ губернской регистраторъ Федоръ Васильевъ сынъ Киселѣвъ. Къ сему прошенію Славянскаго уезда помещикъ капитанъ Степанъ Михайловъ сынъ Роменскій руку приложилъ.

LVI

1790 р., лютого 22. – Заповіт статського радника Михайла Леонтіївича Фалєєва, відомого будівника каналів на дніпровських порогах³.

Азь нижеподписавшійся статской совѣтникъ и кавалѣръ ордена святого равноапостолнаго князя Владимира 3 степени Михайло Леонтиевъ сынъ Фалѣевъ, чувствуя приближеніе болѣзненной старости, за потребное разсудилъ сдѣлать распоряженіе недвижимому своему, благоприобрѣтенному, чтобъ потомъ, когда угодно будетъ Богу переселить меня отъ сей временной жизни въ вѣчное блаженство, душа моя стѣломъ безъ мученія раставалась и не было причины наслѣдникамъ к сорамъ и тяжбамъ, завѣщаю симъ 1-е: племяннице моей, брата моего родной дочери, Авдотьи Петровнѣ Родзянкиной отъдаю по смерти моей село мое Волное⁴ съ деревнею Михайловкою, с принадлѣжащими к нему землями и лѣсомъ, значащимся по планамъ, даннымъ мне отъ Екатеринославской губерніи, и по купчей, доставшейся мнѣ отъ его свѣтлости великаго и премилосердаго благодѣтеля князя Григорія Александровича Потѣмкина Таврическаго, домъ господской в томъ селѣ Волномъ со всѣми мебелями и серебрянымъ сервизомъ, изъ доходовъ сего имѣнія сколько она сама разсудитъ удѣлить сестрамъ своимъ Татьянѣ и Наталье Петровнамъ и честно выдать ихъ замужъ с награжденіемъ, какое она сама за благо признаетъ имъ дать. 2-е: деревню Андреевку съ сѣнокоснымъ буеракомъ, доставшуюся мнѣ по купчей отъ его сіятельства князя Андрея Николаевича Щербатова, с принадлежащею к ней землею и лѣсомъ отдаю по смерти моей въ вѣчное и потомственное владѣніе, почтеніе (=іа) достойной вдовице, графинѣ Устиніи Васильевнѣ Сиверсовой крыгсъ потатенфери (?) дщери. 3-е: всѣ деревни мои в Бахмутскомъ уездѣ состоящіе с принадлежащими к нимъ землями и лѣсами, доставшиися мнѣ по купчей отъ премилосер-

³ З фамільного архіву корнета Н. Н. Комстадіуса, землевласника Херсонської губернії.

⁴ Катеринославської губернії, Новомосковського повіту, при річці Самарі.

дого благодѣтеля моего свѣтлѣйшаго князя Григорія Александровича и господь генераль маіоровъ и кавалѣровъ Василья Степановича Попова и Сергѣя Лаврентьевича Львова, и отведенную тамъ мнѣ землю по рѣчке Боровой по уезду Екатеринославского намѣстничества со всѣми тамъ живущими подданными отдаю воспитаннику моему Александру Михайловичу, прижитому съ дѣвицею Авдотьею Васильевной во вѣчное и потомственное владѣніе, до совершенныхъ же его лѣтъ состоять оному имѣнію и доходамъ въ охраненіи учрежденной высочайшимъ закономъ дворянской опеки и сверхъ того избираю к сему и воспитанію сего моего сына главными опекунами графиню Устинію Васильевну Сиверсову и господина надворнаго совѣтника Петра Сергеевича Родзянку и коллежскаго ассесора Николая Игнатьевича Имшенецкаго, которому и жить до возраста в доме графини Устиніи Васильевны Сиверсовой, на содержаніе его и воспитаніе брать ей изъ доходовъ помянутыхъ деревень достаточную сумму денегъ, не отдавая никому въ издержкахъ отчоту. 4-е: какъ всѣ вышеупомянутыя деревни заложены в банке село Волное в сорока пяти тысячахъ, Бакмутскія въ Екатеринославской губерніи въ университетскую сумму в дватцати трехъ тысячахъ рублей, то почитать ихъ переводомъ на деревни мои никому не заложенные, состоящія в Костромской губерніи в Бувескомъ уездѣ, купленныя мной в Московскомъ магистратѣ съ акціона, в коихъ по послѣдней ревизіи мужеска полу две тысячи триста сѣмьдесятъ пять душъ изъ оброчной суммы, плотимой мнѣ крестьянами по двенатцати тысячъ рублей в годъ, взносить в банкъ проценты и капиталную сумму уплачивать исподоволь старатся вышепомянутымъ опекунамъ продать за соразмѣрную доходамъ цѣну, долгъ уплатить изъ вырученныхъ денегъ в банкъ и университетскую сумму всего с процентами до семидесяти тысячъ рублей московскому купцу Рудакову по щетамъ около двадцати тысячъ рублей, господину бригадиру Василию Васильевичу Сулкову десять тысячъ рублей, по векселю галанскому купцу Милляру двѣ тысячи рублей, портному Керштену тысячу девятьсотъ рублей, болѣе на себя долгу не имѣю, а ежели бъ кто доказатъ бы в томъ могъ, чего я однакожь не припомню, развѣ какую малость забылъ, заплатитъ удовольствовать таковыхъ претендателей, которые имѣтъ будутъ на то ясныя доказательства; оставшею же за заплатою долговъ моихъ вырученную за костромскія мои деревни сумму денегъ, коего я полагаю до ста тысячъ, распредѣляю оною на следующее употребленіе (а ежели меньше или больше будетъ, то разчислить по моему надѣянію) 1-е: на церковь каменную, которую я завѣщаю построить в селѣ Волномъ во имя Григорія великія Арменіи 20,000 рублей, на построение церкви каменной в Бахмутскихъ моихъ деревняхъ во имя угодника божія Николая чудотворца 10,000 рублей, а другую каменную также построить изъ доходовъ во имя архистратига Михаила, на подаваніе бѣднымъ и неимущимъ моимъ свойственникамъ, живущимъ во Гжатской пристани 10,000 рублей, девице Авдотье Васильевнѣ Свягиной, живущей у меня, 20,000 рублей и ей же изъ деревень моихъ дать на услугу дворовыхъ людей потребное число,

снабдить ее каретою и лошадьми, а дочь ея отдать на воспитаніе графинѣ Устиніе Васильевнѣ, коя содержать изъ доходовъ бахмутскихъ моихъ деревень, и снабдить исъ оныхъ приданымъ, и ежели пожелаетъ замужъ итти, рекомандую ей к сему доброму человѣку Ивана Трофимовича Жездовскаго, коему съдѣлать достойное награжденіе за его службу изъ доходовъ свинницы (=съ Винницы) моей; твердому и непоколебимому моему приятелю Николаю Семеновичу Вербицкому дать 10,000 рублей, ему же отдаю въ вѣчное и потомственное владѣніе доставшюся мнѣ по купчей отъ князя Григорія Петровича Гагарина деревню Архангелскую с принадлежжащими землями, тремъ девицамъ Ситниковымъ, Катеринѣ, Прасковье и Елисаветѣ Петровнамъ на приданое по 10 тысячъ рублей = 30,000 рублей; дворовыхъ моихъ людей, при мнѣ служащихъ и при домѣ моемъ Волнянскомъ, всѣхъ отпустить на волю, давъ награжденіе Петру Альферову, Ивану Васильеву, Сергѣю и повару Якиму Косому и Матвѣю при мнѣ живущему по 200 рублей = 1,000 рублей, а протчимъ малчикамъ четыремъ по 100 рублей = 400 рублей, но симъ и поварамъ двумъ остатся въ услуженіи у графини Устиніи Васильевны на пять лѣтъ, а по прошествіи оныхъ отпустить ихъ на волю, на такомъ же основаніи позволяю и Авдотье Петровнѣ Родзянкиной оставить служащихъ при Волнянскомъ домѣ людей музыкантовъ всѣхъ, ежели угодны будутъ его свѣтлости в капелу отдать, дѣвицы Муригиной, воспитывающейся у голанскаго купца Милляра Елисаветѣ Григорьевнѣ, дать в приданное 5,000 рублей, продавъ на сіе вино наливное, состоящее на Ингульской моей дачи, 10 тысячъ ведеръ, полагая примерную цену по 3 рубля ведро, выдать 30,000 рублей, ис которыхъ отпустить также на приданое девице Елисаветѣ Григорьевнѣ, оставленной отъ меня на воспитаніи в домѣ господина статскаго совѣтника Ивана Филиповича Бека у жены его Анны Андреевны по завѣщанію истиннаго друга моего Ивана Давыдовича Зоммера, 10,000 рублей, а протчею суммою оставшею за вино употребить, ежели кому долженъ я остануся, награжденіемъ за службу и на подаеніе бѣдныхъ. По сему моему завѣщанію прошу убѣдительноше избранныхъ мною апекуновъ, чтобъ в точности благоволи исполнить, обявя оное законнымъ порядкомъ в присутственномъ мѣстѣ, представя прежде сіе мое по доброй воли и склонности моей в полномъ умѣ и памяти завременно здѣланное на случай нечаянной смерти завѣщаніе на апробацію его свѣтлости князю Григорію Александровичу яко отцу толику благодѣлствующему меня милосерднымъ своимъ взысканіемъ изъ небытія в бытіе приведшему, за что и в будущей жизни душа моя не престанетъ у престола божія молить о здравіи и благоденствіи его, и ежели что за потребное признать изволить, перемѣнить в томъ да будетъ на волѣ его свято исполнено, ибо я предопредѣлилъ въ жизни и по смерти своей творить волю его. В заключеніи еще молю прозбу мою исполнить, ежели нечаянно Богъ пошлетъ по душу мою грешную, и я не успею просить его свѣтлости, силнаго представителя, объ исходатайствованіи позволенія сыну моему Александру именоваться моей фамиліей, такъ какъ у меня родственниковъ сей фамиліи кромѣ

престарѣлого отца никого не остается, и пожалованнымъ мнѣ дворянствомъ пользоваться, употребить о томъ отъ имени моего прошеніе опекунамъ его свѣтлости. Я полагаюсь на дружбу Устины Васильевны, что не оставитъ прирѣтъ сего сироту и сестру его, яко мать чадолюбивая и постарается воспитать его в благонаравіи и законе божіемъ; съ сею надеждою душа моя с тѣломъ спокойно будетъ раставатся. К сему завѣщанію в полномъ уме и твердой памяти статской совѣтникъ и кавалѣръ Михайло Леонтіевъ сынъ Фалѣевъ подписался в Кременчукѣ 22 февраля 1790 года. Забылъ упомянуть (=упомянуть) о дачи моей Ингульской, которую отдаю въ вѣчное и потомственное владѣніе давнему приятелю моему Костандиусу, с тѣмъ, чтобъ онъ выдалъ служившему у меня прапорщику Митрофану Свичину три тысячи рублей. Аглинскую (?) претензію, ежели по ней опредѣлены денги, заплатитъ отдаю галанскому купцу Андрею Тимофѣевичу Миллярю и наслѣдникамъ его. Со всѣхъ тѣхъ, кои должны мнѣ по векселямъ и щетамъ, не взыскивать денегъ, по смерти моей возвратитъ имъ векселя и щеты уничтожить. На подлинномъ подписано: секундъ маіоръ Иванъ Максимовичъ, николаевской городничей маіоръ Данило Якимовичъ, подполковникъ Павелъ Ситниковъ, вице адмиралъ Николай Мордвиновъ.

LVII

1797 р., травня 27. – Лист катеринославського губернатора Івана Яковича Селецького своїй дружині Марії Данилівні, народженій Апостол⁵.

Душенька Марія Даниловна. Я сюда пріѣхаль 18 и здоровъ. Уже я было совѣмъ сготовилъ нарочного посылать къ тебѣ, но явился и Калиновскій. Хотя мучусь безъ тебя: но полѣчись тамъ хорошо, ежели видишь надежду, что лѣкарства дѣйствуютъ. Впрочемъ и здѣсь есть преискусный лѣкаръ; попроси только Трохимовскаго⁶, чтобъ далъ рецептъ и наставленіе, а получа сіе отъ него, можна и сократить тамъ время. Ежели позволишь Трохимовскому въ Котовку, деревню Ларіона Спиридоныча⁷, не заѣзжать, всѣ здѣсь увѣряютъ, что великій кругъ и дорога прескверная, и переправи чрезъ рѣки опасныя, также проси Дмитрія Ларіоновича, чтобъ и въ Очеретоватое тебя не завозилъ, ибо кругъ великъ, а лучше всего ѣхать на Петриковку, гдѣ я тебя съ Катериною Павловною и встрѣчу, сія деревня отъ Екатеринослава 35 верстъ, дорогу жъ знаетъ теперь Калиновскій. Я здѣсь нашель ту страну, гдѣ меня всѣ возлюбили и паны, и простыя, гдѣ разумѣютъ мою цѣну, и послѣ гордости и ругателствъ бывшихъ губернаторовъ, а особливо Бердяева, коего имя всѣмъ тутъ ненавистно, почитаютъ меня своимъ избавителемъ. Здѣшныя чины и дворяне отъменно добрыя, и ты будешь довольна. Домъ выгоденъ и

⁵ З фамільного архіву того ж корнета Н. Н. Комстадіуса.

⁶ Свого часу знаменитий лікар, уродженець Полтавської губернії.

⁷ Товариш губернатора Ларіон Спиридонович Алексєєв.

богато убранъ казенными мебелями. Виць губернаторъ отмѣнный человекъ, вѣжливъ, кротокъ и добродушень. Я его душевно возлюбилъ и мы всякой день вмѣстѣ. Меня тутъ на рукахъ носятъ; совѣтникъ у меня Гладкой, также доброй человекъ, умный и великій мнѣ помощникъ, также секретари и канцеляристи способные и все гораздо лучше, какъ въ томъ городѣ. Съ однимъ Бердяевымъ⁸ съ первого дня у меня неладно стало, и за то, что онъ хотѣлъ быть моимъ начальникомъ и сталъ мѣшатся въ мою должность. Но я не поддался и съ начала всякое дѣлалъ ему снисхожденіе и вѣжливость, но онъ такова нрава, что ни съ кемъ тутъ ужиться не могъ, всѣхъ обидилъ ругательствами и всѣми нетерпимъ; всѣ его бросили и ко мнѣ обратились; ему было полюбилося гражданское губернаторство, а теперь кромѣ полиціи въ городѣ ни до чего ему нѣтъ дѣла. Матвѣй Ильичъ весьма имъ обиженъ, то и можешь судить въ какомъ теперь огорченіи Катерина Павловна, и сколько къ намъ привязана, даже и въ руку меня цалуетъ. Я его представилъ въ сенатъ предсѣдателемъ въ палату, чемъ Катерина Павловна весьма довольна; да и многихъ тѣхъ представилъ на мѣста, коихъ было Бердяевъ бросилъ, невзирая на ихъ достоинства. Сие весьма ко мнѣ привязало всѣхъ. Похваляюсь тебѣ, душенька, что я хозяинъ; домъ найдешь во всемъ полень (=полонъ), даже и ночви, и дежки есть, крави (=коровы), волы и овцы, хлѣбъ, сѣно и овесь. Тутъ теперь ярманка, возлѣ самого дому Катерины Павловны. Мнѣ очень жаль, что тебя нѣтъ. Катерина Павловна, подобно тебѣ, все сидитъ на ярманку. Все тутъ хорошо, но дѣлъ много и голова кружится отъ оныхъ, а безъ тебя все меня не веселитъ и въ вѣчной тоскѣ. Какъ будешь сюда ѣхать, то съ послѣдняго ночлѣгу пришли кого ко мнѣ и скажи, куды къ тебѣ выѣзжать на встрѣчу. Посылаю тебѣ голову сахару, а дѣтямъ апельсинъ 13 и платковъ 6 голанскихъ ярманковыхъ, да кофе 5 фунтовъ. Впрочемъ и то тебѣ скажу, что здѣсь немотовски живутъ. Прости, моя жизнь. Мысленно тебя съ милѣйшими моими дѣточками цалую и желаю здоровья и скоро видѣть. Напиши ко мнѣ чрезъ почту, которого дня располагаешь выѣхать въ Сорочинецъ сюда. Калиновскій пусть при тебѣ ѣдетъ неотлучно, онъ дорогу знаетъ; а Новохацкого изъ дороги прислать ко мнѣ можешь, чтобъ я встрѣтилъ. Вѣрный другъ Селецкій.

LVIII

1797 р., червня 9. – Лист того ж І. Я. Селецкого до дружини Маріі Данилівни⁹.

Душенька Марія Даниловна! Я безъ тебя не нахожу и себя, мучусь душею и теряю умъ, посылаю нарочного навѣдаться о тебѣ. Напиши ко мнѣ, естли тебѣ лучше, когда кончитя твое лѣченіе и когда располагаешь въ Сорочинецъ

⁸ Попередник Селецкого, генерал-лейтенант Н. М. Бердяев, колишній Катеринославський губернатор з січня по травень 1797 р.

⁹ З фамільного архіву того ж корнета Н. Н. Комстадіуса.

выѣзжать сюда. Сближаясь къ Очеретоватому, пришли ко мнѣ нарочнаго, я къ тебѣ туда приѣду, а тому вели на половинѣ дороги отъ Екатеринослава заготовить 8 лошадей въ селеніи, попроси также и Пошресова, чтобъ послать кого заготовить лошадей, гдѣ онъ знаетъ. Посылаю тебѣ чрезъ сего кусокъ парчицы для Трохимовского, голову сахарю, 5 фунтовъ кофе, а для дѣтокъ ласощей каштановъ и винныхъ ягодъ, также и изюму. Еще къ удивленію твоему скажу, что я вчера угощаль обѣденнымъ столомъ митрополита здѣшной епархіи, приѣхавшаго сюда, который отмѣнно меня возлюбилъ и владыка прелюбезный. Отоль былъ у меня изъ 35 кувертовъ; былъ Бердяевъ, виць губернаторъ и первые чины, а хозяйкою была Катерина Павловна. Пѣвчіе пѣли здѣшные за столомъ. Кушанье Антонъ отмѣнно вкусное здѣлалъ, всѣ удивились и виць губернаторъ нашего Антона взялъ на семь день къ себѣ кушанье стряпать для архіерея, котораго онъ также будетъ угощать. У меня всѣ были веселы и довольны, а Антонъ нашъ лучшій поваръ выходитъ по городу. У меня всего тутъ довольно; но боюсь не великъ ли и расходъ, и не похожоль теперь на хозяйство Ларіона Спиридоновича. Господи, возврати мнѣ поскорѣ тебя съ дѣтками здоровую. Прощай, моя жизнь. Мысленно тебя съ дѣточками цалую. Я здоровъ. Вѣрный другъ.

Р. S. Увѣдоми меня лучше ли Варенькѣ сделалось отъ лѣченія, равно и какова нарость у Сони, кажется скоро не время будетъ лѣчится, и пора сюда приѣхать. Когда пявки тебѣ припустятъ, то того дня берегись, никуда не ѣзди и не ходи, чтобъ раны не открылись. На возвратный путь дай сему прогоны. Въ Кременчукѣ 24 іюня славный будетъ ярманокъ и я бы желалъ поѣхать, ежели бы ты къ тому времени сюда приѣхала. Катерина Павловна просить тебя письмо Трохимовскому поручить отъ нея и отвѣтное привозти къ ней.

Де шукати Жовті Води

Лист Івана Дмитровича Яковлева, землевласника
з Катеринославської губернії, Верхньодніпровського повіту,
до Дмитра Івановича Яворницького¹

Стаття п-на Єгорова справді здатна збаламутити тих, хто “їздив”, водячи вказівним перстом по мапі; але не того, хто ознайомлений в натурі зі вказаною місцевістю і хоч що-небудь тямить у правилах стратегічних обставин. У його статті я знаходжу багато суперечностей і одночасно поклики на таких істориків, про яких сам п. Єгоров каже, що вони жодних вірних вказівок не дають, як наприклад, Бантиш-Каменський, Маркевич, Соловйов і Костомаров, відзначаючи одночасно, що тільки Мар’ян Дубецький покликається на польського дослідника тих часів Вікентія Коритинського, котрий впевнено твердить, ніби Жовті Води – то невеличка річечка, ліва притока Інгульця. Кому ж вірити? Таким історикам, які писали історію у своєму кабінеті, народившись через два сторіччя після події, чи тому ж Коритинському, котрий, можливо, був майже сучасником епохи. За Костомаровим: Хмельницький, минувши Кодак, зупинився біля потоку Жовті Води; а козаки Барабаша, дійшовши до Кам’яного Затону, зупинилися неподалік від того місця, де стояв польський табір (I, стор. 105 і 108). Якщо назвати Глиняну балку біля Катерино-Григорівки Жовтими Водами, як вважає Єгоров, а польський табір Потоцького [вважати розташованим] неподалік Кам’яного Затону, то іншого місця не може бути для табору, окрім узвишся навпроти Красного Кута, і Хмельницький, аби дістатися Катерино-Григорівки, або балки Глиняної, повинен був пройти повз табір поляків і бути поміченим ними, а вони, поза сумнівом, на нього мусили б напасти, опинившись у нього в тилу та ще й неподалік своїх барабашівців, коли ці останні ще не досягли Кам’яного Затону. Далі Єгоров каже, що місцеві любителі вхопилися за вказівку Дубецького “як найпевнішу”. Отже, він і сам усвідомлює, що ця вказівка значно правильніша або точніша за інші. Далі Єгоров зауважує, що вказівки Дубецького слід визнати цілком “помилковими”, – виходить повне протиріччя самому собі.

Далі: Хмельницький виступив 22 квітня 1648 року з Січі, розташованої нижче порогів між нинішньою Хортицею й Нікополем, але з якого саме місця – в істориків не сказано. Раніше він чував, що Потоцький вислав проти

¹Листа цього я отримав під той час, коли вже віддрукований був 19-й аркуш даного видання, а тому й публікується він у вигляді додатку до нього.

нього частину свого війська в степ, тобто не на побережжя Дніпра, покряне ярами і вкрите лісами, а на відкрите поле, до того ж – з гарматами. Хмельницькому, йдучи з низов'їв Дніпра в Україну назустріч польському військові, не було ніякої потреби наближатися до Кам'яного Затону, тим паче, що він мав при собі обоз і гармати. Він обов'язково повинен був триматися відкритого поля, маючи на правому фланзі в себе ногайські легкі війська Тугай-бея, для розвідок і роз'їздів супроти можливої висадки Барабаша де-небудь, але перебуваючи при цьому, без сумніву, у постійному зв'язку з загоном Тугай-бея. А шлях від Січі (Нікополя) до Тясмина найближчий і найпряміший іде через село Лошкарівку, село Саксагань, мимо Княжих Байраків і верхів'я річки Жовтої, де й тепер є болота, не намальовані на мапі (хто хоче пересвідчитись – може приїхати й оглянути їх). Ото з тих боліт у двох жовтих балках і витікає річка Жовта. Якщо ж Хмельницький виступив з іншої запорізької місцевості до Тясмини, то всі великі шляхи з південного сходу на північний захід сходяться біля села Саксагані і верхів'їв річки Жовтої, коло Княжих Байраків. Інших великих найближчих до Тясмину шляхів не існує.

Оглядав я всю місцевість довкола Катерино-Григорівки. Вершина Глинистої балки положиста і широка. Тут був колись ставок і прорвана згодом гребля, глина – звичайна руда, нижче греблі балка місцями звужується до 5 сажнів, подекуди є джерельця, але ніякої притоки немає. На значній відстані звідси немає довкола жодних слідів не тільки укріплень, а й навіть могил. Уздовж усієї балки видно, що колись тут був ліс. Ляхова могила – на північ звідси. Приблизно у п'яти верстах від неї є гостроверхий великий курган та й більш нічого. Верстах у 10-ти чи 12-ти звідси, в слободі Пугачівці, на річці Омельнику (у трьох верстах від Байдаківки), є розкопана могила у вигляді таких само земляних валів, як і в нас. А отже: чи помиляюся я, а чи ні – але з певністю можу сказати, що битви могли тут відбуватися в тих пунктах і в тому порядку послідовності, як я й перше вам писав, тобто – біля поселення Жовтого при верхів'ї річки Жовтої. Між селом Жовтим і моїм хутором Камчаткою є й нині над руслом річки Жовтої розлегла болотиста місцевість, так само і при обох верхів'ях річки Жовтої, з котрих вона витікає. Іншої ж річки Жовтої або Жовтих Вод бути не може в нашій місцевості. Узявши ту мапу, що на неї покликається Єгоров, можна бачити, що ті 3-4 балки, з яких утворилася річка, звуться жовтими, і в них справді переважає жовта глина.

Коментарі

Вільності запорізьких козаків: історико-топографічний нарис (Вольности запорожских казаков: историко-топографический очерк)

Вперше надруковано в 1890 році. Публікується за першим виданням *Еварницький Д. И.* Вольности запорожских казаков: историко-топографический очерк. – Спб., 1890.

С. 11

...землі, що належали запорізьким козакам й звалися звичайно “вільностями низового товариства”... – Власне кажучи, саме Д. Яворницькому маємо завдячувати введенням до історіографічної традиції термінів “Вольності Запорізькі”, “Вольності Війська Запорізького Низового” та тому подібних. З багатьох тисяч документів кошової канцелярії, які на сьогоднішній день відомі дослідникам історії запорізького козацтва, у лічених одиницях можна зустріти вживання слова “вольності” у значенні території Війська. Тож теза Д. Яворницького про “звичайність” та загальне розповсюдження цього вислову на тогочасному Запорозжжі та сусідніх землях видається не безсумнівною.

...“План річки Дніпра з виділенням островів” 1780 року, складений Араповим... – Мається на увазі план частини р.Дніпра, впорядкований губернським землеміром Єгором Араповим. Секунд-майор Жовтого гусарського полку Єгор Арапов був призначений за штатом землеміром Новоросійської губернії у 1764 р. До 1774 р. займався розмежуванням земель, укладанням карт і планів. За адміністративно-територіальним розподілом 1775 р. отримав посаду губернського землеміра Новоросійської губернії, яку й обіймав до 1782 р. План частини р. Дніпра було укладено на вимогу Адміралтейської колегії.

...“Атлас ріки Дніпра 1786 року” ... – Йдеться про “Атлас реки Днепра, сочиненный с аккуратной описи 1784 года от города Херсона с присоединением сплава на трехоут вице-адмирала Пущина 1786-го года месяца августа от Киева до Кременчуга и Койдаков”. Атлас складається із 36 окремих планів, писаних тушшю і потім розфарбованих. Початок і кінець кожного плану позначений відповідними літерами, які прописані в картуші до кожного листа, як-от: “План реки Днепра от литеры N до литеры P в двух частях, положение берегов, островов, также и селений с описей 1784-го года флота капитана Савы Коковцева, а промер глубины чинен в меженное время и оная проставлена в футах английских”. До атласу додається експлікація, в якій подано назви селищ по обох берегах Дніпра, відстань між ними, кількість дворів да ревізьких душ, а також належність маєтностей. Експлікація була опублікована О. Русовим у “Материалах для статистико-экономического-обследования Черноморско-Балтийского водного пути”. (К., 1912). Атлас на сьогодні зберігається в Рукописному відділі Російської національної бібліотеки ім. М. Є. Салтикова-Щедрина.

...адміралом Пущиним... – Нил Пущин (1837–1891), генерал-майор по адміралтейству, гідрограф, дослідник Балтійського та Каспійського морів, з 1881 р. – директор гідрографічного департаменту у Петербурзі.

...*Мініха і Лассі...* – Мініх фон, Бурхард Христофор (1683–1767). Походив з герцогства Ольденбургу, на російську службу заступив у 1721 р., за царювання Петра I, як інженер-фортифікатор. Кар'єрний злет Б.-Х. Мініха припав на роки правління Анни Іоанівни, тоді ж отримав графський титул. З 1732 р. – фельдмаршал. Під час російсько-турецької війни 1735–1739 рр. був головнокомандуючим всіма російськими військами, особисто очолював Дніпровську армію, головною базою якої була територія козацьких полків Гетьманщини та Запорізьких Вільностей. Війська під командуванням Мініха впродовж війни спромоглися здійснити рейд углиб Криму, захопити такі опорні пункти турецького панування у Північному Причорномор'ї, як фортеці Очаків, Кінбурн, Хотин. У кампанію 1739 р. армія Мініха заглибилася на територію Молдавського та Волоського князівств. З особою Б.-Х. Мініха пов'язано створення низки укріплень на півдні України, найбільшими з яких була серія ретраншементів на території сучасного м. Запоріжжя. У роки правління імператриці Єлисавети Петрівни впав у немилість та був засланий до Сибіру, звідки повернувся лише у 1762 р.

Лассі (Лессі, Ласі) Пітер (1678–1751). Походив з давнього ірландського дворянського роду. З молодих років присвятив себе військовій службі, спочатку в англійській, а пізніше – французькій та австрійській арміях. У 1700 р. у чині капітана заступив на російську службу, брав активну участь у Північній війні, закінчення якої зустрів уже генерал-лейтенантом. Учасник війни за польську спадщину 1733–1734 рр., командував російським експедиційним корпусом на Рейні у 1734–1735 рр. З 1736 р. брав активну участь у російсько-турецькій війні як командуючий Другою Донською армією. Війська під командуванням П. Лассі в 1736 р. захопили турецьку фортецю Азов, а в наступних 1737 та 1738 рр. взяли участь у походах вглиб Кримського півострова. У 1736 р. Лассі отримав чин фельдмаршала. Командував російськими військами у Фінляндії, під час російсько-шведської війни 1741–1743 рр. Упродовж 1740–1751 рр. також обіймав посаду ліфляндського генерал-губернатора.

С.12

...*карти Річчі Занноні 1772 року...* – Італійський картограф Джованні Антоніо Річчі Дзанноні (1736–1814) у 1772 р. в Парижі видав карту Польщі та Литви. Карта складалась із 24 аркушів і охоплювала територію від Пскова до гирла Дніпра. На всій карті назви населених пунктів подано польською та французькою мовами, а на турецько-татарському прикордонні паралельно ще й турецькою. Фортеці, шляхи сполучень та населені пункти на карті виконано досить ретельно, особливо щодо степового прикордоння. Наприкінці XVIII ст. карта широко використовувалась у військових цілях, а після її публікації Веніаміном Кордтом наприкінці XIX ст. стала досить популярною у дослідників.

...*Івана Ісленьєва 1779 року...* – упродовж 1768–1773 років у південному краї працювала експедиція геодезистів та картографів під керівництвом Івана Ісленьєва, завданням якої було впорядкування точних карт південного регіону. Зібраний експедицією матеріал прислужився І. Ісленьєву для впорядкування

Генеральної карти Новоросійської губернії, яку було розтиражовано досить великим накладом у Херсоні в 1779 р. у масштабі 1:1066800. Через три роки, у 1782 р., І. Ісленьєв надрукував Генеральну карту Азовської губернії у масштабі 1:3444000. Карти І. Ісленьєва були досить поширені в Російській імперії, а після опублікування Генеральної карти Новоросійської губернії А. Скальковським, а потім і Д. Багалієм – стали дуже популярними серед дослідників. Водночас карти мають численні неточності, локалізація окремих населених пунктів, а також деяких річок не відповідає дійсності.

... *unicum*... – у Д. Яворницького помилково написано *unicum* (*Эварницкий Д. И. Вольности запорожских казаков: историко-топографический очерк. – Спб., 1890. – С. 4*)

“А. П. Струкова”. А. П. Струков – предводитель дворянства Катеринославської губернії (1865–1874), генерал-майор, член Державної Ради.

...*професором імператорського Санкт-Петербурзького університету Василем Дмитровичем Смирновим*... — Смірнов Василь Дмитрович, професор Санкт-Петербурзького університету. Після закінчення факультету східних мов і захисту в 1873 р. магістерської дисертації “Кочубей Гомюрджинський та інші османські письменники XVII ст. про причини занепаду Туреччини” залишився доцентом університету по кафедрі турецько-татарської словесності. Активно працював над історією Кримського ханства. Здійснив кілька наукових експедицій до Туреччини і в 1887 р. захистив докторську дисертацію “Кримське ханство під верховенством Оттоманської Порти до початку XVIII ст.”. Ординарний професор Санкт-Петербурзького університету по кафедрі турецько-татарської словесності.

С. 13

...*Сигізмунда I (1507–1548)*... – Сигізмунд I Старий (1467–1548). Походив з династії Ягеллонів, король польський і великий князь литовський у 1506–1548 рр. (Д. Яворницький помилково називає часом його вступу на престол 1507 р., тоді як насправді це сталося роком раніше). Внутрішня та зовнішня політика цього монарха була спрямована як на об’єднання всіх польських етнічних земель, так і на прирощення території Речі Посполитої за рахунок земель сусідніх держав: упродовж 1519–1521 рр. відбулося підкорення Тевтонського ордену, а 1526 р. до складу польського королівства увійшла Мазовія. На південно-східному напрямку військово-політична активність Речі Посполитої за часів Сигізмунда I виявилася у багаторічному протистоянні з Османською імперією та Московським князівством. Необхідність максимальної мобілізації людських ресурсів для ведення цих війн сприяла активізації та чисельному зростанню українського козацтва. Зокрема, саме за Сигізмунда I до охорони степового порубіжжя та відбиття турецько-татарських нападів долучаються запорожці.

...*Стефана Баторія (1576–1586)*... – Баторій Стефан (1533–1586). Син семигородського (трансільванського) князя Стефана IV; у 1571–1576 рр. обіймав трансільванський престол. У 1576 р. був обраний польським королем.

За правління С. Баторія значну увагу приділялося розбудові війська Речі Посполитої та зміцненню оборони її кордонів. У контексті цього, ним було здійснено ряд заходів, спрямованих на легалізацію козацтва та збільшення його чисельності у польсько-литовській державі. У 1578 р. С. Баторій збільшив кількість реєстрових козаків до 500 чол., а в 1583 р. – до 600 чоловік і надав їм ряд привілеїв: реєстровому козацтву було пожалувано військові клейноди; запроваджено щорічну видачу жалування та боєприпасів; передано у володіння м. Трахтемирів.

...гетьманом Богданом Хмельницьким... – Хмельницький Богдан-Зіновій Михайлович (близько 1595–1657) – український політичний і державний діяч, полководець, гетьман України (1648–1657). Засновник Української козацької держави – Гетьманщини. Народився на Чигиринщині у родині православних шляхтичів Хмельницьких. Здобув домашню освіту, а згодом продовжив навчання у Львівському єзуїтському колеґіумі. Вільно володів польською, латинською та турецькою мовами. Приблизно з 1618 р. Б. Хмельницький вступає на службу до реєстрового козацького війська. Під час Хотинської війни 1620 р. потрапив до турецького полону, в якому пробув 2 роки. Після викупу з неволі продовжив козацьку службу. Брав участь у війні Речі Посполитої з Московською державою 1632–1634 рр. Б. Хмельницький був активним учасником козацьких повстань 1630, 1637–1638 рр. під керівництвом Т. Трясила, П. Павлюка, Я. Острянина та Д. Гуні. Очолив Визвольну війну українського народу 1648–1654 рр. Виступив організатором відновлення та розбудови Української держави, в ході чого було організовано військо, встановлено полково-сотенний адміністративно-територіальний устрій, демарковано кордони держави, впорядковано фінанси. У зовнішньополітичній діяльності Б. Хмельницький керувався принципом багатовекторності: за допомогою підписання низки міжнародно-правових актів намагався забезпечити суверенітет Української держави. Передчасна та несподівана смерть Б. Хмельницького у серпні 1657 р. стала на заваді подальших державотворчих процесів та штовхнула молоду козацьку державу до тенет московської залежності. Б. Хмельницького було поховано в Іллінській церкві його рідного м. Суботова 23.08.1657 р.

...договорах Бучацькому 1672 року... – Йдеться про мирний договір, укладений 28.10.1672 р. між Османською імперією та Річчю Посполитою у м. Бучачі (нині районний центр Тернопільської області). Згідно з цим договором Поділля переходило під владу Османської імперії, а Брацлавщина та Київщина (південна частина) визнавалися територіями гетьманату П. Дорошенка. На початку наступного року умови цього мирного договору порушено польською стороною та бойові дії між двома державами поновлено.

...Карловицькому 1699... – Під Карловицьким договором треба розуміти цілу систему міжнародно-правових угод, укладених упродовж другої половини 1699 р. у м. Сремських Карловицях (нині в АО Воеводина, Сербія та Чорногорія) між Османською імперією та державами-членами Священної Ліги – Австрійською імперією, Венеціанською республікою, Річчю Посполитою та

Московським царством. Фактично підписанням мирних договорів закінчилася так звана “Довга” війна 1683–1699 рр. між Османською імперією та країнами антитурецької коаліції. Кожен з членів Священної Ліги окремим договором регламентував свої нові кордони з Османською імперією. Річ Посполита, наприклад, спромоглася повернути під свій контроль частину Поділля з Кам’янець-Подільським. Московія ж, взагалі, 25.12.1699 р. у Сремських Карловицях підписала не мир, а лише перемир’я з Османською імперією, а власне мирний договір було підписано лише влітку наступного року в Константинополі.

...*Бахчисарайському 1681...* – Йдеться про укладений за часів царювання Федора Олексійовича (1661–1682) Бахчисарайський мирний договір (03.01.1681) та його ратифікацію, зроблену султаном Мехмедом IV у квітні 1682 р. у Константинополі. Договір передбачав укладення перемир’я терміном на 20 років. Визнавалися права Османської імперії на володіння Поділлям. Московські царі та лівобережні гетьмани не повинні були будувати нових міст та фортець на р. Дніпрі, на відрізку його течії від Києва до Січі. За підданцями обох держав зберігалася право тимчасово перебувати на прикордонних територіях сусіда. Передбачався взаємний обмін полоненими.

...*Тридцятирічному 1700...* – Укладений 03 липня 1700 р. у Константинополі мирний договір між Османською імперією та Московським царством, чий інтереси репрезентували думний дяк О. Українцев та дяк І. Чародеев, склався з 14 пунктів. Найважливішими з них передбачалося: укладення перемир’я між обома державами терміном на 30 років; передача у московське володіння фортеці Азову; знищення чотирьох турецьких фортець в районі Таванської переправи – Кизикермену, Мустрідкермену, Шахінкермену та Ісламкермену; створення демілітаризованих «бар’єрних» зон у Північному Причорномор’ї (між Очаковом та Запорізькою Січчю) та Північному Приазов’ї (між Перекопом та Азовом); демаркація кордонів та встановлення прикордонного режиму між двома країнами; звільнення та взаємний обмін полоненими; вільне ведення торгівлі та промислів мешканцями обох держав зі сплатою до державних скарбниць митних зборів та податків; створення у турецькій столиці постійно діючого російського дипломатичного представництва; вільне та безкоштовне відвідання прочанами, московськими підданцями, православних святинь на території Османської імперії (Єрусалиму та Афону).

...*Прутському 1711...* – Прутський мирний договір між Російською та Османською імперіями було укладено на березі р. Прут біля Яс 23 (12).07.1711 р. Ним завершився Прутський похід, у якому російські війська зазнали поразки. За його умовами зокрема Російська імперія мала зруйнувати фортеці Кам’яний Затон, Кодак і Новобогородицьку. Реалізація його положень розтяглася на два роки, а в 1713 р. цей договір було замінено на Адріанопольський.

...*паланок з зимівниками і бурдюгами...* – Паланка – у даному контексті це адміністративно-територіальна одиниця Вільностей Війська Запорізького, що виникла не пізніше 1734 р. Первісно паланок було 5, потім – 8, деякі науковці нараховують і більше паланок, хоча ймовірно, що деякі з них тотожні

й існували під різними назвами. Зимівник – господарський осередок і житло запорізьких козаків. Бурдюг – козацьке помешкання землянкового та напівземлянкового типу – будувався переважно на прикордонні як тимчасове житло, первісний зимівник.

...*місто Трахтемирів...* – Трахтемирів (Терехтемирів, Трахтимирів) у згадувані часи являв собою фортифіковане містечко, яке стояло понад р. Дніпром, вище Канева (нині с. Трахтемирів Канівського району Черкаської області). Перші згадки про існування Трахтемирівського замку відносяться до XV ст. У 1578 р. за універсалом польського короля С. Баторія Трахтемирів було перетворено у базовий опорний пункт козацького реєстрового війська. У містечку було розташовано козацьку артилерію та арсенал, а при Трахтемирівському (Зарубському) монастирі, збудованому у XVI–XVII ст., було створено козацький шпиталь.

Граблянка... – Григорій Граблянка (загинув у 1738 р.) – український історик XVIII ст., гадяцький полковий суддя (1717–1730), гадяцький полковник (1730–1738), борець за права й вільності козацтва, його державність. Автор дуже популярного у свій час історичного твору “Действия презельной брани...” (Яворницький подекуди саме так і посилається. Не вказуючи імені автора твору), у котрому висвітлювалася історія козацтва з його генези й до початку XVIII ст. Тут зроблено посилання на першу, достатньо повну, публікацію історичного твору Граблянки, яка вийшла під заголовком “Летопись Григория Граблянки” (К., 1854).

Sobesci J. ... – Якуб Собеський (1580–1646), магнат Речі Посполитої, крайчий коронний (1628–1636), підचाший коронний (1636–1646), краківський каштелян (1646) та ін.; дипломат, батько короля Речі Посполитої Яна III Собеського, що панував у 1674–1696 рр. Якуб Собеський відомий також як мемуарист, котрий описав насамперед події Хотинської війни 1621 р., у котрій брав безпосередню участь: “Commentariorum chotinensis belli libri tres” (цей твір був посмертно виданий у Гданську в 1646 р.). Яворницький неточно цитує заголовок твору Я. Собеського, оскільки перекладає його російською мовою.

С. 14

...*універсал...1655 року...* – Текст цього універсалу Богдана Хмельницького від 25(15).01.1655 р. з посиланням на раніший універсал короля Стефана Баторія був виданий у додатку до відомих археографічних публікацій І. Крип’якевича та І. Бутича: Документи Богдана Хмельницького. 1648–1657 рр. (К., 1961); Універсали Богдана Хмельницького. – К., 1998. – Додатки. – № 9. – С. 250-251, причому під рубрикою “Підробки універсалів на землеволодіння”. Однак А. Скальковський, М. Грушевський та деякі інші дослідники не так суворо ставилися до цього документа. На наш погляд, сам універсал, ймовірно, був підробкою XVIII ст., однак при її створенні запорожці спиралися на усну традицію і якісь незбережені документи, отже – інформація цього універсалу є достатньо достовірною.

...*Старої Самари...* – Йдеться про центр Самарської паланки – м. Самару (суч. Новомосковськ, що в 25 км від Дніпропетровська). Вперше в історичних джерелах Самара згадується під 1562 р.

...кримським, очаківським і білгородським татарам... – Тут Д. Яворницький не зовсім коректно називає всі тюркомовні етнічні групи Кримського ханства «татарами». Якщо у випадку з власне кримськими татарами – населенням півострова Крим, це є виправданим, то у разі з “очаківськими” і “білгородськими татарами” потребує додаткових роз’яснень. Під “очаківськими татарами” слід розуміти різноманітні ногайські групи, які кочували на території між лівобережжям р. Дністра та правобережжям р. Дніпра, в їх нижніх течіях. Перебування ногайців у складі так званої Очаківської орди фіксується писемними джерелами впродовж всього XVII – XVIII ст. При цьому саме факт перебування цих ногайців у сфері адміністративного впливу турецького командування Очаківського бейлербейлику позначилося й на назві орди. Аж до середини XVIII ст. це кочове утворення не було стабільним за своїм складом, а тому не може бути ототожненим з якоюсь із конкретних ногайських етнографічних груп. Так, у другій половині XVII ст. на вказаних територіях кочувала ногайська група *кара-таяк*. З початку XVIII ст. у північнопричорноморський регіон починають масово переміщуватися ногайські групи *едисан* та *джембулук*. З 1740 р. простежується стабільне кочування едисанців в Очаківському степу, за яким закріплюється назва Єдисан. На 1755 р. за едисанцями закріплено територію між ріками Дністер, Південний Буг і Дніпро. Головний центр Єдисанської орди зі ставкою каймакана розташовувався на Куяльницькому лимані. “Білгородські татари” у XVI–XVII ст. – загальник для означення всього тюркомовного кочового населення, що мешкало на території південних районів сучасних Молдови та Одеської області – Буджаку, а також Румунії – Добруджі. Також уживаною була синонімічна назва – Буджацька орда. Переважно ця орда складалася з ногайців, однак присутні у її складі були й інші ногайські групи, а також татари та навіть казахи (*киргизи*). Тому не можна ототожнювати буджацьких кочівників XVII ст. з *буджак*-ами (субетносом ногайців) XVIII ст., оскільки в цей час лише розпочалася його консолідація із різних тюркомовних груп, серед яких переважав едисанський елемент. Потрапивши до орбіти політичного, економічного та культурного впливу Кримського ханства та Туреччини, буджакці віддалилися від традиційних форм господарства, побуту та культури, властивих більшості ногайців. У другій половині XVII ст. більшість буджацьких ногайців припинила кочування й мешкала у постійних селищах, яких нараховувалося до сотні. Центральними поселеннями орди (стаціонарними) були Ганкишла, Каушани, Комрат, Татарбунар і Тараклія. Буджацька (Білгородська) орда мала свого власного правителя (сераскира), якого призначав кримський хан, і поділялася на 5 родових гілок. У буджакців панували напівпатріархальні, напівфеодальні відносини.

Величко С... – Самійло Величко (1670–1728), український історик XVIII ст., автор фундаментального історичного твору (“Літопис”), який був вперше виданий у середині XIX ст.: *Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке.* – К., 1848–1864. – Т. 1-4. На це видання посилається тут і далі Д. Яворницький. Том перший твору був виданий за всіма належними правилами

археографії Катериною Лазаревською: “Сказание о войне козацкой с поляками” (К., 1926). У наш час В. Шевчук здійснив переклад сучасною українською мовою коментованого видання цього твору: Величко С. Літопис. – К., 1991.–Т.1-2.

С. 15

...трактат 1700 року... – Йдеться про Константинопольський мирний договір, про який мова йшла вище.

...Кизикерменом... – Кизикермен (Казикермен) – одна з чотирьох турецьких фортець, що стояли в пониззі Дніпра поблизу сучасної Каховки. Кизикермен був збудований наприкінці 60-х рр. XVII ст. біля Таванської переправи в районі сучасної пристані м. Берислава. Зруйнований після взяття його військами І. Мазепи у 1695 р., а за умовами Константинопольського договору 1700 р. турки не мали права його відновлювати й заселяти.

...у “межовому записові” 1705 року (22 жовтня) між Росією й Туреччиною... – Укладення згадуваного межового запису стало результатом п’ятимісячної роботи межової російсько-турецької комісії у червні-жовтні 1705 р. Попри те, що головною метою цієї комісії було розмежування земель між Запорожжям та Очаківським бейлербейликом, це здійснювалося навіть без формальної участі Війська Запорізького. Увесь серпень та початок вересня минули в переговорах щодо лінії майбутнього кордону. Предметом особливих суперечок стало питання про місцевість в околицях Кизикермена, яка за Константинопольським трактатом 1700 р. мала стати бар’єрною зоною. Це викликало заперечення з боку турецької сторони, яка погоджувалася на знищення всіх поселень у зоні, але за умови, що сама місцевість залишиться у володінні Порти. Виникла реальна загроза того, що розмежування кордону з Туреччиною не буде завершено й цього року. Це відверто суперечило планам Петра I, який саме в цей час перебував на чолі російського війська у Прибалтиці. Перспектива розриву відносин з Туреччиною та війни на два фронти аж ніяк не влаштовувала царя. У своїх листах до О. Українцев, писаних з Мітави – столиці герцогства Курляндського, він наполягав на неодмінному завершенні розмежування, нехай навіть ціною територіальних поступок, які не відповідають першопочатковим умовам Константинопольського трактату. 22.10.1705 р. думний дяк О. Українцев та турецький комісар Коч-Мегмет-ефенді обмінялися відповідно засвідченими актами розмежування кордону. Як того й слід було сподіватися, місцевість навколо Кизикермену залишилася за турками. Пониззя рр. Дніпра та П.Бугу з їх багатими рибними угіддями та соляними озерами також залишилися у володінні Османської імперії. Іншим новим запровадженням стала демаркація й чітке візуальне позначення кордону «знаками». Політичний престиж та економічні інтереси Війська Запорізького зазнали болючого удару. Наслідки цього незваженого кроку не примусили себе чекати. Антиросійський виступ Війська Запорізького Низового навесні 1709 р. здебільшого був спричинений невдоволенням запорожців результатами розмежування земель 1705 р.

...думним дяком Омеляном Гнатовичем Українцевим... – Українцев Омелян Гнатович (1641–1708), російський дипломат. Походив з дрібного

дворянства південного порубіжжя Московського царства. Дипломатичну службу у Посольському приказі розпочав з 1665 р. У чині піддячого брав участь у підписанні Андрусівського перемиря 1667 р. Відповідно до обставин одночасно числиться у штаті й Посольського, й Малоросійського приказів. У 1679 р. О. Українцев виступав координатором підготовки спільного московсько-польсько-українського походу проти Криму та турецьких фортець, який мав би стати своєрідним реваншем за Чигиринські походи 1677–1678 рр. 1681 р. О. Українцев стає дяком. Безпосередній учасник підписання “Вічного миру” 1686 р. з Річчю Посполитою та комісії з демаркації кордонів. Упродовж 1689–1699 рр. О. Українцев фактично очолював Посольський приказ. У 1699–1700 рр. – повноважний представник у Константинополі; підписав вигідний для Московії Константинопольський мир 1700 р. Упродовж 1704–1705 рр. займався розмежуванням кордонів між Запорожжям, Кримським ханством та турецькими фортецями у пониззі р. Дніпра. У 1707–1708 рр. був послом у Варшаві. У вересні 1708 р. помер в Угорщині під час посольства до кн. Ракоці.

...*турецьким пашою Ефенді Коч Мегметом...* – ефенді Коч-Мегмет був другим з уповноважених турецьким урядом посланців під час проведення межової комісії 1705 р. Перший з них – ага Ібрагім – прибув до місця роботи комісії при впадінні р. Мигійського Ташлика у р. П.Буг наприкінці липня 1705 р., але 12 вересня (ст. ст.) несподівано помер. Натомість Порта надіслала другого комісара, згадуваного Коч-Мегмета, який прибув на місце 20 жовтня, а вже через два дні – 22 жовтня 1705 р. – обмінявся з російським комісаром О. Українцевим грамотами про розмежування земель між Запорожжям та Очаківським бейлербейликом, згідно з умовами Константинопольського мирного договору 1700 р.

...*від Кизикерменських порожніх місць...* – Мова йде про зруйновані за умовами Константинопольського мирного трактату (03.07.1700 р.) турецькі фортеці на місці сучасного м. Берислава (Херсонської області) і біля нього – Кизикермень, Мустріткермень (Шагинкермен), Іслам-Кермень. У 1696 р. фортеці були захоплені українсько-російськими військами під час Дніпровських походів.

...*Тяпкина...* – Василь Михайлович Тяпкин, дипломат Московської держави останньої третини XVII ст., брав участь у посольствах до Речі Посполитої у 1665, 1674–1676, до Кримського ханства – 1680–1681 рр., укладав Бахчисарайський мирний договір 1681 р. Залишив цінний опис своєї подорожі у “статейному списку” посольства. Див.: *Ковальський Н. П.* Деятельность русской дипломатии в 70–90-х гг. XVII в. по отношению к украинским землям в составе Речи Посполитой // Из истории местного края. – Днепропетровск, 1968. – С. 158-176.

Соловьев С. М. ... – Соловйов Сергій Михайлович (1820–1879), видатний російський історик, автор “Истории российской с древнейших времен” у 29 томах (1851–1879), на яку й посилається Яворницький.

...*В. М. Ястребов...* – Володимир Ястребов (6.07.1855–21.12.1898 ст.ст.) – російський і український археолог та етнограф, який, зокрема, досліджував

історичне минуле центральної та південної України (сучасна Кіровоградщина насамперед). Див.: *Янчуков С.* З іменем Володимира Ястребова. – Кіровоград, 2005. Тут Яворницький посилається на його статтю: Объяснительная записка к карте Елисаветградской провинции 1772–1774 р. // Записки императорского Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1885. – Т. XIV. – С. 157–165.

С. 16

...карти де-Боксета... – Ця карта була складена ще в 40-х роках XVIII ст., коли інженеру-полковникові де Боксету разом з миргородським полковником (у 1737–1751 рр.) Василем Капністом було доручено закартографувати землі Війська Запорізького. Вона називається “Генеральна ланд-карта від Києва по Дніпру до Очакова і по степу до Азова з показом Нової Сербії”. Див.: *Скальковський А. О.* Історія Нової Січі або останнього Коша запорізького. – Дніпропетровськ, 1994. – С. 43.

...р. Конка з Плетенецьким лиманом... – Мова йде про ту частину річки Конки (Кінської, Конских Вод), яка протікала по лівому краю Дніпровських плавнів від місця впадіння степової частини річки в плавні (тепер у Каховське водосховище) біля с. Малокатеринівки Запорізького р-ну і області до Бузько-Дніпровського лиману. При цьому Конка кілька разів впадала в основне русло Дніпра і знову віддалялася від нього. Вперше плавнева частина Конки з’єднувалася з Дніпром навпроти сучасного міста Енергодара, збудованого на території урочища Водянські Кучугури (Товські Піски). Ця ділянка річки проходила, зокрема, між Плетенецьким лиманом і лівим берегом плавнів. Плетенецький (Кузьминський) лиман до затоплення плавнів прилягав до берега між північною околицею с. Балки (Василівського району) і с. Шлях Ілліча (Кам’яно-Дніпровського району). Усі ділянки Конки до греблі Каховської ГЕС, що прилягали до плавнів, тепер затоплені.

...Олешках... – Місто Олешки у пониззі Дніпра було центром давньоруського князівства у XII ст. На цьому місці запорожці заснували свою Січ після поразки в антиросійському повстанні 1708–1709 рр. Нині – Цюрупинськ Херсонської обл.

...з кошовим отаманом Костянтином Гордійовичем Головком... – Головка (Гордієнко, Гординський) Костянтин Гордійович (?–1733). Походив із покозаченої шляхти Полтавського полку. За непрямыми свідченнями, здобув освіту у Києво-Могилянській академії. На Запорожжі К. Гордієнко опинився з середини 1680-х рр. Брав участь у спільних з московськими військами походах на Крим та турецькі фортеці у пониззях р. Дніпра у 1687, 1689 та 1696–1697 рр. Кошовий отаман Запорізької Січі у 1703–1706, 1707–1709, 1710–1713 та 1728 рр. Ярий поборник антимосковської орієнтації та лідер антиросійської партії у Війську Запорізькому Низовому. З початку XVIII ст. К. Гордієнко перебував у опозиції до гетьмана І. Мазепи, але згодом, у 1709 р., підтримав гетьмана у його антимосковському виступі на чолі більшої частини Війська. У березні 1709 р. від імені всього Війська Запорізького уклав угоду

зі шведським королем Карлом XII про спільну боротьбу проти Московії. Після невдалої Полтавської битви впродовж 1709–1711 рр. перебував у Молдавському князівстві та Кримському ханстві. З 1711 р. повертається у Запорізьку Січ (Олешківську). У 1711, 1713–1714 рр. очолював запорозькі загони під час спільних з татарами рейдів у московські володіння на Гетьманщині та Слобожанщині. Брав участь у військових виправах кримського війська на Кубані та в Кабарді. Помер та був похований на території Кам'янської Січі.

...*Карла XII...* – Карл XII, король Швеції у 1697–1720 рр.

...*Петра I.* – Петро I, російський цар у 1682–1725 рр., з 1700 р. – імператор.

...*кримського хана...* – Йдеться про Девлет (Даулат) Гірея II, кримського хана у 1699–1702, 1708–1713.

...*турецького султана...* – Ахмед III, турецький султан у 1703–1730 рр.

...*Кам'яний Затон на лівому березі Дніпра...* – Урочище Кам'яний Затон – геоландшафтний комплекс у місці злиття рр. Кінської та Дніпра (на північ від сучасного м. Кам'янки-Дніпровської Запорізької області), включав у себе кам'янисту затоку (звідси й назва), що врізалася на 2 км у прибережні піски Кам'янських Кучугур, та мис, що видавався у Дніпро. На Кам'янозатонському мисі функціонувала переправа на правий бік Дніпра. Через подібні особливості свого місцезнаходження та рельєфу Кам'яний Затон часто використовувався запорожцями та кримцями як місце зборів війська. З цих же міркувань у 1686 р. московський уряд заклав там фортецю, що отримала тотожну назву. Хоча різні автори виводять початок цієї московської фортеці, що стояла на лівому березі р. Дніпра, напроти Запорізької Січі (Старої, Чортомлицької), з 1696, 1700 та навіть з 1704 рр., оригінальні джерела, зокрема “*Малороссийские дела*” Російського державного архіву давніх актів (м. Москва), свідчать про те, що її будівництво було завершено впродовж 1686 р., і вже перед початком першого походу В. Голіцина на Крим у ній стояла московська залога під командуванням генерала Г. Косагова (РГАДА, ф. 124, оп. 3, 1687 г., д. 493 “*Ответы гетмана Самойловича на присланные к нему статьи: ...о удержании в крепости Каменном Затоне военных людей под командою генерала Г. Косагова и о способнейшей на Крым дороге. 05.01.1687*”). У наш час більшість території урочища Кам'яний Затон та місцезнаходження однойменної фортеці затоплено Каховським водосховищем.

...*Микитиново...* – Мається на увазі Микитин Ріг, тобто сучасний Нікополь, де стояла Микитинська Січ у 1638–1652 рр.

...*Новобогородицьке на річці Самарі...* – Богородицьку (Новобогородицьку) фортецю у документації кінця XVII – першої половини XVIII ст. часто називають й Самарською – за місцем її знаходження на р. Самарі. Обставини її зведення були такими: напровесні 1688 р. московські воєначальники розпочали пошук місць для закладення фортець “*Самарской черты*”, як вона зветься у тогочасних російськомовних документах. З огляду на невдалий похід В. Голіцина та І. Самойловича на Крим, який відбувся у 1697 р.,

її зведення було продиктовано потребою московського війська в існуванні опорних пунктів на шляху до Криму, в яких можна було б утримувати артилерійські запаси, провіант та фураж. З іншого боку, зведення нової лінії у Посамар'ї – найбільш заселеній та освоєній частині Запорозжя – дозволяло контролювати підвезення продовольства на Січ та пересування козацьких загонів. Згідно з поданням інженера-фортифікатора Вільгельма фон Залена, німця на російській службі, одним з опорних пунктів судилося стати околицям старовинного козацького містечка Самари, при впадінні р. Самари у р. Дніпро (нині територія селища Шевченкового в адміністративній межі м. Дніпропетровська). Зведення Богородицької фортеці відбулося впродовж 1688–1689 рр., але вже у травні 1690 р. вона дуже постраждала від пожежі, а влітку 1691 р. – під час облоги її запорізько-татарським військом П. Іваненка (Петрика). Упродовж 1691–1693 рр. фортецю відновлюють під назвою Ново-богородицької. Наприкінці 1711 р., згідно з умовами Прутського миру, фортецю зривають. Наступного разу російське укріплення під назвою Усть-Самарського ретраншементу було зведено на цьому місці під час російсько-турецької війни 1735–1739 рр.

...*Летопись Самовидца...* – Одна з найважливіших пам'яток української історіографії XVII – початку XVIII ст., автор якої умовно названий Самовидцем. Ним був, на думку більшості дослідників, генеральний підскарбій у часи гетьманату І. Брюховецького Роман Ракушка-Романовський. Яворницький посилається тут на видання даної пам'ятки, здійснене Орестом Левицьким: “Летопись Самовидца по новооткрытым спискам” (К., 1878).

...*князь С. І. Мишецький...* – Мишецький Семен Іванович – князь, російський офіцер. Кілька років перебував на Запоріжжі (1736-1740). Зібрав цікаві свідчення про звичаї запорожців, січову раду, курені тощо. Подавав цінні історико-географічні звістки про річки і балки Нижнього Дніпра, російські редути та ретраншементи 1730-х рр., перелічував 25 давніх городищ уздовж берегів Дніпра на запорізьких землях. Історико-географічні свідчення Мишецького використовували, окрім Д. Яворницького, Я. Новицький, А. Падалка, А. Скальковський та інші дослідники. Твір С. Мишецького розповсюджувався у рукописах, двічі видавався (*Мишецький С. И. История о казаках запорожских.* – М., 1848; 2-е вид. – Одеса, 1852).

С. 17

...*було укладено 18 вересня 1739 року Білгородський мир...* – Фактично сепаратний Белградський мир, укладений між Австрійською та Османською імперіями, та до якого була змушена долучитися імперія Російська, був для останньої вкрай невігідним. Через військові поразки своїх союзників – Габсбургів, у Трансільванії, уряд Єлисавети Петрівни мав зректися своїх територіальних надбань на Балканах – зайнятого російським військами та фактично приєднаного Молдавського князівства. Територіальні надбання імперії на Півдні були теж більш ніж скромними та обмежилися поновленням статус-кво, яке існувало до Прутського миру 1711 р. Умови сепаратного Белград-

ського миру між двома країнами було того ж року підтверджено й двома додатковими конвенціями – Нисською (03.10.1739) та Константинопольською (28.12.1739). Головним питанням обох конвенцій було визначення кордонів між Османською та Російською імперіями.

...таємним радником Іваном Івановичем Неплюєвим (був київським губернатором на той час)... – І. Неплюєв перебував на посаді київського генерал-губернатора впродовж 1740–1741 рр., а згідно з наказом Правлячого Сенату від 07.10.1741 р. його було призначено головним командиром з управління справ у “Малоросії”, в той час як губернаторство на нетривалий час посів М. Леонтьєв, який вже обіймав цю посаду в 1738–1740 рр.

...1740-го року був створений окремий “інструмент”... – описаний Д. Яворницьким “Інструмент” було укладено 04.11.1740 р.

С. 17

...провести за рекою Самарою нову лінію... – Проект Нової Української укріпленої лінії, яку планувалося збудувати на південь від «Старої» Української лінії, було представлено на розгляд у Головну канцелярію артилерії та фортифікації Військової колегії генерал-лейтенантом фон Любрасом у 1744 р. Згідно з ним передбачалося будівництво лінії фортець та редутив від Усть-Самарського ретраншементу (при впадінні р. Самари у р. Дніпро) і далі течіями рр. Самари, Вовчої та Лугані аж до Старого Айдару. Впродовж кількох наступних років план фон Любраса пролежав “під сукном”. Лише наприкінці 1748 р. розпочалися підготовчі роботи, зокрема геодезична зйомка місцевості в околицях майбутньої Лінії. Було обрано місця під закладення 7 фортець, 6 редутив та 1 ретраншементу. Відстань між укріпленнями коливалася від 10 до 30 км, залежно від рельєфу місцевості. Втім, реального будівництва Лінії так і не розпочали.

...з'явилися в Росії серби з Іваном Хорватом від-Куртичем на чолі... – Хорват (Куртіч фон) Іван Самойлович (?–1780). Походив з нобілітованих сербських граничар Марошської Військової Границі, з містечка Куртичі, що поблизу м. Араду (нині на території Румунії), через що й іменувався фон Куртичем. Полковник австрійської служби, один з вищих граничарських командирів Марошської Границі. У 1750 р. починає вести переговори з урядом Єлисавети Петрівни щодо умов переселення до Російської імперії. Наказом імператриці від 24.12.1751 р. йому було даровано привілеї на заселення Нової Сербії. Перебування І. Хорвата на посаді головного командира Новосербського корпусу супроводжувалося значними зловживаннями, що стали предметом розгляду спеціальної комісії. У 1763 р. генерал-поручика І. Хорвата було заарештовано. За результатами розслідування його засуджено до страти (1764), яку було замінено на заслання до Вологди. Із заслання повернувся у 1775 р. завдяки клопотанням його давнього приятеля П. Текелія.

...так звану Нову Сербію... – Нова Сербія (1751–1764), створена за етнічними ознаками з представників балканських народів військова адміністративно-територіальна одиниця. Національний склад переселенців був строкатим: серби, болгары, волохи, греки та інші. Переселення відбувалося під егідою сербського граничарського офіцерства австрійської служби.

24.12.1751 р. було опубліковано іменний наказ про прийняття їх у підданство та оселення у “Задніпрських місцях” (територія сучасної Кіровоградської області). У лідери висунувся полковник І. Хорват, який отримав чин генерал-майора та посаду командира Новосербського корпусу. Нова Сербія була покликана не тільки захищати південні рубежі Російської імперії від нападів кримських орд, а й взяти під контроль запорізьке козацтво та прискорити його остаточне включення до Російської імперії. Спершу Новосербський корпус складався з двох військових одиниць – гусарського Хорватового та Пандурського піхотного полків (кожен з 20 рот (шанців)). У 1759 р. штат корпусу було збільшено за рахунок утворення Новомиргородського гарнізону, а також двох новосформованих гусарських полків – Болгарського та Македонського. Центром Нової Сербії був Новомиргород, в якому розміщувалися штаб, головна канцелярія Новосербського корпусу та резиденція І. Хорвата. Нова Сербія перебувала у веденні Правлячого Сенату, а не Військової колегії, як це було у випадку з іншими військовими поселеннями Російської імперії. Таке виняткове становище корпусу зумовлювалося особистими зв'язками І. Хорвата у вищих колах імперії. З початком ревізії Новосербського корпусу останнього іменним наказом від 11.06.1763 р. було знято з посади, а незабаром – у березні 1764 р. – Нова Сербія увійшла до складу утвореної Новоросійської губернії. При цьому Гусарський полк отримав назву Чорного, а Пандурський – Жовтого. У кожному з них налічувалося відтепер по 16 рот. Новомиргородський гарнізон та Болгарський і Македонський полки через їх некомплектність було скасовано.

... прийшли 1753 року в Росію задунайські слов'яни з Іваном Шевичем... – Шевич Іван Георгійович (?–?). Походив з нобілітованих сербських граничар, полковник австрійської служби. У 1752 р. переселився до Російської імперії, де отримав чин генерал-майора. Один із засновників Слов'яносербії. Керований ним гусарський полк, одну з двох складових частин Слов'яносербії, було поселено по р. Лугань.

... і Райком де-Прерадовичем на чолі... – Прерадович (Прерадович де) Райко (Родіон) Степанович (?–?). Походив з сербського граничарського дворянства, полковник австрійської служби. У 1752 р. переселився до Російської імперії, де отримав чин генерал-майора. Один із засновників Слов'яносербії. Керований ним гусарський полк, одну з двох складових частин Слов'яносербії, було поселено по р. Сіверський Дінець.

... так звану Слов'яно-Сербію... – військова та адміністративно-територіальна одиниця, яка існувала на півдні України паралельно з Новою Сербією (1753–1764). Засновниками її стали згадувані вище полковники австрійської прикордонної служби І. Шевич та Р. Прерадович, які влітку 1752 р., на чолі двох переселенських груп, прибули до Російської імперії. У 1753 р. переселенцям відвели землі у Бахмутській провінції, між рр. Бахмутом, Сіверським Дінцем і Луганню (нині територія Донецької та Луганської областей). Реальне оселення нових мешканців у Слов'яносербії розпочалося лише навесні 1754 р. Кількість іноземців та членів їхніх родин, які були у числі першопоселенців

Слов'яносербії, не була великою – 1513 чол. (станом на 1755 р.). Слов'яносербія підпорядковувалася Військовій колегії. Передатною ланкою між генералітетом цього формування та колегією була Слов'яносербська комісія, що діяла у м.Бахмуті з 1755 по 1764 рр. На початку 1760-х рр. Слов'яносербія, із притаманними їй рисами напівавтономного устрою, вже не відповідала централізаторському курсу внутрішньої політики, який вела Катерина II. У 1764 р. Слов'яносербію було включено до складу Новоросійської губернії. Об'єднані гусарські полки Шевича та Прерадовича відтоді склали єдиний Бахмутський гусарський полк.

...*Омельника...* – Йдеться про р. Омельник (Омельничок), праву притоку Дніпра напроти гирла Ворскли.

...*Самоткані...* – Йдеться про р. Самоткань, що впадала у Дніпро з правого боку у північній частині сучасної Дніпропетровської області. Ця ріка нині майже цілковито висохла.

С. 20

...*поселення Слобідського “малоросійського” полку... з вихідців з підпольських земель та козаків різних полків...* – Йдеться про Новослобідський козацький полк (1752–1764), військову адміністративно-територіальну одиницю, створену за ініціативою російського уряду та розташовану між рр. Дніпро та П.Буг, в їх середній течії (нині територія Кіровоградської та Миколаївської областей). Заселення цього регіону, так званих «Задніпрських місць», відчутно пожвавилось у 1710–1740-х рр. за рахунок вихідців з Гетьманщини та “Польської України”. За переписом 1745 р. на території «Задніпрянщини» вже мешкало близько 20 000 осіб. Російський уряд у 1752 р. включив ці землі, переважно заселені українцями, до складу Нової Сербії. Українському населенню було наказано залишити обжиті місця у 6-місячний термін. Тим же наказом місцевому населенню було дозволено селитися південніше Нової Сербії на 30 км углиб запорізьких земель. Більшість мешканців Задніпров'я (2836 дворів) погодилося на подібну пропозицію. Так було покладено початок Новослобідського полку. Вже на 01.07.1755 р. його населення становило 9644 особи. Переселенці розмістилися у 38 населених пунктах. Верховне командування полку знаходилося у фортеці Святої Єлисавети, заснованої у 1754 р. Територія полку розподілялася на сотні, на чолі яких стояли сотенні отамани. До складу сотні входило від 1 до 4-5 населених пунктів (залежно від кількості мешканців). Землю під поселення було отримано за умови несення козачої служби. 22.03.1764 р. Новослобідський козацький полк було реформовано у Єлисаветградський пікінерський полк у складі Новоросійської губернії.

...*Новоросійської губернії...* – Згідно з конфірмованою 22.03.1764 р. доповіддю сенаторів М. та П. Паніних було створено Новоросійську губернію. На момент створення Новоросійська губернія складалась із Єлисаветградської провінції, до якої увійшли Чорний та Жовтий гусарські полки, Єлисаветградський пікінерський полк разом із старообрядськими слободами; Катерининської провінції, що складалась із Донецького і Дніпровського пікінерських полків, Української лінії та державних слобод Нові та Малі Водолаги; Бахмут-

ського повіту у складі Бахмутського і Самарського гусарського і Луганського пікінерського полків. У лютому 1775 р. Новоросійська губернія була розподілена на Новоросійську та Азовську. Після зруйнування Запорізької Січі її землі розподілили між Новоросійською та Азовською губерніями. Землі Запорізьких Вільностей по правому березі Дніпра, за винятком території між Бугом та Дніпром, увійшли до Новоросійської губернії, тоді як землі по лівому березі, включно з земельним кутом між Бугом і Дніпром – до Азовської губернії. На 1776 р. Новоросійська губернія складалася з Єлисаветградської провінції у складі Єлисаветградського, Крюківського, Катерининського та Ольвіопольського повітів, Полтавської провінції у складі Полтавського та Новосенжарівського повітів; Слов'янської провінції у складі Слов'янського, Саксаганського та Інгульського повітів; Херсонської провінції у складі Херсонського, Кизикерменського та Новопавлівського повітів. Окремою одиницею був Кременчуцький повіт із губернським містом Кременчуком. У такому складі губернія проіснувала до 1784 р., коли її територія увійшла до складу створеного Катеринославського намісництва. Після смерті у 1796 р. імператриці Катерини II Катеринославське намісництво було реорганізовано в Новоросійську губернію, а губернське місто Катеринослав перейменовано в Новоросійськ. Друга Новоросійська губернія проіснувала до 1802 р., коли й була розподілена на Катеринославську, Херсонську та Таврійську губернії.

С. 21

...підписання російсько-турецького миру в Кучук-Кайнарджі 10 липня 1774 р. ... – Мир між Російською імперією та Туреччиною підписаний у селищі Кючук-Кайнарджі поблизу Сілістрії. Він ознаменував завершення російсько-турецької війни 1768–1774 рр. Договір складався із двадцяти восьми артикулів і двох додаткових, так званих сепаратних артикулів. За його умовами скасовувалися попередні механізми відносин, які були зафіксовані у договорах та домовленостях, крім конвенції 1700 р. про кордони Азовської губернії, і запроваджувалася нова система взаємин. Основні положення договору були сформульовані в першому артикулі і проголошували “незалежність” Кримського ханства з усім народом “кримським, буджацьким, кубанським, едісанським, джамбуйлукським та едичкульським” від Османської і Російської імперій. Крім того, згідно з договором, до Російської імперії переходило Чорноморське узбережжя із фортецями Керч та Єнікале в Криму і Кінбурн, який контролював вихід із Дніпровського лиману. Молдова і Валахія фактично отримали автономію, а Росія набула права втручатися у їхні справи під виглядом захисту християнського населення. Водночас Росія повертала Кримському ханству завойовану землю між Бердою, Кінськими Водами і Дніпром, а також усю землю до польського кордону, між Бугом і Дністром, крім землі між Дніпром та Бугом, яка залишалася за Росією. Договір також регулював цілий комплекс торговельних відносин, зокрема надання права проходу російським торговельним судам через протоки Босфор та Дарданелли. За додатковими секретними артикулами Туреччина зобов'язувалася виплатити Російській імперії контрибуцію у розмірі 4,5 млн. карбованців.

...Гарду... – Тут мається на увазі найбільший запорізький гард (споруда для лову риби) у однойменному урочищі біля сучасного с. Богданівки Доманівського р-ну Миколаївської обл.

С. 23

...до “новодніпровської лінії”... – Йдеться про Нову Дніпровську лінію укріплень, будівництво якої розпочалося вже під час російсько-турецької війни 1768–1774 рр., хоча проекти по її спорудженню почали розроблятися ще з середини 1760-х рр. 10.05.1770 р. за поданням Воєнної колегії імператрицею Катериною II були затверджені положення щодо устрою лінії фортець по ріках Берді та Московці. Керівництво стосовно будівництва покладалося на генерал-поручика М. Деденева. У кінцевому проекті передбачалося збудувати сім фортець: Олександрівську, Микитинську, Кирилівську, Захар’ївську, Григорівську, Олексіївську та Петрівську. Головними вважалися фортеці Олександрівська та Петрівська. Їхнє будівництво розпочалося вже влітку 1770 р. Місце для Олександрівської фортеці було обрано над річкою Мокрою Московкою, однак вже у 1771 р. виявились серйозні недоліки такого вибору, і фортецю було перенесено на річку Суху Московку, а на попередньому місці виник форштадт, який з часом злився з фортецею і став містом Олександрівськом (Запоріжжям). Місце для будівництва Петровської фортеці було обрано при впадінні річки Берди в Азовське море. Нині це село Новопетрівка Запорізької області. В інших фортецях, зокрема Микитинській, Захарівській та Олексіївській, було збудовано фортифікаційні споруди і числилися гарнізони. Під час наступної російсько-турецької війни 1787–1791 рр. фортеці Нової Дніпровської лінії використовувались як фуражні та провіантські склади і місця розміщення військ. Після сходження на російський престол Павла I фортеці у 1797 р. були ліквідовані.

...У територіальному відношенні усі землі запорізьких козаків ділилися спершу на п’ять, а потім (з 1734 року) на вісім паланок чи округ повітів... – Д. Яворницький помиляється, до 1734 р. розподілу території Запорожжя на паланки не існувало. Турецьке слово «*palanka*», яке в свою чергу було запозиченням з угорської, означало поселення, обнесене палями (форт). Очевидно, що за часів кримської протекції ханські та султанські адміністратори поширили його на найбільші запорізькі військові слободи, в яких перебувала військова залога та представники місцевої адміністрації. Паланкове начальство, з одного боку, представляло перед кримськими (турецькими) урядовцями інтереси населення підвладної їм округи, з іншого ж – забезпечувало виконання ним військової повинності, сплату окремих видів податків тощо. Таким чином, паланковий устрій поєднав у собі як споконвічні традиції козацького управління територіями, так і запозичення з османсько-кримської адміністративно-територіальної системи. Після повернення запорожців у російське підданство паланкову систему було збережено та впродовж 1740-х рр. поширено на всі землі, на які сягав військовий та політичний вплив Коша. Відтоді паланками, у більш широкому розумінні, починають називати не лише центральні поселення, а й адміністративно-територіальні одиниці, на які розподі-

лялися землі Запорізьких Вільностей. Кількість паланок на території Запорожжя впродовж 1734–1775 рр. коливалася від 5 до 10.

...*Новий Кодак і Старий Кодак*... – Старий Кодак – населений пункт, від якого бере свій початок сучасний Дніпропетровськ, було засновано як фортецю у 1635 р. Його залишки збереглися на південній околиці міста, неподалік від аеропорту. Новий Кодак виник дещо пізніше (у 1645 або 1650 рр.), у XVIII ст. став центром Кодацької паланки. Нині – райони Дніпропетровська “Нові Койдаки” та “Червоний Камінь”.

...*Китайгород*... – Китайгород – нині смт на березі р. Орель поблизу Царичанки – райцентру Дніпропетровської області. У 1674 р. Китайгород став центром однойменної сотні Полтавського полку.

...*Шульгівку*... – Села на півночі сучасної Дніпропетровської області на лівому боці р. Оріль.

...*Піщану Самар*... – Мається на увазі сучасне село Піщанка, що під Новомосковськом.

...*ногайських татар*... – Хоча ногайці, як і татари, є тюркомовним народом, однак їх не можна ототожнювати, як це традиційно робилося в історіографії XVI–XVIII ст. і багатьма авторами пізнішого періоду, в тому числі й Д. Яворницьким.

С. 27

...*Геродота*... – Геродот Галікарнаський (між 490 і 480 рр. – 424 рр. до н.е.), видатний давньогрецький культурний діяч. Його твір “Історія” приніс йому заслужену славу “батька історії”. В одній з книг “Історії” описується Північне Причорномор’я, давньогрецькі міста-колонії і “Скіфія”.

...*Гіпаніс*... – Йдеться про р. Південний Буг.

...*Йордан*... – Готський історик VI ст., у творі якого міститься чимало даних про Україну.

...*Костянтин Порфирородний*... – Костянтин VII Порфирогенет (Багрянородний) (905–959), візантійський імператор з 913 р., автор низки важливих праць, насамперед трактату “Про управління імперією”, де є чимало даних про Північне Причорномор’я, район дніпрових порогів.

...*М. І. Надеждина*... – Микола Надеждін (1804–1856), російський історик, журналіст, публіцист і видавець, професор Московського університету.

...*Шафарика*... – Павло Шафарик (1795–1861), видатний чеський суспільний і науковий діяч, філолог й історик, автор цінних праць зі слов’янської історії та філології.

С. 30

...*Мишуриноного Рогу*... – Мишурин ріг – кам’янистий мис на правому боці Дніпра, де в XVI ст. була одна з найзручніших переправ і де виникло козацьке поселення. У 1743 р. Мишурин ріг було включено до Полтавського полку. Нині – село Верхньодніпровського р-ну Дніпропетровської обл.

...*Таромського виступу...* – Йдеться про міс, де виникло поселення Таранський (Таромський) Ріг, нині район Дніпропетровська у північній його частині, на правому березі Дніпра.

...*Монастирського острова...* – Острів, який знаходиться біля правого берега Дніпра в районі сучасного парку ім. Шевченка Дніпропетровська. Під такою назвою відомий як мінімум з XVII ст., хоча у XX ст. були спроби нав'язати йому інші назви (Богомолівський, Комсомольський та ін.).

... *виготовлених Катеринославською губернською креслярнею...* – архів Катеринославської губернської креслярні не зберігся. Але чистовики, матеріалів, підготовлених цією установою, відклалися у фондах Російського державного архіву давніх актів (Москва): ф. 1355. Економічні примітки до генерального розмежування земель; ф. 1294. Фонди межових установ; Ф. 1356 Губернські й повітові карти, атласи і плани; Ф. 1308 Польові записи до розмежування земель.

С. 31

...*до фортеці Олександр-шанець...* – Зведення серії укріплень, відомих під назвою Олександр-шанця, або Олександр-шанців, відноситься до часів російсько-турецької війни 1735–1739 рр. Під час маршу російського війська на турецьку фортецю Очаків уздовж правого берега р. Дніпра та Бузько-Дніпровського лиману було закладено низку шанців та ретраншементів, що мали стати опорними базами для утримання провіантських складів та арсеналів, поштових станцій тощо. Одним з них був Олександр-шанець, зведений на високому місі р. Дніпра неподалік від початку дніпровських гирл (південні околиці сучасного м. Херсона). Після закінчення війни споруди Олександр-шанця було демонтовано, а укріплення частково зриті, оскільки ці землі й надалі залишалися у володіннях Османської імперії, і не було сенсу віддавати туркам вже готовий фортифікований район. Чергового разу Олександр-шанець було відновлено під час російсько-турецької війни 1768–1774 рр. Він знову стає одним з пунктів, що мали забезпечити взяття Очакова. Оскільки згідно з умовами Кючук-Кайнарджийського миру 1774 р. землі у межиріччі Дніпра та П.Бугу відходили до Російської імперії, то Олександр-шанець продовжив своє існування та ліг в основу закладеної у 1778 р. Херсонської фортеці. Відтак, саме це укріплення, зведене у 1737 р., було предтечею сучасного Херсона.

С. 32

...*до Шангірейського ретраншементу, побудованого 1771 року на північній голові острова Тавані...* – Це російське укріплення в районі Таванської переправи у 1771 р. відновлено на місці давньої турецької фортеці Шахінкермену (тур. *Şahin-kermen* – Соколина фортеця). Також ця фортеця у документах XVI–XVII ст. фігурує й під назвою Мубареккермен (тур. *Mubarek-kermen* – Благословенна фортеця). Ця фортеця знаходилася навпроти Ісламкермену, у північно-східній частині о.Тавань, та контролювала ліве річище

Дніпра у районі Таванської переправи. Турецький Шахінкермен було знесено гетьманськими та московськими вояками у 1697 р. За умовами Константинопольського (1700) та Белградського (1739) мирних договорів укріплення на о.Тавань не відновлювалися турками. Під час чергової російсько-турецької війни 1768–1774 рр. російське командування згадало про стратегічні переваги острова, який контролював акваторію нижньої течії р. Дніпра, та заклало укріплення, яке, хоча й у перекрученому вигляді, успадкувало назву фортеці-попередниці. Після 1774 р. ретраншемент втрачає військове значення. Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. рештки турецької фортеці та російського ретраншементу було розібрано мешканцями сусідньої Каховки для господарських потреб, а велика повінь 1848 р. взагалі зміла верхню частину о.Тавані та поховала на дні ріки місцезнаходження Шангірейського ретраншементу (Шахінкермену).

С. 33

...Рудольфа II... – Рудольф II Габсбург, імператор “Священної Римської імперії” у 1576–1612 рр.

...Ериха Лясоти... – Ерих Лясота фон Стеблау (1550–1616), відомий дипломат на службі Рудольфа II, мемуарист. Здійснив успішну подорож на Січ (1594), щоб залучити козаків для походу проти Османської імперії. Свої враження від побуту на Січі описав у своєму щоденнику, який є цінним джерелом до історії запорізького козацтва, містить важливі географічні описи.

...Боплана... – Гійом Левасер де Боплан (1600–1673), французький інженер, картограф, мандрівник і мемуарист. У 1630–1647 рр. перебував на службі Речі Посполитої, діяв в Україні, будував Кодак (1635) та інші фортеці й палаци. На основі своїх вражень написав книгу “Опис України” (1651), у якій змалював запорізьких козаків та спосіб їхнього життя, подав цінні географічні дані й детальну карту України. Книга Боплана здобула значну популярність, неодноразово видавалась і в російському, і в українському перекладах. Див.: Боплан Г. Л. Опис України. – К., 1990.

...Іматра... – Іматра – найзнаменитіший водоспад у Фінляндії.

С. 34

...острова Малеого Дубового... – Дніпровські острови Пурисів (Явлений) і Малий Дубовий (Абазин, Лбовшинський, Маркусів) знаходилися посеред русла Дніпра між сучасними селищами Великий Луг і Підпорожнянське, що нині входять у смугу м. Запоріжжя, за 1 км і 2,3 км, відповідно, нижче останнього Вільного порога. Ці землі, неподалік від Кічкаської переправи, були місцем сутичок з половцями і татарами. Точне місце загибелі князя Святослава визначити неможливо за браком письмових джерел. Літописи повідомляють тільки, що Святослав у 972 р. “приде в пороги”, де на нього напали печеніги. Численні твердження щодо конкретного місця загибелі князя є лише здогадками. Князь міг бути вбитим у межах порожистої частини Дніпра

від південного порога Вільного до північного порога Кайдацького. Очевидно, Святослав загинув біля найбільш складного і небезпечного порога, яким вважався Ненаситецький, коли його загін біля берега проводив човни через каміння.

...хутір *Марієнталь*... – Знаходився на правому березі Дніпра біля південно-східної околиці сучасного села Придніпровського Запорізького району і області. Заснований у другій чверті XIX ст. У 1856 р. у поміщика Лачинова землю й хутір купив меноніт Корній Корнійович Генріхс. У 1913 р. хутір належав його сину Андрію Генріхсу. Був відомим також як хутір Лачинове, Генріхса, Генріхсталь. Територія хутора затоплена Дніпровським водосховищем.

...*Книга большого чертежа*... – Наприкінці XVI ст. в Московській державі було створено “*Большой чертеж всему Московскому государству*”. У 1627 р. він був поновлений. Новий варіант мав додаток – “Чертеж полю до Перекова”, що являв собою карту шляхів із Москви до Криму. До цих карт було впорядковано “Книгу Большого чертежа”, яка, на відміну від креслень, збереглася до нашого часу.

...“*Изследованиях*” Лерберга... – йдеться про дослідження “*Untersuchungen für Erläuterung der alteren Geschichte Russlands*” А.-Х. Лерберга. Лерберг Аарон-Христіан народився у 1770 р. у Дерпті. Один із засновників Дерптського університету. В 1807 р. обраний до Російської академії наук ад’юнктом, а згодом і дійсним членом. Досліджував давню російську географію та генеалогію. Автор багатьох статей з цих питань, які у 1816 р., вже після смерті Лерберга, були зведені в один том “Досліджень” і видані німецькою мовою. Через три роки Д. Язиковим було здійснено і опубліковано переклад цього тому російською мовою.

“*Чанлі*”. Село на лівому боці Дніпра, нині в межах Дніпропетровська.

С. 37

...*Професор Будилович*... – Йдеться про роботу професора А. Будиловича “*Первобытные славяне в их языке, быте и понятиях по данным лексикальным. Исследование в области лингвистической палеонтологии славян*”, перша частина якої вийшла у Києві в 1878 р. Будилович Антон Семенович (1846–1908) після закінчення в 1867 р. історико-філологічного факультету Санкт-Петербурзького університету працював на кафедрі слов’янської філології під керівництвом І. Срезневського. Після захисту магістерської дисертації – ординарний професор Ніжинського історико-філологічного інституту кн. Безбородька в Ніжині. З 1881 р. професор, а згодом і декан історико-філологічного факультету Варшавського університету. З 1892 р. ректор Юр’ївського університету. Зазначимо, що впродовж 1895–1896 рр. Д. Яворницький, працюючи на посаді чиновника з особливих доручень при Варшавській казенній палаті й активно готуючись до складання магістерських іспитів у Варшавському університеті, мав гарну можливість студіювати праці

А. Будилевича. Зокрема, професору М. Ковальському в державному архіві міста Варшави вдалося відшукати матеріали щодо підготовки й складання магістерських іспитів Д. Яворницьким (*Ковальський М. П. Невідомі документальні свідчення про варшавський період наукової діяльності Дмитра Івановича Яворницького (1895–1896 рр.) // До 90-річчя Катеринославської ученої архівної комісії (1903–1916 рр.): Збірник статей.* – Дніпропетровськ, 1993. – С. 5–21).

...*Экономические примечания Екатеринославского уезда...* – Д. Яворницький посилається на Економічні примітки до Катеринославського повіту, які зберігались у втраченому фонді Катеринославської креслярні.

С. 39

...*після падіння Січі вона доручила інженер-майорові Францові де-Волану спорудити на Дніпрі, при порогах Кодацькому, Сурському, Лоханському й Ненаситецькому, особливі канали...* – Йдеться про будівництво обвідних каналів на дніпровських порогах, яке розпочалось у 1780 р. Їх будівництво взяв на себе купець М. Фалеев. Д. Яворницький робить помилку, яку було розтиражовано подальшими численними публікаціями. Російська імператриця не могла доручити Францу де Волану спорудження каналів на дніпровських порогах, оскільки він прибув до Росії у 1788 р.

Волан де, Франц народився в Антверпені, виховувався у батьків матері в Німеччині. З 1799 р. служив картографом у колонії Сурінам (голландській Гвіані). Після захоплення Пруссією Голландії в 1786 р. переходить на російську службу. З 1788 р. в Росії, де направляєтья спочатку до ескадри Грейга на Балтійському морі, а з 1789 р. – на південь в армію Г. Потьомкіна, де займався проектуванням фортифікаційних споруд та картографуванням південних територій. З 1790 р. брав активну участь у проектуванні міста Миколаєва, а з 1792 р. при експедиції будівництва південних фортець. Розробляє спільно із О. Суворовим та Й. де Рибасом план походу на Константинополь. З 1794 р. очолив експедицію з будівництва міста Одеси і одеського порту. За царювання Павла I займався будівництвом Маріїнського каналу. На початку ХІХ ст. – у департаменті шляхів сполучень, а з 1812 р. – директор цього департаменту. Помер у 1818 р.

...*Виконання основних робіт було віддане у відкуп обер-комісарові Михайлові Фалееву...* – Гжатський купець Михайло Леонтійович Фалеев прибув до Кременчука у 1775 р. Бувши добре знайомим із Г. Потьомкіним, отримував вигідні підряди на поставку провіанту і фуражу для армії. У 1776 р. узяв землю під заселення. Коли населення його слободи Вольної зросло до 600 душ, згідно з “Планом роздач землі в Новоросійській губернії” отримав чин прем’єр-майора. У 1780 р. взявся за свій кошт розчистити дніпровські пороги і зробити обвідні канали. Д. Яворницький дещо помиляється. Держава не віддавали ці роботи на відкуп М. Фалееву, але надавала виконавцю робіт допомогу, направляючи для здійснення бурильних та вибухових робіт солдатів регулярної армії. У цьому ж таки 1780 р. роботи на Ненаситецькому порозі були завершені, і перша барка успішно пройшла новозбудованим каналом,

який ще й до початку ХХ ст. називався Фалеевським. За цю роботу М. Фалеев отримав особисту вдячність імператриці та орден Св. Володимира. Це й була нагорода, яка з лихвою покривала усі витрати колишнього купця, адже орден надавав право спадкового дворянства. У 1787 р. М. Фалеев був призначений командиром Дніпровських лоцманів, яких поселено в с. Кам'янці (Лоцманській-Кам'янці). У подальшому був керівником робіт з будівництва м. Миколаєва. Помер у 1792 р.

...*Академікові Василеві Зуєву...* – На час подорожі в 1781 р. південним краєм Василь Зуєв ще не був академіком. Звання академіка молодому ад'юнкту Російської академії наук було надано лише у 1787 р., вже після виходу у світ його подорожніх нотаток “*Путешественные записки от Санкт-Петербурга до Херсона в 1781 и 1782 г.*”.

Зуєв Василь Федорович (1754–1794) походив із солдатської сім'ї. По закінченні гімназії й університету був направлений у 1774 р. за кордон для удосконалення знань. Після повернення захистив дисертацію та отримав звання ад'юнкта академії. У 1781 р. Академія наук доручила йому обстеження та опис приєднаних до Росії за Кючук-Кайнарджийським миром гирла Дніпра і земель між Бугом та Дніпром. Під час подорожі південним краєм від Кременчука до Херсона він був свідком розорення запорізьких зимівників і насильницького переселення запорожців до міст і слобод, будівництва обвідних каналів на дніпровських порогах, що й зафіксував у своїх подорожніх нотатках. Частина записок В. Зуєва не увійшла до його “*Подорожних записок*”, а публікувалась окремими статтями в “*Месяцесловах исторических и географических*”, зокрема “*О бывших промыслах запорожских казаков и найпаче рыбном*”, яка з'явилась у “*Місяцеслові*” за 1783 р. Ці нотатки, особливо щодо рибного промислу запорожців, є унікальним джерелом, до якого особливо часто звертався Д. Яворницький, постійно цитуючи цілі сторінки із “*Подорожніх записок*” і статті про запорізький рибний промисел.

...*генерал-ад'ютанта Клейнмихеля...* – Йдеться про Петра Михайловича Клейнмихеля (1793–1869), за Олександра І начальника штабу воєнних поселень. Генерал-ад'ютант з 1826 р. За відбудову згорілого Ермітажу отримав у 1839 р. графський титул. З 1842 р. Головний керуючий шляхами сполучення і публічними будівлями. На цій посаді залишався до 1855 р. За його керівництва поширилось будівництво шляхів сполучень, особливо залізниць. Втім його ім'я пов'язують із численними зловживаннями та розтратами казенних грошей на будівництві, що й призвело до його відставки.

С. 40

...*Афанасьев-Чужбинский...* – О. С. Афанасьєв-Чужбинський (1817–1875), український історик, етнограф, мовознавець і письменник, зокрема написав твір “*Поїздка на Дніпровські пороги й на Запорожжя*” (1858).

С. 41

... *села Аул...* – Йдеться про Аули, козацьке село середини ХVІІІ ст., нинішнє смт Дніпропетровської обл.

...*Романкова...Тригузного...* – Козацькі села на правому боці Дніпра в межах Дніпродзержинська Дніпропетровської обл. Романково під назвою Романів згадує Боплан у своїй книзі: *Боплан Г. Л. Опис України.* – С. 38.

...*Половицею...* – Половиця – козацьке поселення другої чверті XVIII ст., нині центральна частина Дніпропетровська, від обласного історичного музею до правого берега Дніпра.

...*Лоцманською Кам'янкою...* – Козацьке поселення, перші відомості про яке відносяться до 1656 р. Нині – в межах Дніпропетровська (Лоцманська Кам'янка, Лоцкам'янка) у південній його частині, на правому боці Дніпра.

С. 42

...*Федорівка...* – Федорівка – село у Запорізькій області на межі з Дніпропетровською, на правому березі Дніпра.

С. 43

...*Порт-Мішель...* – Йдеться про урочище і колишній хутір біля південно-західної околиці с. Біленького (Запорізького району і області). Хутір був заснований у середині XIX ст. як Нова Слобідка. Власник річної пристані біля хутора Миклашевський дав екзотичну назву Порт-Мішель. Так само почав називатись і хутір. Мода на такі назви була поширена серед поміщиків середині XIX ст. Неподалік є село Добра Надія (колишнє поміщицьке село Мис Доброї Надії) Томаківського р-ну Дніпропетровської обл. Народна назва колишнього хутора й урочища Портмашево. Територія частково розмита і затоплена Каховським водосховищем.

С. 44

...*з Монастирка цариця Катерина II під час свого відвідування Новоросійського краю 1787 р. милувалася величним видом, що відкривається звідси на Дніпро і його страшний поріг Ненаситець...* – Д. Яворницький без застереження подає перекази щодо перебування імператриці Катерини II на дніпровських порогах, зокрема Ненаситецькому порозі, які були поширені серед населення Південної України. У наступних своїх працях, зокрема географічно-історичному нарисі “Дніпрові пороги”, який було видано Державним видавництвом України в 1928 р., він виправляє цю недоречність і наголошує на тому, що імператриця Катерина II не могла бути на скелі Монастирка, оскільки правитель Катеринославського намісництва І. Синельников приймав її у спеціально збудованому на березі Дніпра палаці свого маєтку, звідки й відкривався чудовий краєвид на Ненаситецький поріг і звідки імператриця спостерігала проходження порогом своєї флотилії.

С. 45

...*Павло-Кічкаса...* – Нині – район Запоріжжя на лівому боці Дніпра біля Дніпрельстану.

...*проїзду цариці Катерини II...* – Йдеться про подорож з Петербурга до Криму, яку здійснила у 1787 р. Катерина II (російська імператриця у 1762–1796 рр.).

...середня скеля на лівому березі Дніпра нижче Кічкаса (ліжко Сагайдака)... – Мається на увазі прибережна скеля в урочищі Сагайдачному за 100–150 м нижче колишньої Дурної скелі, тепер біля вул. Скальної. У минулому мала вигляд великого кургану до 30 м заввишки, до 650 кроків навкруги, поросла високим густим лісом і непролазним чагарником. На скелі була відкрита неолітична стоянка, там лежав камінь – “крісло Сагайдака” (знищений 1883 р.). Скеля була значно пошкоджена під час спорудження Дніпрогесу кам’яним кар’єром.

...Дурна... – Йдеться про скелю в урочищі Сагайдачному, яка у минулому як частина лівого кам’янистого берега Дніпра далеко виступала в ріку навпроти північної окраїни острова Хортиця. Заважала судноплавству, тому й назва така. Є інші версії і легенди щодо походження назви. Знищена під час будівництва шлюзу і греблі Дніпрогесу. Залишок скелі є по правий бік судноплавного каналу біля виходу з шлюзів.

...Стовпи... – Ці камені мають також назву Три Стоги. У кожній зі скель своя назва – “Крісло Катерини” (“Диван”), “Середня” та “Похила”. Нині вони не затоплені Дніпровською греблею і знаходяться відразу за нею. На Середній скелі є заглиблення 1,5 м завширшки і один метр глибиною, яке має назву “Запорізька миска”. За народними переказами, запорізькі козаки в сонячну погоду в цій місці варили вареники. Водночас Д. Яворницький передає поширену й сьогодні, особливо серед мешканців Запорізького краю, легенду про перебування імператриці Катерини II на одній із трьох скель, на скелі “Диван”. За розширеною версією цієї легенди, імператриця захотіла побувати на Запорізькій Січі, що була на острові Хортиця. Але за традицією жінок не допускали на Січ, а тому ніхто із місцевих рибалок не хотів перевозити імператрицю на Хортицю. Нарешті один погодився, посадив царицю в човен і вирушив від берега до Хортиці. Але сивий Дніпро не міг винести такої наруги, а тому раптом піднялася страшна буря, й імператриця, так і не допливши до Хортиці, мусила пристати до однієї зі скель – “Стовпів”. Усю ніч лютувала буря, а цариця сиділа на скелі. На ранок рибалка умовив царицю відмовитися від її затії відвідання Січі на Хортиці. Як тільки цариця вирішила повертатися назад, буря враз вщухла. Так цариця і не побувала на Січі і на Хортиці. Ґрунтом для такої легенди було те, що маршрут подорожі імператриці суходолом від Катеринослава до Херсона передбачав ночівлю у спеціально збудованому палаці у проєктованій слободі Хортиця, що розташовувався на річці Верхня Хортиця за 7 км перед балкою Канцерка, де також передбачалася зупинка. Саме ночівля імператриці у Верхній Хортиці, сьогодні – це район міста Запоріжжя, і стала підставою для виникнення легенди.

С. 47

...Сірка... – Іван Сірко (поч. XVII ст. – 1680), видатний діяч запорізького козацтва, якого 15 разів обирали кошовим отаманом. Помер і був похований на своїй пасіці в с. Грушівка біля Чортомлицької Січі, біля сучасного с. Капулівка. Див.: Мицик Ю. Отаман Іван Сірко. – Запоріжжя, 2000.

С. 52

...слободи Діївки... – Діївка – козацьке поселення, засноване козаком Максимом Дієм у середині XVIII ст. на правому боці Дніпра. Нині – північна околиця Дніпропетровська.

...слободи Фабричної... – Один з давніх районів Дніпропетровська (Катеринослава, Січеслава), початок якому поклали наприкінці XVIII ст. робітники суконної фабрики (нині – приміщення хлібозаводу № 1 на пр. Карла Маркса у Дніпропетровську, неподалік від залізничного вокзалу). Сама слобода виникла на протилежному боці від сучасного залізничного вокзалу, поблизу залізничного депо, і простягалася від цього місця на північ уздовж берега Дніпра. У 70–80-х рр. XX ст. це поселення майже повністю було зліквідовано, його територію зайнято комбайновим та іншими заводами. Вихід до Дніпра цей район мав насамперед по ще існуючій вулиці Павлова (первісна назва – Воронцовська).

...Потьомкінського парку... – Нині – парк ім. Шевченка.

...служував притулком для грецьких монахів... – Дані про існування грецького монастиря на Монастирському острові з 870 р. та перебування у ньому княгині Ольги, князя Володимира Святого, Мстислава Ізяславича є недостовірними. Ця штучна легенда бере свій початок від твору катеринославського єпископа Феодосія (1880): *Феодосий Макаревский*. Матеріали для историко-статистического описания Екатеринославской епархии. Церкви и приходы прошедшего XVIII столетия. (Дніпропетровськ, 2000. – С. 42-44, 149) і Яворницький некритично її повторює. Водночас перебування княгині Ольги та князя Володимира Святого на цьому острові є безсумнівним.

С. 53

...Володимир... – Володимир Святий, великий князь київський у 983–1015 рр.

...Мстислав Ізяславич... – Мстислав-Федір Ізяславич, великий князь київський у 1158–1159, 1167–1169, 1170 рр. У 1153 р. розбив половців на рр. Орелі та Самарі. Див.: Літопис руський. – К., 1990. – С. 257.

...1660 року татари з ханом... – Йдеться про Мухамед Гірея IV, кримського хана у 1641–1644 і 1654–1666 рр.

.. Василя Борисовича Шереметева... – Василь Шереметев (1622–1682), російський воєначальник, київський воевода у 1658–1660 рр. Потрапив у полон до польсько-татарських військ після поразки під Чудновим та Любаром восени 1660 р.

...Кирилом Красівським... – Кирило Красівський, полковник Самарської паланки, згадується в документах 1747 р. (Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів 1734–1775. – К., 2000. – Т. 2. – С. 693).

...Самарському...монастиреві... – Свято-Микільський пустинний чоловічий монастир було засновано у 1602 р. Він знаходиться під м. Новомосковськом (Самарою) Дніпропетровської обл.

...Євстафій Могілянський... – Євстафій (Остап; чернець ім'я – Єліфаній (Могілянський), перша чверть XVIII ст. – 1769), викладач Києво-Могілянської Академії, священик, проповідник при дворі імператриці Єлизавети, брат київського митрополита (у 1757–1770) Арсенія Могілянського. Євстафій Могілянський був призначений полтавським протопопом у 1744 р., став ченцем у 1761 р. З 1761 р. – архимандрит ніжинського Назарет-Богородицького монастиря, з 1769 р. – настоятель Свято-Микільського пустинного монастиря у Києві.

С. 54

... плану Катеринослава 1786 р... – Йдеться про план будівництва Катеринослава, розроблений запрошеним із Франції архітектором К. Геруа в 1786 р. і апробований Г. Потьомкіним. Виконаний на замовлення Г. Потьомкіна, цей план відбивав амбіційні прагнення намісника перетворити Катеринослав у південну столицю Російської імперії. Відтак розміри храмів, будівель та вулиць повинні були приголомшувати своєю грандіозністю. Зокрема, за кресленнями К. Геруа, спроектований собор Преображення Господнього мав бути на “аршинчик” вищим за собор Св. Павла у Римі. З початком російсько-турецької війни і нестачею коштів від плану будівництва К. Геруа відмовилися. Вже в 1788 р. за наказом Г. Потьомкіна розробку нового плану будівництва Катеринослава було доручено архітекторові Старову. Втім від планів перетворення Монастирського острова у міський громадський сад не відмовилися. В першому описі Катеринослава 1792 р., укладеному губернатором В. В. Каховським, зазначалося, що “противулежащий остров...может со временем обращен быть в приятное и увеселительное гульбище для всего города”.

С. 54

...Ігрени... – Ігрень (Огринь) – село, потім – передмістя Дніпропетровська у лівобережній його частині, нині – в межах міста.

...Після зруйнування Січі цей острів дістався у володіння князеві О. О. Прозоровському... за яких обставин він перейшов у володіння прем'єр-майора Олексія Максимовича Синельникова – невідомо... – Маємо певну хронологічну невідповідність. Олексій Максимович Синельников, рідний брат Катеринославського губернатора Івана Максимовича Синельникова, перебував у чині прем'єр-майора до початку 1780-х рр., адже на початок 1784 р. вже мав чин підполковника, а на кінець 1780-х рр. – полковника. У цьому званні він перебував на посаді Голови карної палати Катеринославського намісництва (1787–1792). Водночас згідно з експлікацією до Атласу Катеринославського намісництва 1793 р. острів Становий, загальною площею в 80 десятин, перебував у повній власності генерал-аншефа, князя О. Прозоровського. Ситуація не змінилася і на 1795 р. Отже, острів Становий міг перейти від О. Прозоровського до полковника Синельникова не раніше як у другій половині 1790-х рр. Прозоровський Олександр Олександрович (1732–1809), князь, фельдмаршал. Учасник Семирічної війни. Під час російсько-турецької війни 1768–1774 рр. успішно командував військовими з'єднаннями – мобільними передовими

загонами. В одному такому загоні служив Г. Потьомкін. З 1775 р. до осені 1776 р. – керівник військами на півдні. Брав активну участь у зруйнуванні Запорізької Січі. Керівник військових з'єднань, направлених до Криму для придушення антиросійських виступів у 1778 р. Один з активних організаторів ліквідації Кримського ханства і приєднання Криму до Російської імперії. Його статус дав можливість одержати на півдні чисельні маєтки, більшість яких містилася на землях колишніх Запорізьких Вільностей. На початку 1790-х рр. за родиною О. Прозоровського нараховувалося понад 50000 десятин землі. Найбільшими маєтностями були селища Чаплі, Троїцьке, Терсянка, Вишеньки, Колонія в Новомосковському та Межиричі в Павлоградському повітах, загальною площею в 30 000 десятин.

С. 57

...*В. Ф. Малами...* – Віра Федорівна Малама, катеринославська поміщиця.

С. 58

...*Г. Р. Державину...* – Гавриїл Державін (1743–1816), російський поет і державний діяч, міністр юстиції (1811–1813).

... *володіють Синельникови й Милорадовичі...* – У 1780 р. Явдоха Васи́лівна Синельникова отримала землю під заселення слободи у розмірі 5 707 десятин на правому березі Дніпра, до якої увійшла і половина острова Станового. Маєток Я. Синельникової отримав назву слободи Військової через те, що вона була заселена колишніми козаками Війська Запорізького Низового.

С. 60

...*зається Змієвою...* – Змієва печера знаходилась між селами Волоське та Майорка на правому боці Дніпра, приблизно в 20 км від Дніпропетровська. Після уведення в дію Дніпрельстану у 1932 р. ця печера була затоплена. За думкою деяких науковців ХІХ ст., саме з цієї печерою слід пов'язувати легенду про Геракла, який зійшовся тут з жінкою-змією, і від шлюбів з якою народилися три прародителі скіфів: Артаксай, Колаксай і Гіпоксай.

С. 62

...*острові Кухаревому, о. Коханий...* – Острів Кухарів (Кухарський), завдовжки 2,5 км, завширшки 1,5 км, до створення Дніпровського водосховища знаходився навпроти сучасного с. Андріївки (Вільнянського району Запорізької обл.). Між островом і правим берегом Дніпра був Лишний поріг. Так званий острів Коханий вперше згадується у “Хроніці Польщі” в статті “Про козаків низових, яких звичайно звать запорозькими” М. Бельського. Острів Коханий (зміст – улюблений для засідок проти татар) помилково був віднесений Бельським до Дніпра. Насправді острів знаходився між порогами р. Бугу, адже саме на Бузі знаходилися Кременчуцький і Кучманський броди, які Бельський пов'язував з о. Коханим.

...*Бельського...* – Мова йде про польського хроніста Марціна Бельського (1495–1575) та його головний твір “Хроніка Польщі” (Останнє видання: Kroniczka Marcina Bielskiego. – Sanok, 1856. – Т. 1-3). Її доповнив і видав наприкінці

XVII ст. син Марціна Бельського – Йоахим (1550–1599), теж хроніст. На сторінках даного твору згадується дніпровський острів Кохане, на якому жили козаки.

...*Лукомського*... - Степан Лукомський (1701–1779), український історик, автор “Зібрання історичного” (1770) – компіляції з українських літописів та польських хронік, козацький сотник.

С. 63

...*Сельцо Виноградовка с островом Лантуховым, Дубовый тож, надворного советника Михаила Васильева сына Каховського*... – Маємо певне непорозуміння з визначенням землевласника. На кінець XVIII ст., період, про який ідеться в роботі Д. Яворницького, в південному краї маємо землевласником лише одного Михайла Васильовича Каховського – генерала від інфантерії, згодом графа, у 1773 р. командуючого військами у Криму, а з 1791 р., після смерті Г. Потьомкіна, командуючого армією на півдні. Йому належали десятки тисяч десятин землі, особливо на землях, що відійшли до Росії по Ясському мирному договору. Водночас надвірного радника М. Каховського, особи з чином, який згідно з табелем про ранги відповідав військовому званню майора, в південному регіоні цього періоду не зафіксовано. Д. Яворницький використав фрагменти Атласу Катеринославського намісництва 1793 р., в якому упорядник помилився, коли генерал від інфантерії М. Каховський був названий надвірним радником.

...*Вільний поріг навпроти маєтку Письмача*... – Швидше за все, мова йде про маєток Василя Андрійовича Пишмича, колишнього запорізького полкового осавула, якому після зруйнування Запорізької Січі було відведено в цій місцевості під слободу 12 490 десятин землі. В. Пишмич відзначився тим, що після створення в 1787 р. Чорноморського війська конфіскував майно у колишніх запорожців, які проживали на його землях і мали бажання піти в чорноморці. Це викликало обурення з боку козаків і спричинило чисельні скарги і судові позови. У 1782 р. слобода Письмичівка вже належала колишнім запорожцям, а на той час вже прапорщикам Кирилу та Назару Білим.

С. 64

...*триверстова карта Російської імперії*... – мається на увазі Топографічна карта Європейської Росії в масштабі 3 версти в одному англійському дюймі (1:126000). Її впорядкування розпочалося ще з 1840-х рр., яке певною мірою стимулювали зроблені професором Струве розрахунки дуги меридіану від Лапландії до гирла Дунаю. Вже на початку 1860-х рр. надійшли у продаж перші листи триверстової Топографічної карти Росії. Всього ця карта мала 513 листів по 29 Західних та Південних губерніях Російської імперії та 10 губерніях Царства Польського. Вона також мала окремі планшети в масштабі 2 версти в англійському дюймі (1:84000). Для Криму було зроблено окремий планшет у масштабі 1 верста в англійському дюймі.

...*Святославом*... – Святослав Ігорович, великий князь київський у 957–972 рр.

С. 65

...*колонії Кронсвейд...* – Менонітська колонія (селище) на правому березі Дніпра за 4 км на північ від сучасної греблі Дніпрогесу, на схід від вул. Берегової міста Запоріжжя. Заснована у 1790 р. У 1832–1833 рр. більшість мешканців переселилася за 3 км на північний захід, заснувавши колонію Новий Кронсвейд (тепер – с. Володимирівське Запорізького району). Селище Кронсвейд стало іменуватися Старим Кронсвейдом. Його територія була затоплена Дніпровським водосховищем.

...*Я. П. Новицького...* – Яків Новицький (1847–1925), український історик, фольклорист, етнограф, який особливо активно досліджував історію земель колишньої Січі.

С. 66

...*Ригельман...* – Олександр Ригельман (1720–1789), російський історик, генерал-майор. У своєму компілятивному в цілому творі навів ряд важливих даних, насамперед з топографії. Остання публікація його твору: *Ригельман О. І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі.* – К., 1994.

...*Святополк...* – Святополк Ізяславич, великий князь київський у 1093–1113 рр. 4 квітня 1103 р. розгромив половців на р. Сутінь, рушивши за кілька днів перед цим з Хортиці. (Літопис руський. – С. 158-159).

...*1556 року з'явився на Хортиці знаменитий князь Дмитро Іванович Вишневецький – козак Байда з українських народних дум, перший засновник Хортицької Січі...* – Вишневецький (Байда) Дмитро Іванович (?–1563). Д. Вишневецький походив із княжого роду Волинської землі, який вів свої витоки від Рюриківчів. Наприкінці 1540-х рр. Д. Вишневецький отримав від польського короля Сигізмунда-Августа у держання Канівське і Черкаське староства. Оскільки ці староства найбільше потерпали від татарських нападів, то Вишневецький, спираючись на загони місцевих козаків, не тільки організує прикордонну службу, а й робить спробу створити козацькі форпости на Нижньому Подніпров'ї. На 1553 р. припадає перша спроба Д. Вишневецького та його загону закріпитися на о. Малій Хортиці (нині о. Байди). Впродовж 1553–1554 рр. Д. Вишневецький перебуває при дворі турецького султана Сулеймана II. У 1556 р. Д. Вишневецький зводить на о. Малій Хортиці невелику земляну фортецю, яка стає першою в числі козацьких січей. Того ж року він здійснює вдалий похід на турецьку фортецю Ісламкермен, спалює її та вивозить до свого Хортицького замку кілька десятків гармат. Водночас Д. Вишневецький веде переговори з московським царем про спільні дії проти татар. Упродовж 1558–1560 рр. Д. Вишневецький, перебуваючи на службі у московського царя Івана Грозного, здійснює на чолі козацьких загонів кілька походів на турецьку фортецю Азов. У 1561 р. Д. Вишневецький повертається на службу Речі Посполитій. У 1563 р. під час походу в Молдавію Д. Вишневецький потрапляє в полон до турків, того ж року його було страчено в османській столиці.

...*походом під Іслам-Кермень...* – Йдеться про Ісламкермен (тур. *Islamkermen* – Твердиня Ісламу). Також фігурує в тогочасних документах як Аслан

(Ослан-, Арслан-) Кермен (тур. *Aslan-kermen* – Левова фортеця) або Аслан-Чердак (тур. *Aslan-çardak* – Левова вежа). Питання про автентичність та черговість виникнення та функціонування двох варіантів назви цього укріплення залишається відкритим для дослідження. Одну з найстаріших турецьких фортець на нижньому Дніпрі, фортецю Ісламкермен, було збудовано на землях Кримського ханства турецькими інженерами-фортифікаторами за часів правління хана Менглі Гірея I (1478–1515), у першій декаді XVI ст. Фортеця розташовувалася в стратегічному місці – в районі Таванської переправи, при впадінні р. Кінської у р. Дніпро. Вона стояла на лівому березі р. Дніпра, напроти о. Тавань (у межах сучасного м. Каховки, районного центру Херсонської області). Окрім захисту переправи, фортеця Ісламкермен перешкоджала виходу запорожців у Чорне море. Ісламкермен неодноразово ставав об'єктом воєнних виправ запорізького козацтва (1556, 1576, 1628, 1660, 1671, 1672, 1673), а його укріплення руйнувалися. Найбільш нищівного розгрому Ісламкермен зазнав під час спільних Азовсько-Дніпровських походів українсько-московського війська у 1696–1697 рр. Нині місце, на якому стояла фортеця Ісламкермен, затоплено Каховським водосховищем.

...Іванові Грозному... - Іван Грозний, великий князь московський у 1533–1584 рр.

Девлет Гірей... - Девлет (Даулат)-Гірей, кримський хан у 1551–1577 рр.
...поблизу острова Малої Хортиці, де років з тридцять тому Вишневецьким був побудований замок... – Достеменно відомо, що будівництво замку Д. Вишневецького на о. Мала Хортиця (нині о. Байди у межах м. Запоріжжя) відноситься до 1556 р., хоча спроби закріпитися саме на цьому місці були здійснені славетним Байдою ще кількома роками раніше, у 1553 р. Згадуваний острів у всі часи являв собою вельми зручне для оборони місце, про що свідчать виявлені на ньому рештки фортифікаційних споруд носіїв катакомбної та білозерської археологічної культур. Фортеця, зведена козацьким загоном Д. Вишневецького, як і згадувані укріплення-попередники розміщувалася у верхній, західній частині острова, що являє собою скелясте плато з висотою над рівнем р. Дніпра – 12–14 м. Попри те, що територію, на якій знаходився замок Д. Вишневецького, під час російсько-турецької війни 1735–1739 рр. було перекрито спорудами Хортицької верфі, розкопки, які велися на о. Мала Хортиця (Байда) впродовж 1990-х рр., дозволили з'ясувати, що замок Байди мав вигляд земляної фортеці, оточеної невисокими стінами, які являли собою комбінацію кам'яної основи та дерев'яної палевої верхівки. Попереду стін знаходився рів, вимощений каменем. Присутніми були й кілька башт, зроблених з обмазаних глиною плетених лозяних каркасів. Усередині фортифікаційної споруди розміщувалися житла, переважно землянкового типу, господарські споруди, серед яких виділяється кузня-зброярня. Археологічні знахідки, зроблені на місці фортеці Д. Вишневецького, свідчать про надзвичайно запеклу боротьбу її гарнізону з турецько-татарськими військами, яка відбувалася впродовж 1556–1557 рр. Рештки спалених будівель, велика кількість європейської та східної зброї свідчать про героїчний захист фортеці її козацьким гарнізоном.

С. 68

...*Сагайдачний*... – Петро Конашевич (прізвисько – Сагайдачний) (помер 20(10).04.1622 р.) – один з найвідоміших козацьких вождів, гетьман Війська Запорізького на початку XVII ст. Відіграв видатну роль у перемозі над військами Османської імперії у Хотинській війні 1621 р.

...*на острові Хортиці був побудований значний ретраншемент*... –

Насправді зведення Хортицького ретраншементу відбувалося у кілька етапів упродовж 1736–1739 рр. Фактично Хортицький ретраншемент розташовувався не лише на о. Велика Хортиця (нині у межах м. Запоріжжя), а й на правому березі р. Дніпра, та являв собою єдиний оборонний комплекс з 31 чотири- та п'ятикутних редутих та 24 з'єднуючих валів, перед якими тяглися рови та лінії рогаток і паль. Споруди Хортицького ретраншементу, розташовані у верхній, північно-західній частині острова, мали захищати табори російського та козацьких військ на острові, а також Хортицьку верф, яка розміщувалася на о. Мала Хортиця (Байди).

...*Христофор Герман Манштейн*... – Манштейн фон Христофор-Герман (1711–1757). Походив з пруського дворянського роду. За часів царювання Петра I батько Х.-Г. Манштейна, Ернст-Себастьян, заступив на російську службу. Народився та тривалий час жив з батьками у Санкт-Петербурзі, але освіти здобув у Пруссії, де розпочав і військову службу. У 1736 р. заступив на службу до російського війська у чині капітана гвардійських полків. Активний учасник російсько-турецької війни 1735–1739 рр. Брав участь у взятті Перекопу (Ор-Капи), Очакова та інших турецьких фортець Північного Причорномор'я. Був особистим ад'ютантом Б.-Х. фон Мініха. Учасник арешту Е. Бірона та зведення на російський престол Брауншвейзької династії (1740). Учасник російсько-шведської війни 1741–1743 рр. Зі вступом на престол Єлисавети Петрівни Манштейн потрапляє в немилість та у 1744 р. був змушений виїхати до Пруссії. На службі у пруського короля отримав чин генерал-майора. Загинув під час Семилітньої війни, у червні 1757 р. Автор “Записок про Росію”, які хронологічно охоплюють період від 1727 до 1744 рр. та є цінним джерелом з історії російсько-турецької війни 1735–1739 рр. загалом та Південної України й запорізького козацтва, зокрема.

С. 69

...*Царська Пристань*... – місцевість на правому березі русла Старий Дніпро навпроти північно-західного берега о. Хортиця. У минулому прилягала до затоки, яка була зручною для стоянки суден та човнів. Є припущення, що пройшовши пороги, руси зупинялися там ще за часів стародавньої Русі (IX–XI ст.). Наприкінці XVIII – поч. XIX ст. біля урочища причалювали судна й плоти з державними (“царськими”) товарами (будівельним лісом та ін.), звідси й назва. Наприкінці XIX – поч. XX ст. в урочищі існував невеликий менонітський хутір з лісопильним заводом. З 1930 р. назва – Первомайська пристань. З кінця 1920-х рр. в урочищі розташований кар'єр Дніпробуду.

С. 70

...*На теперішній час острів Хортиця належить німцям-колоністам...* – Зацікавлений у швидкому залюдненні і колонізації території колишніх Запорізьких Вільностей та створенні населення, на яке можна було спертися при вирішенні зовнішньо та внутрішньополітичних завдань, на відміну від населення колишніх Запорізьких Вільностей, яке більш ніж негативно ставилося до російського панування в краї, уряд запросив до регіону менонітів із Гданська. Меноніти – протестанти, прихильники вчення Симонса Меннона, які переселилися із Голландії в Пруссію. Згодом, відчувши протидію як місцевого населення, так і уряду, яким особливо не подобалося постійне розширення земельних володінь менонітів – основа традиційного побутового господарського укладу менонітів, який не допускав дрібнення земельних ділянок при відділенні нових сімей, меноніти прийняли пропозицію Росії про переселення до Катеринославського намісництва. Отримавши значні пільги і уклавши кондиції щодо умов переселення і проживання, у 1789 р. перші 228 сімей прибули в межі Російської імперії. В 1790 р. меноніти заснували перші 8 колоній, одна з яких і була на острові Хортиця.

...*колонії Канцерівка...* – Колишня менонітська колонія (селище), на березі балки Верхньої Хортиці (Канцерівки), тепер частина м. Запоріжжя (вул. Шушенська, Блюхера, Кржижановського та ін.). Заснована як колонія Розенталь у 1790 р. Назва Канцерівка з 1892 р. У 1930-ті рр. остаточно злилась із сусіднім селищем Верхня Хортиця. Колишнє селище міського типу Верхня Хортиця у складі м. Запоріжжя з 1969 р.

С. 72

...*Належить власникові села Біленького П. М. Миклашевському...* – Йдеться про сина Михайла Павловича Миклашевського, Катеринославського губернатора в 1801–1804 рр. – Павла Михайловича Миклашевського, який народився у 1819 р. Після смерті батька у 1847 р. успадкував маєтки у Південній Україні, зокрема слободу Біленьку, в якій був збудований чудовий палац, що зберігся до сьогоднішнього дня.

С. 75

...*Миколая Потоцького...* – Микола Потоцький, краківський каштелян і великий гетьман коронний Речі Посполитої у 1646–1651 рр., перед цим – польний гетьман коронний (1629–1637). Був також ніжинським старостою (з 1636 р.), обіймав і ряд менших посад.

С. 76

...*Буцинський П.И...* – Петро Буцинський (1853–1916), російський історик великодержавницько-шовіністичного напрямку. Автор книги “О Богдане Хмельницком” (Харьков, 1882).

С. 79

...*Дзівовича...* – Йдеться, очевидно, про військового канцеляриста Олексія Дзівовича, який у 1756 р. скопіював компіляцію літописця Григорія Покаса.

Останній висвітлив досить стисло історію козацтва XVI–XVIII ст., приділив увагу і російсько-турецькій війні 1735–1739 рр. Маловірогідно, щоб тут мова йшла про іншого українського канцеляриста, поета Семена Дівовича.

...*Ислам-Герия*... – Іслам Гірей, кримський хан у 1644–1654 рр.

...*гетманского сина Поповича*... – Йдеться про сина гетьмана Лівобічної України у 1672–1687 рр. Івана Самойловича – Григорія. Останній був чернігівським полковником, схоплений на Кодаці у липні 1687 р. після арешту його батька і страчений у Севську з волі царських воєвод В. Голіцина та Л. Неплюєва.

...*Під 1669 роком у тексті російсько-польської угоди в Андрусові*... – Йдеться про статті Андрусівського миру, укладеного 30.01.1667 р. між Московією та Річчю Посполитою (у с. Андрусові на Смоленщині). За домовленістю між двома сторонами було укладено премир'я терміном на тринадцять з половиною років. Річ Посполита повернула Московії Смоленщину та Сіверщину й визнала приєднання до неї Гетьманщини. Запорізька Січ від цього часу перебувала під спільним управлінням обох держав. Фактично Андрусівський мир порушив умови Переяславського договору 1654 р. та узаконив розподіл ліво- й правобережних українських земель.

...*Срезневский*... – Ізмаїл Срезневський (1812–1880), вчений-славист, дослідник українського фольклору, історії та літератури. У 1833–1838 рр. видав у Харкові 6 випусків збірника “Запорожская старина”.

С. 81

...*Петром Дорошенком*... – Петро Дорошенко, гетьман України у 1665–1676 рр.

...*Магомета IV*... – Магомет (Мухамед) IV, турецький султан у 1648–1687 рр.

...*Селіма Гірея*... – Селім-Гірей, кримський хан у 1671–1678, 1684–1691 рр.

...*Шевчик*... – Історію про перемогу запорожців над турками в самій Чортомлицькій Січі Яворницький переказує на підставі літопису С. Величка. (*Величко С. Літопис*. – Т. 2. – С. 181-184).

С. 82

...*польовий полковник*... – Існувала посада польного гетьмана, а не польного полковника. Очевидно, тут йшлося про наказного полковника.

...*Бихоцький*... – Правильніше – Іван Биховець, козацький старшина, який направлявся як дипломат до Москви гетьманами Д. Многогрішним та І. Самойловичем, писар чи підписок військової канцелярії на Січі у 70–80-х рр. XVII ст.

С. 83

... *була зруйнована російськими військами, посланими Петром I під началом полковників Яковлева й Гната Галагана, і зрівняна з землею*... –

Йдеться про військові дії російських та гетьманських військ під командуванням Петра Яковлева та Гната Галагана проти козацького гарнізону Запорізької Січі (Чортомлицької) у травні 1709 р. Після приєднання запорожців на чолі з кошовим К. Гордієнком до гетьмана І. Мазепи і шведського короля Карла XII, московський цар Петро I наказав О. Меншикову організувати каральну експедицію проти Січі. Її здійснення було доручено командирові загону російської піхоти П. Яковлеву та охочекомону полковникові Г. Галагану, які наприкінці квітня 1709 р. вирушили з Києва у пониззя р. Дніпра. При цьому росіяни рухалися рікою на човнах, а гетьманські козаки вздовж берега на конях. Дорогою відбулося знищення запорізьких містечок Переволочні, Старого та Нового Кодаків. 06.05.1709 р. загін Яковлева дістався околиць Січі. Впродовж трьох днів московський полковник намагався умовити січовиків зректися «зрадника» кошового та присягнути на вірність цареві. Не дочекавшись відповіді, 10.05.1709 р. росіяни пішли на приступ фортеці, але були відбиті і мусили відступити, втративши близько 400 вояків. Упродовж наступних трьох днів січовий гарнізон вдало відбивав усі спроби атакування з боку росіян. 14.05.1709 р. до січових околиць нарешті дісталися гетьманські козаки під командуванням Г. Галагана. Це спричинило фатальну помилку запорожців. Вирішивши, що підійшла допомога від наказного кошового отамана Петра Сорочинського, запорожці відкрили браму та вийшли з фортеці на вилазку. Об'єднаними силами вояки П. Яковлева та Г. Галагана спромоглися відкинути запорізький загін та вдертися слідом за ним всередину фортеці. Долю Січі було вирішено. Після запеклого бою, в якому загинула більшість січовиків, запорізьку столицю було взято. До рук переможців потрапило кількасот важко поранених козаків, більшість з яких замордували у нелюдських тортурах. Січову артилерію, казну та церковне вбрання було відправлено до Харкова. Особливо відчутних втрат зазнав архів Коша, який майже цілковито згинув у полум'ї.

С. 88

...колонії Шведської... – Йдеться про колонію Старошведську, або Шведендорф (нині с.Зміївка Бериславського району Херсонської області). У 1787 р. на землі навколо м. Берислава (Кизикермен) було переселено шведів – російських підданців, мешканців о. Даго у Балтійському морі (Естляндська губернія). Після російсько-шведської війни 1787–1790 рр. частину військовополонених шведів, за наказом князя Г. Потьомкіна-Таврійського, було відправлено на поселення до цієї колонії.

С. 89

...1670 року стояв...Богдан Хмельницький... – Тут якась помилка, оскільки Б.Хмельницький помер у 1657 р.

С. 95

...1737 року татарський хан з кримською й білогородською ордами й очаківськими яничарами перебрався через Дніпро біля урочища Мишуриноного Рогу і, не знайшовши тут здобичі, учинив несподіваний напад на Україну... – Взимку 1736–1737 рр., аби забезпечити територію Гетьманщини та Слобожанщини від

загрози татарських нападів, було докладено титанічних зусиль. З півдня ці землі прикривали Військо Запорізьке Низове та фортеці Української укріпленої лінії. Найбільшу ж небезпеку крила у собі ділянка вздовж р. Дніпра від гирла р. Орелі й далі вгору течією. Ця лінія у задувані часи була, фактично, передовою оборони краю від нападів з боку Османської імперії та Кримського ханства, оскільки правобережні землі України після подій Руїни були майже цілковито знелюднені, через них безперешкодно могли проходити грабіжницькі загоны кримських татар та ногайців. Особливо відчутною небезпека ставала після того, як р. Дніпро вкривалася кригою, й ординські загоны могли без проблем переходити через ріку на землі Гетьманщини. Аби запобігти цьому, протягом всієї зими 1736–1737 рр. уздовж берегової лінії р. Дніпра стояли козацькі пікети та загоны російського війська. У найнебезпечніших місцях, часто на відстань у кілька десятків кілометрів, прорубували кригу в акваторії р. Дніпра впродовж всієї зимової пори року. Втім, на одній невеликій ділянці – дистанції Переволочанського перевозу через р. Дніпро – робити прорубування не стали, сподіваючись на те, що наявність двох фортець – Мишуриноного Рогу та Переволочни – завадить крицям прорватися. 12.02.1737 р., вирубавши залогу Мишуриноного Рогу зі 100 вояків, серед яких був і генерал-майор О. Леслі, війська кримського хана переправилися на лівий берег та здійснили чотириденний рейд вглиб Гетьманщини. Відлига та дощі, які могли спричинити злам криги на ріках, змусили ординців вже 16.02.1737 р. повернутися на правий берег.

...*генерал-майор Леслій...* – Леслі (Леслій) Олександр (?–1737). Представник давнього шотландського роду, за царювання Петра I заступив на російську службу. Учасник Північної війни, командир Олонецького карабінерного полку. З 1735 р. – генерал-майор. Загинув 12.02.1737 р., перекриваючи загонам кримської кінноти шлях на землі Полтавського та Миргородського козацьких полків.

...*до збудованого при Мишуриному Розі ретраншементу...* – Йдеться про кам'янистий мис на правому березі Дніпра у середній течії напроти Переволочни. Околиці Мишуриноного Рогу з давніх-давен використовувались як місце переправи через р. Дніпро. З XVI ст. Мишурин Ріг тісно пов'язаний з історією українського козацтва. У 1690 р. запорожці отримують Переволочанський перевіз у військову власність та влаштовують на Мишуриному Розі укріплену поромну переправу. Починаючи з 1730-х рр., околиці Мишуриноного Рогу активно заселяються козаками і посполитими Полтавського полку (у 1743 р. Мишурин Ріг офіційно включено до складу полку). Під час російсько-турецької війни 1735–1739 рр. відбувається фортифікація цього стратегічно важливого району та зведення ретраншементу (1736). З 1752 р. Мишурин Ріг стає одним із ротних поселень Новослобідського козацького полку, у складі якого селище знаходилося до реорганізації його у Єлисаветградський пікінерський полк (1764). Упродовж 1752–1764 рр. фортецю при Мишуриному Розі розбудовують та підсилюють артилерією. Після російсько-турецької війни 1768–1774 рр. Мишурин Ріг втрачає оборонне значення і перетворюється на звичайне казенне селище (нині с. Мишурин Ріг Верхньодніпровського району Дніпропетровської обл.).

С. 99

...*Аввакума...* – Аввакум Петрович (1620–1682), протопіп, один з основоположників російського старообрядництва, видатний письменник.

С. 101

...*В гирлі її (Кам'янки) містилася Кам'янська Січ запорізьких козаків...* – Кам'янська Січ розміщувалася на південних околицях теперішнього с.Республіканець Бериславського району Херсонської області. Місце, на якому виникла ця Січ, не було випадковим, адже на акваторії р. Дніпра між сучасними с.Республіканець Бериславського району (на правому березі) та с. Каїри Горностаївського району (на лівому) Херсонської області з давніх часів функціонувала Каїрська переправа. Збори мита на переправах були одним з найприбутковіших джерел надходження коштів до військової скарбниці за часів перебування запорожців у підданстві Кримського ханства. У нагороду за свою військову службу запорожці мали право збирати мито з перевозів на ріках Дніпрі та П.Бузі. Каїрський (Кам'янський) перевіз був одним з 5 військових перевозів. За таких обставин виникнення стаціонарного запорізького поселення поблизу гирла р. Кам'янки було цілком закономірним. Вірогідно, що виникло воно вже у перші часи після переходу Війська Запорізького Низового у підданство до кримських ханів. У поселенні, що досить швидко перетворилося на адміністративний центр – паланку, постійно перебувала козацька залага, функціонували митниця, базар. Однак Січі там не було аж до 1730 р., коли, зневірившись у можливості повернення до російського підданства, січовики вийшли з Чортомлику та перенесли Кіш до козацької слободи Кам'янки, або Мелової, як її ще називали. Таким чином, ця Січ виникла не випадково та не на пустому місці. Гадаємо, що впродовж 1730 р. до вже існуючого поселення просто додалася січова фортеця. Відомо, що Кам'янську Січ було обнесено валом і ровом. На території цієї Січі традиційно знаходилася церква Покрови Пресвятої Богоматері, адміністративні будинки та 38 січових куренів. Як і до 1730 р., функціонувало торговельно-ремісничє передмістя з розгалуженою інфраструктурою майстерень, крамниць, шинків, постійних дворів. Січ у Кам'янці простояла до 31 березня 1734 р., дня виходу Війська Запорізького з кримського підданства, після чого відродилася остання з січей – Запорізька Січ на р. Підпільній.

...*В бібліотеці Рум'янівського музею...* – Зібрання даного музею увійшли потім до Державної бібліотеки СРСР ім. Леніна у Москві (нині – Національна бібліотека РФ).

С. 108

...*Наливайко...* – Семерій (Семен) Наливайко, керівник повстання проти Речі Посполитої у

1593–1596 рр.

...*Жолкевського...* – Станіслав Жолкевський, великий канцлер коронний і великий гетьман коронний у 1618–1620 рр., польний гетьман коронний у 1588–1618 рр.

...*Глух...* – Йосип Глух, один з активних учасників Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр., уманський полковник у 1649–1655 рр.

...*Іван Малашевич...* – Іван Малашевич, кошовий отаман Запорізької Січі у 1713–1743 рр. (з перервами). Яворницький чомусь подає звістку про його смерть під 1737 р.

С. 110

...*Яном-Казимиром...* – Ян II (Ян-Казимир), король Речі Посполитої у 1648–1668 рр.

...*Іван Мазепа...* – Іван Мазепа, гетьман України у 1687–1709 рр.

С. 111

...*у Герберштейна*... – Сигізмунд Герберштейн (1486–1566), австрійський дипломат і мемуарист. Двічі (1517 і 1526) побував з дипломатичною місією у Москві як посол імператора “Священної Римської імперії”, проїжджав і по теренах України. Внаслідок цих подорожей була створена латиномовна книга, у якій Герберштейн описав географічне положення Східної Європи (зокрема Київ, Черкаси тощо) та азійської частини Московської держави, подав цінні відомості з історії насамперед Московської держави. (Герберштейн С. Записки о Московии. – М., 1988). Яворницький використав публікацію тексту пам’ятки у перекладі з латині І. Н. Анонімова (*Герберштейн С. Записки о Московии.* – СПб., 1866), яка на сьогодні застаріла.

С. 112

...*Нехворощанський монастир...* – Свято-Успенський монастир у Нехворощі, сотенному місті Полтавського полку на берегах Орелі. Заснований у XVII ст., ліквідований російським урядом у 1786 р.

...*протипольському повстанні...* – Яворницький помиляється. Насправді українські козаки на чолі з гетьманичем Тимошем Хмельницьким та генеральним осавулом Демком Лисовцем (Лисянським) повинні були надати допомогу своєму союзнику – кримському хану Іслам Гірею, який вступив у конфлікт із своїми васалами на Північному Кавказі. Уже коли козаки минали землі Війська Донського, надійшла звістка, що Іслам Гірей уже розв’язав свою проблему, і козаки повернули назад. Додамо, що з Військом Донським Військо Запорізьке перебувало тоді у напружених відносинах якраз через відмову надати допомогу українським повстанцям і напади на Кримське ханство – тодішнього союзника Гетьманщини.

С. 113

...*під началом Василя Васильовича Голицина...* – Голицин Василь Васильович (1643–1714) – московський державний і військовий діяч, фаворит (за іншими відомостями – таємний чоловік) царівни Софії Олексіївни. Освічена, ерудована людина, володів кількома європейськими мовами; прибічник ідеї модернізації та європеїзації Московської держави. Брав участь у бойових діях проти Османської

перії під час Чигиринських походів 1677–1678 рр. У 1682–1689 рр. очолював різні прикази, в тому числі Малоросійський. Ініціатор та виконавець укладення «Вічного миру» 1686 р., який остаточно розподілив Україну між Московією та Річчю Посполитою. В. Голіцин був організатором та керівником спільних московсько-українських походів проти Кримського ханства у 1687 і 1689 рр. Обидва походи закінчилися невдало та не мали практичних наслідків – здебільшого через розтягненість комунікацій, відсутність баз на шляху слідування військ до Криму, літні посухи, нестачу води та фуражу, епідемії. З ініціативи В. Голіцина було розпочато будівництво московських фортець: напроти Січі – Кам'яного Затону, та на р. Самарі – Богородицької (Новобогородицької) та Сергіївської (Новосергіївської), які стали плацдармами подальших наступів на Крим, а також поглинення Запорожжя. У 1689 р., після усунення Софії Олексіївни від регентства та остаточного приходу до влади Петра I, Голіцина було позбавлено звань та маєтків і заслано до Архангельської Півночі, де він перебував до самої смерті.

С. 114

...1735 і 1736 року через річки Орель, Самару, Ворону, Осокорівку й річку Конку йшли російські війська, українські городові і запорізькі козаки на Крим під безпосередньою командою генерал-лейтенанта Леонт'єва і під начальством фельдмаршала Мініха... – Похід 1735 р. на Крим був украй невдало організований. На початку жовтня 1735 р. 20 000 регулярного російського війська (переважно кавалерії) та 8 000 українських, запорозьких та слобідських козаків під командуванням генерал-лейтенанта Михайла Івановича Леонт'єва (1682–1753) почали рухатися від Царичанки у південному напрямку. Час для виступу в похід був невдалим – починалися осінні дощі та холоди, для коней та волів бракувало кормів. Під час руху лише кілька разів відбулися реальні сутички з кримськими та ногайськими загонами. Решту часу вояки М. Леонт'єва займалися знищенням та грабунком ногайських аулів, розташованих по рр. Карачекраку, Янчокраку та Білозерці. На початку листопада армія досягла урочища Кам'яного Затону, втративши при цьому майже чверть людей та коней від хвороб та голоду. Тоді ж випав сніг – розпочався масовий падіж коней, яких нічим було годувати. Армія повернула на північ. Наприкінці листопада військо М. Леонт'єва прибуло на в'їзні-квартири у Полтавському полку. При цьому загальні втрати сягнули 10 000 особового складу та стільки ж кінського поголів'я.

Похід 1736 р. намагалися підготувати та здійснити з урахуванням помилок попереднього року. Відправною точкою руху війська, як і в 1735 р., було м. Царичанка. Станом на 10 березня 1736 р. тут було зібрано 12 драгунських, 15 піхотних, 10 ландміліцьких полків, 10 гусарських ескадронів (загальною кількістю 42 000 вояків), а також 12 000 козаків (5 000 донських, 4 000 українських та 3 000 запорозьких). Все військо було розподілено на 4 колони. Для вдоволення потреб у артилерійських та провіантських складах, тимчасових шпиталях, на всьому шляху просування до Криму були закладені редути та ретраншементи, в яких розміщувалися залоги з регулярних та іррегулярних військ. 30.04. всі чотири колони зустрілися в околицях Кам'яного Затону.

Звідси невеликий загін під командуванням М. Леонтєва було відправлено на Кінбурн, а більша частина війська, на чолі з Мініхом, попрямувала до Кримського півострова. 17.05.1736 р. армія Мініха підійшла до Перекопу (Ор-Капи) та після триденної облоги та приступу оволоділа ним. Після цього було здійснено рейд вглиб Кримського півострова та взято міста Гюзлев (05.06), Бахчисарай (17.06), Акмечет (22.06). 17.07.1736 р. армія Мініха почала поступове повернення від Перекопу на вінтер-квартири, і вже 16.09. більша її частина знаходилася на лінії р. Самари. Після влаштованого огляду війська з'ясувалося, що фізичні втрати під час походу 1736 р. становили майже 20 000 осіб, причому прямі втрати вбитими та взятими у полон – не більше 2 000 вояків, решта вмерла від хвороб та безводдя.

...Самарський Пустинно-Микільський монастир заснований...1672 року...
– Тут, очевидно, друкарська помилка, оскільки за іншими даними, в т.ч. і самого Яворницького, Свято-Микільський Пустинно-Самарський монастир було засновано у 1602 р. (Плохій С. М. Самарський монастир. В кн.: Мищик Ю. А., Мосьпан Н. В., Плохій С. М. Місто на Самарі. – Дніпропетровськ, 1994. – С. 46).

С. 115

...Єрмака... - Єрмак Тимофійович (р. н. н. – 1581) – козацький отаман, успішний похід котрого проти татарського Сибірського царства поклав початок приєднанню Сибіру до Московської держави. Під час цього походу Єрмак загинув.

С.115

...А 1711 року після переходу українських городових і запорізьких козаків з підданства російського царя під владу шведського, гетьман Скоропадський, вірний цареві, ходив “до Самары и Каменнаго Затона и оные города по указу разорил”... – Згідно з викладом Д. Яворницького може здатися, що згадувані фортеці у 1711 р. утримувалися прибічниками гетьмана І. Мазепи та кошового К. Гордієнка, а російський ставленик І. Скоропадський здійснив проти них каральний поход. Насправді ж ідеться про зруйнування російською стороною власних фортець згідно з умовами Прутського договору від 12.07.1711 р. Знесення фортець відбулося впродовж вересня 1711 р. під особистим наглядом київського генерал-губернатора князя Д. Голицина й гетьмана І. Скоропадського та у присутності турецького представника – сераскира Ізмаїла-паші й одного зі шведських генералів Карла XII, який інкогніто перебував при згаданому паші. Згідно з попередніми домовленостями, туркам було також передано частину фортечної артилерії та амуніції.

...Новобородицька фортеця, відома...як Старосамарський ретраншемент... – Яворницький плутає. Старосамарський ретраншемент – це Богородицька фортеця або ж Самара (Новомосковськ). Новобородицька (Усть-Самарський ретраншемент) стояв на березі р. Самари при її впадінні в Дніпро (на території сучасного Дніпропетровська).

...Московка Мокра... – Мокра Московка – ліва притока Дніпра. Її гирло на території сучасного міста Запоріжжя. Витоки за 4 км від сучасного села

Трудооленівка Оріхівського району Запорізької області. Довжина 62 км. Назва етнімічного походження, яка, очевидно, виникла під час походів московських загонів по Дніпру. На Крим у 1556 р. під проводом дяка Михайла Іжевського і в 1559 р. на чолі з Данилом Адашевим. Разом з ними діяв загін князя Дмитра Вишневецького. Назва “Мокра”, на відміну від “Сухої Московки”, тому що вона не пересихала влітку і була достатньо повноводною.

С. 119

...татарський хан Мамай... уступивши в Білозірку, сплюндрував його... – Д. Яворницький без застереження переказує одну з версій побутуючої й нині в селах Мала та Велика Білозерка Запорізької області легенди про виникнення назви річка Білозерка. За другою, найбільш поширеною сьогодні, легендою загін татар напав на княгиню Білозерку, яка володіла Дніпровськими плавнями. Княгиня в цій битві почала перемагати, і татари запросили миру. Аж ось їм прийшла допомога, і головний татарський командир забажав взяти княгиню заміж за себе. Та змушена була погодитися, виговоривши собі місяць відстрочки. По закінченні строку княгиня зібрала величезне військо і пішла воювати татар. Її військо йшло диким степом, було тяжко, тому робили зупинки для перепочинку. Першу зупинку на честь княгині назвали Малою Білозеркою, а другу, неподалік від першої – Великою Білозеркою. Згодом ці місцевості й перетворилися на слободи Мала та Велика Білозерки.

С. 122

...Відтоді й звать ту могилу Кобиланкою, а від неї і річку Вовчу Кобиланкою звать... – Д. Яворницький переказує симптоматичну легенду, в якій відбилися пізніші уявлення про механізм роздачі земель у південному краї часів російсько-турецької війни 1787–1791 рр., періоду, коли земельними роздачами в колишніх Запорізьких Вільностях вже керували “російські генерали”. Зокрема, в цій легенді простежується принцип займанщини, поширений на Запорізьких Вільностях періоду Нової Січі. Натомість, після 1775 р. такий механізм вже не допускався. Упродовж 1776–1780 рр. було укладено реєстр усіх земель і активно впровадилася їхня роздача. Цей процес був настільки активний, що на початок 1780-х рр. стала простежуватись нестача придатних для господарства земель, а тому з 1783 р. вже почався її перерозподіл. Зокрема, це був один із факторів, який спонукав російський уряд розширювати земельний фонд за рахунок ліквідації Кримського ханства і приєднання його земель до Російської імперії, що й відбулось у 1783 р.

С. 126

...слободи Сухачівки... – Сухачівка – козацьке село, засноване в середині XVIII ст. козаком Сухачем. Нині – північне передмістя, навіть частина Дніпропетровська, зокрема житломасив “Парус” охоплює частину Сухачівки.

С. 143

...Майорівка...навпроти слободи Волоської... – Яворницький децю помиляється. По-перше, справжня назва першого села – Майорка, по-друге –

Майорка знаходиться на правому боці Дніпра, як і Волоське, тільки трохи нижче за течією.

...1546 року, коли вирішили зміцнити для боротьби з татарами Звонецький поріг; опісля...тривала суперечка... – Яворницький припускається незрозумілої помилки. У 1536–1539 рр., тобто раніше, ніж у 1546 р., розгорнувся конфлікт за Звонецький поріг між черкаськими козаками й міщанами, з одного боку, і королівським старостою Яном Пеньком – з другого. У своїй скарзі жителі Черкас відкидали претензії Пенька на Звонецький поріг і угіддя довкола нього (місця для рибальства, боброві гони тощо) і підкреслювали, що цей поріг є їхнім “звичним”, тобто споконвічним. До того ж бракує даних, які б дозволили стверджувати про якесь зміцнення поселень біля Звонецького порога у 1546 р.

С. 147

...Новоселиці... – Новоселиця – інша назва Самари (Новомосковська).

...перетворення міста Старої Самари у Новобогородицьку фортецю... – Про поплутання Яворницьким Богородицької та Новобогородицької фортець вище говорилося.

С. 148

...слободу Гаврилівку... – Слобода Гаврилівка знаходилась на старовинному Муравському шляху. У жовтні 1775 р. Азовський губернатор В. Чертков отримав ордер від Г. Потьомкіна про перейменування запорізьких зимівників у слободи, якщо вони знаходяться на шляхах і можуть прислужитися поштовими станціями і пунктами відпочинку для перехожих військових команд. Для виконання губернатор вирушив оглядати місцевості, і вже у 1776 р. з’явилось розпорядження В. Черткова про перейменування зимівника Гаврила Блакитного, що у Злодійській балці на Муравському шляху, у слободу Гаврилівку.

...Калмикова балка, що виходить до річки Ганчула там, де нині містечко Гуляй-Поле того ж повіту... – Насправді балка Калмичка, притока р. Гайчура, загальною довжиною 12 км, впадає в останню у південній частині с. Варварівка Гуляйпільського району Запорізької області.

...у ній жили гайдамаки, харцизи і комишники... – На півдні України у XVIII ст. всі згадувані терміни були синонімічними та сукупно означали шукачів “козацького хліба” з числа січової сіроми, чи то взагалі кримінального елемента. Тракткування здобичницької діяльності запорізького козацтва, зокрема, та широких верств населення порубіжної зони, загалом – гайдакування, з позицій класової чи то національно-визвольної боротьби, як це робила радянська чи то зарубіжна українська історіографія, не має під собою реальної основи та не витримує елементарної критики при ретельному знайомстві з джерелами XVIII ст.

...командир Дніпровської лінії генерал-майор Микола Якович Ланов... – Ланов Микола Якович (?–?). Обер-комендант Дніпровської лінії у 1776–1788 рр. Резиденцію мав у Олександрівській фортеці (нині м. Запоріжжя), однак майже постійно з інспекційними перевірками відвідував всі фортеці Лінії. Не виключено, що каральні експедиції проти місцевих комишників відбувалися саме під час подібних роз’їздів.

С. 149

...*татарського лихоліття 1768 і 1769 років...* – У ці роки були останні напади ординців на землі Війська Запорізького. Сам же напад став можливим унаслідок російсько-турецької війни 1768–1774 рр.

...*1753 року урочище при Кам'яному байраці віддане було поселенцям-сербам, а 1776 року секунд-майор Павло Іванович Міокович осадив тут слободу Павлівку...* – Йдеться про місцевість Кам'яний Брід (а не Байрак, як у Д. Яворницького) на правому березі р. Лугані (нині на західних околицях м. Луганська), яка з 1753 р. стала місцем розташування ротного селища гусарського полку генерал-майора І. Шевича, який входив до складу Слов'яносербії. Згадуваний Міокович Павло Іванович (?–?) був сином майора Івана Міоковича, який виїхав на службу до Російської імперії з І. Шевичем та Р. Прерадовичем. У згадуваний час він був секунд-майором Іллірійського гусарського полку.

С. 151

...*Ягеллонів...* – Ягеллони – королівська династія в Польщі у 1385–1572 рр. Її назва походить від імені родоначальника династії – великого князя литовського Ягайла (по-латині – Ягелло), який внаслідок рішень Кревської унії 1385 р. став чоловіком польської королеви Ядвіги і польським королем.

...*польний Мартин Калиновський...* – Марцін Калиновський, польний гетьман коронний Речі Посполитої у 1646–1652 рр., загинув у ході програної битви під Батогом.

...*жовнірів...* – У такий спосіб Яворницький хотів вказати, що військо С. Потоцького складалося переважно з поляків. Польське слово “_o_nierz” перекладається як солдат (в українській мові є відповідним йому – “жовнір”).

С. 152

...*комісара Шемберга...* – Після поразки повстання 1637–1638 рр. на підставі укладеного у січні 1638 р. важкого миру (“Ординація Війська Запорозького реєстрового”) козаки мусили, зокрема, погодитися з тим, що у них не буде обраного ними гетьмана, а його функції виконуватиме призначений королем Речі Посполитої особистий представник – комісар. У 1648 р. ним був Яцек Шемберг.

...*Тугай-беєм...* – Тугай-бей (р. н. н. – 1651), визначний військовий і політичний діяч Кримського ханства, перекопський бей з 1642 р., прихильник союзу з Військом Запорізьким, побратим Б. Хмельницького. З частиною ординців прибув до повстанців Б. Хмельницького і брав активну участь у переможному спільному поході 1648 р., починаючи з Жовтоводської битви.

...*Ілляша...* – Мова йде про Ілляша Караїмовича, одного з угодовськи налаштованих кізацьких старшин. Був забитий козаками на самому початку повстання у травні 1648 р.

С. 153

...*Це було 8 травня...* – Жовтоводська битва являє собою серію боїв, однак фінальна їх частина припадає на 16 (6).05.1648 р.

С. 155

...Єрлича... – Юхим Єрлич (1598 – після 1673), український літописець і мемуарист, який у своєму не вповні збереженому творі велику увагу приділив подіям Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр., але ставився до неї відверто вороже. Див.: *Latopisiec albo kroniczka Joachima Jerlicza.* – Warszawa, 1853.

...Яна Юзефовича... – Ян Юзефович (Йоаннес Йосифович) (1668–1728), сполонізований вірменин, виходець з багатого вірменського купецтва Львова, був каноніком львівської римо-католицької капітули. Автор латиномовної хроніки “Замітки про життя львівських архієпископів”, який відверто описав події Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. Див.: *Мицик Ю. А.* Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу середини XVII століття. – Дніпропетровськ, 1996. – С.214. Твір Юзефовича видав В. Антонович у книзі: “Сборник летописей, относящихся к истории Южной Руси” (К., 1888).

...Київський літопис 1241–1621... – Під такою назвою відома складна компіляція (до неї входить 6 уривків з різних літописних творів, які, до того ж, були опубліковані В. Б. Антоновичем не з належною повнотою й послідовністю). Детальніше див.: *Мыцык Ю.А.* Украинские летописи XVII века. – Днепропетровск, 1978. – С. 35.

...Стефан Потоцький... – Стефан Потоцький, син великого гетьмана коронного Речі Посполитої (у 1637–1651 рр.) Миколая Потоцького. Був тяжко поранений у битві проти українських повстанців на р. Жовті Води (16.05. 1648 р.) і невдовзі помер.

С. 157

...Михалона Литвина... – Михалон Литвин – псевдонім невідомого автора XVI ст., який видав латиною історико-політичний трактат, у котрому велику увагу приділив взаємовідносинам Великого князівства Литовського з Кримським ханством і ногайськими ордами, подав важливі історико-географічні дані щодо України.

С. 162

...разом – 100000 осіб обох статей товариства і поспільства... – В “Історії про козаків запорозьких...” С. Мишецького немає відомостей про кількість запорізьких зимівників. Втім, у додаток до “Історії” С. Мишецького, в одеському виданні 1852 р., було вміщено опис Запоріжжя Василя Чернявського, в якому вказано, що на Запоріжжі нараховувалось близько 4 тисяч зимівників. Саме дані Чернявського і використав Д. Яворницький. Щодо відомості Петра Текелія, на яку посилається Д. Яворницький, то вони являють підсумкову відомість, укладену Текелієм внаслідок перепису Запорізьких Вільностей, який був зроблений за наказом російського уряду відразу після зруйнування Запорізької Січі. Водночас, на період укладання зведеної відомості Текелій ще не отримав даних по окремих паланках, зокрема по Кальміуській та інших. Сьогодні

матеріали перепису П. Текелія зберігаються у Російському державному архіві давніх актів. Згідно з останніми підрахунками, кількість зимівників на 1775 р. рік існування Запорізької Січі може бути визначена у 5 767 одиниць.

С. 169

...*Сагайдачний шлях*... – Існування цього шляху досить проблематичне. Принаймні, на докладній карті нижньої течії Дніпра та Бугу 1775 р. цього шляху не існує, тим більше жоден шлях не закінчувався в урочищі Сагайдачного. Та й сама назва урочища значно пізнішого походження і не має жодного відношення до гетьмана Петра Сагайдачного. Назва походить від козака Сагайдака, який сидів в урочищі зимівником. Коли в 1780 р. уряд прийняв рішення знищити усі зимівники, а козаків переселити до слобод та міст, Сагайдак відмовився це зробити і вступив у бій з московською військовою командою, забарикадувавшись у зимівнику. Не маючи можливості дістатися до козака, військові підпалили зимівник разом із Сагайдаком.

...*Крюківський*... – Крюківський шлях, як і вказує Д. Яворницький, пролягав правим берегом Дніпра, починаючись від Крюкова, до Херсона. Він не переходив на лівий берег, а йшов від Кічкаса, який знаходився за версту від Дніпра, на Томаківку через Канцерівку і річку Верхню Хортицю. У 1820-х роках, при першому докладному описі шляхів у південному краї, цей шлях було названо “Великим селищним шляхом від міста Катеринослава в Крим через місто Нікополь”. Він ішов від Катеринослава через села Волоське, Башмачку, Лукашівку (на цій ділянці він збігався з сучасною швидкісною трасою Дніпропетровськ – Запоріжжя), Томаківку, Красногригорівку, Нікополь. У Д. Яворницького є певна некоректність. Василь Зуєв не переїжджав на лівий берег Дніпра, а від Кічкасу відразу поїхав на Верхню Хортицю, а потім на Томаківку. Саме цим маршрутом подорожувала суходолом і Катерина II, від Катеринослава до Херсона. Зокрема, її маршрут йшов Крюківським шляхом через встановлені станції, де й робилися зупинки – Сура, Ненаситецький поріг, Канцерівка, Верхня Хортиця, Томаківка, Нікополь, Базавлук, Оленогрушівка, Золотий байрак, Носаківка, річка Кам’янка, Берислав, байрак Бургунка, Микільське на Тягинці, Миколаївка і Херсон.

С. 173

...*Кічкаська переправа*... – У минулому одна з найдавніших і зручних переправ через Дніпро. Вперше згадується Костянтиним Порфирородним як Крарійська (середина X ст.). Згодом це Протолче та Протолчий брід давньоруських літописів (повідомлення про місце збору князівських військ під час походу на половців 1103 р., монголо-татар 1223 р.). У 1550 р. М. Литвин вперше називає переправу Кічкасом. Походження назви до кінця не з’ясоване. Г. Боплан характеризував переправу як “велику татарську”. Переправа знаходилась навпроти однойменного правобережного мису, омиваючи який, Дніпро у кам’янистих берегах звужувався до 250–400 м. Тюркська переправа знаходилась біля лівобережної балки Кічкас (тепер балка Маркусова). Кічкаська переправа у XIX – на початку XX ст. змінювала своє місце розташування, зокрема й через

спорудження Кічкаського залізничного мосту. На початку ХХ ст. вона була розташована неподалік нього, південніше, і за 2 км на північ від сучасної греблі Дніпрогесу. На початку ХХ ст. пороми рухалися вже за допомогою парового катера. Переправа існувала до поч. 1930-х рр., коли місцевість навколо була затоплена Дніпровським водосховищем

...вже з 1690 року вважалася у запорізьких козаків однією з найголовніших переправ... – Йдеться про стратегічно важливу переправу через р. Дніпро, між фортецями Переволочною та Мишуриним Рогом, на шляху, який з'єднав Гетьманщину із Запорожжям та Кримом. Переволочна – сотенне містечко Полтавського полку, що розміщувалося на півострові при впадінні р. Ворскли в р. Дніпро. Являло собою невелике укріплене місто-фортецю; на протилежному, правому, боці ріки знаходилося приблизно таке саме, за розмірами, містечко Мишурин Ріг. Починаючи з середини XVII ст., між Гетьманщиною та Військом Запорізьким точилися нескінченні суперечки з приводу того, хто має контролювати перевіз та, відповідно, отримувати прибутки від нього. Так, за часів І. Самойловича Переволочанський перевоз знаходився у віданні гетьманської адміністрації, а після усунення його від влади, 12.09.1687 р. царською грамотою його було пожалувано Війську Запорізькому Низовому.

С. 174

...професор Ф. К. Брун... – Професор Пилип Карлович Брун був визнаним у Російській імперії авторитетом з історичної географії південного краю, звідси певна повага та довіра Д. Яворницького до його висновків та положень. П. Брун народився 1804 р. у Фридрихсгамі. Навчався в Дерптському університеті. З 1832 р. – викладач Рішельєвського ліцею в Одесі. Член Одеського товариства історії та старожитностей. З 1870 р. – професор Новоросійського університету. Чудове знання П. Бруном історичної географії південного краю прислужилося при впорядкуванні коментарів та приміток до мандрівних записок Жільбера де Лануа, Штільтбергера, Еріха Лясоги та інших. Більшість з них друкувалися в Записках Одеського товариства історії та старожитностей.

С. 185

...На карті Йоганна Баптиста Гоманно... – Очевидно, Д. Яворницький користувався атласом роботи нюрнберзького картографа Йоганна-Баптиста Гоманно (?-?) – “Atlas novus terarum orbis” (1737), який охоплював практично всі на той час досліджені та картографовані території земної кулі. Одна з карт була присвячена території сучасної України та навколишнім землям.

С. 190

...шукаючи після поразки під Полтавою притулку в Олешках, оселилися в “лісі братів”... – Ідеться про ліс Кардаш-Орман, який ще фігурує як урочище Кардашине (Кардаши), або Олешки – місцевість на лівому березі Дніпра між сучасними смт Гола Пристань та м. Цюрупинськ Херсонської області. З північного боку урочище окреслює р. Дніпро з численними ериками, озерами та трясовинням, з південного – піднесені Олешківські піски, густо вкриті невисоким лісом та чагарником. Походження топоніму можна

тракувати у кілька способів. У результаті дослівного перекладу турецько-татарського *Kardaş-Orman* отримуємо – Брат-Ліс (Братський Ліс (Гаєчок, Роща)). Не виключено, що подібна точка зору на етимологію назви урочища є правильною, а саму назву пов'язано з одним з численних легендарних переказів, що їх так багато було у тюркомовних кочівників Північного Причорномор'я. З 1709 р., коли саме в Кардашині (Олешках) стояла Запорізька Січ, цей топонім (за випадковим збігом обставин) набув подвійного смислового навантаження, оскільки ще з часів українсько-кримського військового альянсу часів Визвольної війни у турецьких та кримських дипломатичних документах козаки – союзники Кримського ханства іменувалися *kardaş-kazaklar* (братні козаки). Водночас, не можна відкидати й версію про те, що назва урочища є ослов'яненою формою топоніму *Kara-dağ*'и (Чорні Горки) (див.: Турецко-руський словарь. 40 000 слов и выражений. Сост. Д. А. Магазаник / Под ред. В. А. Гордлевского. – М.: ОГИЗ, 1945. – С. 127, 317, 465).

...*бургундський лицар Гільберт де-Ланнуа, подорожуючи з Монкастро до Кафу 1421 року...* – Ланнуа де, Жільбер (?–1450). Походив з іменитої дворянської родини Бургундії, був особистим радником герцога цієї країни. у 1420 р. був відправлений з дипломатичною місією до мамелюцьких правителів Єгипту та Сирії, аби укласти з ними антиосманський альянс від імені герцога бургундського та його сюзерена французького короля. Шлях де Ланнуа проліг землями німецьких держав, Польського королівства, Великого князівства Литовського, Молдавського князівства, Кримського ханства, Візантії та багатьох інших держав. Упродовж 1421 р. де Ланнуа перебував на теренах сучасної України, відвідавши міста Кременець-Волинський, Кам'янець-Подільський, Монкастро (Білгород-Дністровський), Кафу (Феодосія) та інші. Свої враження від побаченого та пережитого де Ланнуа згодом оформив у працю під назвою “Мандрівки та посольства пана Жільбера де Ланнуа”. Д. Яворницький хоча й не зробив посилання на те, яким саме виданням праці де Ланнуа користувався, але очевидно, що то було або її перше французьке видання (*Voyages et ambassades de messire Guillebert de Lannoy, chevalier de la Toison d'or, seigneur de Santes Willerval, Tronchiennes, Beaumont et Wahégnies : 1399 – 1450. – Mons : typ. d'Em.Hoyeis, 1840. – 140 p.*), або ж перевидання російською у перекладі професора Ф. Бруна (*Путешествия и посольства Гильбера де Ланнуа // Записки Одесского общества истории и древностей. – Т. 3. – Одесса, 1853. – С. 433-465*).

С. 193

...*князя Григорія Ромодановського...* – Ромодановський Григорій (?–1682), князь, боярин. Російський воєначальник та державний діяч, чия діяльність в Україні припала на 1650–1670-ті рр. Активний учасник воєнних дій проти правобережних гетьманів та союзних їм Речі Посполитої, Османської імперії та Кримського ханства, зокрема, Чигиринських походів 1674, 1676, та 1677–1678 рр.

...*гетьмана Івана Самойловича...* – Самойлович Іван Самійлович (?–1690) – гетьман Лівобережної України (1672–1687). Здобув добру освіту,

завдяки чому на початку 1660-х рр. став сотенним писарем, а згодом і сотником у слободі Красному Колядині Чернігівського полку. Природний розум у поєднанні з освіченістю та жагою честолюбства допомогли йому швидко зробити кар'єру. З 1669 р. І. Самойлович – генеральний військовий суддя (1669–1672). У 1672 р. на козацькій раді проголошений гетьманом Лівобережної України. Діяльність І. Самойловича на посаді гетьмана була спрямована на розширення привілеїв козацької старшини. Велику увагу І. Самойлович приділив справі з'єднання всіх українських земель. Рішуче боровся проти тенденцій Запорозжя вести незалежну від лівобережного гетьмана політику. Вів тривалу боротьбу з гетьманом Правобережної України П. Дорошенком. У результаті проведеного у 1674 р. спільного українсько-московського походу 10 правобережних полків було возз'єднано з Лівобережною Україною. Того ж року у Переяславі І. Самойловича було проголошено гетьманом усєї України. На чолі українського війська І. Самойлович брав участь у Чигиринських походах 1677–1678 рр., внаслідок яких було зупинено турецьку агресію на Правобережній Україні. Улітку 1687 р. разом із 150000 московського війська під головуванням князя В. Голіцина на чолі 50000 українського війська І. Самойлович вирушив у похід на Кримське ханство. Похід на Крим закінчився невдало. Скориставшись цим, група опозиційно налаштованої до гетьмана козацької старшини звинуватила І. Самойловича у таємних зносинах із ханом та звернулася до московського уряду з пропозицією скинути його з гетьманства. У липні 1687 р. І. Самойловича було заарештовано і заслано до Тобольська, де він незабаром і помер.

С. 196

...Самі поміщики, одержавши після вигнання запорожців землі в Новоросії частково задарма, а частково – за мізерну плату казни, також багато вигубили лісів або через неправильне господарювання, або ж внаслідок подрібнення великих лісових ділянок на малі, що припали кільком особам у спільне володіння... – Після 1775 р. основою отримання землі у Південній Україні став редагований у 1772 та 1776 рр. “План роздач земель в Новоросійській губернії” 1764 р. Продаж землі казною у приватне володіння до кінця XVIII ст. практично не застосовувався. Натомість, згідно з “Планом роздач земель” земля надавалась окремими ділянками під заселення. З 1776 р. мінімальна ділянка під заселення дорівнювала 1500 десятинам. На ній слід було оселити 13 селянських дворів. Після такого оселення маєток перевірявся губернським чиновником на предмет дійсного оселення, обмежовувався і лише тоді закріплювався у довічну власність. Зрозуміло, що в степовому краї особливим попитом користувалась земля, на якій були лісові ділянки. Широкомасштабне будівництво на півдні вимагало лісу, який коштував дуже дорого. Тому вже в перші роки, навіть не дочекавшись затвердження землі у довічну власність, поміщики вдавалися до масштабних вирубок. Допомогали в цьому і військові команди, які перебували в краї. Особливо нищівного удару по лісових масивах завдало будівництво міст. Так, на початку будівництва Олександрів-

ської фортеці, вже наступного року, як передає свідок, у прилеглій до фортеці частині Великого Лугу від величезних дубів “білили самі пеньки”. Саме тому вже в середині 1780-х рр. уряд заборонив надавати лісові ділянки у приватну власність, а на початку 1790-х рр. розпочав ревізію лісових угідь, створивши для цього спеціальну комісію і відправивши усіх повітових землемірів описувати ліси по державних та приватних маєтностях.

С. 202

...*На початку XIX століття про запорізькі землі писав француз маркіз де-Кастельно...* – Кюстин де (Castelnau de), Астольф (1790–1857). Походив з давнього французького дворянського роду, представники якого зазнали переслідувань від республіканської влади після 1789 р. Упродовж 1811–1839 рр. багато подорожував Європою, в тому числі двічі відвідав Російську імперію. Літератор і публіцист. Свої враження від першої поїздки та відвідин Одеси з її околицями та інших міст Півдня виклав у цитованих Д. Яворницьким “*Essai sur l’histoire ancienne et moderne de la Nouvelle Russie*” (1820).

С. 203

...*Та все ж у цілому вони містять у собі значну частку правди, особливо, якщо взяти до уваги схожість оповідей старих з описами очевидців минулих віків і подібність переказів людей із різних країв цієї місцевості...* – Далі Д. Яворницький подає уривок із розповіді 116-річного Івана Гнатовича Розсолоди, записаного ним під час подорожі колишніми Запорізькими Вільностями. Розсолода Іван Гнатович – син запорізького козака Недоступа. Народився вже після зруйнування Січі у Нікополі. Дитинство провів у запорізькому зимівнику на березі Дніпра. З передачею цих земель графу Чернишову навкруг зимівника виникло село Чернишівка. Під час подорожі запорізькими місцями Д. Яворницький записав перекази та розповіді 116-річного І. Розсолоди про Запоріжжя та запорізьких козаків. Барвиста мова, яскраві сюжети створюють неповторний образ природи Запорізьких Вільностей, звичаїв, військових та побутових традицій запорізького козацтва. В основі переказів І. Розсолоди – розповіді батька, колишнього запорожця, та народна традиція. У розповідях Розсолоди переплелася історична дійсність з народними уявленнями про славних вояків запорожців – лицарів та господарів, гостинних до мандрівних людей та непримиренних до ворогів православної віри, невередливих у побуті й прискіпливих щодо козацької зовнішності.

С. 208

...*Російський академік Самуїл-Готліб Гмелін...* – Гмелін Самуїл-Готліб, мандрівник, натураліст, ботанік. Народився в 1745 р. у Тюбінгені. У 1767 р. був запрошений до Російської Академії наук професором ботаніки. За розпорядженням Катерини II був включений до експедиції Академії наук з дослідження та опису Російської імперії. Спільно із Гільденштедтом здійснив подорож Північним Приазов’ям та Доном. Упродовж 1770–1772 рр. подорожував Закавказзям і Північною Персією; описував Черкаси, Астрахань, Дербент. У 1772 р. потрапив у полон до хайтацького хана Усмея, де й помер в

1774 р. Праці Гмеліна, певною мірою впорядковані академіком Паласом, були опубліковані у чотирьох частинах в 1770–1784 рр. Особливу цікавість становлять описи Гмеліним рибальства у Північному Приазов'ї та Дону.

...У XVIII столітті багато диких коней водилося на лівому березі річки Інгулу... – маються на увазі тарпани (дикі коні). Тварини порівняно невеликих розмірів (висота у холці 107-136 см). Жили тарпани невеликими табунами в 10-15 особин з жеребцем-вожаком. Харчувалися трав'янистими рослинами. Основне забарвлення темно-сіре або жовтувате, вздовж спини – темна смуга; грива, хвіст і нижні частини ніг майже чорні. Колись тарпан був досить поширений у Степу та Лісостепу Європи. В різних районах існував до XVI–XIX ст. В Україні популяція тарпанів зникла у другій половині XIX ст. Останній екземпляр спіймали у 1886 р. біля с. Нововоронцівки на Херсонщині, який помер у Санкт-Петербурзькому зоопарку в 1889 р.

С. 216

...автор "Записок про турків і татар" барон де-Тотт... – Тотт (Тот) де, Франсуа (1733–1793). Походив з родини угорських дворян, які на початку XVIII ст., після поразки антиавстрійського повстання Ф. Ракоці, емігрували до Франції. Військову службу у французькому війську розпочав як офіцер артилерії та інженер-фортифікатор. У 1767 р. був призначений французьким резидентом та військовим радником у столиці Кримського ханства – Бахчисараї. Брав участь у поході кримського війська на Єлисаветградську провінцію взимку 1768–1769 рр., подробиці якого описав у своїх мемуарах. З 1770 р. Ф. де Тотт – офіційний представник Франції в Османській імперії. Упродовж другої половини 1770-х рр. консульгував турецький уряд з питань, пов'язаних з реорганізацією армії та флоту, фортифікації причорноморських портів.

С. 221

.... від 15 до 20, асом до 28 й 45... – температуру Д. Яворницький подає за Реомюром

Іменний покажчик

- Авакум Петрович (Авакум) 99, 307
Александров М. М. 207
Александрович М. М. 140, 195
Алексєєв Г. П. 137, 192
Алексєєв Ларіон Спиридонович 266, 268
Алексєєв Михайло 215
Алферов Петр див. Альферов Петро
Альферов Петро (Алферов Петр) 265
Ананьєв Панкрат Антонович 227
Андреевский В. див. Андрієвський В. 117
Андрієвський В. (Андреевский В.) 117
Анна Іоанівна 143, 272
Анонімова І. Н. 308
Антонович В. Б. 158, 216
Апостол Марія Данилівна (Селецька
Марія Данилівна) 266
Апухтин Яким (Апухтин Аким) 254
Арапов 11, 182–183
Артаксай 298
Афанасьєв–Чужбинський О. С.
(Афанасьєв–Чужбинский А. С.) 40,
222, 293
Афонський Павло 115
Ахмед III 281
- Бабичев Степан Федорович 74
Багалій Д. 273
Базилевський П. П. 192
Байдак Григорій Андрійович
(Байдак Г. А.) 60, 151
Бантиш-Каменський Д. М. (Бантиш-
Каменский Д. Н., Бантиш-
Каменський), 166–167, 214
Барабаш Яків (Яков) 75, 79, 151–152,
154, 157
Барбаро Йосафат 190
- Баторій Стефан 13–14, 273, 276
Батура Данило 142
Башинський Семен 215
Безрідний Макар 149
Безсонов П. О. 28
Бек Анна Андріївна 265
Бек Іван Пилипович (Іван
Филипович) 265
Бельський Йоахим 299
Бельський Мартин (Бельський Марцін,
Bielski M.) 62, 68, 75, 298
Бенінказа Граціозо 29
Бенковський Дем'ян 248
Бердяєв Н. М. 266–267
Березняк Гаврило 259
Бец В. А. 158
Билс Яків 228
Биховець Іван (Бихоцький) 82, 304
Білий Кирило 299
Білий Назар 299
Білицький Олексій 214
Білозірська 119
Бірон Е. 302
Блажков 88
Блакитний Гаврило 148, 312
Богуш Яким 83, 88
Божедарович 150
Бойко Анатолій (Бойко А. В.) 10
Боксет (де Боксет) 16, 18–20, 34, 115,
156, 312
Боплан Г.–Л. (де Боплан) 9, 33–34, 41, 47,
53–55, 59, 64–65, 74, 76, 86–88, 90, 95–
96, 102, 106–107, 121, 156–157, 166,
173–174, 182, 191–194, 199, 208–209,
211, 217–219, 221, 290, 294, 315
Бородай Прокіп 142

- Брехуненко Віктор 10
 Брикнер А. Г. 16, 174
 Бродський Іван 262
 Брун Пилип Карлович (Брун Ф. К.) 29, 65, 69, 124, 171, 174, 190, 316–317
 Брюховецький І. 282
 Будилевич Антон Семенович (Будилевич) 37, 181, 291
 Булавка 225
 Булгаков Юрій 67
 Бухтеєв 48, 50, 63
 Буцинський Петро (Буцинский П. Н.) 76, 303
 Б'янка Андреа 29
- Васильєв Іван 265
 Васильєв Олексій Васильович 57
 Васютенко Остап 128
 Вейзбах 226
 Величко Самійло (Величко С., Величко) 9, 14, 50, 81–83, 86, 88, 92, 142, 155, 178, 182, 173, 213, 277–278
 Вербицький Микола Семенович (Вербицкий Николай Семенович) 265
 Вергелев Іван Андрійович 150
 Вишневецький Дмитро Іванович (Вишневецький) 66–70, 159, 300–301
 Вісконті Піетро 29
 Вовк Йосип 95
 Вовк Хв. 10
 Воейков Федір Матвійович 232
 Волян де Франц (де Волян Франц) 39, 292
 Володимир, князь 53, 295
 Ворона Ілля 238
 Воронцов-Дашков І. І. 54
- Габсбурги 282
 Гавриленко Марко 242–244
 Гагарін Григорій Петрович 265
 Гайдук 127
 Галуза 42
 Гамалія Памва 53
 Ган А. А. 191
 Гараджа Іван (Караджа Іван) 227–232, 235–242, 243–246, 254–261
 Гаркаві А. Я. 115
 Гарсеванов Георгій 252, 255
 Гелех 247
- Гендриков Іван Симонович 53
 Генріхс Андрій 291
 Генріхс Корній Корнійович 291
 Герасимов 253
 Герберштейн Сигізмунд (Герберштейн С., Герберштейн) 111, 116, 157, 173, 178, 308
 Геродот Гелікарнаський (Геродот) 28, 93, 103, 188–190, 199–200, 288
 Герау К. 297
 Гижицький Ігнат Іванович (Гижицкий Игнат Иванович) 61, 63
 Гільденштедт див. Гюльденштедт
 Гіпоксай 298
 Гісцова Л. З. 10
 Глух Йосип (Глух) 108, 308
 Гмелін Самуїл-Готліб 208, 319–320
 Гніний 243
 Голицин Василь Васильович (Голицин Василь) 113, 213, 281, 304, 308–309
 Голицин Д. 310
 Головатий Антон 254, 258
 Головін 254–255
 Головка Костянтин Гордійович (Гордієнко) 16, 47, 83, 88, 280, 305, 310
 Головченко Іван 259
 Гоманно Баптист Йоганн 185, 316
 Гордієнко див. Головка Костянтин Гордійович
 Гордлевський В. А. 317
 Грабянка Григорій (Грабянка Г.) 9, 13, 62, 155, 276
 Гречанов Микола (Николай) 257, 261
 Григор'єв Павло 215
 Григор'єв Тимофій 246
 Григорій, святий 65–66
 Грушевський Г. 276
 Гуня Д. 274
- Галаган Гнат 83, 304–305
 Гюльденштедт (Гільденштедт) 23, 161, 207, 319
- Данилей 42
 Дашков В. И. 161
 де Боксет див. Боксет
 де Боплан див. Боплан Г.–Л.
 де Волян Франц див. Волян де Франц

- де Кастельно див. Кюстин Адольф
 де Люк Жан 25
 де Прерадович Райко див. Прерадович
 Райко
 де Тотт див. Тотт де Франсуа
 Девлет Гірей 66–67, 281
 Демченко Л. Я. 10
 Державин Г. Р. 58
 Деденев М. 287
 Дзанноні Антоніо Річчі (Занноні Річчі) 12,
 107–108, 113, 119, 156, 171, 184, 186, 272
 Дзівович Олексій (Дзівович) 79, 112, 303
 Дзівович Семен 303
 Дій Максим 296
 Довгаль Петро 150
 Долгоруков Василь Михайлович 230–
 231, 248
 Донченко Микита 259–260
 Дорошенко Петро (Дорошенко) 110, 274,
 304, 318
 Драгоманов М. П. 216
 Дубецький Мар'ян (Дубецький М.,
 Dubiecki M.) 151–153, 156, 158
 Дяченко Прокіп 149

 Катерина Алексеевна див. Катерина II
 Ефенді Кот Мегмет 15, 279

 Свецький Іван 262
 Єгоров О. І. (Єгоров О., Єгоров) 11, 11,
 47, 97, 154–156, 158
 Єлисавета Петрівна 19, 272, 282, 302
 Єрлич Юхим (Єрлич) 155, 314
 Єрмак Тимофійович 115, 310
 Єрофіїв Василь 47, 88

 Жебуньова М. М. 148, 194
 Жездовський Іван Трохимович (Жездов-
 ский Іван Трохимович) 265
 Жолкевський Станіслав (Жолкевський)
 108, 307
 Жук Петро 107

 Забелин І. Е. 190
 Заброда Ф. С. 77
 Зален фон, Вільгельм 282
 Занноні Річчі див. Дзанноні Антоніо
 Річчі

 Заруднев Андрій 255
 Заскока Я. О. 56
 Заславський Микола (Заславский
 Николай) 256, 258
 Значко-Яворський Мельхиседек 185
 Золотарьов Іван 233
 Зоммер Іван Давидович 265
 Зотов Микита Мойсейович (Зотов
 Никита Моисеевич, Зотов) 15, 83,
 164–165, 167, 191–194, 199–200
 Зуев Василь 39, 66, 102, 109, 169, 293, 315

 Івлєв Дмитрій див. Івлєв Дмитро
 Іловайський Д. І. див. Іловайський Д.
 Имшенецкий Николай Игнатъевич див.
 Имшенецкий Микола Ігнатович

 Іван Грозний 66–67, 212, 300
 Іваненко П. (Петрик) 282
 Івлєв Дмитро (Івлєв Дмитрій) 233–234,
 238, 260
 Ізмаїл-паша 310
 Ілляш див. Караїмович Ілляш
 Іловайський Д. (Іловайский Д. И.) 190–
 191
 Имшенецкий Микола Ігнатович (Имше-
 нецкий Николай Игнатъевич) 264
 Іслам Гірей 79, 304, 308
 Ісленьєв Іван 12, 86, 96, 102, 107–108,
 112, 119, 156, 166, 171, 177–178, 272

 Йордан 27, 288

 Казинець Трохим 147
 Калачев В. Н. 23–24, 172–174, 176, 201
 Калиновський Мартин (Калиновський)
 151, 266–267, 313
 Калниблоцький Максим 185
 Калнишевський Петро 226–228, 231–233,
 237–237, 239–240, 242–244, 246–247
 Капиджі Хаджі Ібрагим 18
 Капніст 16, 18–20
 Караджа Іван див. Гараджа Іван
 Караїмович Ілляш (Ілляш) 152, 313
 Карамзин М. М. 163
 Карелин 78
 Карл XII 16, 174, 281, 310
 Кастельно див. Кюстин Адольф

- Катерина II (Екатерина Алексеевна) 10, 39, 44–45, 135, 168–170, 233, 247, 249, 252–253, 285, 287, 294–295, 315, 319
- Катерина Павлівна 266–268
- Каховський Михайло Васильович (Каховский Михаил Васильев сын) 63, 299
- Керштен 264
- Кисельов Федір Васильович 263
- Клейн Михайло Антонович 135
- Клейнмихель Петро Миколайович (Клейнмихель) 40, 293
- Князьков Юрій 10
- Коб'яков Ширяй 67
- Ковалевський Євстафій 233
- Ковальський М. П. (Ковальский Н. П.) 292
- Колаксай 298
- Кованко Іван (Іван) 248
- Козаков О. І. 158
- Кокін Олексій (Кокин Алексей) 254
- Коковцев Сава 271
- Коломнин Іван 185
- Коляда Кіндрат 259
- Коляда Леонтій 259
- Коляда Омелян 259
- Комстадіус Н. Н. 261, 263, 267
- Конашевич-Сагайдачний Петро (Сагайдачний) 68, 70, 168, 302, 315
- Конуков Канклин 67
- Кордт Веніамін 272
- Корж Микита (Корж Никита) 210
- Корсунський Петро Романович 227
- Косагов Г. 281
- Косий Матвій 265
- Косий Яким 265
- Косовцев М. Р. 194
- Костантинов Олексій 257–258
- Костомаров Н. И. (Костомаров) 108, 152–155
- Костянтин Порфирородний 28, 33–35, 37–38, 65, 174, 288, 315
- Коховський В. Е. 225
- Коцебу П. О. 102
- Кочубей 208
- Красівський Кирило 53, 295
- Красиский Афанасій 246
- Крутов Д. І. 185
- Кулик Іван 245
- Куліш П. О. (Кулиш П. А.) 143, 212, 222
- Курдюкова Глафіра 195
- Курилин М. В. 187
- Курочкіна Марія 253
- Кущинський 225
- Кюстин Адольф (Кстельно, де Кастельно) 199, 202
- Лазаревська Катерина 278
- Ланов Микола Якович 148, 312
- Лануа де, Жільбер (Гільберт) 190, 316–317
- Лантух 62
- Лассі (Ласі, Лессі) Пітер 11, 17
- Лашчен Х. Г. 10
- Леваковский И. Ф. 33
- Легкоступ Федір 254
- Леонід 214
- Леонт'єв Михайло Іванович 283, 309–310
- Леонт'єв Семен 20, 114, 160
- Лерберг Аарон Христіан (Лерберг А. Г., Лерберг) 34–35, 37–38, 41–42, 59–60, 63, 175, 291
- Леслі (Леслій) Олександр 95, 306
- Лиман Ігор 10
- Линчай Федір 75, 79
- Лисенко Григорій 192
- Лисовець (Лисянський) Демко 308
- Лисько Калина 148
- Литвин Михалон 157, 173–174, 176, 314–315
- Літто Катерина Василівна 144
- Ліщина М. В. 112
- Логовик Василь 215
- Лодигенський Юхим 127–128, 175
- Лукомський Степан (Лукомський) 62, 299
- Лупиніс Леонтій 259
- Лутай 81
- Любрас фон 283
- Львов Сергій Лаврентійович (Сергей Лаврентьевич) 264
- Лясота Ерих фон Стеблау (Лясота) 9, 33–34, 43, 47, 59, 65, 67–71, 73–74, 79, 86, 95–96, 118–119, 174–175, 182, 191, 211, 290, 315
- Магомед IV (Мехмед IV, Мухамед) 81, 275, 296, 304

- Магомет-ага 127
Мазаракі М. М. 194
Мазепа Іван Степанович (Мазепа Іван, Мазепа) 83, 110, 114, 278, 280, 305, 308
Максимович Іван 266
Максимович М. А. 25, 112
Малама Віра Федорівна (Малама В. Ф.) 57, 154, 183, 298
Малашевич Іван 108, 114, 126, 308
Малиновський Данило 229
Мамай 119–120
Манштейн Ернст-Себастьян 302
Манштейн Христофор-Герман (Манштейн) 68, 199–201, 211, 302
Марацевич Ф. Ф. 50
Маринка 72
Марк Ганна Федорівна 65
Маркевич 173
Марченко Іван 45
Марченко Йосип 259
Марченко Костянтин 259
Марченко Прокіп 259
Матвій Ілліч (Матвей Ільич) 267
Мезаченко Степан 259
Менглі Гірей I 301
Меннон Симонс 303
Меншиков О. 305
Микешин Олексій (Микешин Алексей) 254
Миклашевський М. І. 72, 183
Миклашевський Михайло Павлович 303
Миклашевський О. М. 113, 188
Миклашевський Павло Михайлович (Миклашевський П. М.) 72, 303
Микола I (Николай I) 40
Микошинський Богдан 86
Миллер Г.- Ф. 9
Милляр Андрій Тимофійович (Милляр) 264–265
Милорадовичі 59, 298
Мирянов Олекса 107
Михайло Миколайович 84
Михеев Ф. І. 122, 148, 194
Мицик Юрій 10, 295, 310, 314
Мишецький Семен Іванович (Мишецький, Мишецький С. І., Мьшецкий С. И.) 9–10, 16, 20, 24–25, 66, 58, 75, 79, 84, 88–89, 91, 98, 100–101, 107–109, 116, 118–120, 160–161, 169, 172–173, 176–177, 182, 185–186, 207, 209–210, 282
Мільчев Володимир 10
Мініх фон, Бурхард Христофор (Мініх) 11, 17–18, 114, 201, 272, 302, 309–310
Міокочич Павло Іванович 149, 313
Мищенко Йосип 259
Мищенко Ф. Г. 189
Млимський див. Млинський
Млинський (Млимський) 66
Многогрішний Д. 304
Могилянський Арсеній 297
Могилянський Василь 248
Могилянський Євстафій 53, 29
Мордвинов Микола (Мордвинов Николаї) 266
Москаленко Артем 121
Мосьпан Н. В. 310
Мстислав-Федір Ізяславович, князь 53, 296
Мурад-Гірей 15
Мурзакевич М. Н. 80, 101
Муригіна Лисавета Григорівна (Муригіна Елизавета Григорьевна) 265
Муромцев 250
Мустафа-бей Селіхтар К'ятиби 17
Мьшецкий С. И. див. Мишецький Семен Іванович
Надеждін М. І. (Нажедин Н. И.) 28, 288
Надхин Г. П. 214–215
Наливайко Семерій (Семен) 108, 288
Неживий Іван 247
Неплюєв Іван Іванович 17, 283
Неплюєв Іван Миколайович 145
Неплюєв Л. 304
Никитов Яків 246–247
Николай I див. Микола I
Новицький Яків (Новицкий Я. П.) 69, 146, 168, 282, 300
Новосельцев Лаврентій 246–247
Новохацька О. М. 192
Новохацький (Новохацкой) 267
Ностиць Г. І. 50
Огарков М. Ф. 88
Олексій Михайлович 128

- Олійник О. Л. 10
 Ольга, княгиня 52, 296
 Онищенко Яків 240
 Острроверхов Іван 259
 Остринин Я. 274
- Павло І. 287
 Павлюк П. 275
 Падалка А. 282
 Паїсій 214
 Палас 320
 Панін Петро Іванович (Панин Петр Іванович) 234
 Паніни 285
 Парафацький Михайло 215
 Паскуаліні Ніколо 29
 Пашков 253
 Пеньок Яків 312
 Перчун Д. Д. 112
 Петро І (Петро Великий) 39, 83, 115, 173, 272, 278, 281, 304, 309
 Писанка Гнат 244–245
 Писменний Іван (Писменский Іван) 230, 235, 254
 Пишмич Василь Андрійович (Пишмич Василь) 250, 253, 299
 Піп Микита 259
 Піцигані Домінік 29
 Піцигані Франциск 29
 Плакідін Микита (Никита) 256, 258
 Плохий Ілля 257–258
 Плохий С. М. 310
 Покас Григорій 303
 Покотилов Назар 257
 Полікарпов Фотей 247
 Полтавець Сидір 260
 Полуденний 88
 Поль О. М. 160, 184, 186
 Попов 238
 Попов Василь Степанович (Попов Василь Степанович) 264
 Порохня Андрій 234–235, 237–240, 244
 Потоцький див. Потоцький Стефан
 Потоцький Миколай 75, 151, 303
 Потоцький Стефан (Потоцький) 152–153, 155, 159, 170, 313–314
 Потьомкін Григорій Олександрович (Потьомкін Г. О., Потьомкін–Таврійський Г., Потемкин) 54, 249, 252, 254, 263, 265, 292, 297–298, 305, 312
 Пошресов 268
 Прерадович Райко (де Прерадович Райко) 19, 284, 313
 Прозоровський Олександр Олександрович (Прозоровський О.О.) 54, 297–298
 Прокл 214
 Пугачов Омелян 147
 Пуцин Нил (Пушин) 11, 34, 47, 57, 66, 70, 97–98, 129, 271
 Пшеничний Іван Миколайович 76
- Ракоці 279
 Ракоці Ф. 320
 Ракушка-Романовський Роман 282
 Ребиндер Іван 254
 Репнін Василь Микитович 18
 Рибас де, Й. 292
 Ржевський 66–67
 Ріг Іван 128
 Рігельман Олександр (Ригельман) 66, 79, 300
 Родзянко Михайло Володимирович 138
 Родзянко Петро Сергійович (Петр Сергеевич) 264
 Родзянко Явдоха Петрівна (Авдотья Петровна) 263, 265
 Розумовський К. Г. 19, 98
 Розсолода Іван 319
 Ромадановський Григорій (Ромодановський Григорій) 193, 317
 Роменський Степан Михайлович (Стефан) 227–228, 230, 232, 235–242, 244–245, 247, 250, 252–263
 Ртищев Нечай 67
 Рубруквіс 190
 Рудаков 264
 Руденко Герасим 256, 258
 Рудольф II 33, 67, 86, 290
 Русов А. А. (Русов О.) 14, 25, 87, 129, 131, 167, 271
 Русов О. див. Русов А. А.
- Сава 243
 Сагайдак 315

- Сагайдачний див. Конашевич-Сагайдачний Петро
 Садовський 152
 Саєнко Захар Максимович 121–122
 Салтиков-Щедрін М. Є. 271
 Самовидець 9, 155
 Самойлович Григорій 304
 Самойлович Іван (Самойлович) 113, 193, 211, 281, 304, 317–318
 Сатана Степан 111
 Свербеєв 261
 Свягин Митрофан 266
 Свягіна Явдоха Василівна (Свягіна Авдотья Васильевна) 264
 Святополк Ізяславович, князь 66, 300
 Святослав Ігоревич (Святослав), князь 64, 299–300
 Селецька Марія Данилівна див. Апостол Марія Данилівна 266
 Селецький Іван Якович 266–267
 Селиванов П. М. 184
 Селім Гірей 55, 304
 Семен 107
 Сиверсова Устина Василівна (Устинья Васильевна) 263–266
 Сигізмунд I Старий (Сигізмунд I) 13, 243
 Сигізмунд-Август 300
 Синельников В. І. 58
 Синельников Іван Максимович (Синельников І. М.) 58, 297
 Синельников М. А. 57
 Синельников Олексій Максимович (Синельников О. М.) 54, 57–58, 116, 138, 145, 187, 192, 297
 Синельников Олексій Миколайович 54
 Синельникова Явдоха Василівна 58, 298
 Синельникови 59, 298
 Синецький 226
 Ситников Павло (Павел) 266
 Ситникова Катерина Петрівна (Екатерина Петровна) 265
 Ситникова Параска Петрівна (Парасковья Петровна) 265
 Сіренко Петро (Сиренко Петр) 259
 Сірко Іван Дмитрович (Сірко Іван) 47, 53, 55, 82–83, 110, 127, 295
 Скальковский А. 9, 161, 171, 273, 276, 280, 282
 Скоропадський І. 310
 Скотівець 69
 Смирнов Василь Дмитрович (Смирнов В. Д.) 12, 166, 171, 185–186, 273
 Собеський Якуб (Sobesci J.) 9, 13, 276
 Совута 69
 Соловійов С. М. 15, 82, 114, 279
 Сорочинський Петро 305
 Софія Олексіївна 308–310
 Срединский Н. К. 92–93, 196
 Срезневський Ізмаїл (Срезневский И. И.) 79, 291, 304
 Старов 297
 Старчевский А. 164, 195
 Степанова М. Г. 192
 Стефан V 273–274
 Струков Ананій Петрович (Струков А. П., Струков) 12, 54, 73, 182, 273–274
 Струковський Гордій 242–243
 Стягайло Іван 83
 Суворов Е. К. 10
 Суворов О. 292
 Сулейман II 300
 Сулима Тимофій 255
 Сурков Василь Васильович (Сурков Василій Васильевич) 264
 Сутковой Афанасій 256
 Текелі Петро Аврамович (Текелі, Текелій П.) 161, 249, 252, 283, 314
 Тендетник Петро 225
 Теренин М. М. 151
 Тимковский 243
 Тимофієвич Василь 225–226
 Тищенко В. П. 10
 Тотт Франсуа (де Тотт) 190, 217–218, 320
 Тропин 90
 Трохимовський 266, 268
 Трясило Т. 274
 Тугай-Бей 152–153, 313
 Тяпкін Василь Михайлович (Тяпкін) 15, 83, 164–165, 167, 191–194, 199–200, 279
 Українцев Омелян Гнатович 15, 275, 278–279
 Урусова 154
 Усачов 250

- Фалеев Михайло Леонтійович (Фалеев
 Михаил Леонтович) 39, 263, 292–293
 Фамінцин В. 66
 Федір Олексійович 275
 Федотов Михайло 246
 Феодосій (Феодосий Макарьевский,
 Феодосий) 53, 141–143, 145, 147–148,
 167, 195, 200, 212–215, 296
 Фредуці Готман 29
- Хвесик 127
 Хижа Семен 246
 Хижа Степан 246
 Хмара, 45
 Хмелецький Іван 75
 Хмельницький Богдан 13–14, 47, 53, 75–76,
 79, 89, 102, 108, 110, 143, 151, 153, 157,
 159, 170, 176, 235, 274, 276, 305, 313
 Хмельницький Тиміш 75, 308
 Хорват від-Куртич Іван 19, 283–284
 Хрещатицький Георгій 215
 Цікавий 73
- Чайкин І. І. 121, 148
 Чародеев І. 275
 Чалий Сава (Чалий) 105, 243
 Чернишов 319
 Чернишов Захар 234
 Чернявський Василь (Чернявський В.)
 20, 24–25, 162, 176, 193–196, 314
 Чертков Василь (Чертков В. О., Черт-
 ков В.) 147–148, 232, 253, 312
 Чулков Данило 67
 Чуркин 102
- Шатилов И. Н. 209
 Шафарик Павло (Шафарик П.) 28, 288
 Шахов Григорій 252, 255
 Швидкий Йосиф 256, 258
 Швидкий Петро 261
 Швидкий Яків Васильович 226–227, 247–
 250
 Шевич Іван 19, 284–285, 313
 Шевчик 81, 304
 Шелест Юлій 10
 Шемберг Яцек (Шемберг) 152, 313
 Шереметєв Борис Петрович 174
- Шереметєв Василь Борисович 53, 295
 Шило 145
 Шишкин Ф. Ф. 99
 Шмідт В. 86–87, 89–90, 100, 104, 119, 123
 Шпак Іван 171
 Шрам Яків 237
 Штільтбергер 316
 Штокс 240
- Щепотьєв Андрій 67
 Щербинівський 82
- Юзефович Ян (Йоаннес) Йосипович 155,
 314
 Юрьєва Л. І. 192
- Яворницький Д. І. (Эварницкий Д. И.) 9–
 10, 14–15, 18, 23, 25, 40, 48, 55, 70, 78–
 80, 83–84, 105, 112, 114–115, 126, 130,
 133–134, 171–172, 177–178, 187, 195,
 205–206, 208, 271, 273, 279, 282–283,
 287, 291–295, 299, 304, 308, 310–320
 Ягайло (Ягелло) 313
 Ягеллони 151, 273, 313
 Ядвіга 313
 Язиков 261
 Якимович Данило 266
 Якоби 261
 Яковлев Петро (Яковлев) 83, 304–305
 Яковлев Євдоким 246
 Яковлев Іван Дмитрович (Яковлев І. Д.)
 159, 170
 Яковлев І. М. 73, 83
 Яковцев М. Г. 192
 Ян II Казимир (Ян Казимир) 110, 308
 Ян-Альбрехт 171
 Янович Федір 248
 Янчуков С. 280
 Ярцов Филип 254
 Ястребов Володимир (Ястребов В. М.,
 Ястребов) 15, 21, 96, 171
- Эварницкий Д. И. див. Яворницький Д. І.
 Bielski M. див. Бельський Мартин
 Dubiecki M. див. Дубецький Мар'ян
 Sobesci J. див. Собеський Якуб

Географічний покажчик

- Аболоцький лиман, озеро 137
Августинівка-Смольца, село 60
Аврамів острів 61, 144
Аврамова балка 144
Авратинське узвишся 103
Австрійська імперія 274, 282
Агапочине, озеро 134
Аджамка, притока Інгула 20, 109, 181, 186
Аджамка Суха (Суха Аджамка), притока Аджамки 109
Аджибей, фортеця див. Хаджибей
Аджидер, фортеця 251, 262
Ази-Аралинде, курінь 25
Азія 119
Азов, місто 15, 67, 114, 173, 215, 272, 275, 280, 300
Азовська губернія 202, 249, 251, 262, 273, 286
Азовське море 15–16, 18, 23–24, 137, 140, 163, 168, 190, 226
Азовське узбережжя 181–182, 195
Аккерман місто 24
Аккерманський повіт 24
Акмечет, фортеця 310
Алферове (Алферівка), містечко 170
Америка 92
Анањівський повіт 24–25
Андріїв, острів 106, 187
Андріївка село 298
Андрусів, село 79, 304
Андрущин (Скарбний), острів 80–81
Антверпен, місто 292
Арад, місто 283
Армакля (див. Громоклія, річка)
Арнаутівка, село 91
Архангельськ, місто 172
Архангельське, село 135, 265
Архангельський (Клейнівський), острів 73
Архірейська, заборя 41, 54
Астраханська губернія 249
Астрахань, місто 67, 319
Аталиківка (Аталикова), річка 111, 119
Аул див. Аули, село
Аули (Аул), село 41, 126, 134, 293
Аульська, заборя 41
Баба, гора 120
Бабайківка, село 138, 182
Бабин, гілка Дніпра 125, 131
Бабин, село 85, 146
Бабина балка 135, 146
Бабине, озеро 136
Бабине, село 117
Бабичів острів див. Тимчишин
Бабівка, село 139
Бабівське, озеро навпроти села Бабівки 139
Багата (Мокра Заплавка), притока Орелі 112
Багата, річка, яка впадає в Орель нижче села Чернеччини 112
Багата, річка, яка впадає в Орель нижче села Опанасівки 112
Багатенька притока Багатої 112
Багатенька, притока Багатої, що впадає в Орель нижче села Чернеччини, 112
Баглуї, озеро 134
Багнувате, озеро навпроти села Жевахової 138
Бажанова, заборя 41

- Базавлук (Безовлук), річка 31, 81, 83, 85–86, 95, 99, 127, 129, 133, 145, 151, 169, 171–172, 184–185,
 Базавлук, село 170
 Базавлуцька Кам'янка (Польова Кам'янка), річка 99–100
 Базавлуцька Січ 25, 47, 86,
 Базова, річка 110
 Базова, яр 151
 Байдак, острів 48
 Байдужів, камінь 43
 Байківський Яр 104
 Бакай Великий річка 126
 Бакай, гілка Дніпра 125, 127
 Бакай, озеро 134
 Бакланувате, озеро 136
 Балабанова коса 106
 Балабине-Петрівське, село 71, 167
 Балацьке (Балацьківка), село 23, 171–172
 Балацьківка див. Балацьке
 Балбутине, озеро 135
 Баликчі, курінь 25
 Балкани 282
 Балки, село 280
 Балковий байрак 143
 Балта, місто 171
 Балтійське море 271, 292, 305
 Балчанський байрак (Балчанська балка) 146, 188
 Бандарів лиман, озеро між Капулівкою та Кутом 135
 Бандурка, гілка Дніпра 125
 Бар, місто 213
 Баранівський острів 105
 Баранка, гілка Дніпра 85
 Баранців Великий (Великий Баранців, Баранченків), острів 52
 Баранців Малий (Малий Баранців), острів 52
 Баранченкове, село 126
 Бараняча пристань, урочище 193
 Барвінківський повіт 251–242
 Барвінкова стрілка, поселення 229, 232, 235–236, 239, 245, 247, 249, 253, 258
 Барині Мишатні, камені 44
 Баркове, озеро 48, 133
 Бародавова балка 144
 Басанка, гілка Дніпра 125, 131
 Басанка, маєток 151
 Басанське, озеро 135
 Батіг, місто 313
 Батурин, місто 148, 174
 Батуринський курінь 25, 147, 164
 Батьківське озеро 137
 Бахмут, місто 123, 149, 195, 215, 242
 Бахмут, річка 19, 23, 111, 149, 284–285
 Бахмутська провінція 284
 Бахмутський повіт 25, 54, 148–149, 191–196, 263, 286
 Бахчисарай, місто 82, 310, 320
 Башмачка (Башмачкова), річка 97
 Башмачка, балка 69, 144, 183
 Башмачка, село 315
 Башмачкова див. Башмачка
 Безіменне, озеро навпроти слободи Козирщини 137
 Безіменне-друге, озеро навпроти села Маркової Гірки 138
 Безіменне-перше, озеро навпроти села Маркової Гірки 138
 Безіменний острів див. Британ, острів
 Безіменний перевіз 177
 Безмін, озеро навпроти річки Білозірки 137
 Безовлук див. Базавлук, річка
 Безпутний (Знам'янський), острів 80
 Бейкус (Бейкуш) 140
 Бейкуш див. Бейкус, проріз
 Бек, притока Торця 123
 Бекенейський брод див. Бекенівський
 Бекенівський (Білий Брід) брід 15, 18, 178
 Белгород див. Білгород
 Бельє Крилиць див. Білі Крилиці
 Бельовська фортеця, 253
 Бендерський повіт 24
 Берда, річка 19, 23–24, 111, 117, 139, 123–124, 201, 286–287
 Берда Велика (Велика Берда), річка 15–16, 18
 Берда Крайня (Крайня Берда), річка 16, 18
 Берда Середня (Середня Берда), річка 16, 18
 Бердинка, річка 16, 18

- Бердянська коса 139
 Бердянський лиман 139
 Бердянський повіт 24
 Берегова, забора 42
 Бережок, річка 110
 Березівка, притока Інгула 19, 109, 186
 Березівка, притока Інгульця 103
 Березівка, село 138
 Березнігувата, притока Інгула 109
 Березнігуватий яр 144
 Березнювата, балка 146,160
 Березнювата, річка 103
 Берека, річка 21, 228–229, 231, 234, 236–238, 258
 Береслен, байрак 160
 Берестівка, притока Орелі 112
 Берестова 167
 Берестова балка 183
 Берестова, притока Кальміуса 124
 Берестова, притока Орелі 112–113, 164–166
 Берестовенька, річка 164–165, 167
 Берислав, місто 89, 126, 170, 278–279, 305
 Бериславський район 305, 307
 Берклек, річка 110
 Беркут, озеро 134
 Бессі 217
 Бешаш, балка 150
 Бешаш, річка 124
 Беш-Байрак, байрак 160
 Беш-байрак, річка 160
 Бешевський ліс 185
 Бешка (Вежка), притока Інгульця 19–20, 103, 173, 178, 181
 Бешкинські Вершини (Верхній Бишкинь), слобода 246
 Библів, острів 57
 Бизюків монастир 132, 135, 145
 Бик, притока Самари 115, 164–166
 Бик, село 147
 Бирдин, село 42, 62
 Бирин, перевал 49
 Бистрик, гілка Дніпра, 126
 Бицулин Великий (Великий Бицулин), яр 146
 Бицулин Малий (Малий Бицулин), яр 146
 Бичка (Бычка), річка 21, 166
 Бичок, притока Самари 115
 Бідне, озеро 135
 Бідцева, річка 102
 Біла, притока Дінця 123
 Біла забора 41
 Біла, притока Лугані 123
 Біла див. Біленька, права притока Дніпра 95
 Біла, ліва притока Дніпра 111, 123
 Білгород (Белгород), місто на Слобожанщині 164, 169
 Білгород-Дністровський (Монкастро), місто 317
 Білгородська губернія 255
 Білгородська орда див. Буджацька орда
 Біле, озеро навпроти річки Білозірки 137
 Біле, озеро навпроти хуторів Рязських 138
 Біле, озеро 91
 Біле, озеро біля села Опанасівки 137
 Біле, озеро в селі Шагарівці 138
 Біле, озеро навпроти містечка Котівки 138
 Біле, озеро навпроти острова Тавані 136
 Біле, озеро навпроти села Бузівки 138
 Білеївка див. Білеювка Вища, гілка Дніпра
 Біленька, притока Торця 123
 Біленька (Біла), притока Дніпра 95, 98, 184
 Біленьке, озеро навпроти села Бузівки 138
 Біленьке, село 72, 134, 145, 184, 294
 Білеювка Вища (Білеївка), гілка Дніпра 131
 Білеювка Нижча, гілка Дніпра 131
 Білеювка, гілка Дніпра 125
 Білий (Орлина Стрілиця), острів 61, 72
 Білий Брід див. Бекенівський брід
 Білий Бучок, камінь 45
 Білий лиман 132
 Білий лиман, озеро між Саблуківкою і Бизюковим монастирем 136
 Білий лиман, озеро навпроти села Бузівки 138

- Білий перевал, гілка Дніпра 125, 127
 Білимове, озеро навпроти села Бабівки 139
 Білі Колодязі, урочище 110
 Білі Криниці, річка 103
 Білі Криниці (Белые Криницы), урочище 22
 Білобородчиха, гілка Дніпра 128–129
 Біловод Верхній (Верхній Біловод), острів 49
 Біловод Нижній (Нижній Біловод), острів 49, 126
 Біловод Середній (Середній Біловод), острів 49
 Біловод, озеро навпроти села Могилева 47, 138
 Біловусівське, озеро навпроти слободи Козирщини 137
 Білогрудів Бакай (Білогрудівський бакай), гілка Дніпра 130
 Білогрудів, острів 91
 Білогрудова, гілка Дніпра 125
 Білогрудове гирло 91
 Білозерка Велика, слобода 311
 Білозерка Мала, слобода 311
 Білозерський лиман, озеро 135
 Білозірка, балка 119, 145
 Білозірка, озеро 119
 Білозірка, права притока Дніпра 91, 103, 169–170, 173, 176, 309
 Білозірка, ліва притока Дніпра 111, 119–120
 Білозірська переправа 173, 177
 Білозірський лиман 103, 119 131
 Білозубківка, село 168
 Білонівка, село 171
 Білосарайська коса 150
 Білосарайське, озеро 139
 Білосарайські балки 150
 Білоусів ліс 182
 Білоусівка, річка 109
 Білоусівка, село 109
 Білоцерківне, озеро 134
 Біляєва забора 41
 Біляєві острови 58
 Біляїв див. Просеред Нижчий, острів
 Благовіщенське, село 118
 Близниці Великі, озеро навпроти села Бузівки 138
 Близниці Великі, озеро навпроти села Ковпаківки 138
 Близниці Малі, озеро навпроти села Бузівки 138
 Близниці Малі, озеро навпроти села Ковпаківки 138
 Близнючки, камінь 44
 Близнючки-другі, камені 43
 Близнючки-перші, камені 43
 Близнючки-треті, камені 43
 Блуква, балка 69
 Блюменгардт, колонія 98
 Бобирева балка 142
 Бобошківський ліс 185
 Бобринець, притока Березнігуватої 109, 171
 Бобринець, яр 151
 Боброва, село див. Іванівка, село, 150
 Боброва, балка 253
 Боброва, гілка Дніпра 125, 129, 132
 Бобровий Яретиків, гілка Дніпра 125
 Боброві острови 91
 Бог, річка див. Буг, річка
 Богатир Лівий, камінь 44
 Богатир Правий, камінь 44
 Богатир, село 168
 Богатирі, камені 27
 Богатирська лава 35
 Богданівна, станція 85
 Богданівка, село 91, 104, 286
 Богданівський, поріг 104
 Богодар, масток 148
 Богодар, село 168
 Богодухів, місто 164
 Богодухівщина 164
 Богодушна, притока Громоклії 109
 Богомолівський, острів див. Монастирський, острів
 Богородицька фортеця див. Новобогородицька фортеця
 Богуцький, хутір 229, 231
 Богуш, гілка Дніпра 131
 Божедарівка, село 150
 Бокова, річка 103, 172
 Боковенька, річка 103
 Болгарів бакай, озеро 135
 Болгарська лава 35
 Болхівський буерак 164

- Больське, озеро 138
 Бондарева лава 34
 Бондареве, озеро навпроти містечка
     Котівки 138
 Борадавчине, озеро навпроти містечка
     Котівки 138
 Борзійка, гілка Дніпра 125–126
 Борисфен (див. Дніпро)
 Бородавка, село 142
 Бородаєва балка 142
 Бородаївка, гілка Дніпра 130
 Бородаївка, село 49–50, 111, 169
 Бородай, озеро 137
 Бортівка, озеро 137
 Бортівок, гілка Дніпра 130
 Борщівка, гілка Дніпра 31, 125
 Борщова Пристань 121
 Борщова, гілка Дніпра 125, 132
 Босфор, протока 286
 Бочка, камінь 44
 Бочки Великі й Малі див. Бучки Великі
     й Малі, гілка Дніпра
 Бошна, балка 142
 Бракове, озеро 136
 Братки, озеро 134
 Братське, озеро 133
 Бригадирівка, острів 51
 Бригадирівка, хутір 51
 Брилевий шлях 163, 168
 Бристан (Бристана), гілка Дніпра 125,
     131
 Бритай, річка 21, 228, 237, 259
 Британ (Безіменний), острів 80, 127
 Британська, гілка Дніпра 132
 Бровківське Велике (Велике Бровківське),
     озеро біля села Непадівки 138
 Бровківське Мале (Мале Бровківське),
     озеро біля села Непадівки 138
 Бровкове див. Федорівка, село
 Бруньова, заборя 43
 Брюхач Великий, озеро 138
 Брюхач Малий, озеро 138
 Брюховецький курінь 25
 Брянське, урочище 41
 Бубликів, острів 92
 Бубликова, гілка Дніпра 32, 125, 130
 Бубликова коса, 92
 Бубличкова, гілка Дніпра 32
 Буг (Гіпаніс, Бог, Південний Буг, П.Буг)
     річка 14–17, 20–23, 25, 27, 93, 95, 103–
     105, 133, 137, 141, 160–161, 163, 171,
     177, 181, 210, 226, 229, 242, 245, 250,
     278–279, 285–286, 293, 298, 307, 315
 Бугай, гілка Дніпра 76, 93, 125, 126
 Бугогардівська паланка 23, 150, 161, 171,
     199
 Буджак 277
 Буджацька (Білгородська) орда 24
 Будилівська (Будилка) балка 144, 183
 Будилівський поріг 44, 144, 146, 174
 Будилівський, острів 30
 Будилово-Таволжанська переправа 173–
     174
 Будилок Радом, річка 95, 97
 Будник, річка 95
 Буєвський повіт 264
 Бузинувата, балка навпроти острова
     Таволжанки 146
 Бузинувата, балка біля села
     Покровського 148
 Бузинуватий яр 151
 Бузівка, притока Орелі 112
 Бузівка, село 138, 147
 Бузівочка, озеро навпроти села Бузівки
     138
 Бузник Верхній (Верхній Бузник),
     річка 97
 Бузник Нижній (Нижній Бузник),
     річка 97
 Бузове, озеро 138
 Бузовий прогній 132
 Бузька коса 24
 Бузький лиман 32, 107, 137
 Бузько-Дніпровський лиман 280
 Булацеліва, слобідка 229, 231
 Бунчужне, озеро 138
 Буравлень, лава 35
 Бургонка, гілка Дніпра 125, 130
 Бургундія 317
 Бургунка (Бургунський), острів 47, 90,
     176
 Бургунка, річка 90
 Бургунка Верхня (Верхня Бургунка),
     річка 95, 101
 Бургунка Нижня (Нижня Бургунка),
     річка 95, 101

Бургунська переправа 173, 176
Бургунський острів 176
Буруватий лиман, озеро 134
Буруликуйський курінь 25
Буряківський, острів див.
Монастирський, острів
Бутівське урочище 182
Бухарест 213
Буц, камінь 43–44, 45
Буций острів 49
Бучач, місто 274
Бучки, гілка Дніпра 125
Бучки, острів див. Томаківка, острів
Бучки Великі й Малі (Бочки Великі й
Малі), гілка Дніпра 129
Бушлинне, озеро 137
Бык див. Бик, річка 164
Бычка див. Бичка, притока Самари

Валаське князівство 272
Валахія 149, 286
Валдайське узвишшя 29
Валивала, балка 146
Валивела (Веливала, Веливела,
Вуливело, Вуливала), річка 111, 121
Валитараш, балка 150
Валки, місто 164
Варавин, острів 74, 93, 117, 119, 134
Варварівка, село 139, 312
Варвина балка 141
Варжир, курінь 25
Варшава, місто 171, 279, 292
Василівка, містечко 167–168
Василівка, село Верхньодніпровського
повіту 151
Василівський район 280
Василів-курінь 25
Василій, озеро 136
Васильків, прогній 132
Василькове, урочище 168
Васюрине, озеро 135
Васюринський курінь 25
Ведмедівський курінь 25
Ведмежа див. Видмирка, гілка Дніпра
Ведмежий, байрак 160
Ведмежі Води 156
Векла, озеро 133
Веливала, річка див. Валивела

Велика Берда див. Берда Велика
Велика Вербова, балка 69
Велика Вись див. Вись Велика
Велика Дубина див. Дубина Велика,
урочище
Велика Знам'янка, село 117
Велика Кам'янка, річка 102, 111
Велика Кислівка див. Кислівка Велика,
річка
Велика Кримська орда 24
Велика Лепетиха див. Лепетиха Велика,
село
Велика Михайлівка (Дібрівка) 167, 194
Велика Осокорівка, річка див.
Осокорівка Велика
Велика Перебійна, річка 73
Велика переправа див. Кічкаська
переправа
Велика переправа навпроти о-ва Бургун-
ського див. Бургунська переправа
Велика Росія див. Росія Велика
Велика Северинка, притока Інгула 109
Велика Скотувата див. Скотувата
Велика, балка
Велика Стрільба, балка 187
Велика Теренівка див. Теренівка
Велика, річка
Велика Тернівка див. Тернівка Велика
Велика Шарівка див. Григорівка-Велика
Шарівка, село
Велика, балка 69
Велика, забора 43
Велике Бровківське див. Бровківське
Велике, озеро
Велике Калинове див. Калинове
Велике, озеро
Велике князівство Литовське 314, 317
Велике Козацьке див. Козацьке Велике,
озеро
Велике Криве, див. Криве Велике озеро
Велике Орлине, озеро 137
Велике Різкувате див. Різакувате
Велике, озеро
Велике Свирівське, озеро 135
Велике Сухе, озеро 137
Велике, озеро навпроти села
Перещепино 137
Велике, озеро навпроти слободи
Козирщини 137

- Великий (Луговий), острів 43, 49–51, 72
 Великий Баранців, острів див. Баранців
 Великий
 Великий Бицулин див. Бицулин
 Великий, яр
 Великий Білий, озеро 136
 Великий Дубовий, острів див. Дубовий
 Великий, острів
 Великий Єланець див. Єланець Чорний,
 річка
 Великий Інгул див. Інгул
 Великий Конар див. Ташлик
 Великий лиман, озеро між Капулівкою
 та Кутом 135
 Великий лиман, озеро на Самарі 139
 Великий лиман, озеро навпроти Каховки
 136
 Великий Луг, урочище 31, 47, 93–94, 113,
 134, 141, 167, 181, 189, 207, 223, 318
 Великий Монастирський острів див.
 Монастирський
 Великий Москалів див. Москалевий
 Великий Сухий Ташлик див. Ташлик
 Великий Сухий
 Великий Татарчук див. Татарчук Великий
 Великий, острів навпроти слободи
 Щурівки 182
 Великий, острів біля острова
 Струкового 73, 174
 Великий, острів над Мишуриним Рогом
 126
 Великий Янисоль, село 195
 Великі Води, лиман 31, 93, 99–100, 129,
 135
 Великі Піски див. Святе, урочище
 Великі плеса, урочище 113
 Великоросія див. Росія
 Велико-Заруднівський ліс 185
 Великуватка, притока Самари 116
 Величківський курінь 25
 Венеціанська республіка 274
 Вербів (Вербовий), острів 65
 Вербки, острів 92
 Вербложий, байрак 160
 Вербложка Велика (Велика Вербложка),
 річка 103
 Вербложка Мала (Мала Вербложка),
 річка 103
 Вербложка, річка 19
 Вербова Сага, гілка Дніпра 132
 Вербова, річка 103
 Вербове, озеро навпроти містечка
 Котівки 138
 Вербове, озеро навпроти слободи
 Козирщини 137
 Вербове, острів
 Вербове, поселення 23
 Вербовий острів див. Вербів
 Вербувате, озеро навпроти села Бузівки
 138
 Верхівка, притока Березнігуватої 109
 Верхівка, притока Кальміуса 124
 Верхне Солонецьке див. Солонецьке
 Верхне, озеро на острові Погорілому
 Верхні Солонці див. Солонці Верхні
 Верхній (Великий Плоский), камінь 43
 Верхній Бишкинь див. Бешкинські
 вершини
 Верхній Біловод див. Біловод Верхній
 Верхній Бузник див. Бузник Верхній
 Верхній Плоский див. Верхній 43
 Верхній Солонець, балка 137, 145
 Верхньодніпровський район 288, 306
 Верхня Березівка, річка 102
 Верхня Бургунка, річка див. Бургунка
 Верхня
 Верхня Вирьовчана 31
 Верхня Вирьовчина, балка 145
 Верхня Дмитрівка див. Дмитрівка
 Верхня, гілка Дніпра
 Верхня Лоханька див. Лоханька Верхня,
 балка
 Верхня Орель див. Орель Верхня, річка
 Верхня, річка 95,
 Верхня Санджака, балка 55
 Верхня Терса див. Терса Верхня, річка
 Верхня Широка див. Широка Верхня,
 балка
 Верхня Щурівська, балка 154
 Верхньодніпровськ (Григорівське), місто
 50, 142
 Верхньодніпровський повіт 23, 25, 40,
 48, 96, 111, 130, 133–134, 151, 158,
 160, 170, 182
 Верхолитине, озеро навпроти села
 Вогнівки 138
 Вершанець, село 185
 Веселе, село 195

- Веселий Кут 185
 Веселі Терни, село 170
 Веселогірка, село 168
 Видмирка (Ведмежа) 183
 Видмирська плавня 49
 Видмирський, острів див.
     Вишомирський, острів
 Виля, озеро 138
 Виноградівка, село 63, 299
 Виноградна коса 150
 Виноградна криниця, урочище 106–107,
     187
 Виноградне, озеро 137
 Виноградний, острів 30, 61, 63, 91
 Вир, камінь 43
 Вирва, острів 71
 Вирвач, острів 74
 Висока балка 151
 Висунь (Ісунь), річка 15, 20–22
 Висунь 261
 Висунь, річка 171
 Вись Велика (Виска Велика), річка 171
 Вись Велика (Велика Вись), річка 107
 Вись Мала (Мала Вись), річка 107
 Вись Мала, річка 171.
 Вись, річка 16, 160
 Вишеньки, село 298
 Вишнякова лава 34
 Вишомирка, гілка Дніпра 125–126
 Вишомирка, плавня 49
 Вишомирка, річка 154
 Вишомирський (Видмирський), острів 49
 Вища голова Космаха, урочище 101
 Вища Залома, острів 145
 Вища Тарасівка (Вищетарасівка, Вищо-
     Тарасівка), село 73, 126, 135
 Вищемигійський другий, поріг 104
 Вищемигійський перший, поріг 104
 Вищетарасівка див. Вища Тарасівка
 Вищий Довжик, озеро 133
 Вищий перевіз 33, 173, 177
 Відпільне, озеро 139
 Візантія 163, 317
 Військо Донське (Донське Військо) 23,
     240, 308
 Військо Запорізьке Низове (Військо
     низове Запорізьке) 14, 83, 185, 210,
     226–238, 271, 278, 280, 298, 306–
     307, 313, 316
 Військо Низове Запорізьке див. Військо
     Запорізьке Низове
 Військова балка 183
 Військове, село 42, 58
 Військовий яр 145
 Військовий байрак 143
 Віла див. Вільненька, балка 144
 Вільна див. Вільнянка
 Вільна, річка 95, 111, 113
 Вільне, село 193, 263–264
 Вільненька балка (Віла) 144, 183
 Вільний (Гадючий) поріг 144
 Вільний брід 178
 Вільний, місто 164
 Вільний, острів див. Мирський, острів
 Вільний, поріг 27, 38, 40, 42, 45, 63–64,
     290–291
 Вільності Війська Запорізького Низового
     (Вільності, Запорізькі Вільності) 9–10
 Вільності див. Вільності Війська
     Запорізького Низового
 Вільнянка (Вільна), притока Самари 115
 Вільнянський район 298
 Вільхова, гілка Дніпра 125
 Вільхова, притока Лугані 123
 Вільхова-друга (Вільховий Дніпро),
     гілка Дніпра 31, 130
 Вільхова-перша, гілка Дніпра 31, 130
 Вільховий Дніпро див. Вільхова, гілка
     Дніпра
 Вільховий, острів (Запорізький острів)
     91–92
 Вільховинка, гілка Дніпра 130
 Вільхувате, озеро на Самарі 139
 Вільшанка (Гольник), річка 107
 Вільшанка, місто 164
 Вільшанка, річка 171
 Вінниця, місто 265
 Вірьовчана, річка 111, 130
 Вірьовчина переправа 173, 177
 Вітка, острів 146
 Вітки (Квітки), острови 57
 Вітківська балка 160
 Вітовтів брід 173, 177
 Вічище, озеро 134
 Вовнігівський поріг 27, 30, 37, 40, 44, 97,
     146, 188
 Вовніжка, балка 144, 183

- Вовніжка, балка вище Будилівського порога 146
- Вовніжки річки 95, 97
- Вовнянка, річка 193
- Вовча (Вовча Вода, Волчьи Воды, Кобилянка, Тавчавода) притока Самари 19, 111–113, 116, 123, 147–148, 165–168, 173, 178, 181, 193–194, 283
- Вовча Вода див. Вовча, притока Самари
- Вовча, балка 160
- Вовче, озеро 135
- Вовче Горло, балка 183
- Вовче Горло, гілка Дніпра 128
- Вовче Горло, камінь 45
- Вовче горло, лава 38
- Вовче Горло, озеро 134
- Вовчок, камінь 45
- Вовшине, озеро 133
- Водолаги Малі, слобода 285
- Водолаги Нові, слобода 285
- Водяна (Бодня), балка 150
- Водяна, балка біля Берди 124
- Водяна, балка біля села Покровського 148
- Водяна, притока Громоклії 109
- Водяна, річка 103
- Водяне (Остроградське), село 102
- Водяний яр 150
- Водянські Кучугури (Товські Піски), урочище 280
- Воєводина 274
- Воєводське, село див. Полковниче, село
- Вознесенськ (Соколи), місто 105, 138, 177
- Войнівка, село 138, 192
- Войстриченський, поріг 104
- Войцехова балка 142
- Волга, річка 190
- Волжанка, річка 110
- Волинка, гілка Дніпра 125, 127
- Волноваха Мокра (Мокра Волноваха), притока Кальміуса 124, 150
- Волноваха Суха (Суха Волноваха), притока Кальміуса 124
- Волове, озеро навпроти села Личкового 137
- Волове, озеро навпроти слободи Козирщини 137
- Вологда, місто 283
- Володимирське, село 300
- Волоська коса 106–107
- Волоська слобода див. Волоське, село
- Волоське (Волоська слобода), село 41, 56, 143, 298, 311–312, 315
- Волошине, озеро 120
- Волошинова (Любимівська, Синельникова), забора 25, 41
- Волошинове, озеро поблизу острова Тавані 136
- Волошка, гілка Дніпра 125, 132
- Волчьи Воды див. Вовча, притока Самари
- Вонюче, озеро навпроти містечка Котівки 138
- Ворона, притока Вовчої 122
- Ворона, притока Дніпра 111, 113–114, 116, 168
- Ворона, село 113, 207
- Вороне, озеро 138
- Воронова забора 25, 42, 58
- Воронцівський, острів див. Становий, острів
- Ворскла, річка 49, 112, 316
- Ворсклянський Омельник див. Омельник Ворсклянський
- Ворушилка, озеро 138
- Вошива балка 69
- Вошива (Usiva), притока Орелі 112, 166
- Вошиве, озеро навпроти слободи Шульгівки 139
- Вошивка, притока Інгулу 109
- Вонюче, озеро навпроти слободи Гупалівки 138
- Врем'ївка, село 42, 44, 195
- Вуливала, річка див. Валивела
- ВулиVELO, річка див. Валивела
- Вулсун див. Висунь
- Вчорашнє, озеро навпроти м. Олешок 137
- Вчорашня, плавня 93
- В'язівок, притока Самари 115
- В'язувате, озеро навпроти хуторів Ряжських 138
- В'язувате, озеро навпроти містечка Котівки 138
- В'язувате, озеро навпроти села Бузівки 138

- В'язувате, озеро навпроти села Степанівки 137
- В'ятлинський Перевал, гілка Дніпра 125, 130
- Гаврилівка, слобода 148, 312
- Гадючий, яр 144
- Гази-Керман, курінь 25
- Гайдамацька балка див. Дубова балка
- Гайки, озеро 132
- Гайчур, річка 312
- Галилея 114
- Галицинівка, село 106
- Галузин, острів 137
- Галузина забора 42
- Галушин (Галушиний), острів 91, 132
- Ганкишли 226, 250, 277
- Ганнинська забора 154, 157
- Ганнинська Забора, озеро 133
- Ганнівка, село 102, 158, 170
- Ганнівська, балка 69
- Ганнинська Забора, село 126
- Ганчул, річка 111, 122, 147–148, 168, 181, 194
- Гапка, озеро 137
- Гапонова, балка 148
- Гараськове, озеро 137
- Гарасьчина балка 142
- Гарбузинка (Гарбузина), річка, 17, 20–22, 108, 171, 173, 178
- Гардовий (Королівський) шлях 171
- Гардовий брід (Гардовий перевіз) 173, 177
- Гардовий шлях 163
- Гегелівка, село 131, 133
- Генералка, балка 69
- Гданськ 70, 76, 303
- Герасимівка-Щурівка, річка 29
- Герасимівка-Щурівка, село 131
- Герє 203
- Гернець, камінь 43
- Герра, місцевість 27
- Гетьманщина 272, 274, 281, 285, 305–306, 308, 316
- Гжатська пристань 264
- Гипетуха, балка 146
- Гирли, гілка Дніпра 130
- Гівлянка, річка 110
- Гійний острів 73, 126, 131
- Гілея, 181, 189–191
- Гімнинка Велика, озеро 138
- Гімнинка Мала, озеро 138
- Гіпаніс див. Буг, річка
- Гіпетуха див. Євпатиха, гілка Дніпра
- Гладчишине, озеро навпроти містечка Котівки 138
- Глибока балка 184
- Глибоке, озеро навпроти села Велика Знам'янка 135
- Глибоке, озеро навпроти села Козачих Таборів 136
- Глибоке, озеро навпроти села Степанівки 137
- Глибокий ліс 182
- Глибокий яр 150
- Глибокий, лиман навпроти села Козачих Таборів 136
- Глинниста балка 183
- Глиннице, балка 141
- Глинське див. Домоткань, село
- Глинський, острів 50
- Глиняна балка 142, 154–155
- Глужище, озеро 134
- Глуха лава 35
- Глухе, озеро 134–135
- Глухий лиман, озеро 134
- Глушкове, озеро на Самарі 139
- Гнатівка, село 30, 45
- Гнила див. Прогной, річка
- Гнила Конка, гілка Дніпра 132
- Гнила Орель див. Орель Мала 166
- Гнила, гілка Дніпра 125, 127
- Гниле, озеро навпроти Деріївки 133
- Глине, озеро навпроти Романкова 134
- Гниле, озеро між Саблуківкою і Бизюковим монастирем 136
- Гниле, озеро навпроти села Бабайківки 138
- Гниле, озеро нижче Флорівського лиману 136
- Гниле, село 49
- Гнилий Єланець див. Єланець Куций, річка
- Гнилище, озеро 133
- Гниловод Великий, гілка Дніпра 132
- Гниловод Малий, (Гнилуша), гілка Дніпра 125, 130, 132
- Гниловод, озеро між Саблуківкою і Бизюковим монастирем 136

- Гниловодські, гілки Дніпра 137
 Гнилокиша, гілка Дніпра 125, 131
 Гнилуха, гілка Дніпра 132
 Гнилуша див. Гниловод Малий, гілка Дніпра 132
 Гнилуші, урочище 253
 Гніздище, притока Самари 116, 193
 Гноювате, озеро нижче села Михайлівки 139
 Гола Долина, урочище 21, 238
 Гола Пристань 89, 91, 117, 121, 316
 Голий перевіз 21, 32
 Голий, острів див. Шелюгуватий, острів Голландія 292
 Головків яр 148
 Головкові, камені 45
 Гологрушівка, село 74, 76
 Голоднівський ліс 182
 Голубе, озеро в селі Шагарівці 138
 Голуби, камені 45
 Голубина, скеля 60
 Голубині, печери 58
 Голубів лиман, озеро 137
 Голубова, гілка Дніпра 125, 132
 Голубовий лиман, гілка Дніпра 132
 Голубока, село 139
 Голювате, озеро 135
 Гольник, річка див. Вільшанка, річка Гомольша, річка 164
 Гончариха, притока Вовчої 122
 Гончарів бакай 135
 Гончарівський ліс 185
 Гончарка, балка 144
 Гончарка, балка біля річки Бика 147
 Горбатий, камінь 43
 Горілчанська заборя 40
 Горіхівка, озеро 135
 Горіхова, гілка Дніпра 136
 Горіхова, село 150
 Горіхове, озеро 134
 Горіхові озера навпроти урочища Лиса Гора 135,
 Горіхові озера навпроти Нікополя 135
 Горіхувате, озеро вище річки Конки 134
 Горіхувате, озеро між Капулівкою та Кутом 135
 Горіхувате, озеро між Саблуківкою і Бизюковим монастирем 136
 Горіхувате, озеро на лівому березі Дніпра 135
 Горіхувате, озеро навпроти села Архангельського 135
 Горіхувате, озеро навпроти села Сулицько-Лиманське 135
 Горностаївка, село 131
 Горностаївський район 307
 Городжине, озеро на острові Носоківка 136
 Городище див. Томаківка, острів
 Горохувате, озеро 50, 134
 Горохувате, озеро 50
 Гостренька лава 34–35
 Гостренький-верхній, камінь 44
 Гостренький-нижній, камінь 44
 Государів байрак 148
 Грабареве, озеро 138
 Гракове, озеро 138
 Гребениха (Гребінець), гілка Дніпра 125, 131–132
 Гребінець див. Гребениха, гілка Дніпра
 Грекова Пристань, гілка Дніпра 121, 132
 Грекові Вільхи, гілка Дніпра 132
 Гречаний острів 51, 126, 130
 Григорахівський ліс 185
 Григорівка, слобода 142
 Григорівка-Велика Шарівка (Велика Шарівка) 155, 160
 Григорівська фортеця 287
 Григорівське див. Верхньодніпровськ
 Гринів, острів 54
 Гришин брід 178
 Грізна лава 37
 Гродівка, слобода 149
 Гроза, камінь 27, 44
 Громова балка 147
 Громоклія (Громокля), річка 17–18, 20, 22, 109, 161, 172, 181, 185
 Громущина, балка 69
 Грузька, балка 160
 Грузька, притока Інгула 109
 Грузька, притока Чорного Ташлика 108
 Грузька, річка 160
 Грузьке, озеро біля села Непадівки 138
 Грузьке, озеро на острові Носоківка 136
 Грузьке, озеро навпроти села Бузівки 138
 Грузьке, озеро навпроти села Велика Знам'янка 135

- Грузький лиман, озеро 134
 Грушеватське, поселення 258
 Грушеваха, поселення 232–233
 Грушівка Польова (Грушівка), річка 95, 98
 Грушівка, балка 183
 Грушівка, гілка Дніпра 125, 131
 Грушівка, озеро 136
 Грушівка, поселення 83, 99
 Грушівка, село 169
 Грушівська, річка 97
 Грушувате, озеро між Капулівкою та Кутом 135
 Грушуватий яр 148
 Грущате, озеро навпроти села Архангельського 135
 Грякове, озеро 137
 Губина балка 146
 Губина див. Олександрівка, село
 Губине, озеро навпроти Лисої Гори 134
 Губине, озеро між Капулівкою та Кутом 135
 Губинка, притока Самари 115
 Губська Вища, гілка Дніпра 131
 Губська Нижча, гілка Дніпра 131
 Губська, гілка Дніпра 125
 Гуляй-Поле, містечко 148, 168, 170, 312
 Гуляйпільський район 312
 Гупалівка, село (слобода) 112, 138, 192
 Гусаревеньке, озеро 137
 Гусарка, гілка Дніпра 48
 Гусарове, озеро 137
 Гусине, озеро 135
 Гьозлев, місто 310
- Гавин, острів 38, 47, 62
 Гаджоло, камінь 27, 44
 Гудзик, камінь 45
- Давидів брід 102, 170–171, 178
 Давидівка, хутір 112
 Давидівка-Німеччина, хутір 137, 191–192
 Давидівський поріг 104
 Дамська балка див. Димська балка
 Данапріс див. Дніпро
 Данилей, камінь 44
 Данилеєва забора 42
 Данилівка, село 122
 Данциг див. Гданськ
- Дарданели 286
 Дармаліївка Верхня див. Дармамівка, гілка Дніпра
 Дармамівка (Дармаліївка) Середня, гілка Дніпра 130
 Дармамівка (Дармаліївка Верхня), гілка Дніпра 129
 Дармамівка (Дармоліївка) Суха, гілка Дніпра 130
 Дармамівка, гілка Дніпра 125
 Двірникове, озеро 138
 Дев'ятин, камінь 45
 Демека, острів 183
 Демська балка див. Димська балка
 Демський Верхній (Верхній Демський) байрак 143
 Демський див. Донський, острів
 Демський Нижній (Нижній Демський, Домайський) байрак 143
 Денська балка див. Димська балка
 Дербент, місто 319
 Дерев'янківський курінь 25
 Деріївка, 142
 Деріївка, річка 169
 Деріївка, село 49, 95, 125, 133, 142
 Деріївський див. Молодий
 Дермалюївка, гілка Дніпра 87
 Дерпт, місто 291
 Джамбуйлуцька орда 24–25
 Джурине, озеро на острові Носоківка 136
 Дзвіниця, камінь 45
 Дзвонецька балка 183
 Диван, камінь 44
 Димська (Денська, Демська, Донська, Дамська) балка 144, 183
 Дирехтур, камінь 44
 Дичків яр (Кривулина балка) 151
 Дібрівка, село 121–122
 Діброва, озеро навпроти містечка Котівки 138
 Діброва, урочище 187
 Дігтярева, забора
 Дід (Дідиha), яр 148
 Діденко, острів 59
 Діденкова балка 146
 Діденкові острови 146
 Дідів лиман 90, 136
 Дідів лиман, гілка Дніпра 132
 Дідів, острів 47, 90

- Дідівська, заборя 43
Дідкине, озеро навпроти села
Архангельського 135
Дідова, балка біля Комишуватої Сугаклії
160
Дідове озеро 127
Дідове, озеро на острові Носоківка 136
Дідове, озеро навпроти Кизи-мису 137
Дідове, озеро між Капулівкою та Кутом
135
Дідові, озера навпроти села Сулицько-
Лиманське 135
Діїв, острів 40
Дійвка, село (слобода) 52, 134, 143, 286
Дінець (Донець, Сіверський Дінець),
річка 21, 23, 123, 144, 149–150, 164,
168, 213, 237, 284
Дірчувате, озеро навпроти села Бузівки
138
Дмитрівка Нижня (Нижня Дмитрівка),
гілка Дніпра 129
Дмитрівка Верхня (Верхня Дмитрівка),
гілка Дніпра 129
Дмитрівка, село (хутір) 159, 193, 229, 231
Дніприще, гілка Дніпра 125, 126
Дніпро (Борисфен, Данапріс), річка 11,
13–27, 35–94, 98–106, 112–157, 199,
201, 207, 210–212, 219–223, 229, 234,
238, 251, 253, 262, 271–272, 277–
282, 285–286, 289–294, 298, 300–
302, 305–306, 307, 311–312, 315, 319
Дніпро Нове 46, 71
Дніпро Старе 46, 91
Дніпрова Кам'янка, село 96, 133
Дніпровський лиман 21, 32, 92, 103,
107, 132, 136–137, 139, 187, 286
Дніпровський повіт 24–25, 136, 189
Дніпровський, острів див. Томаківка, острів
Дніпропетровськ див. Січеслав
Дніпропетровська область 276, 285, 288,
294, 306
Дністер, річка 24, 28, 163, 251, 262, 277,
286
Добра, річка 21–22, 103, 171
Добра Надія, село 294
Добруджа 277
Добруджська орда 24
Добрянка див. Липнянка Добра
- Довга (Невінчана) балка 143
Довга, балка біля Сіверського Дінця 150
Довга балка 144
Довга Каїрка, річка див. Каїр Турецька
Довге Провалля, ліс 182
Довге, озеро навпроти села Личкового
137
Довге, озеро навпроти села Троїцького
133
Довге, озеро вище гирла річки Конки
134
Довге, озеро в селі Шагарівці 138
Довге, озеро між Капулівкою та Кутом
135
Довге, озеро між Саблуківкою
і Бизюковим монастирем 136
Довге, озеро на острові Носоківка 136
Довге, озеро навпроти Нікополя 135
Довге, озеро навпроти села
Архангельського 135
Довге, озеро навпроти села Бабайківки
138
Довге, озеро навпроти села Бузівки 138
Довге, озеро нижче Флорівського
лиману 136
Довгенька балка при річці Нижній
Біленькій 150
Довгенька, балка навпроти острова
Кам'януватого 144
Довгеньке, озеро у Великому Лузі 134,
Довгеньке, озеро навпроти містечка
Котівки 138, 147
Довгеньке, озеро навпроти села
Архангельського 135
Довгеньке, озеро навпроти села
Маркової Гірки 138
Довгеньке, озеро навпроти слободи
Козирщини 137
Довгий байрак 146
Довгий Олексіїв (Довгенький), прогній
137
Довгий острів див. Хвостиків
Довгий, лиман 136
Довгинське, озеро навпроти села
Сулицько-Лиманське 135
Довгінне, озеро навпроти села
Олександрії 137
Довгопола лава 35

- Довгополий, камінь 44
 Довгувате-друге, озеро навпроти села Бузівки 138
 Довгувате-перше, озеро навпроти села Бузівки 138
 Довжик, балка 49, 142, 183
 Довжик, ліс 182, 185
 Довжик, озеро навпроти острова Жукового 133
 Довжик, озеро між Капулівкою та Кутом 135
 Довжко, ліс 185
 Довжок-балка 143
 Докторове, село 170
 Домайський (Демека), острів 143
 Доманський (Домашка), острів 48
 Домаха, городище 24
 Домаха, притока Дніпра 30–31 85
 Домаха, гілка Дніпра 125–126, 31
 Домаха, заборя 43
 Домаха, озеро біля Орелі 133
 Домаха, озеро між Капулівкою та Кутом 135
 Домаха, озеро між Саблуківкою і Бизюковим монастирем 136
 Домаха, озеро на острові Носоківка 136
 Домаха, озеро навпроти Олешок 137
 Домаха, озеро навпроти містечка Котівки 138
 Домаха, озеро навпроти слободи Козирщини 137
 Домашня, балка 143, 183
 Домівка, гілка Дніпра 131, 184
 Домоткань (Глинське), село 50, 96, 169
 Домоткань, річка 29, 95, 161, 169, 181–182, 199–200, 207
 Домоткань, село 133, 142
 Дон 15, 21, 28, 114, 149, 165, 123, 234, 242, 319–320
 Донецька область 284
 Донська балка див. Димська балка
 Донське Військо див. Військо Донське
 Донський (Демський, Демека), острів 56
 Донський курінь 25
 Донський шлях 168
 Дране, село 90
 Дригайлове, озеро навпроти села Бузівки 138
 Дриганівщина, озеро 135
 Дрищальний ліс 182
 Дріжджаний лиман, озеро 135
 Дрімайлівка, річка 95, 101
 Дрімайлівська переправа 176
 Дрюківка, село 139
 Дубина Велика (Велика Дубина), урочище 187
 Дубина Мала (Мала Дубина), урочище 187
 Дубів острів див. Дубовий
 Дубівка, притока Кальміуса 124
 Дубова (Гайдамацька, Запорізька ущелина), балка біля річки Саксагані 141, 160
 Дубова заборя 146
 Дубова, балка навпроти села Петровського 146
 Дубова, балка нижче Великої Скотуватої 146
 Дубова, заборя 42
 Дубове, озеро 133–134
 Дубовий (Насипний) гард, 72
 Дубовий Великий (Великий Дубовий), острів 30, 37, 63–65, 71, 144
 Дубовий Малий (Малий Дубовий, Курисів, Абазин, Маркусів), острів 34, 38, 47, 63–65, 290
 Дубовий, острів 42, 44, 47–48, 63, 70, 144, 146
 Дубовий (Дубів, Дубович над Вовнігом), острів біля села Військове 58
 Дубровина 103
 Дуга, озеро 134
 Дунай, річка 24, 28, 299
 Дунай-балка 147, 188
 Дунин лиман, озеро Бузівки 138
 Дупнатий яр 150
 Дурицька, гілка Дніпра 125
 Дурицький острів 86, 132
 Дурна балка 145
 Дурна долина 85–86
 Дурна заборя 41
 Дурна, камінь 45, 295
 Дурна, річка 86, 95, 100
 Дурна Хата, річка 111
 Дурна хата (Чортова), печера 116
 Дурне, озеро на лівому березі Дніпра 135

Дурний лиман 131, 134
Дутчана, річка 31
Дядьківка (Ольгівка), село 126, 136, 145
Дядьківський курінь 25
Дядько (Чортів), камінь, 44
Дядькова, заборя 42
Дядькове, озеро 136

Екатерининская провинция див.
Катерининська провінція
Екатеринославское наместничество
див. Катеринославське намісництво
Естляндська губернія 305

Євграфівка, село 121, 194
Євпатинський острів 87, 120, 131
Євпатиха (Гіпетуха, Лопатиха), гілка
Дніпра 87, 125, 131
Європа 119, 202, 207, 319–320
Єгипет 217
Єдисанська орда 24–25
Єдишкульська орда 24–25
Єланець (Єнгула) 15, 17, 20, 22, 161
Єланець Куций (Гнилий Єланець,
Єланчик), річка 109, 161, 171
Єланець Мокрий 171
Єланець Сухий (Сухий Єланець), річка
15, 105, 108, 161, 171
Єланець Чорний (Чорний Єланець,
Великий Єланець), річка 109, 171
Єланчик див. Єланець Гнилий, річка
Єлань, річка див. Єлень, річка
Єлень, річка 109, 171
Єлисаветград 215
Єлисаветградка 102, 185
Єлисаветградська провінція 20, 102, 139,
280, 285–286, 320
Єлисаветградський повіт 19, 23, 25,
109–110, 160
Єлисаветівка, село 187
Єлисаветка, село 118
Єлисавет-Семенівка, село 96
Єнікале 286
Єнушева, річка див. Янушева
Єнушів, острів див. Янушів, острів
Єретик, гілка Дніпра 125
Єрусалим, місто 200, 275
Єряцине, урочище 193

Єськове, озеро 135
Єя, річка 23

Жаданове, озеро 135
Жаткове, озеро 136
Жевахова, село 138
Женева, місто 203
Жеребець, річка 118, 148
Жерелівський курінь 25
Жидівський див. Ткачів, острів Іван-
городок 61
Жирнувате, озеро 138
Житейський, острів 49
Житецький хутір 138, 192
Житній яр 149
Жмура, острів, 58
Жована, річка 149
Жовква, місто 171
Жовта (Жовті Води, Золота Вода), річка
95, 102, 151–160, 157, 159, 170, 181,
184
Жовта, річка нижче р. Конки 120
Жовте, озеро 138
Жовте, село 150, 158, 170
Жовтенька, рукав 99
Жовтенька, річка 102
Жовтий яр 149
Жовті Води див. Жовта
Жовтуха, гілка Дніпра 125–126
Жовтянська балка 159
Жолоби, гілка Дніпра 125, 129
Жолобок, озеро 134
Жорнине, озеро 138
Жуків (Жучий), острів 50, 134
Журавка, озеро 138
Журавка, село 171
Журавлина балка 148
Жученка, хутір 192
Жучий острів див. Жуків, острів
Жучина балка 143, 183
Жучиха, гілка Дніпра 125, 129
Забач, острів 59
Забачова (Крячина), заборя 42
Завертаний яр 151
Заводівка, поселення 131
Завоч, озеро 138
Зайцева балка 148

- Зайцеве, поселення 167
 Зайцівський ліс 185
 Закавказзя 319
 Закітне, озеро навпроти села Успенки 133
 Закітне, озеро біля Нового Кодака 134
 Закітне, озеро між Капулівкою та Кутом 135
 Закітне, озеро навпроти села Сухачівки 134
 Закітне, річище 52
 Закітні озера 135
 Закітні, озера на острові Носоківка 136
 Заклята, гілка Дніпра 125
 Заклятий лиман 134
 Залізна балка 148
 Залізна, притока Торця 123
 Залізне, село 149
 Залізний шлях 163, 168
 Заломний, острів 72
 Заплавна, гілка Дніпра 125, 129, 131
 Заплавне, озеро 136
 Запоріжжя 9, 25, 83, 165–167, 170, 172–173, 182, 191–196, 201, 213, 214–215, 219, 278–280, 282, 287, 314, 316, 319
 Запоріжжя (Олександрівськ), місто 34, 93, 168, 272, 287, 290, 295, 300–301, 303, 310, 312, 315
 Запорізька область 281, 287, 298, 311–312
 Запорізький край 280, 291, 294, 295, 300
 Запорізька Січ (Січ, Січ Запорізька) 10, 13, 15, 20, 25, 68, 75, 78, 80–83, 85, 111, 126–127, 149, 213, 223, 238, 250, 262, 275, 280–282, 290, 298–300, 304–305, 307–309, 314–315, 317, 319
 Запорізька ущелина див. Дубова балка
 Запорізький, поріг 104
 Запорізькі Вільності див. Вільності Війська Запорізького Низового
 Запорізьке Військо див. Військо Запорізьке Низове
 Запорож'є див. Запоріжжя
 Заріг, камінь 44
 Зарудний байрак біля річки Бешки 160
 Засипка, гілка Дніпра 125
 Застрільний (Стрільний), острів 92
 Засушний лиман 136
 Затинний, острів 88
 Затон, озеро між Капулівкою та Кутом 135
 Затон, озеро між Саблуківкою і Бизюковим монастирем 136
 Захар'ївська фортеця 287
 Західна балка 144
 Західна Каїр див. Каїр Західна
 Західний ліс 182
 Західні Каїри, село 120
 Заячий, ліс 182
 Зборівська, гілка Дніпра 132
 Зборівський кут, лиман 21, 130
 Збурівська, гілка Дніпра 125
 Звонець див. Звонецький поріг
 Звонецька балка див. Звонська балка
 Звонецьке, село 41, 143
 Звонецький поріг 27, 30, 35, 40–41, 56, 116, 143, 312
 Звонська (Звунська, Звонецька) балка 143
 Звунська балка див. Звонська балка
 Здурманівка, гілка Дніпра 125
 Зелена балка 145, 150
 Зелена, Висунь (Ісунь, Вулсунь), річка 103
 Зелена, річка 102, 153, 181, 184
 Зелене, озеро навпроти Каховки 136
 Зелений камінь 44
 Земляниця, село 149
 Зибке, село 170
 Зигинайко, озеро 134
 Зіньківка, озеро 134
 Злодійська балка, неподалік Широкого яру 148,
 Злодійський брід 178
 Злодійський шлях 168
 Злодійські лимани 136
 Змієва печера 47, 60, 69, 107
 Зміївка, село 305
 Зміївський повіт 111
 Зміїна печера 189
 Змійка, гілка Дніпра 125, 131
 Знам'янка Велика, село 135
 Знам'янка Мала, село 135
 Знам'янка, станція 185
 Знам'янський, острів див. Безпутний
 Золота балка 95–96, 157, 169
 Золота Балка, село 145

Золота, річка 95, 100
Золочів, місто 212
Зорикове, озеро 138
Зорі, камені 44
Зрубанський ліс 185

Іванівка, село 122, 138, 170
Іванівка (Боброва), село 150
Іванівка (Глібівка), село 168
Іванівське, село 119
Іванівське-Синельникове, село 73
Іванівський курінь 237
Іванівський курінь 25
Ігнатівка, село 61–62, 138, 144
Ігрень, село 54, 168
Ідеромля, гілка Дніпра 125, 130
Ізюм, місто 167
Ізюмська провінція 234–235, 238–240
Ізюмський повіт 114, 253
Ізюмський шлях 163, 167–168
Ількове, озеро 134
Імарта, водоспад 33
Інгул (Великий Інгул, Пантикапес), річка 15–17, 19–22, 95, 106, 109–110, 133, 160–161, 171–173, 178, 181, 186
Інгул Малий (Малий Інгул) 18
Інгулець (Ангулець, Малий Інгулець), річка 15–16, 20, 31, 33, 90, 95, 102, 110, 133, 151, 153, 160–161, 170, 172–173, 177–178, 181, 184–186, 211, 261
Інгулець, гілка Дніпра 136
Інгулець, одна з назв гілки Дніпра Підпільної див. Підпільна, гілка Дніпра
Інгульська паланка 23, 150, 161, 171, 184
Інгульська, гілка Дніпра 125
Інгульський курінь 25
Інгульський, острів 90
Інгульський повіт 286
Іраклія, річка 16
Іргадський курінь 25
Іржаний, острів 63
Ірклієць, річка 185–186
Ірклівський курінь 25
Іскринка, притока Вовчої 122
Іскрівка, село 102
Іслам-Кермень (Алан, Олан, Іслам) 89, 176, Іслам-Кермен, Ісламкермен) 275, 279, 289, 300–301

Ісунь див. Висунь
Іудея 114
Ішевчиха (Шевчиха), гілка Дніпра 129

Йлкисудамагинде, курінь 25
Йогівський курінь 25
Йосипів, поріг 113
Йосипове, озеро 134
Йосипове, село 194

Кабанове, озеро навпроти села Личкового 137
Кабарда 67, 281
Каванове озеро 135
Кавушани, поселення 226, 250
Кагальник, річка 49, 149
Кагамлик, річка 171
Кагарлик, річка 19, 107, 181, 186
Каднова, річка 109
Казани див. Середня 43
Казенний Торець див. Торець
Казенцева лава 35
Казинцеве, навпроти слободи Шульгівки 139
Каїр Західна (Західна Каїр), річка 111, 120, 132
Каїр Крута (Крута Каїр), річка 111, 120, 132
Каїр Мечетна (Мечетна Каїр), річка 111, 120
Каїр Суха Широка (Суха Широка Каїр), річка 111
Каїр Турецька (Довга Каїрка, Турецька Каїр), річка 111, 120–121
Каїри, річки 173, 176
Каїри, село 307
Каїрка, річка 120
Каїр-Космак (Каїр Козак), острів 47, 176
Каїрський (Кам'янський) перевіз 307
Каїрські ліси 189
Кайсаркаїрський курінь 25
Каленцус, річка 111, 123–124
Калиникове, озеро 134
Калинине, озеро навпроти села Ганнинського 135
Калинів брід 178
Калинів лиман, озеро навпроти Нікополя 135
Калинова балка 146

Калинова, гілка Дніпра 125, 130, 132
 Калинова, притока Інгула 109
 Калинова, притока Торця 123
 Калинове Велике (Велике Калинове),
 озеро навпроти села Личкового 137
 Калинове Мале (Мале Калинове),
 озеро, навпроти села Личкового 137
 Калиногузове, озеро 133
 Калка див. Кальчик, притока Кальміуса
 Калка, річка 66
 Калмикова (Калмичка) балка 312, 148
 Калужин (Калужине), село 142, 169
 Калужний ліс 182
 Кальміус 19, 111, 123, 150, 168, 181, 195,
 199, 201,
 Кальміуська паланка 23, 139–140, 147,
 161, 168, 199, 207, 314
 Кальміуський шлях 167–168
 Кальниболотський курінь 25
 Кальчик (Калка), притока Кальміуса 19,
 124, 139, 150
 Камишувата (Комьшевата), річка 21
 Камінчине, озеро навпроти села
 Архангельського 135
 Камчатка, село 159, 170
 Кам'яна балка 147
 Кам'яна, притока Вовчої 122
 Кам'янець-Подільський, місто 213, 275,
 317
 Кам'яний Брід, урочище, 193, 313
 Кам'яний Затон, урочище 16, 18, 20,
 30–31, 74, 79, 119, 152, 156–158,
 175, 275, 281, 309–310
 Кам'яний колодязь 21
 Кам'яний лиман 136
 Кам'яний, острів 52
 Кам'янка (Коженин), острів нижче
 р.Чортомлик 93, 95
 Кам'янка Мокра (Мокра Кам'янка),
 річка 112
 Кам'янка Суха (Суха Кам'янка), річка
 112
 Кам'янка, балка 99
 Кам'янка, гілка Дніпра 125, 131
 Кам'янка, ліва притока Інгулу 109
 Кам'янка, озеро 96
 Кам'янка, притока Вовчої 148
 Кам'янка, притока Інгульця 178
 Кам'янка, річка 16–23, 31, 88, 95, 97, 99,
 101–102, 113, 154, 172–173
 Кам'янка, річка нижче Чортомлика 169,
 171
 Кам'янка–Дніпровська, містечко 281
 Кам'янка, село див. Кам'янське
 Кам'янка, село Мелітопольського
 повіту див. Мала Знам'янка
 Кам'янка, село Новомосковського
 повіту 134, 168
 Кам'янка (Медова) слобода 307
 Кам'яно-Дніпровський район 280
 Кам'яно-Потоцьке, село 40, 182
 Кам'яночка, річка 184
 Кам'янська забора 40, 43
 Кам'янська, переправа навпроти річки
 Кам'янки 176
 Кам'янська Січ 25, 47, 88, 91, 93, 101,
 171, 176, 281, 307
 Кам'янська, переправа 173
 Кам'янське (Кам'янка), село 30, 51, 134,
 169, 183
 Кам'янський лиман 135
 Кам'янський острів 131
 Кам'янський перевіз 175
 Кам'янувата, балка нижче
 Вовнігівського порога 146
 Кам'янувата Сугаклія, притока Інгула
 109
 Кам'янувата, балка біля річки Саксагані
 160
 Кам'янувата, притока Інгула 109
 Кам'януватий (Князів), острів 55, 65, 146
 Кам'януватий яр 144
 Канара, острів 91
 Канів, місто 67
 Канівська балка 145
 Канівський курінь 25
 Канівське староство 300
 Канівський острів 43, 145, 183
 Канівський район 276
 Канцерівка, балка див. Канцичка
 Канцерівка, колонія 70, 303
 Канцерівський яр 144
 Канцерівський, острів 70
 Канцерка, балка 144
 Канцичка (Канцерівка), балка 144, 295,
 303, 315

- Канцлерка, балка 169
 Капра, острів
 Капулівка, село 84, 135, 184, 295
 Капусняк, байрак біля річки Синюхи 160
 Капустина балка 146
 Караванний (Керван-Йолон) шлях 171
 Карай, урочище 120
 Карайдубине, село 117
 Каракайка, балка 69
 Карантинний, острів див. Кошовий, острів
 Карасеве, озеро 138
 Карасювате, озеро 134
 Карасювате-друге, озеро 138
 Карасювате-перше, озеро 138
 Караташлицький курінь 25
 Каратиш, річка 150
 Карачокрак, городище 119
 Карачокрак, річка 167
 Кардашинка, острів 117
 Кардашинська, гілка Дніпра 125, 132
 Кардашинський лиман 91, 132, 137
 Кардашинські болота 137
 Карлова, забора 43
 Карманівка, озеро 138
 Карнаухівка, село 41, 126, 131, 134, 169
 Карпата, балка 148
 Карпатські гори 33, 103
 Карпенкове, озеро 134
 Карпів байрак 160
 Касперівка, село 91
 Касперівські (Кривошійні) острови 91
 Каспійське море 271
 Касянове, озеро між Капулівкою та
 Кутом 135
 Катерина II 44–45
 Катерининська провінція 232, 234–235,
 238–240
 Катерининський шанець, 103–104
 Катеринівка, село 194
 Катерино-Григорівка, село 154–155
 Катеринопіль 102
 Катеринослав див. Січеслав
 Катеринославська губернія 11, 13, 25, 34,
 40, 48, 54, 117, 137, 154, 160, 167–168,
 182, 203, 263–264, 286
 Катеринославське намісництво
 (Екатеринославское
 наместничество) 262–264, 286, 297,
 299, 303
 Катеринославський повіт 23, 25, 41, 43,
 51, 61, 63, 78, 84, 100, 126, 134–135,
 142, 150, 175,
 Каушани, місцевість 24,
 Кафа (Кефа, Феодосія), місто 176, 248,
 190, 250, 317
 Каховка, місто 88–89, 117, 132, 136,
 278, 290, 301
 Кашка-Баркуринде, курінь 25
 Кашлагач, притока Вовчої 122
 Кашоварниця, острів 63–64, 174
 Квакове, озеро 134
 Квашине, озеро 135
 Квашівське, озеро 135
 Квашня, гілка Дніпра 125–126
 Кверко, острів 57
 Квітки див. Вітки
 Келеберда, містечко 48
 Келебердин, острів 48
 Керч 286
 Керченська протока 123
 Кефа див. Кафа
 Кизикермен (Кизикирмень) 16–18, 20–
 21, 24, 88, 94, 101, 130, 132, 146,
 169–173, 176, 213, 275, 278–279, 305
 Кизикерменський повіт 286
 Кизикерменський шлях 163, 169–170
 Кизи-кут 32
 Кизи-мис 32, 92, 137
 Київ 13, 34, 62, 113, 213, 215, 271, 275,
 297, 305, 308
 Київська губернія 185–186
 Київщина 274
 Килинине, озеро 133
 Кирилівська фортеця 287
 Кирилівський курінь 25
 Кирносівка, село 191
 Киряківський острів 105
 Кирносівське, озеро біля села Опанасівки
 137
 Киселеві острови 59
 Кисла (Кислівка), гілка Дніпра 125, 129
 Кисла, балка 41
 Кисле, озеро навпроти містечка Котівки
 138
 Кисле, озеро навпроти села Бабайківки
 138
 Кислий ліс 182
 Кислицьке, озеро 134

- Кислична, балка біля села Покровського 148
- Кислівка Велика (Велика Кислівка), річка 100
- Кислівка див. Кисла, гілка Дніпра
- Кислівка Мала (Мала Кислівка), річка 100
- Кислівка, річка 95
- Кисляківка, село 106
- Кисляківський курінь 25
- Кистина, річка 110
- Китай-город, містечко 23, 169, 288
- Кицеве гирло 91
- Кичекса, притока Кальміуса 124
- Кишенька, місто 95
- Кишинівський повіт 24
- Кільтен див. Кільчень
- Кільчень (Кільтен), річка 113, 147, 193
- Кільченька, притока Орелі 112
- Кінбурн, мис 32
- Кінбурн, фортеця 21, 115, 214, 272, 286
- Кінбурнська коса 24, 210
- Кінбурнське, озеро 134
- Кінський острів див. Самарський, острів
- Кінський острів, що нижче р. Чортмлик 85
- Кінський, острів 183
- Кінські Води див. Конка, річка
- Кінські Роздори, село 117, 167
- Кінсьководівка (Григорівка), село 167
- Кіровоградська область 285
- Кіршвальд, колонія 195
- Кічканька, озеро 134
- Кічкас, балка 146
- Кічкас, колонія 45–47, 144
- Кічкас переправа див. Кічкаська переправа
- Кічкас-Ейнлаге колонія 174
- Кічкаса, річка 116
- Кічкаська переправа (Велика переправа, Кочкоса, Кічкас, Крарійський перевіз) 30, 168–169, 173–175, 290, 295, 315
- Кіш 226–238
- Клевцове, село 195
- Клейнівський, острів див. Архангельський, острів
- Кленова (Жандармська) балка 52, 143
- Кленовий, острів 62
- Клибыно див. Клібине
- Климишине, озеро 138
- Клинувате озеро 76, 134
- Клібине (Клибыно), урочище 21
- Клобуківська (Каблукова) балка 62, 144,
- Клобуківський, острів 61–62, 144
- Клодувате, озеро 133
- Клокунка, гілка Дніпра 125, 131
- Клокунка, озеро 134
- Клокунка, річка 72
- Клочиха, гілка Дніпра 125, 129
- Ключників хутір 192
- Ключникова балка 146
- Клюшнікова, річка 103
- Кляпина, забора 42
- Княгинин див. Лоханський, острів
- Княгинка, балка 144
- Княгинька, озеро на Самарі 139
- Княжий Косогів, рів 21
- Княжі Байраки, балка 151–153, 159–160, 170, 181, 184
- Князів, острів див. Кам'януватий, острів
- Кобила, камінь 44
- Кобилина лава 35
- Кобиланка див. Вовча Вода, притока Самари
- Кобиляцький-другий, острів 49
- Кобиляцький-перший, острів 49
- Кобиляча забора 41
- Кобиляча, притока Конки 118
- Кобилячка див. Кобиляча, річка
- Кобильна, притока Вовчої 122
- Кобина, балка 141
- Ковалеве, озеро 134
- Ковалеве-друге, озеро 134
- Ковалевський, хутір 229, 231
- Ковалівське, озеро навпроти села Степанівки 137
- Ковилич, озеро між Саблуківкою і Бизюковим монастирем 136
- Ковпаківка, село 138, 192
- Кодак, фортеця 34, 79, 170, 175, 215, 229, 275, 290, 304
- Кодацька паланка 23, 150, 170, 162, 182, 230, 288
- Кодацька переправа 173–174

- Кодацький острів 55
 Кодацький поріг 25, 30, 34–35, 39–40, 116, 143–144, 292
 Кодацький яр 144
 Кодачок, острів 43
 Кодачок, протока 50
 Кодима, річка 17, 103, 109
 Козака Івана, курінь 25
 Козака Чорного, курінь 25
 Козака Юнка, курінь 25
 Козацька балка див. Санджавка Нижня, балка 98
 Козацька, гілка Дніпра 125, 130, 136
 Козацька гілка, одна з назв гілки Дніпра Підпільної див. Підпільна, гілка Дніпра
 Козацька Кам'янка, річка 95, 101
 Козацьке Велике (Велике Козацьке), озеро 138
 Козацьке Мале (Мале Козацьке), озеро 138
 Козацький (Каїр-Космак), острів 47
 Козацький ретраншемент 68
 Козацький, острів 55, 85, 90
 Козацькі, гілки Дніпра навпроти острова Козацького 137
 Козацькокам'янська (Козацько-Кам'янська), переправа 173, 176
 Козирева балка 142
 Козирщина, село (слобода) 112, 137
 Козієве, озеро 134
 Козлиха див. Козулиха, гілка Дніпра 127
 Козлівський, камінь 45
 Козлій, лиман 138
 Козлов 67
 Козлов, острів 35, 41, 47, 56–57
 Кознице, місто 171
 Козулин, острів 127
 Козулина, гілка Дніпра 129
 Козулиха (Козлиха), гілка Дніпра 125, 127
 Кокайка, забора 42
 Колиш, річка 112
 Колісники, камені 44
 Коловорот, гілка Дніпра 87, 125, 129
 Колодівка, острів 95
 Колодківате, озеро між Капулівкою та Кутом 135
 Колодівате Велике, озеро навпроти села Бузівки 138
 Колодівате Мале, озеро навпроти села Бузівки 138
 Колодівате, озеро навпроти острова Жукового 134
 Колодівате, озеро в селі Шагарівці 138
 Колодівате, озеро на Самарі 139
 Колодівате, озеро навпроти села Ковпаківки 138
 Комарницька волость 213
 Комарове-друге, озеро 138
 Комарове-перше, озеро 138
 Комаха, гілка Дніпра
 Комишеваха, слобода 232–233, 238
 Комишівська, річка 97
 Комишувата, річка між Бердою і Кальміусом 111, 123–124, 237
 Комишувата Сугаклія, річка 160
 Комишувата Сура, річка 150
 Комишувата, притока Березнігуватої 109
 Комишувата, притока Інгулу 171
 Комишувата, притока Конки 118
 Комишувата, притока Чорного Ташлика 108
 Комишувате, озеро навпроти слободи Гупалівки 138
 Комісарівка, річка 102
 Комісарівка, село 102
 Компанійський острів 105
 Компанійський, поріг 104
 Комрат, місто 277
 Конелівський курінь 25
 Конецьпіль, село 17
 Конка, одна з назв гілки Дніпра Підпільної див. Підпільна, гілка Дніпра
 Конка (Кінські Води), річка 16, 18, 20, 22, 24, 30–32, 74, 85, 88–90, 93–94, 111, 113, 116–122, 125, 131–134, 148, 161, 164–165, 167–170, 176–177, 189, 286, 280
 Кононове, озеро навпроти села Ганнинського 135
 Конопляне, озеро 133
 Коноплянка, балка біля Комишуватої Сугаклії 160

- Коноплянка, гілка Дніпра 51, 125–126
 Коноплянка, озеро 134
 Коноплянка, притока Кам'януватої
 Сугаклії 109
 Константинополь див. Царгород
 Консулівка (Розорівка), місцевість 88
 Коп Куя 21
 Копа, камінь 44
 Копанка, притока Бахмута 123
 Копилове, озеро 134
 Копито, озеро 136
 Корабель, камінь 44–45
 Корабельна (Корабка), гілка Дніпра 95,
 125, 130
 Корабельна, річка 31, 95, 108
 Корабка див. Корабельна, гілка Дніпра
 Корасювате, озеро між Капулівкою та
 Кутом 135
 Корбівка, хутір 50
 Кордонний острів див. Кошовий острів
 Коржів шлях 163, 170
 Користівка (Коростева), річка 103
 Коритувате, озеро 138
 Корівка, озеро 135
 Корнієва, балка 69
 Корнійка, плавня 93
 Корнійчиків затон 137
 Корнійчиха, балка 69
 Коробчилин байрак 160
 Короводка, балка 143–144
 Коростій, камінь 44
 Коростява, заборя 42
 Коротянський ліс 185
 Корсунський курінь 25, 226
 Корсунський монастир 132
 Корсунь, місто 53
 Косий ліс 182
 Космаха, одна з назв гілки Дніпра Підпіль-
 ної див. Підпільна, гілка Дніпра
 Косова, заборя 41
 Костева, балка 69
 Костика, балка 88
 Костирка (Костирський), острів 88, 132
 Костирська Перебійна, гілка Дніпра 132
 Костирська, гілка Дніпра 125
 Костирський див. Костирка, острів
 Костромська губернія 264
 Костувата, притока Інгулу 171
 Костянтинівка, село 104–105
 Костянтинівський-другий, острів 105
 Костянтинівський-перший, острів 105
 Костянтиноградський повіт 164
 Котівка, містечко 23, 138, 147, 192–193,
 201
 Котівська балка 142
 Котівський лиман, озеро навпроти
 містечка Котівки 138
 Котове, озеро 134
 Коханий, острів 173
 Кочереженський брід 178
 Кочерижки, притока Самари 115, 193
 Кочкарівка, село 120
 Кочкаска див. Кічкаска, річка
 Кочкоса див. Кічкаська переправа
 Кочувата балка 150
 Кош-Боярак, ліс 164
 Кошевський яр 151
 Кошова, гілка Дніпра 125
 Кошова, одна з назв гілки Дніпра
 Підпільної див. Підпільна, гілка
 Дніпра
 Кошова, річка 31, 91
 Кошовий (Карантинний, Кордонний),
 острів 91, 93, 127, 137
 Кошурове, озеро 136
 Крайня Берда див. Берда Крайня
 Крарійський перевіз див. Кічкаська
 переправа
 Красний Колядин, село 318
 Красний Кут, село 117–118, 150
 Красний Кут, урочище 150
 Красний Яр, село 185
 Красницьке, озеро 137
 Краснокутський ліс 185
 Краснякова, плавня 93
 Кременець-Волинський 317
 Кременецький брід 62
 Кременців острів 106
 Кременчук, місто 57, 170, 182, 262, 266–
 268, 271, 286, 292
 Кременчук, урочище 105, 177
 Кременчуцький (Кременецький) брід
 62, 173, 177, 298
 Кременчуцький повіт 286
 Кременювата, балка біля села
 Покровського 148

- Кремки, річка 112
Крива коса 106
Крива Розкопанка, гілка Дніпра 132
Крива, забора 41, 42
Криве Велике (Велике Криве), озеро між Капулівкою та Кутом 135
Криве Дніприще (Криве Річище), гілка Дніпра 125, 129–130
Криве Мале (Мале Криве), озеро між Капулівкою та Кутом 135
Криве, озеро навпроти слободи Гупалівки 138
Криве, озеро навпроти села Троїцького 133
Криве, озеро на правому березі Дніпра 48
Криве, озеро біля Плетеницького Рогу 134
Криве, озеро біля села Опанасівки 137
Криве, озеро на гілці Кривці 133
Криве, озеро навпроти села Великої Знам'янки 135
Криве, озеро на острові Носоківка 136
Криве, озеро навпроти залому Річища 134
Криве, озеро навпроти села Аули 134
Криве, озеро навпроти села Бузівки 138
Криве, озеро навпроти села Деріївки 133
Криве, озеро навпроти села Перещепиноного 137
Криве, озеро навпроти гілки Здурманівки 134
Криве, озеро у Великому Лузі 134
Кривеньке, навпроти слободи Шульгівки 139
Кривеньке, озеро між Капулівкою та Кутом 135
Кривеньке-друге, навпроти слободи Шульгівки 139
Кривець, гілка Дніпра 96, 125, 131–132
Кривець, озеро навпроти села Личкового 137
Кривець, озеро “над Дубовою редутою” 133
Кривець, озеро навпроти містечка Котівки 138
Кривець, озеро навпроти села Олександрії 137
Кривець, озеро навпроти села Перещепиноного 137
Кривець, острів 49
Кривець, притока Орелі 112
Кривець, річка див. Сомова
Кривий Ріг, місто 103, 160, 170
Кривий Торець див. Торець
Кривой Тор див. Тор Кривий
Кривошийні див. Касперівські острови
Кривулина балка див. Дичків яр
Крилате, озеро 138
Крилів, містечко 16
Крилівська балка 144
Крилова балка 183
Крим 19, 23, 39, 79, 127, 163, 167, 175, 203, 210, 226–227, 248, 250, 262, 279, 281–282, 286, 291, 294, 298–299, 309, 311, 315–316, 318
Кримка див. Кринка, гілка Дніпра
Кримка, річка 113
Кримське, село 150
Кримське ханство 273, 277, 281, 298, 301, 306–309, 314, 317–318, 320
Кримський пів-острів 310
Кримський (Чумацький) шлях 163, 167, 169–170
Кримські гори 202
Кринична балка 96, 183
Криничний ліс 182
Криничуватий яр 146
Криничуватський ліс 185
Кринка (Кримка), гілка Дніпра 125, 132
Кринка, річка 21, 238
Кринки, балка 251
Кронцвейд, колонія 65, 300
Кроповине, озеро біля села Опанасівки 137
Кротова, забора 41
Кругла балка при річці Нижній Біленькій 150
Кругла балка навпроти каменя Колосникового 144
Кругле, озеро навпроти села Опанасівки 137
Кругле, озеро навпроти села Троїцького 133
Кругле, озеро навпроти села Успенки 133
Кругле, озеро навпроти села Романкова 134

Кругле, озеро між Саблуківкою і
 Бизюковим монастирем 136
 Кругле, озеро навпроти Нікополя 135
 Кругле, озеро на острові Носоківка 136
 Кругле, озеро навпроти містечка Котівки
 138
 Кругле, озеро навпроти села Олександрії
 137
 Кругле, озеро навпроти слободи
 Козирщини 137
 Кругле, озеро нижче річки Рогачика 136
 Кругле, село 49
 Круглий, лиман 134, 138
 Круглий, острів 74, 78, 119
 Круглі, озера навпроти Нікополя 135
 Круглик, ліс 185
 Круглик, озеро 137
 Круглик, острів 131
 Кругляк, озеро навпроти села
 Степанівки 137
 Кружілка, балка 150
 Кружне, село 123
 Крупії, гілка Дніпра 125, 131
 Крута балка 121, 150
 Крута Каїр, річка див. Каїр Крута
 Круте, озеро навпроти села Сулицько-
 Лиманське 135
 Крутенька (Аптекарьська) балка 143
 Крутенька балка 142, 144, 148
 Крутенька, річка 120
 Крутеньке, озеро 135
 Крутенький, камінь 44
 Крутий Яр 72, 143–144, 147
 Крутоярівка, балка 141
 Крутоярка, притока Інгулу 109
 Крутоярський острів 72, 183–184
 Крутувате, озеро 134
 Крутуватий лиман, 134
 Крутько, гілка Дніпра 125, 129
 Крутько, камінь 44
 Крюків, місто 169
 Крюківський повіт 286
 Крюківський шлях 163, 169
 Крячина (Забачова) забора 42
 Крячина-друга, забора 42
 Крячина-перша, забора
 Крячина-третя, забора 42
 Крячків, острів 55
 Крячок, камінь 45
 Крячок, острів 47, 65
 Кубанська орда 24
 Кубань, річка, 23
 Кубань, місцевість 281
 Кузьмин Яр, балка 142
 Кузьмич, камінь 45
 Кулик, камінь 43
 Кулик, острів 56
 Куликівська лава 35
 Куликове, озеро навпроти містечка
 Котівки 138
 Куликове, озеро навпроти села
 Степанівки 137
 Куличчине, озеро 138
 Кульмичівська, забора 41
 Кумівський курінь 25
 Куп'ювате, озеро 139
 Куплювате, озеро навпроти села
 Личкового 137
 Куплювате, озеро навпроти слободи
 Гупалівки 138
 Куплювате, озеро навпроти містечка
 Котівки 138
 Куренівський курінь 25
 Курисів острів 144
 Курінь-Врунтан, курінь 25
 Курінь-Султан 25
 Курляндське герцогство 278
 Курсанів див. Хурсин, острів
 Курськ, місто 164
 Курська губернія 168
 Курчина, забора 42, 44
 Курщина 149
 Куряча балка 159
 Куряча Балка, село 170
 Куряча, балка біля річки Висі 160,
 Кусманський брід 62
 Кут, висілок 126
 Кутахове, озеро 135
 Кутювате, озеро 133
 Кухарів (Коханий), острів 30, 38, 42, 45,
 47, 62–64, 146, 298–299
 Кухолів, лиман навпроти слободи
 Гупалівки 138
 Куца, балка 69
 Куцеволівка, село 40, 142
 Куценька-друга, балка 144, 183

- Куценька-перша, балка 144,183
 Куча (Куца), балка 146
 Кучеряве, озеро навпроти села
 Архангельського 135
 Кучманський брід 298
 Кучугум (Кушугум), острів 72
 Кучугум див. Кушугум, гілка Дніпра
 Кучугур, урочище 113
 Кучугури, урочище 187
 Кучугурне, озеро 138
 Кучугурний (Орлиний), острів 61
 Кучугуровий див. Кучугуруватий острів
 Кучугуруватий (Кучугуровий), острів
 48, 125
 Кучужбине, озеро навпроти села
 Архангельського 135
 Кучук-Кайнарджи, поселення 21
 Куширувате, озеро між Капулівкою та
 Кутом 135
 Кушнірів ліс 185
 Кушуваті, озера 133
 Кушугум (Кучугум), гілка Дніпра 131
 Кушугум див. Кучугум
 Кушугум, гілка Дніпра 125, 134
 Кушугумівка, село 167
 Кушурувате, озеро 134
 Кушівка, гілка Дніпра 125
 Куяльницький лиман 277
 Кюзеський курінь 25
 Кючманський брід 62
- Лазнище, озеро 134
 Лантухівський (Лантухів) острів 38, 47,
 62–63, 144, 299
 Лапинине, озеро 135
 Лапинка Мокра (Мокра Лапинка), гілка
 Дніпра 127
 Лапинка Суха (Суха Лапинка), гілка
 Дніпра 127
 Лапинка, річка 47, 93
 Лапландія 299
 Ластівка, камінь 44
 Лататгеве, озеро 139
 Латувате, озеро 136
 Латуківське, озеро 135
 Лебединка, гілка Дніпра 131
 Лебединка, озеро 138
 Лебедиха див. Лободиха, гілка Дніпра
- Лебедів лиман, озеро між Саблуківкою
 і Бизюковим монастирем 136
 Лебедівщина, озеро 134
 Лебейне, озеро 138
 Левенцеве, урочище 192
 Левушківський курінь 25
 Легкого, балка 144
 Ледаче озеро 133
 Леонтіївка, село 86
 Леонтіївський байрак, ліс 195
 Леонтіївський, острів див. Пужаїв, острів
 Лепетиха Велика (Велика Лепетиха),
 село 87, 117, 120
 Лепетиха Мала (Мала Лепетиха), село
 86–87, 117
 Лепетишин, острів 87
 Лепетуха Велика, річка 131, 146
 Ливни, місто 164, 168
 Лиман, навпроти села Личкового 137
 Лиман, озеро на Самарі 139
 Лиман, озеро навпроти села Ковпаківки
 138
 Лиман, озеро навпроти слободи
 Козирщини 137
 Лиман, село 111
 Лиманець, озеро між Капулівкою
 та Кутом 135
 Лиминосове, озеро 138
 Линеве, озеро 134
 Липнянка Добра (Добрянка), річка 108
 Липова балка 69, 183
 Липова забора 41
 Липове озеро 133
 Липовий ліс 182
 Липчине, озеро 138
 Лиса Гора, урочище 134
 Лисе, озеро навпроти слободи
 Шульгівки 139
 Лисе, озеро навпроти Олешок 137
 Лисенківський, поріг 104
 Лисий ліс 182
 Лисий, острів нижче р. Чортомлик 88
 Лисий, острів навпроти гирла річки
 Рогачика 86
 Лисиче озеро навпроти слободи
 Козирщини 137
 Лисогірський (Новопавлівський) лиман,
 93, 126
 Литва 207, 272

- Литвинове, озеро 134
Литовка, річка 113
Лихолатова, забора 41
Личкове, село 137, 192
Личково, поселення
Лична балка 144
Лична див. Лишня, річка
Личний (Лишний) острів 144
Лишний острів 62
Лишний поріг 27, 38, 40, 146, 298
Лишня (Лична), річка 95, 97
Лишня, балка навпроти острова
Кухаревого 62, 146, 188
Лівобережна Україна 317
Лівобічна Гетьманщина 304
Лінійців ліс 185
Ліп'янка Мокра (Мокра Ліп'янка),
притока Орелі 112
Лісківський, острів 49
Ліскова балка (Лісовий байрак) 183
Лісна балка навпроти острова
Сторожевого 144
Лісна, гілка Дніпра 125–126
Лісна, річка 154
Лісний байрак 144
Лісницьке, озеро між Капулівкою та
Кутом 135
Ліщина, ліс 182
Лобачівський острів 48
Лободина, гілка Дніпра 85
Лободинський острів 85, 131
Лободиха (Лебедиха), гілка Дніпра 125,
131
Лозова, притока Кам'януватої Сугаклії
109
Лозова, притока Лугані 123
Лозова, притока Самари 116
Лозоватське, озеро 134
Лозове, озеро 138
Лозовий яр 147, 149
Лозувата Верхня, балка біля річки
Кам'янки 160
Лозувата, балка 160
Лозувата, річка 103
Лозувате, озеро навпроти села
Архангельського 135
Лозувате, навпроти слободи Шульгівки
139
Лозувате, озеро навпроти острова
Жукового 134
Лозувате, озеро між Саблуківкою
і Бизюковим монастирем 136
Лозувате, озеро на острові Носоківка 136
Лозувате, озеро навпроти села
Архангельського 135
Лозувате, озеро навпроти села
Бабайківки 138
Лозувате, озеро навпроти села Бузівки
138
Лозувате, озеро навпроти села Велика
Знам'янка 135
Лозувате, озеро навпроти урочища
Лиса Гора 135
Лозуватий лиман 135
Лозуватий, острів 42, 45, 62
Лозуваті озера 135
Лозуватка, притока Інгулу 109
Лозуватка, річка 95
Лозуватка, слобода 151
Лозуватка, притока Чорного Ташлика 108
Локнувате, озеро навпроти Нікополя
135
Локнувате, озеро навпроти села
Архангельського 135
Лопата-друга, озеро 139
Лопата-перша, озеро 139
Лопатиха, гілка Дніпра див. Євпатиха,
гілка Дніпра
Лопатине Велике, озеро навпроти села
Ковпаківки 138
Лопатине Мале, озеро навпроти села
Ковпаківки 138
Лопатине, озеро навпроти села
Стешиного Броду 137
Лопатиха, річка 111, 120
Лопатівський, поріг 104
Лопатки, озеро 138
Лопатне, озеро 136
Лопухи, озеро навпроти села Козах
Таборів
Лопухувате, озеро на лівому березі
Дніпра 135
Лопухувате, озеро навпроти села
Ганнинського 135
Лопушка, гілка Дніпра 125, 131
Лопушка, річка 72

- Лоська, забора 41
 Лоханська балка 187
 Лоханська стрілиця див. Лоханський, острів
 Лоханський (Лоханська Стрілиця, Княгинин), острів 47, 56
 Лоханський поріг 25, 30, 35, 39, 41, 56, 292
 Лоханські пороги 145
 Лоханька Верхня (Верхня Лоханька), балка 145
 Лоханька Нижня (Нижня Лоханька), балка 145
 Лоханька Середня (Середня Лоханька), балка 145
 Лоцманська Кам'янка, село 41, 43, 55, 97, 293–294
 Лоша, камінь 44, 58
 Лошкарівка, село 170
 Луганка, річка 111
 Луганчик, річка 123, 149–150,
 Лугань, річка 19, 150, 111, 148, 283–284, 313
 Луганськ, місто 313
 Луганська область 284
 Луговий острів див. Великий, острів
 Лукашева, село 168
 Лукашівка, село 315
 Лукин хутір 231
 Лукнувате, озеро між Капулівкою та Кутом 135
 Лукнувате, озеро на Самарі 139
 Лукобузів лиман 138
 Лупарева, балка біля Бугу 160
 Лучне, озеро навпроти села Бузівки 138
 Любиме-Григорівка, село 155
 Любимівка (Норівка), село 145
 Любимівка (Сомівка), село
 Мелітопольського повіту 136
 Любимівка, село 41, 116, 170
 Любимівська (Синельникова, Волошинова) див. Волошинова забора
 Люблин, місто 171
 Люта (Лутова) 145
 Львів, місто 171, 314
 Львівський повіт 212
 Любар 296
 Маврине село 194
 Мазилине, озеро 138
 Мазниця, притока Чорного Ташлика 108
 Мазничче, озеро на Самарі 139
 Майданське, озеро 139
 Майорівка, балка 143, 183
 Майорка (Майорське), село 195, 298, 311–312
 Майстрів, острів 57
 Макариха, річка 102
 Макарів Яр, слобода 149
 Макарове, озеро 139
 Македонцівський, поріг 104
 Макинський (Махинський), острів 61
 Макон 203
 Мала Березина, урочище 187
 Мала Вербова, балка 69
 Мала Вись див. Вись Мала
 Мала Деріївка, село 141
 Мала Знам'янка (Кам'янка), село
 Мелітопольського повіту 119
 Мала Знам'янка, село 43, 117
 Мала Кам'янка, балка 99, 102
 Мала Кислівка див. Кислівка Мала, річка
 Мала Лепетиха див. Лепетиха Мала, село
 Мала Осокорівка, річка див. Осокорівка Мала
 Мала Росія 227
 Мала Скотувата див. Скотувата Мала, балка
 Мала Теренівка див. Теренівка Мала, річка
 Мала Тернівка див. Тернівка Мала, річка
 Мале Бровківське див. Бровківське Мале, озеро
 Мале Калинове див. Калинове Мале, озеро
 Мале Козацьке див. Козацьке Мале, озеро
 Мале Криве див. Криве Мале озеро між Капулівкою та Кутом
 Мале Різкувате див. Різакувате Мале, озеро
 Мале Свирівське, озеро 135
 Малий Баранців див. Баранців Малий, острів
 Малий Бицулин див. Бицулин Малий, яр
 Малий Дубовий див. Дубовий Малий, острів
 Малий Інгул див. Інгул Малий, річка

- Малий Інгулець див. Інгулець, річка
 Малий Омельник див. Омельник
     Ворсклянський, річка
 Малий Плоский див. Нижній, острів
 Малий Татарчук див. Татарчук Малий,
     острів
 Малишів Яр (Малишівка) 144
 Малишівка, балка див. Малишів Яр
 Малишівські, острови 63–64
 Малі Гирли, село 145
 Малозаруднівський ліс 185
 Малокатеринівка, село 280
 Малоросія 170
 Мамаєва балка 142
 Мамай-Сурка, річка 111, 120
 Мамайсурка, село 117
 Мамракова, балка 51
 Мандич, озеро 134
 Мандриківка, село 134, 191
 Мантулин яр 148
 Мануйлівка, село Новомосковського
     повіту 168, 187
 Мануйлівка-Попівка, село 131
 Мар'ївка, село 170
 Мар'їнське, село 100, 126
 Маринчин (Солдатський), острів 72
 Марієнталь, хутір 34
 Маріуполь 23, 168
 Маріупольський повіт 24–25, 163, 168,
     195–196
 Маріупольський шлях 163, 168
 Марківка, річка 30
 Маркова Гірка, село 137, 192
 Маркушів, місто 171
 Марченка, камінь 45
 Марчин, острів 51
 Маслакове, озеро навпроти села
     Маркової Гірки 138
 Маслів острів 132
 Маслоva, гілка Дніпра 125, 132
 Матвій, острів 50, 130, 187
 Матушине, озеро 133
 Махинський див. Макинський, острів
 Махувате, озеро 139
 Медведівка, ліс 186
 Медерова, станція 185
 Межеве, озеро навпроти села
     Ковпаківки 138
 Межеве, озеро навпроти села Бузівки 138
 Межиріч, село 298
 Мезарли-Тепе, могила 21–22
 Мексика 92
 Мелениха див. Метелиха, гілка Дніпра
 Мелітопільський повіт 24, 73, 117, 119,
     135, 136, 146, 175
 Менк, озеро 133
 Менський курінь 25
 Мереве, озеро 138
 Мерла, річка 220
 Мертві Води див. Мертвовод
 Мертвовод (Мертві Води), річка 15, 17,
     20, 22, 95, 105, 108–109, 161, 171, 173,
     177–178, 181, 186
 Метелиха (Мелениха), гілка Дніпра 125,
     131
 Мечєбинівка, слобідка 229, 231
 Мечетна балка 150
 Мечетна Каїр, річка див. Каїр Мечетна
 Мзгле, озеро навпроти села
     Архангельського 135
 Мишуурин Ріг, містечко 126, 142
 Мишурина слобода 144
 Мигійська, річка 104
 Мигійський брід 173
 Мигійський другий, поріг 104
 Мигійський перевіз 177
 Мигійський перший, поріг 104
 Мигійський Ташлик див. Ташлик
     Мигійський, річка
 Мигія, річка див. Ташлик Мигійський
     177
 Мигія, село 104
 Микитин перевіз 211–212
 Микитин Ріг (Никитин Рог) 76, 78–80,
     126–127, 130, 281, 287
 Микитинська (Никитинская) застава 20,
     79
 Микитинська (Кам'янозатонська,
     Кам'янський перевіз, Микитинський
     перевіз), переправа 30–31, 170, 173,
     175
 Микитинська Січ 25, 47, 79, 126, 157, 175,
     281
 Микитинський (Осетрівський), острів 80
 Микитинський Ріг, урочище 94
 Микитинський шлях 163, 169–170
 Микитівка, слобода 149

Микільська (Никольская), гілка Дніпра 125, 129
 Микільська, річка 168
 Миколаїв, місто 106, 196, 292
 Миколаївка (Адалімівка), село 102
 Миколаївка, село Бахмутського повіту 148
 Миколаївка, село Верхньодніпровського повіту 96, 159
 Миколаївка, село Новомосковського повіту 134, 167
 Миколаївська область 285–286
 Милорадівка, станція 170
 Миргородський полк 306
 Мирський (Вільний), острів 49
 Михайлівка (Мазикина), село 136
 Михайлівка, село 263
 Михайлівка, село 86–87
 Михайлівка, село біля Орелі 112
 Михайлівка, село Верхньодніпровського повіту див. (Строївка), село
 Михайлівка, село Новомосковського повіту 138–139, 167–168
 Михайлівська балка 142
 Михайлівський ліс 182
 Михайлівський, маєток 253
 Мишастівський курінь 25
 Мишина забора 34
 Мишка-отамана, курінь 25
 Мишрик, гілка Дніпра 125, 131
 Мишурин Ріг, містечко 49, 130, 133, 170, 174, 182, 288, 305–306, 316
 Мишурин Ріг, річка 169
 Мишурин Ріг, урочище 30, 41
 Мишурин Ріг, фортеця 173
 Мишуринорізька переправа (Мишуринорізький, брід) 173
 Мідяне, озеро 133
 Мійгове, озеро 133
 Мілова (Омілова), річка 100
 Мілова балка 145
 Мілова див. Омелова, гілка Дніпра
 Мілова, річка 31, 88, 95
 Мілове, село 87
 Мінгрелія 217
 Мінова, річка 108
 Мірошник, гілка Дніпра 125
 Мірошник, річка 71
 Мітава 278
 Міус, річка 15, 18, 21, 112, 238
 Міусчик, річка 150
 Міюське, містечко 15, 18
 Млини, камінь 44, 58
 Млинки, гілка Дніпра 125, 129
 Млинова, заборя 42
 Мовчанова балка 143, 183
 Могакова балка 144
 Могилев, село 139
 Могилів-Подільський, місто 214
 Мокра Білосарайка, річка 111, 123–124
 Мокра Волноваха див. Волноваха
 Мокра, притока Кальміуса
 Мокра Заплавка див. Багата
 Мокра Кам'янка див. Кам'янка Мокра, річка
 Мокра Лапинка див. Лапинка Мокра, гілка Дніпра
 Мокра Лапинка, гілка Дніпра 125
 Мокра Ліп'янка, притока Орелі 112
 Мокра Московка див. Московка Мокра
 Мокра Наносоківка, річка 95
 Мокра Плотва див. Плотва Мокра
 Мокра Сура, річка 95
 Мокрий Омельник, річка 95
 Мокрі кладі 35
 Мокрі Трояни див. Трояни Мокрі
 Мокрі Яли див. Яли Мокрі
 Молдавія 300
 Молдавське князівство 272, 281–282, 317
 Молдова 277, 286
 Молодий (Деріївський), острів 49
 Молодняга, балка 69
 Молодняга, острів, 91, 95
 Молохувате, озеро між Капулівкою та Кутом 135
 Молочні Води 156, 164
 Монастирско (Царицина скеля), камінь 27, 36, 44
 Монастирско-другий, камінь 44
 Монастирський (Богомолівський, Буряківський, Великий Монастирський, Комсомольський, Потьомкінський, Рядининський), острів 30, 41, 52–54, 97, 183, 288, 296–297

Монастирський камінь 44, 294
 Моравськ 163
 Мордушкине, навпроти слободи Шульгівки 139
 Моровий (Насипний, Муравий, Поро-
 вий), острів 34, 186
 Морозова балка 150
 Мосійка, гілка Дніпра 125–126
 Москалевий (Великий Москалів), острів 134, 187
 Москва, місто 67, 82, 110, 128, 175, 281, 304, 307
 Московія (Московське царство) 273, 278, 281, 287, 291, 304, 308–310
 Московка Мала 167
 Московка Мокра (Мокра Московка), річка 30–31, 93, 111, 116, 131, 310
 Московка Суха (Суха Московка), річка 38, 71, 111, 113, 116, 287
 Московка, річка 115, 164
 Московське озеро 134
 Московський острів 55, 134
 Московський Уступ, озеро в селі Шагарівці 138
 Мостове, озеро 138
 Мотронинський ліс 185
 Мотрошате, озеро 137
 Мохувате, озеро 133
 Моцькова, гілка Дніпра 125, 131
 Муглине, озеро в селі Шагарівці 138
 Мудрина, забора 41
 Музурман, гілка Дніпра 125, 131
 Музурман, річка 72
 Мурав'їв, острів 56
 Муравий, острів див. Моровий, острів
 Муравний, камінь 45
 Муравський шлях 137, 148, 163–170, 172, 312
 Муравський, острів 57
 Мурафа, село 164
 Мурзилка, річка 103
 Мурзин, байрак 160
 Муром, село 254–255
 Мустріджермен 275, 279
 Мухувате, озеро між Капулівкою та Кутом 135
 М'яке, навпроти села Дрюківки 139
 М'ясниківський острів 105
 Набокове, озеро 138
 Наковальнина-Павлова, село 122
 Наливач (Неналивач), острів 43, 72, 93, 183–184
 Наносоківка, річка 95
 Наносоківка Мокра, річка 100
 Наносоківка Суха, річка 100
 Наносоківка, острів див. Носоківка,
 Насипний гард див. Дубовий гард
 Насипний, острів 73, 112
 Насипний, острів див. Моровий, острів
 Наумів ліс 186
 Наумівський острів 105
 Наумова, балка 59
 Невидиме, озеро 133
 Недайвода, село 170
 Недоступова, забора 41
 Незамайківський курінь 25, 243
 Некрасине, озеро 139
 Ненадівка, село 192
 Ненажера, гілка Дніпра 93, 126
 Неналивач, острів див. Наливач,
 острів
 Ненаситецький (Ненаситець), поріг 27, 34, 36–37, 39, 42, 44–45, 57–58, 143, 145, 169, 281, 292, 294
 Непадівка, село 138
 Нерубай, ліс 102, 109
 Нестрем'янна балка 145
 Нетребка, гілка Дніпра 125, 132
 Нетребка, коса 93, 132
 Нетребське, озеро 137
 Нехвороща, село 111
 Нечаївка, село 78
 Нечаївський (Рибальський) острів 78
 Нижнє Солонецьке див. Солонецьке
 Нижнє, озеро на острові Погорілому
 Нижнє, озеро 135
 Нижнє, село 135
 Нижнє Подніпров'я 300
 Нижній (Малий Плоский), камінь 43
 Нижній Біловод див. Біловод Нижній,
 річка 49
 Нижній Бузник див. Бузник Нижній
 Нижній Рогачик, гілка Дніпра 131
 Нижня Березівка, річка 102
 Нижня Бургунка, річка див. Бургунка
 Нижня

Нижня Дмитрівка див. Дмитрівка
 Нижня, гілка Дніпра
 Нижня Лоханька див. Лоханька Нижня
 Нижня Орель див. Орель Нижня
 Нижня Санджавка див. Санджавка
 Нижня, балка
 Нижня Терса див. Терса Нижня, річка
 Нижня Широка див. Широка Нижня,
 балка
 Нижньосолонецьке озеро 132
 Нижчий Довжик, озеро 133
 Никитин Рог див. Микитин Ріг,
 урочище
 Никитинская застава див. Микитинська
 застава
 Никольская див. Микільська, гілка
 Дніпра
 Никонівська, заборя 43, 72
 Никонівський, острів 43
 Нил, річка 27–28, 199
 Нирвач, гілка Дніпра 125, 128
 Ніагара, водоспад 33
 Ніжин 213, 291
 Нікополь 16, 23, 43, 47, 78, 60, 135, 145,
 169–170, 175, 281, 319
 Німеччина 292
 Нова Самара, річка див. Самара Нова,
 річка
 Нова Сербія 19–20, 215 280, 283–285
 Нова Сисина див. Сисина Нова, гілка
 Дніпра
 Нова Січ 9, 126, 215, 311
 Нова Слобідка (Порт-Мішель), село 43,
 72, 294
 Новгород, місто 38, 217
 Новий Кодак, місто 23, 52, 92, 131,
 134, 143, 169, 174, 183, 214, 239,
 288, 305
 Новий Перекоп 164
 Новий Шарай див. Шарай Новий, гілка
 Дніпра
 Новобородицька (Богородицька),
 фортеця 16, 115, 147, 213, 275, 282,
 309–310, 312
 Новобородицьке, поселення див.
 Новобородицька фортеця
 Новобожедарівка, село 123
 Нововоронцівка, місто 100, 320
 Новомиколаївка, село
 Олександрійського повіту 147
 Новомиколаївка, слобода 168
 Новомиргород, місто 284
 Новомиргородський шанець 249
 Новомосковськ див. Самара, місто
 Новомосковський повіт 23, 25, 111, 131,
 137, 145, 147, 168, 182, 201, 263
 Новоолександрівка, село 160
 Новопавлівка, село 135
 Новопавлівський лиман див.
 Лисогірський лиман
 Новопавлівський повіт 286
 Новопетрівка, село 111, 287
 Новопідпільненська (Краснокутівська)
 Січ 25
 Новопокровське, село 134
 Новоросійськ див. Січеслав
 Новоросійська губернія 20, 249–250,
 261, 271, 273, 285–286 292
 Новосанжари 225
 Новосанжарівський повіт 286
 Новоселиця див. Самара, місто
 Новослобідський козацький полк 285,
 306
 Нововосілки-Клевцева, село 113
 Носоківка (Наносоківка), острів 86
 Носоківка, балка 169
 Носоківка, острів 87, 100, 130, 136, 136,
 176
 Носоківська, переправа 173, 176
 Носоківський затон 130
 Носулина, заборя 41
 Образуване, озеро 139
 Обрізний (Шовковий, Спірний), острів,
 73–74, 187
 Обухівка, село Новомосковського
 повіту 168
 Овечий брід 173, 177
 Овечі Води 156
 Овнянка, річка 102
 Одеса 202–203, 292, 316, 319
 Одеська область 277
 Одеський повіт 24–25
 Одинцівська лава 35
 Одріз, острів 49
 Ожарівська коса 106

Ожерельська, річка 118
 Озерище, гілка Дніпра 125–126
 Озерувата, притока Самари 115
 Окостувата, притока Березнігуватої 109
 Окостувата, притока Інгулу 171
 Окунювате, озеро на острові Носоківка 136
 Олександрівка (Губина), село 134
 Олександрівка, село Павлоградського повіту 147
 Олександрівка, село 170
 Олександрівка, село
     Елисаветградського повіту 160
 Олександрівськ див. Запоріжжя, місто
 Олександрівська слобода 142
 Олександрівська, фортеця 23, 38, 287, 318–319
 Олександрівський повіт 113, 117, 122, 147–148, 167
 Олександрівський шанець 161
 Олександр-шанець, фортеця 289
 Олександрійський повіт 23, 25, 40, 102, 182
 Олександрія, село 137
 Олександр-шанець (Олександр-шанц), фортеця 31–32, 103
 Олексієва, гілка Дніпра 125, 132
 Олексіївка, село 41, 102, 170
 Олексіївська фортеця 287
 Олексійовий лиман 132
 Олешки (Олешья), містечко 16, 29, 90–91, 93, 132, 189–190, 196, 280, 316–317
 Олешки, річка 111, 121
 Олешківська Січ 25, 47, 90
 Олешья див. Олешки
 Ольвіополь, містечко 107
 Ольвіопольський повіт 286
 Омелова (Мілова), гілка Дніпра 130
 Омелова Космаха, гілка Дніпра 125
 Омельник, річка 19, 40, 142, 181, 199, 285
 Омельник Великий 151, 159
 Омельник Великий див. Омельник Ворсклянський
 Омельник Ворсклянський (Ворсклянський Омельник, Малий Омельник, Переволочанський Омельник, Омельник Великий), річка 29, 96, 151, 184, 200
 Омельник Мокрий, 169
 Омельник Псельський (Псельський Омельник), річка 29, 200
 Омельник Сухий (Сухий Омельник), річка 49, 92, 163, 169
 Омельники, річки 182
 Омельниха, гілка Дніпра 125, 129
 Омівський, острів 88
 Омілова див. Мілова
 Онуфріївка, село 170
 Опанасівка, село 191
 Опалиха, річка 243
 Опочна, річка 108
 Ордо-Василівка, село 170
 Орель (Аріл, Єрель, Оріл, Ореол, Угл, Угля), річка 16, 20, 50, 53, 93, 96, 111–114, 133, 137, 141, 147, 161, 165, 167–168, 173, 178, 187–191, 199–200, 229, 231, 234–235, 237–238, 242, 247, 288, 296, 306, 308
 Орель Велика 166
 Орель Верхня (Верхня Орель), річка 111
 Орель Гнила, річка див. Орель Мала, річка
 Орель Мала (Орель Гнила, Попільнушка), річка 164–166
 Орель Нижня (Нижня Орель), річка 111
 Орель Нова 139
 Орель Стара 139
 Орельські озера 164
 Орельська паланка 23, 147, 168, 182
 Оремина балка 145
 Орестопіль-Євещина, село 168
 Орільський ліс 191
 Орхівський район 311
 Орлик, 112
 Орлик старий, острів 49
 Орлина Стрілиця, див. Білий, острів
 Орлиний див. Кучугурний, острів
 Орлині камені 61
 Орлів ліс 191
 Орлів острів 60, 73, 80, 131, 146
 Орлова балка (Орлів байрак) 146, 187–188

- Орлова, гілка Дніпра 125–126
 Орлова, одна з назв гілки Дніпра
     Підпільної див. Підпільна, гілка
     Дніпра
 Орлове, озеро біля Плетеницького Рогу
     134
 Орлове, озеро на Самарі 139
 Осетрівська, заборя 43
 Осетрівський див. Микитинський, острів
 Осетрова, гілка Дніпра 125
 Осигнувата, гілка Дніпра 125–126
 Осигнувата, річка 51, 182
 Осикова балка 151
 Осикова, притока Вовчої 122
 Осикувата, притока Комишуватої
     Сугаклії, 109
 Осикувата; притока Чорного Ташлика 108
 Осикувата, річка 103
 Осикувате, озеро навпроти села
     Сулицько-Лиманське 135
 Оскол, річка 168
 Ослам-Кермен див. Іслам-Кермень
 Осмикувате, озеро навпроти села
     Архангельського 135
 Осокоринка (Осокорівочка Мала), річка
     95, 100
 Осокорівка Велика (Велика
     Осокорівка), річка 99
 Осокорівка Мала (Мала Осокорівка),
     річка 99
 Осокорівка Плоска, річка 58, 116
 Осокорівка Суха, річка 116
 Осокорівка, річка 111, 113–114, 168
 Осокорівка-Віднога, річка 116
 Осокорувате, озеро 134
 Осокуватий, острів 59
 Остапівка, село 170
 Острівка, гілка Дніпра 127
 Острівки, озеро 135
 Отаманське, озеро навпроти села Бузівки
     138
 Отметі, село 85
 Оттоманська держава див. Туреччина
 Оттоманська імперія див. Туреччина
 Офіцерів, байрак біля річки Бешки 160
 Очаків, місто 15, 18, 23–24, 68, 106, 177,
     201, 214, 226, 248, 250, 272, 275, 280,
     289
 Очаківська фортеця 262
 Очаківський бейлербейлик 278
 Очаківський лиман 201
 Очаківський степ 277
 Очеретна, балка біля села Покровського
     148
 Очеретна, балка на річці Жовтій 152
 Очеретовате, село 268
 Очеретувата, балка 147
 Очеретувата, річка 103
 Очеретувате, озеро навпроти села
     Личкового 137
 Очеретувате, озеро біля села
     Опанасівки 137
 Очеретувате, озеро між Саблуківкою
     і Бизюковим монастирем 136
 Очколівка, село 102
 П'якувате, озеро навпроти села
     Варварівки 139
 Павлівка, слобода 149–150
 Павлоград, місто 121, 167, 191
 Павлоградський повіт 23, 25, 111, 137,
     147, 178, 182, 191, 193–194, 196
 Павлокічкас, колонія 65
 Павло-Кічкас, село 45
 Павлюк, гілка Дніпра 125–127
 Павлютина, балка 160
 Палестина 200
 Палієнківський, поріг 104
 Паліївська, заборя 43
 Паліївський яр 149
 Паліївщина, урочище 43, 93–94, 117, 119
 Пальчикове, озеро 134
 Панасове, озеро навпроти слободи
     Козирщини 137
 Панянка, гілка Дніпра 127
 Паньківка (Паньківська Тоня), гілка
     Дніпра 125, 130
 Паньківка, село 134, 187
 Паньківська Тоня див. Паньківка, гілка
     Дніпра
 Паньківська Тоня, озеро 134
 Париж 272
 Паристе, озеро 135
 Парна балка 142
 Парне, село 49
 Патерилів ліс 182
 Пашківський курінь 25

- Пединине, озеро навпроти села Степанівки 137
 Пеньківська, заборя 43
 Пеньок, озеро 134
 Перебій (Перебійна), гілка Дніпра 125–126, 131
 Перевал див. Темний Перевал, гілка Дніпра
 Перевал, озеро навпроти села Карнаухівки 134
 Перевал, озеро в селі Шагарівці 138
 Перевал, озеро між Саблуківкою і Бизюковим монастирем 136
 Перевал, озеро на Самарі 139
 Перевал, притока Самари 115
 Перевізьке, озеро між Капулівкою та Кутом 135
 Перволок, гілка Дніпра 125
 Перволока, озеро 135
 Перволока, озеро навпроти села Маркової Гірки 138
 Перволочанський Омельник див. Омельник Ворсклянський
 Перволочанський перевіз 306
 Перволочанський шлях 163, 169
 Перволочна, містечко 169, 174, 305, 316
 Перволочна, річка 14, 16
 Перволочна, фортеця 173
 Перегорувате, озеро 133
 Перейма, камінь 44–45
 Перейма, лава 38
 Перекипець, озеро 138
 Перекоп, місцевість 15, 24, 67, 113, 164–170, 247–248, 302, 310,
 Перемежене, озеро 137
 Перенурувате, озеро 139
 Перень, острів див. Перун, острів
 Перерва, притока Конки 118
 Перещепине, місто 112, 137, 192, 215
 Переясла, місто 318
 Переяславський, курінь 25
 Пернов, острів див. Перун, острів
 Персія 115
 Перун (Пернов, Перень, Перунів), острів 45, 47, 60, 116, 146
 Перун, острів 146
 Перунів, острів див. Перун, острів
 Перша Пришиба урочище 127
 Песчаный брод див. Піщаний брід
 Петище, озеро 134
 Петренкова, заборя 42
 Петриківка, містечко 168, 266
 Петрівська фортеця 287
 Петрикове, озеро 148
 Петрівка, село 145
 Петрівська (Петровская), фортеця 21, 23
 Петрівське, село 42, 113, 146
 Петрівці, село 250
 Петровская крепость див. Петровська фортеця
 Петровська фортеця 150, 207
 Петровський (Голодаїв), острів 58
 Петропавлівка, поселення 167
 Пидинине, озеро 138
 Пинянка, гілка Дніпра 125
 Писарівський, острів
 Пишенинський, поріг 104
 Південна Україна 9–10, 44, 202–203, 294, 302, 318
 Півнева, заборя 41
 Північна Америка 196
 Північна Персія 319
 Північна Франція 202
 Північне Приазов'я 275, 319–320
 Північне Причорномор'я 272, 275, 288, 302, 317
 Північний Кавказ 308
 Північні Каїри, село 120
 Підгородне, село 147
 Підкова, гілка Дніпра 125
 Підкодацька Кам'янка (Люцманська Кам'янка), село 169
 Підмижевий, острів 52
 Підпільна (Подпольна, Ингулець, Козацька, Космаха, Конка, Кошова, Орлова), гілка Дніпра 125–127, 129–130, 184
 Підпільна, річка 58, 81, 170–171, 214
 Підпільна, притока Орелі 112
 Підпільна, притока Самари 116
 Підпільне, озеро навпроти села Успенського 133
 Підпільне, озеро біля села Опанасівки 137
 Підпільне, озеро навпроти села Бабайківки 138

- Пільний острів 87–88, 145
Піски, село 111
Піскувата, заборя 42
Піскувата, притока Самари 115
Піскувата, річка 99
Піскувате, озеро навпроти села Личкового 137
Піскувате, озеро навпроти села Іванівки 138
Піскувате, озеро навпроти Сухачівки 134
Піскувате, озеро біля Плетеницького Рогу 134
Піскувате, озеро у Великому Лузі 134
Піскувате, озеро між Капулівкою та Кутом 135
Піскувате, озеро між Саблуківкою і Бизюковим монастирем 136
Піскувате, озеро на острові Носоківка 136
Піскувате, озеро на Самарі 139
Піскувате, озеро навпроти Нікополя 135
Піскувате, озеро навпроти села Велика Знам'янка 135
Піскуватий бакай, озеро між Капулівкою та Кутом 135
Піскуватий другий (Піщаний), острів 48, 58, 71
Піскуватий лиман, озеро на острові Носоківка 136
Піскуватий, острів 41–42
Піскуватий-другий, острів 58
Піскуватий-перший, острів 58
Піхотинка, заборя 41
Піщана Самара див. Самара Піщана, фортеця
Піщане, озеро навпроти слободи Шульгівки 139
Піщане, озеро навпроти Староселянська 138
Піщане, озеро навпроти хутора Житецького 138
Піщане, озеро вище гирла Орелі 133
Піщане, озеро у Великому Лузі 134
Піщане, озеро між Саблуківкою і Бизюковим монастирем 136
Піщане, озеро навпроти села Бабайківки 138
Піщане, озеро нижче села Михайлівки 139
Піщаний брід 173, 178, 186, 238
Піщаний Перевал, гілка Дніпра 125, 131
Піщаний перевіз 177
Піщаний, брід (Песчаный брод) 21
Піщаний, острів див. Піскуватий другий, острів
Піщані Кучугури див. Святе, урочище
Піщанка (Піщана Самар), село 288
Піщанка, притока Самари 116, 193
Плави, озеро 138
Плавувате, озеро 134
Пластунівський курінь 25
Пластуновий байрак 146
Платнірівський курінь 25
Плахтіївка див. Успенка, село
Плетений Ріг див. Плетеницький Ріг, урочище
Плетениха, гілка Дніпра 125, 131, 134
Плетениха-друга, озеро 134
Плетениха-перша, озеро 134
Плетениха-третя, озеро 134
Плетеницький лиман 30–31, 72, 113, 119
Плетеницький Ріг (Плетений Ріг), урочище 118, 126, 131, 134, 280
Плетенівка (Мазниця), притока Чорного Ташлика 108
Плетенівка, річка 108
Плоска балка 142
Плоска лава 35, 37
Плоска, гілка Дніпра 128
Плоска, заборя 42
Плоске, озеро 48, 51, 183
Плоске, озеро біля гілки Прогною 134
Плоске, озеро біля Станового острова 134
Плоске, озеро біля Плетеницького Рогу 134
Плоске, озеро біля села Непадівки 138
Плоске (Солдатське), озеро навпроти урочища Лиса Гора 135
Плоске Велике, озеро навпроти села Бузівки 138
Плоске Мале, озеро навпроти села Бузівки 138
Плоске, озеро вище Корсунського монастиря 136

- Плоске, озеро навпроти села Ганнинського 135
- Плоске, озеро навпроти села Дрюківки 139
- Плоске, озеро, навпроти слободи Шульгівки 139
- Плоске, озеро між Капулівкою та Кутом 135
- Плоске, озеро навпроти гілки Конки 136
- Плоске, озеро навпроти села Архангельського 135
- Плоске, озеро навпроти села Велика Знам'янка 135
- Плоский лиман, озеро навпроти гілки Конки 136
- Плоский, байрак біля річки Бешки 160
- Плоский, камінь 44
- Плоский ліс 185
- Плоскі, камені 45
- Плотва Мокра (Мокра Плотва), притока Бахмата 123
- Плотва Суха (Суха Плотва), притока Бахмата 123
- Плохий, острів нижче Чортомлика 85
- Поволжя 115
- Погоріле, озеро навпроти хутора Давидівки-Німеччини 137
- Погорілий, острів 52, 91, 132
- Подівка, село 74
- Подівський острів 74
- Поділля 274–275
- Подовжня, забора 42
- Подорожинський-другий, поріг 104
- Подорожинський-перший, поріг 104
- Подорожинський острів 105
- Подпольна див. Підпільна, гілка Дніпра
- Покровське, село 126, 184, 259
- Полковниче (Воєводське), село 186
- Полковниче, урочище 187
- Половинка, ліс 185
- Половинне, озеро навпроти Нікополя 135
- Половинне, озеро навпроти села Сулицько-Лиманське 135
- Половиця, річка 97, 143, 183
- Половиця, село 34, 41, 52, 294
- Полтава, місто 106, 190, 248, 250
- Полтавка, острів 58
- Полтавка, притока Торця 123
- Полтавська губернія 164, 266
- Полтавська провінція 250, 286
- Полтавський курінь 25
- Полтавський повіт 247, 286
- Полтавський полк 306, 308–309
- Польова Грушівка, річка 100
- Польова Кам'янка, річка див. Базавлуцька Кам'янка
- Польова, річка 95
- Польська держава див. Польща 139
- Польська Україна 285
- Польський, камінь 44
- Польчик, місто 119
- Польща 39, 62, 2163, 172–173, 177, 207, 210–211, 213, 228, 272
- Помічна, притока Чорного Ташлика 108
- Понятівка, село 90, 136
- Попасне, село 167
- Попельнасте, село 142
- Поперечна Татарка, гілка Дніпра 125
- Поперечне, озеро навпроти села Ковпаківки 138
- Поперечне озеро 133
- Попів яр 149
- Попільнушка див. Орель Мала
- Поплавка, гілка Дніпра 125, 131
- Попова балка 160
- Попова коса 106
- Попова, камінь 45
- Попове озеро навпроти хуторів Рязських 138
- Попове, озеро навпроти слободи Гупалівки 138
- Попове, озеро навпроти слободи Козирщини 137
- Попове, озеро у Великому Лузі 134
- Поповичівський курінь 25
- Попові озера на Самарі 139
- Попчині, острови 88
- Поровий див. Моровий, острів
- Порта див. Туреччина
- Порт-Мішель див. Нова Слобідка
- Порубіжне, озеро навпроти слободи Гупалівки 138
- Порубіжне, озеро в селі Шагарівці 138
- Посадка, урочище 193
- Посамар'я 282
- Посередівська, забора 43
- Потоцька Кам'янка, село 169

- Поточинська скеля 104
Потьомкін (Потьомчин), острів 91, 94, 117, 137
Потьомкінський, острів див.
Монастирський, острів
Потьомчин острів див. Потьомкін, острів
Похила лава 38
Похила, гілка Дніпра 125
Похилий див. Смирний-другий, острів
Похилий, камінь 45
Поховате, озеро між Саблуківкою і Бизюковим монастирем 136
Починне, село 147
Правобережна Україна 318
Преображенська слобода 142, 148
Приазов'я 163
Придніпровське, село 291
Пристань, забора 41
Причорномор'я 163
Пришиб, озеро 138
Пришибине, озеро 134
Прісове, озеро на острові Носоківка 136
Прогноєве, озеро 133
Прогноїнська паланка 23–24, 161
Прогной (Гнила), річка 81, 84
Прогной, гілка Дніпра 125, 127
Прогной, гілка Дніпра навпроти острова Просереда 126, 134
Прогной, гілка Дніпра напроти села Аули 126
Прогной, гілка Дніпра нижче гілки Плетенихи 131
Прогной, ліва гілка Дніпра 125
Прогной, озеро навпроти села Дніпрово-Кам'янки 133
Прогной, озеро між Саблуківкою і Бизюковим монастирем 136
Продайкове, озеро навпроти містечка Котівки 138
Прозоровський, острів див. Становий, острів
Промеск, озеро 134
Проносистий лиман 136
Пропазна балка 145
Прорізний (Чернишівський), острів 78
Просеред Нижчий (Білеюв, Біляїв), острів 47, 72
Просеред, острів, 51, 85, 87, 126, 131, 134
Просеред Хвостовий, острів 145
Просередине, озеро навпроти села Сулицько-Лиманське 135
Протовча, річка 112
Протовчанська паланка 23, 147, 168, 191
Проточ, навпроти села Дрюківки 139
Прусові острови 63
Пруссія 292, 302
Прут 275
Прядівка, притока Орелі 112
Псел, річка 171
Псельський Омельник див. Омельник Псельський
Псков 272
Псоля, річка 95, 100
Птиче, озеро навпроти слободи Козирщини 137
Пугач, камінь 44
Пугачева печера 47, 58
Пугачі, камені 45
Пугачів, острів 50
Пугачка, озеро між Саблуківкою і Бизюковим монастирем 136
Пужайв (Леонтіївський), острів 86
Пузир, озеро 134
Пулави, місто 171
Пундикова, забора 41
Пурисова (Курисова) балка 144
Пустельно-Микільський монастир 214
Пухакине, озеро навпроти села Сулицько-Лиманське 135
Пуцівка, острів 56
Пушинна балка 72, 73, 145
Пушинний, острів 72
Пушкарівка, село 50, 133, 142, 169
Пшеничний острів 85, 135
Радкова (Райків струмок), гілка Дніпра 132
Радова лава 38
Радута, забора 40
Райгородок 242
Райків струмок (Райкова), гілка Дніпра 132
Рак, острів 57
Раків Уступ, гілка Дніпра 125, 127
Раків Яр 143, 145

- Раківець, камінь 143
 Ракове, озеро навпроти села Березівки 138
 Ракове, озеро навпроти острова Жукового 134
 Ракове, озеро навпроти села Аули 134
 Раковець, камінь 44
 Раковий острів 80
 Ракувата, притока Кальміуса 124
 Рандельштрум, річка 130
 Рачне, озеро між Капулівкою та Кутом 135
 Рашенський Уступ, озеро в селі Шагарівці 138
 Рашків, місто 62
 Рвана лава 35
 Рвана, забора 41
 Рваний, камінь 44
 Рвані, камені 44
 Рвач, гілка Дніпра 130
 Ревун див. Ревуча, гілка Дніпра
 Ревун, галузка 86
 Ревун, гілка Дніпра 126, 129, 135
 Ревун, камінь 45
 Ревун, річка 76
 Ревунівка, урочище 187
 Ревуча (Ревун), гілка Дніпра 128
 Ревуча, забора 40
 Ревуче, озеро 133
 Ревуче, урочище 142
 Редути, урочище 193
 Редутка, камінь 45
 Ревун, гілка Дніпра 125
 Рибальський острів див. Нечаївський острів
 Рим 82, 86, 88, 90, 297
 Рів, озеро 134
 Рівне, озеро між Капулівкою та Кутом 135
 Різакувате озеро 134
 Різакувате, навпроти слободи Шульгівки 139
 Різакувате, озеро в селі Шагарівці 138
 Різакувате, озеро на Самарі 139
 Різакувате, озеро навпроти містечка Котівки 138
 Різакувате, озеро навпроти села Бузівки 138
 Різакувате, озеро навпроти села Олександрії 137
 Різакувате, озеро навпроти містечка Перещепиного 137
 Різакувате, озеро навпроти слободи Козирщини 137
 Різакувате Велике (Велике Різувате), озеро навпроти села Вовнівки 138
 Різакувате Мале (Мале Різувате), озеро навпроти села Вовнівки 138
 Різакувате, навпроти села Дрюківки 139
 Різакувате, озеро навпроти села Стешиного Броду 137
 Різакувате, озеро навпроти села Аули 134
 Різакувате, озеро нижче села Михайлівки 139
 Річ Посполита 158, 273–276, 279, 290, 304, 307, 309, 313–314, 317
 Річицька, забора 41
 Річище, гілка Дніпра 125–126, 131
 Рогата лава 35
 Рогате, озеро 134
 Рогатицька плавня 145
 Рогатицька Плавня, острів 86
 Рогачик, річка 24, 30, 111, 119–120, 136, 146, 169, 173, 176
 Рогачицька плавня 120
 Рогачицький лиман 86, 135
 Рогожна лава 35
 Рогозин, камінь 44
 Рогозувате, озеро в селі Шагарівці 138
 Рогозувате, озеро між Капулівкою та Кутом 135
 Рогувате, озеро на Самарі 139
 Родина, притока Самари 116
 Родине, озеро на Самарі 139
 Родзянко, хутір 194
 Рождственка, село 168
 Розбійники, камені 27, 144
 Розбійники, камені нижче села Павло-Кічкаса 45
 Розбійники, камені на суходолі Дніпра 44
 Роздери, балка 146
 Розенталь-Канцерівка, колонія 144
 Розидорівський, поріг 104
 Розкопанка, гілка Дніпра 125
 Розкопанка, озеро 132, 134
 Розкопанка, озеро навпроти Каховки 136

- Розкопанка, річка 129
- Розорівка див. Консулівка, місцевість
- Розсішки, байрак 146, 188
- Розсішки, озеро 135
- Розсоха (Слобідська-Розсоха), балка 146
- Розсоха, озеро між Капулівкою та Кутом 135
- Розсоха, озеро навпроти Каховки 136
- Розсоха, озеро навпроти урочища Лиса Гора 135
- Розсоха, острів 80
- Розсохи, печера 47
- Розсохове, озеро 134
- Розсохувате, озеро навпроти села Успенки 133
- Розсохувате, озеро навпроти Мишуриноного Рогу 133
- Розсохувате, озеро навпроти села Олександрівки 134
- Розсохувате, озеро біля острова Скалозуб 135
- Розсохувате, озеро між Капулівкою та Кутом 135
- Розсохуватий ліс 182
- Розсохуватий, лиман навпроти слободи Гупалівки 138
- Розсохуватий, прогній 132
- Розсохуваті, озера 134
- Розсошка, річка 95
- Розстебин, острів 71
- Розувата, річка 108
- Розумівка, колонія 43
- Розумівка, маєток 145
- Розумівка, село 183
- Розумівська, заборя 43
- Розчистка, острів 58
- Романів, острів 51
- Романків, містечко 41
- Романківська балка 142
- Романківська переправа 173–174
- Романкове, село 23, 51, 126, 134, 142, 169, 174, 182, 215, 294
- Романове, озеро навпроти села Іванівки 138
- Романове, озеро між Капулівкою та Кутом 135
- Російська держава див. Росія
- Російська імперія див. Росія
- Росія (Великоросія, Російська держава, Російська імперія) 9, 13–19, 22–23, 39, 48, 129–131, 142–146, 163, 166, 185–186, 190, 274–275, 283–284, 286, 289, 292–293, 298–299, 303, 311, 316, 319
- Ростов-на-Дону (Ростов), місто 168
- Ростовський повіт 25, 196
- Рошель 203
- Руденків Уступ 127
- Рудникове, озеро 134
- Рудове, озеро 134
- Рудовські, озера 136
- Румунія 277, 283
- Русинова балка, річка 111
- Русинова, балка 120
- Русь (Русія) 62, 174, 302
- Руська коса 106, 137
- Рябининський, острів див. Монастирський, острів
- Рябко, річка 74
- Рядовенька, заборя 42
- Рядовий ліс 182
- Ряжські хутори 138
- Саблуківка, річка 87
- Саблуківка, село 135
- Савине, озеро навпроти урочища Лиса Гора 134
- Савине, озеро біля Плетеницького Рогу 134
- Савран, камінь 44, 58
- Сагайдак, притока Інгулу 109
- Сагайдак, урочище 22
- Сагайдачна Пристань 121
- Сагайдачне, урочище 169, 295
- Сагайдачний шлях 163, 168–169, 315
- Саги, озеро 134
- Садикове, озеро 136
- Садки, урочище 132
- Садкове, озеро навпроти містечка Котівки 138
- Садкове, озеро навпроти хуторів Ряжських 138
- Сазонові, камені 44
- Саковате, озеро в селі Шагарівці 138
- Сакове, озеро між Капулівкою та Кутом 135

- Саксаганський повіт 286
 Саксаганський шлях 163, 170
 Саксагань, поселення 103
 Саксагань, річка 95, 101, 102, 160, 169, 181, 141, 170, 172, 186
 Саксагань, село 170
 Саксагань Житлова (Житлова Сассагань), річка 102–103
 Саксагань Суха (Суха Саксагань, Гнила Саксагань) 102–103
 Салган, озеро поблизу села Голубоки 139
 Самара (Новомосковськ, Самар, Самарь), місто 23, 200, 215, 229, 276, 288, 296, 298, 310
 Самара, річка 14, 16, 18–20, 23, 29–30, 33, 53, 55, 111–115, 121, 133, 137, 139, 147, 161, 164, 166, 173, 178, 187, 191–193, 199–200, 213–214, 281–282, 283, 296, 309–310
 Самара Нова (Нова Самара), річка 114
 Самара Піщана (Піщана Самара), фортеця 23, 115
 Самара Стара (Стара Самара), річка 114
 Самара Стара (Стара Самара), фортеця 115
 Самарія 114
 Самарська паланка 23, 147, 182, 230
 Самарський Пустинно-Микільський монастир 111
 Самарський ретраншемент 115
 Самарський (Кінський, Усть-Самарський), острів 54, 183
 Самарські стави 114
 Самарчик, містечко 239
 Самарчик, річка 115, 191
 Самарь див. Самара
 Самійлова, заборя 42
 Самоловля, острів 52
 Самоткань, річка 19–20, 50, 95, 161, 169, 181–182, 199–200, 285
 Самсонів лиман, озеро 134
 Сандалка, гілка Дніпра 125, 129
 Санджавка Верхня (Верхня Саджавка), балка 55, 143
 Санджавка Домашня (Середня Санджавка), балка 55
 Санджавка Нижня (Козацька, Нижня Санджака), балка 55, 98, 143
 Санджавка Середня (Середня Саджавка), балка 143
 Санжарівський острів 88
 Санкт-Петербург (Петербург) 234, 294, 302, 317
 Сапата балка 131
 Сарбинка (Сковська), гілка Дніпра 127
 Сардинський, курінь 25
 св. Ганни, острів 91
 св. Димитрія, фортеця 207
 Свидівка, гілка Дніпра 49, 125, 130
 Свидувата балка 150
 Свинарське, озеро між Капулівкою та Кутом 135
 Свинка (Свинківка), притока Орелі 112
 Свинка див. Свинківка, річка
 Свинківка (Свинка), річка 96
 Свиняча заборя 42, 44
 Свиняче, озеро навпроти слободи Козирщини 137
 Свинячий, острів 52, 187
 Свистунівка, річка 169
 Свідківська балка 142
 Свірка, гілка Дніпра 125, 127
 Світильників острів 51
 Свята Гірка Вода (Sweta Gorka Woda), річка 169
 Свята, гілка Дніпра 125, 131
 Свята, річка 74
 Свята Єлисавета (Святыя Елизаветы), фортеця 19–20, 285
 Святе (Товсті Піски, Великі Піски, Піщані Кучугури), урочище 118
 Святе, озеро навпроти слободи Гупалівки 138
 Святий, острів 74
 Святогорський монастир 237
 Святыя Елизаветы див. Свята Єлисавета 20
 Свячена, заборя 41
 Свячене, озеро між Капулівкою та Кутом 135
 Священна Римська Імперія 290, 308
 Севськ 304
 Севський повіт 149
 Сейм, річка 168
 Сеймові Кутлубани, 168
 Селезень, камінь 43

Селидівка, село 149
 Семенів Ріг, урочище 21, 107, 187
 Семенівка, село 104–105, 108, 117
 Семенівський острів 105
 Сентове, село 185
 Сербія 274
 Сергієве, озеро навпроти села Бузівки 138
 Сергієве, озеро навпроти слободи Козирщини 137
 Сергієвський курінь 25
 Середина, гілка Дніпра 125, 132
 Середина, річка 32
 Середина-друга, гілка Дніпра 130
 Середина-перша, гілка Дніпра 130
 Серединка, річка 32
 Серединний, прогніт 132
 Середнє Козацьке, гілка Дніпра 125, 130
 Середнє, озеро навпроти села Архангельського 135
 Середнє, озеро навпроти села Бузівки 138
 Середній Біловод, острів див. Біловод Середній
 Середня (Казани), забора 43
 Середня (Черепувата) балка 43
 Середня Азія 209
 Середня Берда див. Берда Середня
 Середня Березівка, річка 102
 Середня Хортиця див. Хортиця Середня, річка
 Середня Лоханька див. Лоханька Середня
 Середня Санджавка див. Санджавка Домашня, балка
 Середня Терса див. Терса Середня, річка
 Середня, камінь 45
 Середняк, камінь 43
 Середове, озеро біля острова Скалозуб 135
 Серкова гатка див. Сіркова гатка
 Серкова могила див. Сіркова могила
 Сибір 272, 310
 Сибір, озеро між Саблуківкою і Бизюковим монастирем 136
 Сиваш, озеро 82, 135
 Сигайлове, озеро нижче села Михайлівки 139
 Сигір, село 168
 Сидорове, озеро навпроти містечка Котівки 138
 Сині Води див. Синюха, річка
 Синюха (Сині Води), річка 14, 16, 20, 23, 95, 103–104, 107–108, 171, 173, 177
 Синюхин, брід, село 106
 Синюшин брід 173, 177
 Сириця, гілка Дніпра 125, 131
 Сисина Нова (Нова Сисина), гілка Дніпра 125, 129
 Сисина Стара (Стара Сисина), гілка Дніпра 129
 Сіверський Дінець див. Дінець
 Сіверщина 304
 Сідаківське, озеро 133
 Сідлач, камінь 43
 Сідлівський, острів див. Шапаренків, острів
 Сідлівщина, урочище 187
 Сіренька лава 38
 Сіренький, камінь 45
 Сіркова (Серкова) могила 21, 238
 Сіркова гатка (Серкова Гатка), урочище 21
 Січ див. Запорізька Січ
 Січеслав (Катеринослав, Новоросійськ, Дніпропетровськ) 12, 34, 52–54, 63, 97, 114, 134, 142, 168, 174, 182–183, 196, 266, 286, 288–289, 291, 295–297, 311, 315
 Січковий шлях вищий 163, 171
 Січковий шлях нижчий 163, 171
 Січові шляхи 171
 Скажений острів 88
 Скалозуб, острів 47, 85, 100, 130, 136, 145
 Скарбинка, гілка Дніпра 125
 Скарбна Колотівська, гілка Дніпра 125, 129
 Скарбна, річка 81, 84–85, 127
 Скарбна, гілка Дніпра 125, 127
 Скарбний острів див. Андрущин острів
 Сквирське, озеро 139
 Склівський мис 32
 Склівський Ріг, урочище 21–22
 Склювате, село 168
 Склюватий лиман, озеро 134
 Склюватий яр 149
 Склеястий, острів 56
 Скибине, озеро 138

- Скіфія 190
Сковська див. Скарбинка, гілка Дніпра 127
Скоречка, річка 129
Скоробреха, балка 139
Скосогір, балка 148
Скотівська балка 69
Скотувата, балка 183, 188
Скотувата балка біля села Покровського 148
Скотувата Велика (Велика Скотувата), правобережна балка 146
Скотувата (Ярли Сузан), притока Вовчої 122
Скотувата Мала (Мала Скотувата), правобережна балка 146
Скотувата, балка в гирлі Дубової балки 146
Скотуватий ліс 182
Скрилеве, озеро 133
Скрипачка, озеро 134
Скубова (Скубів байрак) балка 143
Скубова балка 183
Скубова, заборя 42
Скубова, камінь 44
Слабурне, озеро 135
Славгород, поселення 167
Славгород, село 167–168
Сливка, гілка Дніпра 129
Слобідська Україна (Слобожанщина) 111, 164, 165, 167, 281, 305
Слобідський малоросійський полк 20
Слобідсько-Українська губернія 232, 244
Слобожанщина див. Слобідська Україна
Слов'янка, село 167
Слов'яносербія 19–20, 284–285, 313
Слов'яносербський повіт 25, 149–150, 195–196
Слов'янська, слобода 147
Слов'янський повіт 262–263, 286
Слов'янська провінція 286
Служба лава 35
Служба, камінь 44
Служби, камені 44
Слюзани, озеро навпроти села Михайлівки 138
Слюсарів, острів 51, 187
Смердоча, балка біля села Покровського 148
Сметанівська балка 95
Смирна, балка біля річки Кальчика 150
Смирний-другий (Похилий), острів 63
Смоленська губернія 29
Смоленщина 304
Смоляра, вододієль 57
Собаче, озеро навпроти села Степанівки 137
Собаче, озеро навпроти слободи Козирщини 137
Собачий уступ, озеро між Капулівкою та Кутом 135
Совинсько-Пузанський ліс 168
Совутина балка 69
Соколанський брід 173
Соколанський перевіз 177
Соколи див. Вознесенськ 177
Соколи, поселення 105
Соколинний ліс 181, 186
Солило, озеро на Самарі 139
Соломчине озеро 76
Солоня балка 99
Солоня, балка біля села Покровського 148
Солоня, ліва притока Самари 116
Солоня, права притока Самари 115
Солоня, притока Базавлука 184
Солоня, притока Верхньої Терси 122
Солоня, притока Вовчої 122, 147, 194
Солоня, річка 17, 22, 99, 109, 149, 169–170, 181
Солоне, озеро навпроти села Іванівки 138
Солоне, озеро навпроти села Троїцького 133
Солоне, озеро біля села Миколаївки 134
Солоне, озеро навпроти села Бабайківки 138
Солоне, озеро навпроти села Степанівки 137
Солоненька, гілка Дніпра 130
Солоненька, притока Самари 116
Солонець Великий (Великий Солонець), річка 103

- Солонець Верхній (Верхній Солонець), балка 145
- Солонець Малий (Малий Солонець), річка 103
- Солонець Нижній (Нижній Солонець), балка 145
- Солонець, затока 145
- Солонець, лиман 137
- Солонецька (Солониха), гілка Дніпра 125, 132
- Солонецьке Верхнє (Верхнє Солонецьке), озеро на острові Погорілому 137
- Солонецьке Нижнє (Нижнє Солонецьке), озеро на острові Погорілому 137
- Солоний, острів 74
- Солониха див. Солонецька, гілка Дніпра 132
- Солоні, озера вище Тендра 137
- Солонці Верхні (Верхні Солонці), балка 32
- Солонці Нижні, балка 32
- Солонці, острови 92
- Солончиха, річка 122
- Сомиха, гілка Дніпра 132
- Сомівка, гілка Дніпра 125
- Сомівка, див. Любимівка, село
- Сомівська заборя 41
- Сомівські див. Сомові острови
- Сомова (Сумминова, Кривець), річка 121
- Сомові (Сомівські острови) 90
- Сомівські острови 92
- Сорокособаче, озеро на Самарі 139
- Сорочаче, озеро навпроти села Іванівки 138
- Сорочаче, озеро навпроти села Бабайківки 138
- Софіївка, поселення 167
- Софіївка, село 103
- Софіївка-Дурицька, село 132
- Сошників лиман, озеро між Капулівкою та Кутом 135
- Спаська, слобода 147
- Спаське, село 147.
- Спичине озеро 76
- Спірне, озеро біля села Миколаївки 134
- Спірне, озеро між Капулівкою та Кутом 135
- Спірний острів див. Обрізний, острів
- Спокійний, острів 74
- Сремські Карловиці, місто 274–275
- Срібківський ліс 185
- Срібне озеро 88
- Срібне, озеро навпроти гілки Конки 136
- Ставидло, озеро навпроти села Ковпаківки 138
- Стадникове, озеро навпроти села Іванівки 138
- Стамбул див. Царгород
- Станіслав, містечко 92, 103, 121
- Станіславів мис 32, 210
- Станова балка 143
- Становий (Воронцівський, Прозоровський), острів 47, 54, 134, 143, 183, 298
- Стара Самара, річка див. Самара Стара, річка
- Стара Самара, фортеця див. Самара Стара, фортеця
- Стара Сисина див. Сисина Стара, гілка Дніпра 129
- Стара Сисина, гілка Дніпра 125
- Стара Січ 23, 81
- Старий Айдар 283
- Старий Кодак 23, 34, 41, 151–152, 166, 169, 288, 305
- Старий Чичкос (Старий Кічкас,) балка 144
- Старий Шарай див. Шарай Старий, гілка Дніпра
- Старик, острів 71
- Старик, річка 71
- Старлівецький (Старошведський) острів 88
- Стародуб, місто 213
- Старокайдацький поріг 34
- Старокостянтинівський повіт 103
- Старооскольський повіт 168
- Староселянськ 138
- Старошведський острів див. Старлівецький острів
- Старуха, гілка Дніпра 134
- Старуха, притока Самари 116
- Старуха, урочище 187

- Стасівське, озеро навпроти слободи
 Козирщини 137
 Стеблівський лиман 91, 137
 Стеблівський-вищий курінь 25
 Стеблівський-нижчий курінь 25
 Стеникове, озеро 133
 Стенька, байрак біля річки Синюхи 160
 Степанівка, село 138, 192
 Степанівка-Шагарівка 192
 Степовий яр 145
 Стешин Брід (Чорноглазівка), село 165,
 167, 191
 Стешин брід 178
 Стешин Брід, озеро 137
 Стінківське, урочище 185
 Стопи (Три Стоги), камені 45, 295
 Стоги, камені 45
 Сторожівка, річка 103
 Сторожовий острів 61, 144, 146
 Страшне, навпроти слободи Шульгівки
 139
 Стрижачка, озеро 135
 Стриженне, озеро навпроти села
 Олександрії 137
 Стрільця, озеро навпроти села
 Бабайківки 138
 Стрілька, острів 73
 Стрільба, забора 41
 Стрільний див. Застрільний, острів
 Стрільцеве, озеро 133
 Стрільча, забора 27
 Стрільчатий див. Стрілька
 Стрілька (Стрільчатий), острів 43, 56
 Стрільчий поріг 41
 Строївка (Михайлівка), село 159
 Строць, острів 78
 Строцький другий, поріг 104
 Строцький перший, поріг 104
 Струків, острів 73
 Ступка, камінь 45
 Суботів, село 274
 Сугаклійчик, річка 181
 Сугаклія, річка 181
 Сугаклія Комишувата (Комишувата
 Сугаклія), 109
 Сугаклія, притока Інгулу 171, 181, 186
 Сугаклія-Камишувата, річка 20, 109,
 160
 Сугакові хутори 134
 Судакова, балка біля села Покровського
 148
 Судакове, озеро між Капулівкою та
 Кутом 135
 Сукруватий лиман, озеро навпроти
 гілки Конки 136
 Сулимівка, хутір 182
 Сулицький лиман, озеро навпроти села
 Сулицько-Лиманське 135
 Суми 164, 167
 Сумминова, річка див. Сомова
 Супіювате, озеро навпроти хуторів
 Рязьських 138
 Супрунка, навпроти слободи Шульгівки
 139
 Сура, річка 41, 97, 150, 161, 169, 211
 Сура Суха (Суха Сура), річка 30, 97, 181,
 184
 Суринське, озеро навпроти хуторів
 Рязьських 138
 Суринське, озеро навпроти містечка
 Котівки 138
 Сурське-Клевцове, село 151
 Сурський поріг 34, 39, 41, 56, 292
 Сурський острів 43, 56
 Сутінь, річка 300
 Суха Аджамка див. Аджамка Суха
 Суха балка 149
 Суха Волноваха див. Волноваха Суха,
 притока Кальміуса
 Суха Заплавка, притока Мокрої
 Заплавки 112
 Суха Кам'янка див. Кам'янка Суха,
 річка
 Суха Лапинка див. Лапинка Суха гілка
 Дніпра
 Суха Лапинка, гілка Дніпра 125
 Суха Московка див. Московка Суха
 Суха Осокорівка, річка 143
 Суха Плотва див. Плотва Суха
 Суха, річка 95
 Суха Сура див. Сура Суха
 Суханів хутір 159
 Сухачівка, село 52, 126, 134, 143, 169,
 183, 311
 Сухе Дніприще, гілка Дніпра 132
 Сухе, озеро навпроти слободи
 Козирщини 137

- Сухенька балка 143
 Сухенька, балка по обидва боки села
 Виноградівки 144
 Сухий байрак (Фабрична,
 Монастирська), балка 143
 Сухий байрак 142
 Сухий Єланець див. Єланець Сухий
 Сухий лиман, озеро між Саблуківкою і
 Бизюковим монастирем 136
 Сухий Торець див. Торець Сухий
 Сухий яр 57, 149
 Сухі Кладі, камені 44
 Сухі Трояни див. Трояни Сухі
 Сухі Яли див. Яли Сухі
 Сухойван, камінь 45
 Східна Європа 308
 Сцикуха, камінь 27, 44
- Табір, урочище 187
 Тавальський байрак 21
 Таванська переправа 173, 176, 276, 278,
 289, 312
 Таванська, гілка Дніпра 125
 Таванське, озеро 132
 Тавань 176, 289–290
 Тавань, місто 89
 Тавань, острів 47, 75, 88–89, 93, 132, 136
 Таволжанка балка 116, 144, 146
 Таволжанка, річка 111, 116
 Таволжанка (Таволжаний), острів 30, 47,
 59–62, 116, 146, 188
 Таволжанська балка 44, 183
 Таволжанська, забора 27, 188
 Таволжанський острів 144
 Таволжанський поріг 174
 Таврида 176
 Таврійська губернія 24–25, 73, 90, 117,
 119, 135–136, 146, 175, 188, 286
 Тавчавода див. Вовча Вода
 Тагальський байрак 237
 Таганрог, місто 215
 Тамань, рукав Дніпра 87
 Таплинський яр 147
 Тараклія 277
 Таранський Ріг див. Таромський Ріг
 Тарана-отамана курінь 25.
 Таранівка, рукав 99
 Таранівка, село 164
- Тарас, гілка Дніпра 184
 Тарас, річка 73, 93, 95
 Тарасів, камінь 44
 Тарасівка, річка 98
 Тарасівка, село 43, 126
 Тарасівська, забора 43
 Тарасівський кут 145
 Тарасівський лиман, озеро між
 Капулівкою та Кутом 135
 Тарасівський острів 73
 Тарасове, озеро навпроти села
 Бабайківки 138
 Тарокаєва балка 144
 Таромська (Тарямська) балка 142
 Таромське, село 41, 52, 131, 134, 169, 289
 Таромський ріг (виступ) 30, 93
 Татарбунар, місто 277
 Татарине, озеро навпроти села
 Бабайківки 138
 Татарія 190, 217
 Татарка (Поперечна Татарка), гілка
 Дніпра 131
 Татарка, річка 85–86, 111
 Татарка, притока Самари 113, 116, 193
 Татарська Підпільна, гілка Дніпра 125
 Татарське, озеро між Саблуківкою
 і Бизюковим монастирем 136
 Татарське, озеро між Старою і Новою
 Ореллю 139
 Татарський перевіз 132
 Татарчук Великий (Великий Татарчук),
 острів 55
 Татарчук Малий (Малий Татарчук),
 острів 55
 Татарчук, острів 145
 Ташківка, село 107
 Ташлик (Великий Конар), річка 15, 17,
 20–22, 108
 Ташлик Великий Сухий (Великий Сухий
 Ташлик), балка 15–16, 108
 Ташлик Малий, річка 171
 Ташлик Мигійський (Мигійський
 Ташлик, Мигія), річка 20, 95, 108,
 177, 279
 Ташлик Плетений (Плетений Ташлик),
 притока Чорного Ташлика 108
 Ташлик Сухий, річка 171
 Ташлик Чорний 20, 108, 171

Ташлик, балка 150
 Теличе, навпроти села Личкового 137
 Темеринка, річка 237
 Темерник, річка 21
 Темна долина 181, 186
 Темна, гілка Дніпра 125, 128–129
 Темненька, гілка Дніпра 125–129
 Темний Перевал (Перевал), гілка Дніпра 125–129
 Темрюк, гілка Дніпра 74, 125, 131
 Темрюк, річка 168
 Тендерська коса 210
 Тендра 137
 Теплицький, поріг 104
 Теплянський ліс 21, 237
 Терги, річка 113
 Теренівка, річка 95
 Теренівка Велика (Велика Теренівка), річка 100
 Теренівка Мала (Мала Теренівка), річка 100
 Терлицине, село 168
 Тернівка (Терновка), річка 95, 101, 107, 112, 164–165
 Тернівка Велика (Велика Тернівка), притока Самари 115, 166, 193, 258
 Тернівка Мала (Мала Тернівка), притока Самари 115, 193
 Тернівка, байрак біля річки Бешки 160
 Тернівка, притока Громоклії 109
 Тернівка, притока Ігульця 184
 Тернівка, притока Кальміуса 124
 Терни, урочище 193
 Тернівський брід 178
 Тернова, річка 181, 186
 Терновка див. Тернівка, річка
 Тернопільська область 274
 Тернуватий яр 145
 Терса Верхня (Верхня Терса), річка 122, 168
 Терса Нижня (Нижня Терса), річка 122, 147, 194
 Терса Середня (Середня Терса), річка 122
 Терса, річка 168, 181
 Терсянка, село 298
 Тертишний байрак 149
 Тертули, озеро навпроти гілки Конки 136
 Тивнянка, річка 102
 Тилігул, озеро 210
 Тимошівський курінь 25
 Тимчишин (Бабичів), острів 43
 Тираспольський повіт 24
 Тирина лава 37
 Тирі, камені 44
 Тирлівська, забора 43
 Тиря, озеро навпроти слободи Гупалівки 138
 Титарівський курінь 25
 Тихе, озеро 134
 Тихейська (Тихинка), гілка Дніпра 125, 128
 Тихенька-друга, гілка Дніпра 129
 Тихенька-третя, гілка Дніпра 129
 Тихинка див. Тихейська, гілка Дніпра
 Тихійська, гілка Дніпра 125
 Тишків, байрак 160
 Тічкувате, озеро 91
 Ткачеве, озеро навпроти села Аули 134
 Ткачів, острів 35–36, 57, 145
 Тобольськ, місто 318
 Товмачеве, озеро на острові Носоківка 136
 Товсті Піски див. Святе, урочище
 Токмак, річка 18, 76
 Томаківка (Бучки, Дніпровський, Городище), острів 47, 73–78, 126
 Томаківка, річка, 95, 151, 169, 184, 315
 Томаківка, село 73
 Томаківська Січ 25, 98, 184
 Томаківський район 294
 Тонке, село 168
 Топчинка, озеро навпроти села Архангельського 135
 Тор Кривий, річка 21, 238, 245
 Тор, річка 165
 Торговиця, місто 107, 171
 Торговиця, річка 107, 171, 186
 Торец див. Торець 164
 Торець (Казенний Торець, Кривий Торець), річка 123
 Торець (Торец), річка 111, 164, 165–166, 232, 247
 Торець Казенний 245
 Торець Кривий, річка 148–149
 Торець Сухий (Сухий Торець), річка 21, 238, 253

- Торкашева балка 142
Торський повіт 253
Трансільванія 282
Трахтемирів, місто 13, 276
Третяків, острів 74
Тригуль, лиман 136
Тритузна, річка 97
Тритузне, село 30, 41, 51, 97, 126, 131, 134, 169, 183, 294
Трійчата (Тройчата), фортеця 21, 237
Троїцьке (Чикалівка), село
Верхньодніпровського повіту 40, 48, 133, 182, 298
Троїцьке, озеро навпроти села
Бабайківки 138
Тройницька, забора 40
Троянець, річка 110
Трояни Мокрі (Мокрі Трояни), камені 43
Трояни Сухі (Сухі Трояни), камені 43
Трудолєнівка, село 311
Тула, місто 39, 164
Турецька Каїр, річка див. Каїр Турецька
Туреччина (Оттоманська держава,
Оттоманська імперія, Порта) 13–19,
22–23, 39, 163, 186, 254, 273, 275,
277–278, 283–284, 286, 290, 302,
306, 308–309, 317, 320
Турська, гілка Дніпра 125, 132
Тур'я, річка 19
Любінген 319
Тягинка, балка 57, 143, 183
Тягинка, балка навпроти острова
Ткачєвого 145
Тягинка, гілка Дніпра 125
Тягинка, острів 47, 90
Тягинка, річка 90, 95, 101, 127, 177
Тягинська балка 188
Тягинська забора 27, 41
Тягинська, гілка Дніпра 130
Тягинська, переправа 173, 177
Тягинське озеро 136
Тягинські острови 90
- Узьменське, озеро 137
Узьмін, озеро 138
Україна 39, 155–156, 163, 173–174, 177,
210–212, 214, 217, 219–220, 290, 304–
305, 306, 308–309, 312, 316
- Улянівка, село 49
Уманський курінь 25
Умань, місто 171
Усенкова балка 151
Успенка (Плахтїївка), село 48, 125, 133,
141, 169
Уступ Великий, озеро навпроти
містечка Котівки 138
Уступ Малий, озеро навпроти містечка
Котівки 138
Уступ, забора 40
Уступ, озеро навпроти села Вогнівки
138
Усть-Самара, фортеця 115
Усть-Самарський острів див.
Самарський острів
Усть-Самарський ретраншемент 282–283
Ушкалка, село 85, 118
- Фабрин'я, озеро 137
Фабрична слобода 52, 296
Фалисіка, село 132
Федвар, село 185
Федорівка, село 106, 168
Федорівка (Бровкове), село 109
Федорівка, село поблизу Княжих
Байраків 160
Федорове, озеро 85
Федорове, озеро навпроти гілки Домаха
135
Філіпченкова балка 146
Фінляндія 272
Флорові, острови див. Хрульові,
острови
Франція 320
Фридрихсгам, місто 316
Фролівка див. Хрульова, гілка Дніпра 132
Фролівський (Хрульовий, Чернечий)
лиман, озеро 132, 136
Фурсикове, озеро 133
Фурсин острів 130, 134
- Хаблова, балка 160
Хаджибей (Аджибей), фортеця 251, 262
Халява, камінь 44
Ханова балка 150
Харитонівна, село 160
Харків, місто 169, 304, 305
Харківська губернія 111, 164, 167

- Харсунів острів див. Хурсин, острів
Харчове, озеро між Капулівкою та
Кутом 135
Харчове, озеро навпроти села
Сулицько-Лиманське 135
Хата, озеро навпроти села Велика
Знам'янка 135
Хвенька, гілка Дніпра 125, 129
Хвеська (Хреська, Хвиська), гілка
Дніпра 87, 125, 129–130
Хвиська див. Хвеська, гілка Дніпра
Хвостиків (Довгий), острів 48, 125
Хвостів, острів 72
Хейлове, озеро 134
Херсон 93, 145, 174, 271, 273, 289, 295,
315
Херсонська область 279–280, 305, 307,
316
Херсонська губернія 11, 13, 19, 25, 40,
102, 109–110, 160, 170, 182, 286
Херсонський повіт 23–25, 89, 99–100,
126, 136, 145, 169, 261
Херсонська провінція 286
Херсонщина 320
Химин острів 51
Хмарине, озеро між Капулівкою та
Кутом 135
Хмарна балка 146
Хмарна, камінь 45
Хмельницька, гілка Дніпра 136,
Хмільний байрак 160
Холодець, село 103
Холодів яр 149
Холодна балка 69, 149
Холодненьке, озеро навпроти слободи
Шульгівки 139
Холодний лиман, озеро 134
Холодний, острів 80–81
Холоднувата, гілка Дніпра 128
Хомина балка 144, 146
Хомутець, озеро навпроти містечка
Котівки 138
Хороше, село 150
Хороший яр 150
Хортиця (св. Григорія, Кортиця,
кортицький, Хортич, Хортиц,
Хитрицький, Хордецький,
Городецький, Ординський), острів
66–69, 75, 93, 144, 169, 174, 212,
295, 300, 302
Хортиця Велика, річка 46, 70, 144, 302
Хортиця Верхня, річка 30, 97, 169, 295
Хортиця Мала (Мала Хортиця), острів
47, 67, 69–71
Хортиця Нижня, річка 43, 71, 98, 183
Хортиця Середня (Середня Хортиця),
річка 98, 183
Хортицька балка 144
Хортицька Січ 66
Хреська див. Хвеська, гілка Дніпра
Хрещата балка 131
Хрещата, гілка Дніпра 125–126
Хрещате, озеро між Капулівкою та
Кутом 135
Хрещате, озеро на Самарі 139
Хрещате, озеро навпроти села
Ганнинського 135
Хрещате, озеро навпроти села Бузівки
138
Хрищевате, озеро 135
Хрульові (Флорові), острови 90
Хрульова (Фролівка), гілка Дніпра 125,
132
Хрущовська балка 142
Хурсин (Курсанів, Харсунів), острів 47,
50, 182
Хутірне, озеро на Самарі 139
Хуторище, озеро навпроти села
Маркової Гірки 138
Цапкувате, озеро 138
Цапове, озеро навпроти села Ігнатівки
138
Цаприга, камінь 27, 44
Царгород (Константинополь, Стамбул),
місто 38, 52, 95, 110, 279, 292, 295
Царгород, озеро навпроти Лисої Гори
134
Царгород, озеро у Великому Лузі 134
Царева балка 145
Царева, гілка Дніпра 125
Царицин Кут, село 117–118, 167
Царицина скеля див. Монастирко
Царичанка, місто 168, 288, 309
Царичанка, притока Орелі 112
Царів (Царівський), острів 86

Царів Зал див. Царівська, гілка Дніпра
 Царівська (Царів Зал), гілка Дніпра 125, 131
 Царівське, озеро 136
 Царівський, острів див. Царів, острів
 Царська балка 57
 Царська пристань 302
 Царське, урочище 69
 Царський острів 130–131
 Царство Польське 299
 Цвіле, озеро навпроти села Дрюківки 139
 Цвіле, озеро між Саблуківкою і Бизюковим монастирем 136
 Цвітна балка 95
 Церковне, озеро на Самарі 139
 Цибулеве, село 102, 172
 Цибульник, річка 171
 Цікавин, острів 73, 131
 Цюрупинськ див. Олешки, містечко

Чабур, річка 23
 Чавунна лава 34
 Чайка, гілка Дніпра 131
 Чайка, річка 16, 32
 Чайчин, острів 52
 Чакал, озеро між Капулівкою та Кутом 135
 Чапеля див. Чапля, річка
 Чаплинка, річка 112, 120, 125, 129, 131–132, 136, 166
 Чаплинка, притока Самари 116
 Чаплинка, село Новомосковського повіту 168
 Чаплинський брід 178
 Чаплинський острів 132, 136
 Чаплі, село 34, 145, 298
 Чапля (Чапеля), річка 164
 Чартайський брід 173
 Чартали, річка 242–243
 Чаун, камінь 43
 Чачакля, річка 242–243
 Чачина, річка 177
 Чекерисів яр 150
 Чекерова, гілка Дніпра 125
 Чемерник, річка 238
 Червінна див. Червінська, річка
 Червінська (Червінна), річка 99
 Червона, заборя 42
 Червона (Червона Кам'янка), річка 95, 98–99
 Червона балка 73
 Червона Кам'янка, річка див. Червона, річка
 Червона, балка вище Тарасівського Кута 145
 Червоне, озеро в селі Шагарівці 138
 Червоне, озеро навпроти села Велика Знам'янка 135
 Червоний (Новопавлівський) лиман 135
 Червоний камінь 44
 Червоногригорівка, висілок 99
 Черевиня, камінь 44
 Черевко, камінь 44
 Чередничка, гілка Дніпра 51, 125, 130
 Черепаха, камінь 43
 Черепухувате, озеро між Капулівкою та Кутом 135
 Черепаша лава 35
 Черепаший Уступ, озеро в селі Шагарівці 138
 Черкаси 67, 170, 208, 308, 312, 319
 Черкаська область 276
 Черкаське староство 300
 Черкеса-отамана курінь 25
 Черкесія 217
 Чернето, озеро 134
 Чернеча Пристань, озеро 138
 Чернече озеро див. Фролівський лиман
 Чернечий лиман див. Фролівський лиман
 Чернечий, острів 71
 Чернечий, поріг 104
 Черниценків, байрак біля річки Бешки 160
 Чернишева, заборя 43
 Чернишівка, село 205, 319
 Чернишівський лиман 76, 98
 Чернишівський, острів див. Прорізний, острів
 Чернишове, озеро навпроти села Бабайківки 138
 Чернівецьке, озеро нижче Флорівського лиману 136
 Чернігів, місто 213
 Чернігівський полк 317
 Чернявська, село 145
 Чигирин, місто 13, 110

Чигиринщина 274
 Чижеве, навпроти села Личкового 137
 Чикалівка див. Троїцьке, село
 Чистин байрак 160
 Чичаклія, гілка Дніпра 125–126
 Чичиклія, річка 181
 Чорна лава 35
 Чорна, забора 40, 43
 Чорна, річка 98
 Чорне море 16, 18, 21, 92, 107, 123, 136, 301
 Чорний Єланець див. Єланець Чорний, річка
 Чорний ліс 75, 110, 152, 171, 181, 207
 Чорний Польський (Шпаків) шлях 163, 169–170
 Чорний Ташлик див. Ташлик Чорний
 Чорний Український шлях 169, 171
 Чорний шлях 163, 172
 Чорний, острів 65
 Чорні, камені 44
 Черноглазівка див. Стешин Брід
 Черногорія 274
 Чорноморське узбережжя 286
 Чорнухине, село 149
 Чорнушин байрак 149
 Чорнушина, річка 149
 Чортайський брід 177
 Чортали, річка 177
 Чортів камінь див. Дядько
 Чортів острів 52, 183
 Чортова Голова, камінь 45
 Чортова див. Дурна хата
 Чортомлик, річка 40, 80–81, 84, 93, 99, 127, 169, 307
 Чортомлицька Січ 25, 47, 81–84, 127, 295
 Чортомлицьке дніприще, гілка Дніпра 127
 Чортомлицькі хутори 170
 Чортяча, притока Кальміуса 124
 Чувилин яр 150–151
 Чулек, річка 21
 Чумацький шлях див. Кримський шлях
 Чуприна, камінь 45
 Чупринине, озеро навпроти села Варварівки 139
 Чута, ліс 152, 181, 185–187
 Шабельна (Шебалина), гілка Дніпра 125, 129
 Шавлишине, озеро 135
 Шавулиха, гілка Дніпра 125, 132
 Шагарівка (Степанівка), село 138
 Шайтана, притока Вовчої 122
 Шалинський, острів 30, 61
 Шангрійський ретраншемент (Шахінкермен), фортеця 32, 275, 279, 289–290
 Шанцева, балка 69
 Шапаренків (Сідлівський), острів 50
 Шапаренкова слобода 182
 Шарай Новий (Новий Шарай), гілка Дніпра 127
 Шарай Старий (Старий Шарай), гілка Дніпра 127
 Шарай, гілка Дніпра 125
 Шарай, озеро 135
 Шаршава, гілка Дніпра 125
 Шатне, озеро навпроти острова Царевого 136
 Шаулиха, лиман 136
 Шахівка (Шахова, Шохівка), гілка Дніпра 125, 128
 Шахівське, озеро 135
 Шведська колонія 305
 Швеція 281
 Швидка Карайтебень, гілка Дніпра 131
 Шебалина див. Шабельна, гілка Дніпра
 Шебелинка, гілка Дніпра 85
 Шевеко, озеро 139
 Шевська протока 54, 69
 Шевське, озеро між Капулівкою та Кутом 135
 Шевський, острів 54
 Шевчиха див. Ішевчиха, гілка Дніпра
 Шекермень, місто 128
 Шелюгувата, гілка Дніпра 49
 Шелюгуватий (Голий), острів 47–49, 50
 Шенвіз, колонія 167
 Шереметів, камінь 44–45
 Шестигривенний ліс 182
 Шиганівське, озеро між Капулівкою та Кутом 135
 Шидієве, озеро навпроти села Михайлівки 138
 Шийкове, озеро 133
 Шилова балка 145
 Шинкар, камінь 45

- Шинкарева лава 38
 Широка балка 32, 54, 69, 88, 120, 145–146, 160, 183
 Широка Верхня див. Верхня Широка, балка 146
 Широка Нижня (Нижня Широка), балка 146
 Широка, притока Інгулу 109
 Широке, озеро між Капулівкою та Кутом 135
 Широке, озеро між Саблуківкою і Бизюковим монастирем 136
 Широке, село 145
 Широкий байрак 144
 Широкий, яр при гирлі річки Кам'янки 148
 Шихотине, озеро між Саблуківкою і Бизюковим монастирем 136
 Шиянка, притока Самари 116, 187
 Шкляна, забора 42
 Школа, печера 45, 47, 65
 Школине, озеро 138
 Шукуринський курінь 25
 Шляхів байрак 160
 Шляхове, озеро навпроти села Бузівки 137
 Шмакова, село 103
 Шмількова, балка 119
 Шовкова протока, урочище 150
 Шовковий див. Обрізний, острів, 74
 Шолохове, село 99
 Шохівка див. Шахівка, гілка Дніпра 128
 Шошинівка, село 41, 142
 Шошинівка, слобода 183
 Шошинівська, село 134
 Шпакова балка 146
 Шпакове, озеро 134
 Шпанувате, озеро між Саблуківкою і Бизюковим монастирем 136
 Штанці, озеро між Капулівкою та Кутом 135
 Штефанове, озеро навпроти слободи Гупалівки 138
 Штоксева, слобода 229, 231
 Шулаїв (Шулаків), острів 56, 143
 Шулаків, острів див. Шулаїв
 Шульгівка, село 23, 112, 139, 192, 288
 Щербина, камінь 44
 Щербинівський курінь 25
 Щочилів яр 149
 Щурівка, слобода 51, 182–183
 Щуче, озеро 135
 Юсківська, гілка Дніпра 85, 128
 Юсківський острів 85, 128
 Юськівська, Ревуча, гілка Дніпра 125
 Юхимівна, село Єлисаветградського повіту 160
 Явлена, забора 43, 45
 Явлений острів 64
 Явлений, поріг 43
 Ягідна, балка біля села Покровського 148
 Ягідний яр 147
 Язикове (Федорівка), село 42 59
 Якименка, байрак біля річки Синюхи 160
 Яковлівський острів 73
 Ялинкове, озеро 139
 Яли Мокрі (Мокрі Яли) 110
 Яли Сухі (Сухі Яли) 110
 Яли Сухі, річка
 Ямбург, колонія 41
 Ями, озеро навпроти села Архангельського 135
 Ямка, озеро 134
 Ямувате, озеро 134
 Янушева (Єнушева), річка 111, 121
 Янушів (Єнушів), острів 92, 121
 Янчокрак, притока Конки 118, 167, 309
 Янчул, річка 111, 181, 194
 Яремине, село 100
 Яремівка, гілка Дніпра 125, 130
 Ярли Сузан див. Скотувата
 Ясенева балка 144
 Ясенувата, забора 41
 Яси, місто 213, 275
 Ясинувата, балка 148, 183
 Ясинувата, слобода 148
 Яцева, балка 55, 145, 187
 Яцева, забора 41
 Яців, острів 56, 183
 Яцький острів 41
 Яшникове озеро 134

З М І С Т

Від редакційної колегії

7

**Вільності запорізьких козаків:
історико-топографічний нарис**

9

Передмова

11

Розділ I

13

Розділ II

27

Розділ III

47

Розділ IV

95

Розділ V

111

Розділ VI

125

Розділ VII

133

Розділ VIII

141

Розділ IX

163

Розділ X

173

Розділ XI
181

Розділ XII
199

Додаток
225

Де шукати Жовти Води?
269

Коментарі
271

Іменний покажчик
321

Географічний покажчик
329

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Дмитро ЯВОРНИЦЬКИЙ

Твори
у 20 томах

Т о м 2

Серія
**ІСТОРІЯ,
КРАЄЗНАВСТВО,
АРХЕОЛОГІЯ**

Редактор *Броніслав Адамович*
Літературний редактор *Юлій Шелест*
Художнє оформлення *Георгія Сергєєва*
Коректори: *Оксана Шевченко, Наталя Кунець*
Комп'ютерний дизайн *Людмили Косун, Ірини Стариковської*

Оригінал-макет підготовлено в Інституті української археографії
та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України
вул. Трьохсвятительська, 4
01001 Київ

Підписано до друку 19.08.2005. Формат 70x100/16
Папір офс. № 1. Гарн. Таймс. Офс. друк.
Обл.-вид. арк. 30,96. Наклад 2000 примірників.

Видавництво “Тандем-У”.
Адреса: 69032 м. Запоріжжя, а/с 7633, тел. (0612) 12-16-53, 12-16-54, 13-26-21

Надруковано з готового оригінал макету у ВАТ “Видавництво “Зоря”
49051 м. Дніпропетровськ, вул. Журналістів, 7
Замовлення № 5-5719.
Свідоцтво про внесення до державного реєстру
ДК № 931 від 24.05.2002 р.

